

RÉGIÓNK TÖRTÉNETE II.

VÖRÖS ÉS FEHÉR TÁRSADALMI-POLITIKAI ÁTMENETEK ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON A 19-20. SZÁZAD FORDULÓJÁTÓL

Szerkesztette:

Berecz Anita – Gál Máté – Péterffy Gergely

Régióink története

II.

VÖRÖS és FEHÉR
Társadalmi-politikai átmenetek
Északkelet-Magyarországon
a 19-20. század fordulójától

RÉGIÓNK TÖRTÉNETE

II.

VÖRÖS ÉS FEHÉR Társadalmi-politikai átmenetek Északkelet-Magyarországon a 19-20. század fordulójától

SZERKESZTETTE:

BERECZ ANITA – GÁL MÁTÉ – PÉTERFFY GERGELY

SOROZATSZERKESZTŐ:

PROF. DR. RAINER M. JÁNOS
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TAGJA
(ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM)

A SOROZAT LEGUTÓBB MEGJELENT KÖTETEI:

1. KÖTET: GÁL MÁTÉ – PÉTERFFY GERGELY (SZERK.): 1918: VÉG ÉS KEZDET (2019)

A KÖTET AZ EFOP-3.6.1-16-2016-00001. SZÁMÚ
„KUTATÁSI KAPACITÁSOK ÉS SZOLGÁLTATÁSOK KOMPLEX FEJLESZTÉSE
AZ ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEMEN”
PÁLYÁZAT TÁMOGATÁSÁVAL JELENT MEG.

SZÉCHENYI

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

**VÖRÖS ÉS FEHÉR
TÁRSADALMI-POLITIKAI ÁTMENETEK
ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON
A 19-20. SZÁZAD FORDULÓJÁTÓL**

SZERKESZTETTE:

BERECZ ANITA – GÁL MÁTÉ – PÉTERFFY GERGELY

EGER, 2020

Nyelvi lektor:
Dr. Kalcsó Gyula

Szerkesztőbizottság:

Dr. Fábián Máté
Eszterházy Károly Egyetem

Kiss Péter
Bródy Sándor Megyei
és Városi Könyvtár

Dr. Gyulai Éva
MTA MTB/MAB Történettudományi
és Néprajzi Munkabizottsága

Dr. Kristóf Ilona
Eszterházy Károly Egyetem

Dr. Horváth István
Egri Főegyházmegyei Levéltár

Mlakár Zsófia
Dobó István Vármúzeum

Kis József
Magyar Nemzeti Levéltár
Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei
Levéltára

Dr. Vinkler Bálint
Vachott Sándor Városi Könyvtár,
Muzeális Gyűjtemény és Kiállítóhely

A borítón használt térképek jelzetei:
cím: Magyarország politikai térképe. 2 változat: az 1914-es, 1922-es, és az 1914-es, 1941-es határok feltüntetésével. Mt.: A közigazgatásilag, egyelőre egyesített vármegyék.
jelzet: Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtár B XV a 115.

ISBN 978-963-496-149-9

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Domonkosi Ágnes
Nyomdai előkészítés, borítóterv: Líceum Kiadó

Megjelent: 2020-ban

Készült: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
Rainer M. János A politikai és más átmenetek a 20. században Magyarországon	9
Berecz Anita Fertálymesterek és kaszinótagok Egerben a 19. században.....	19
Csajányi Melinda Szent-Ivány Farkas apci földbirtokos élete és munkássága, az öröklött és örökbe hagyott eszméi, emlékiratai nyomán.....	33
Gál Máté A felekezeti iskolák kollektivizálása és a hittanoktatás korlátozása Heves megyében (1948–1953).....	55
Gyebnár Kristóf Egy volt tisztviselő szerepvállalása az 1956-os salgótarjáni forradalom és szabadságharc eseményeiben.....	81
Kis József A vörösteror borsodi halálos áldozatai. Kutatástörténeti előzmények	95
Klestenitz Tibor A keresztény kurzus az észak-magyarországi régió keresztény sajtójában.....	125
Kökény Ferenc Ágyúval a kastély ellen – Ellenforradalmi kísérlet Hatvanban	139
Láczay Magdolna A rendszerváltások hatása a szabolcs-szatmár-beregi falvakban.....	155
Lövei-Kalmár Katalin A fürdőélet átalakulása Magyarországon a 20. században a társadalmi, politikai változások tükrében.....	175
Márkus Beáta „Soha életükben nem voltak németek” A német származású civilek Szovjetunióba deportálása egy északkelet-magyarországi régióból 1944/1945	191

Pap Péter István

Egy ember, két szervezet – hányféle átmenet?
Az egri MDF-alapszervezet megalakulásának kérdései
egy „kettős ügynök” jelentéseinek tükrében.....213

Péterffy Gergely

Vasút és vasutasok a borsodi iparvidéken a II. világháború után.
A MÁV Miskolci Üzletvezetőség története 1944–1948..... 237

Szabó Viktor

A „láthatatlan ember” és a „nap lovagja” – Gárdonyi Géza
és Bródy Sándor esete a Tanácsköztársasággal 275

Szalipszki Péter

A trianoni országcsönkítés szerepe
Encs városodásában, várossá válásában 283

Szegő Iván Miklós

Eger és az egriek az 1945-ös országos sajtóban 289

Sz. Halász Dorottya

Zsidósors Abaúj-Torna vármegyében, az Encsi járásban..... 305

Tornai Csongor Gáspár

A kárpátaljai magyarság erőpróbái (1944–1946) 323

Tóth Katalin

„Azt ugye mindenki tudta, hogy ők másképp eszik a húst...”
Zsidók nemzsidó szemekkel a Selypi-medencében 337

Turbucz Péter

Börtönben a színházigazgató Palágyi Lajos kommunista izgatási ügye359

Vámosi Katalin

Sorsdöntő évek 1945–50 között
a sárospataki Rákóczi-vár történetében és Rácz István életében 379

A kötet szerzői..... 393

ELŐSZÓ

Az Olvasó a Régióink története című – már mondhatjuk – tanulmánykötet sorozat második kötetét tartja a kezében. A 2018. évi régiótörténeti konferenciát övező érdeklődés, az elkészült kötet további munkára sarkallta az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Intézetének kutatócsoportjait. Az Egyetemen folyó, a régióhoz kapcsolódó, más aspektusú kutatások összefogásával az Eger várostörténeti kutatócsoport is bekapcsolódott a közös munkába, és a 2019. évi konferenciafelhívásban hangsúlyosan jelentek meg a várostörténeti kutatások is a társadalmi-gazdasági átmenetek vizsgálatának speciális nézőpontjaként.

A régiótörténeti kutatások interdiszciplinaritását hangsúlyozva a régió kutatóhelyei, felsőoktatási intézményei, levéltárai, könyvtárai, múzeumai 2019 őszére megteremtették a további közös munka lehetőségét. Megalakult a régiótörténeti fórum, amely a jövőben is lehetőséget biztosít az intézmények közötti együttműködésre, tudományos eszmecserére.

Rainer M. János egy évvel ezelőtti köszöntőjét felidézve, volt miről tanácskoznunk 2019-ben is. A VÖRÖS ÉS FEHÉR. Társadalmi-politikai átmenetek Északkelet-Magyarországon a 19-20. század fordulójától címmel meghirdetett konferenciánkon öt szekcióban negyvenhárom előadás hangzott el 2019. október 24-25-én Egerben. A társadalmi-gazdasági átmeneteket, traumákat, a krízisekre adott válaszlehetőségeket vizsgálva a felhívásban szereplő korszakhatár kitágult. A felvetett kérdések egy része a 19. század második feléből eredeztethető, és mindemellett a 20. század elejének átalakulásai hosszan, akár napjainkig ható újabb és újabb átmeneteket, gazdasági-társadalmi reakciókat generáltak.

Jelen kötetben huszonegy előadás tanulmányá átdolgozott változatát tartja kezében az Olvasó. A szerkesztők, amint az előzőekben, tematikai megkötetéseket nem alkalmaztak, pusztán a tartalmi minőséget vették alapul. Az egyes tanulmányokat olvasva, de csak a tartalomjegyzéket böngészve is, úgy érezzük, hogy a régiótörténeti kutatások mellett a régiótörténeti és a várostörténeti kutatócsoport közötti együttműködés is megerősítést nyert az elmúlt években.

Bízva a régiótörténeti fórum hosszútávú működésében a konferenciák és a Régióink története sorozat folytatásán dolgozunk.

Eger, 2020. február

Dr. Kristóf Ilona

Eger várostörténeti kutatócsoport vezetője

RAINER M. JÁNOS

A POLITIKAI ÉS MÁS ÁTMENETEK A 20. SZÁZADBAN MAGYARORSZÁGON*

E bevezető célja csupán annyi, hogy lehetséges értelmezési keretet adjon a konferencia előadásaihoz. A magyar nyelv nagyszótára az átmenet szóhoz – egyebek mellett – két, a történetírásban és a társadalomtudományban egyaránt használatos jelentést rendel.¹ Az egyik szerint az átmenet áttérés valamiről valamire, avagy átalakulás *valamiből valamibe*. A másik jelentés: *folyamatban, változásban közbülső állapot, fejlődési fokozat*. Vagyis ennek a mindenképpen dinamikus, mozgásra, változásra utaló fogalomnak két jelentése éppenséggel a mozgás szempontjából *ellentétes*: az egyik a mozgás maga, a második viszont a változás/mozgás két fázisa közötti, bár rövid és némiképp instabil, változó, ám mégis elkülöníthető, kivehető, vagyis a vizsgálat szempontjából úgyszólván statikus állapot. Öt száz év távlatában egy-egy térségben, országban stb. tehát több átalakulás és elméletileg több átmeneti időszak is lehetséges. Hogy ebben valamelyest mégis eligazodjunk, célszerű megkülönböztetni a *politikai átmenet* (*political transition*) mai politológiában és történetírásban, sőt *tranzitológiában* oly gyakorta használatos fogalmát a nagy átalakulásoktól (*systemic transformation*).

A politikai átmenet fogalmát elsősorban egy politikai rendszer, berendezkedés változására használom. Az átmenet ebben az értelemben az az eseménysor, amelynek során egy politikai rendszert egy attól jelentősen, akár gyökeresen eltérő másfajta politikai rendszer vált fel. Elképzelhető, hogy a politikai átmenet folyamatában is létezik átmeneti időszak, amikor a korábbi politikai rendszer részstruktúrái – például már az előző politikai rendszer jellegétől gyökeresen eltérő módon, de – még működnek, vagy akár a két, egymást váltó politikai struktúra elemei egy ideig egymás mellett léteznek. Ám a politikai átmenetek a 20. században, sőt, olykor már a 19.-ben is meglehetősen rövid lefolyásúak, úgyhogy politikai átmeneti *időszak*ról lehet éppen beszélni, csak nem biztos, hogy van értelme.

Annál inkább létjogosultsága van az átmenet statikus(abb) fogalmának a nagy átalakulások esetében. E rendszerszintű átalakulásokat a történetírás sokéves, akár évtizedes vagy éppen évszázados hosszúságúnak látja. Mindenekelőtt Fernand Braudel nagy művére utalhatunk, amely a kapitalizmus kialakulását – vagyis az átmenetet a prekapitalista formációkból a tőkésekre – a 15–18.

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

1 <http://nagyszotar.nytud.hu/dictsearch.html?query=%C3%A1tmenet>

századra tette.² Hosszú átmenet – ha nem is több évszázados – a kapitalizmus kialakulása Marx elméletében. Ahogy hosszú időtartamúak egy-egy civilizáció életciklusai Spenglernél és Toynbee-nál egyaránt. Hasonlóképpen több évtizedesek Rostow vagy Gerschenkron szakaszai, és ugyancsak évtizedekben mérhetők a tömegfogyasztásra épülő ipari társadalommá való átalakulási folyamat egyes átmeneti periódusai is.³ Egyszóval: a nagy rendszerek átalakulásának tanulmányozásakor mindenképpen érdemes – szemben a politikai átmenettel – az átmenet dinamikus és statikus(abb) fogalmával egyaránt operálni.

Ha összehasonlítjuk a 20. századot egyrészt a 19.-kel (s maradunk Magyarországon), azt találjuk, hogy a két évszázad átmenetek szempontjából élesen eltér egymástól. A hosszú 19. század egyetlen hatalmas rendszerszintű átalakulás: a tradicionális társadalom és gazdaság rendszere átadja helyét a modern kapitalizmusnak. Ha elfogadjuk Charles Tilly jellemzését a 19. század átalakulásáról,⁴ akkor Magyarországon számottevő változás figyelhető meg a folyamat mind a négy fő tényezőjét – a nemzetállam kialakulását, a gazdaság tökeviszonyon alapuló szerveződését, az iparosodást és a városiasodást – illetően. Hosszú, dinamikus, sőt gyorsuló a folyamat valamennyi nagy rendszert illetően. És mindössze két politikai átmenet történt száz év alatt. Az egyik a szisztemikus változás viszonylag korai szakaszán kívánta modernizálni, a rendszerátalakulásnak megfelelő (adekvát) pályájára állítani a magyar politikai rendszert. 1848–49-ben ez kísérlet sikertelenül végződött, 1865–67-ben azonban sikerrel járt. Ami persze felveti, hogy ez nem is két (egy sikertelen és egy sikeres) politikai átmenet, hanem tulajdonképpen egyetlen hosszú politikai átmenet.

Ezzel szemben a rövid magyar 20. században bőven előfordultak átmenetek, mindkét értelemben. Az évszázad derekán lezajlott egy meglehetősen gyors rendszerátalakulás, amely lényegében változtatta meg a modern kapitalista rendszert, s helyére a *szocializmus* nagy rendszereit állította. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a modern kapitalizmus nagy folyamatai közül az iparosítást és a városiasodást (ha némiképp más értelemben is) a szocializmus is lényeges vonásai közé iktatta. A század végén viszont egy a magyar történelemben ritka egyidejű változás történt: a sikeres (és békés) politikai rendszerváltás nyitányul szolgált az újabb rendszerátalakulás számára. Ennek során a naptári értelemben vett 20. század végén Magyarország áttért (de felfogható úgy is, hogy *viszszatért*) a kapitalizmus nagy rendszerére. E két nagy rendszerátalakulás mellett

2 *Fernand Braudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Bp. 2004.; Uő: A kapitalizmus dinamikája; Európa, Bp. 2008.*

3 *Karl Marx: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. I–III. (Marx–Engels Művei 23–25.) Budapest 1967–1974.; Oswald Spengler: A Nyugat alkonya. I–II. Budapest 2011.; Arnold B. Toynbee: A Study of History. Oxford 1946. [A mű eredeti, I–VI. kötetének tömörített kiadása]; Walt Whitman Rostow: The Stages of Economic Growth, a Non-Communist Manifesto. Cambridge 1960.; Alexander Gerschenkron: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Tanulmányok. Vál. Berend T. Iván – Ránki György. Budapest 1984.*

4 *Charles Tilly: Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons. New York 1984.*

politikai átmenetből (sikeres/*realizált* és sikertelen/*nem-realizált* változatát egyaránt számolva) legalább kilencre került sor a 20. században.

A rendszerváltás/-változás szó a köznyelvben 1989-ben terjedt el. Úgy tűnik azonban, hogy az 1940-es évek végére kialakult politikai rendszer belső diskurzusaiban már használta.⁵ Mindazonáltal ma is elsősorban az 1989-es eset ad tartalmat a fogalomnak, holott az teljesen kivételes alkalom volt mindenféle szempontból. E konnotációk miatt a rendszerváltás szót nem is használom. Maradok a politikai átalakulásnál, amelyen itt tehát azt értem, hogy a fennálló politikai szerkezet különféle okokból működésképtelenné válik, vagy legalábbis annak tűnik; új, az előzőtől lényeges vonatkozásaiban különböző politikai intézményrendszer és uralmi stílus körvonalazódik, illetve legalábbis embrionális formában (például vertikumban: csak helyi szinten stb.) működni kezd. Ez független attól, hogy a politikai átmenet milyen eredménnyel zárul. Eredményes, ha az új politikai intézményrendszer *tartósan*, vagyis *legalább egy évig*, de inkább több éven, sőt évtizeden át működik, lényeges átalakítás nélkül. Ugyanakkor a modellváltásig el nem jutó reformok vagy nagyobb korrekciók lehetségesek politikai átmenet nélkül. Ha ezek a kritériumok nem teljesülnek, akkor eredménytelen, nem realizált politikai átmenetről van szó.

A politikai átmenetek fontos jellemvonása az átalakulás jellege és célja. Az átalakulás jellegén azt a meghatározó feltételrendszert értem, amelyben a megelőző politikai intézmény működésképtelensége manifesztálódott. Ez lehet háború, közvetlenül a háborúból eredő bénultság vagy vákuum (ezt nevezem *posztháborús* helyzetnek), illetve az erőszak, amelyet vagy az előző rendszer alkalmaz kihívóival szemben és/vagy az újat akarók vetnek be a politikai hatalomra bejelentett igényük alátámasztására. Végül az idő dimenziója – egy-egy politikai átalakulási folyamat természetesen elhúzódhatott, akár egy-két évig is eltarthatott. 1989 példájával szemléltetve a végpont, az átalakulás befejeződése biztosan 1990, de akár az országgyűlési választásokat, akár az új kormány megalakulását, akár például az új önkormányzatok őszi megválasztását tekinthetjük határpontnak. Ami a kezdetet illeti, lehetséges azt valamely, az előző politikai rendszer nyílt válságára utaló eseményhez kötni (például az MSZMP 1988 júniusi pártértekezletéhez, Kádár János lemondásához), de az új erők első markáns jelentkezéséhez is, ami nehezebb feladat, hiszen számításba jöhet valamelyik nagyobb utcai demonstráció vagy például a szervezettség új minősége, így a protopártok tömörülése az Ellenzéki Kerekasztalba stb.⁶ Ehelyütt

5 Például a politikai ellenfelekkel való leszámolás rendőrségi és bírósági (belső használatú) dokumentumaiban gyakorta előfordul. „Nyilvánvaló, hogy a vádlott belső meggyőződése az volt, hogy rendszerváltást kíván és a vádbeli alkalommal azt a reményét fejezte ki, hogy ez a rendszerváltozás rövidesen be is fog következni és ő ismét vitéz Gerley százados lesz” – olvasható a Legfelsőbb Bíróság egy 1955-ös ítéletében. Az ügyről lásd *Rainer M. János: Századosok*. Budapest 2018. 216–219.

6 1989–90 esetében persze az irodalomban más időhatárok is előfordulnak, lásd például *Tőkés Rudolf: A kialakult forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990*. Budapest 1998.; *Lawful Revolution in Hungary 1989–94*. Eds: Király Béla – Bozóki András. Boulder – Highland Lakes 1995.;

a politikai átmenetek „magéveivel” dolgozom, vagyis azokat az éveket, amikor a legtöbb/leginkább szimbolikusan tekinthető esemény történt.

A 20. századi politikai átalakulások időrendjét és a rendszerszintű átalakulásokkal való szinkronitását a következő táblázat szemlélteti.

Időpont (magév), időhatár	Politikai átmenet	Rendszerátalakulás
0. [19. sz.]	0. Liberális demokrácia	0. [modern kapitalizmus]
1918	posztháborús, radikális-demokratikus, eredménytelen	
1919	posztháborús, szovjet típusú diktatórikus, eredménytelen	
1920	erőszakos, konzervatív-liberális, eredményes	
1944	háborús, náci típusú diktatórikus, eredménytelen	
1945	posztháborús, demokratikus, eredménytelen	
1945 – 1950		kapitalizmus – szocializmus
1949	békés, szovjet típusú diktatórikus, eredményes	
1956	erőszakos, demokratikus, eredménytelen	
1989⁷	békés, demokratikus, eredményes	
1989 – 2000		szocializmus – kapitalizmus

1. táblázat. Átmenetek típusai és időrendje a 20. századi magyar történelemben

Romsics Ignác: Volt egyszer egy rendszerváltás (1988–1990). Budapest 2003.; Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990. Budapest 2006.; Bozóki András: Gördülő rendszerváltás – az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977–1994). Budapest 2019.; stb.

- 7 Jelen tanulmány kizárólag a 20. századdal foglalkozik, így nem tárgya a 2010-ben kezdődött politikai átalakulás, ahogyan annak értelmezései (hogy egyáltalán megváltozott-e a politikai rendszer, s ha igen milyen irányban, mi az új politikai rendszer jellege stb.) sem. Kornai János U-kanyar értelmezése, amely szerint autoriter politikai rendszer alakult ki, mindenesetre eléggé meggyőzőnek tűnik számomra. Lásd Kornai János: Láttelel. Tanulmányok a magyar állapotokról. Budapest 2017. 117–151. Körösi András rezsiváltásról beszél, de mérlege sok tekintetben hasonló Kornaiéhoz, lásd Körösi András: A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In: A magyar politikai rendszer – negyedszázad után. Szerk. Uő. Budapest 2015. 401–422.

Ami a politikai rendszerváltások általános modelljét illeti, nem kerülhető meg a forradalom kifejezés, amely egyébként felvethető a rendszerátalakulások kapcsán is. Reinhart Koselleck a forradalom fogalomtörténetéről írott szövegeiben⁸ a 19. század elejére teszi a politikai és társadalmi forradalom fogalma közötti különbség megjelenését, amelyben az előbbi a fennálló alkotmány megdöntését jelenti. Charles Tilly 1993-ban kiadott, s 1989 hatása alatt írott művében az államhatalom gyakorlásában bekövetkező kikényszerített, alapvető változásként határozza meg a forradalmat.⁹ Tilly egy modellértékű leírást is készített a folyamatról. Eszerint a hatalmat gyakorló politikai csoporttal szemben egy (vagy több) politikai tömörülés (Tillynél *koalíció*) számottevő társadalmi támogatással jelenti be igényét az államhatalomra; e tömörülések igényei egymással összeegyeztethetetlenek; a forradalmi folyamat eredményeképpen a hatalom az egyik koalíció kezéből átkerül egy másikéba. Tilly csak a teljes folyamatot tekintette forradalomnak, vagyis ha a szuverenitás illetve a hegemonia egyik típusát/rendszerét egy másik, tőle különböző váltja fel. És mindez tartósan is megvalósul – nála egyébként legalább egy hónapra. A nagy társadalmi átalakulással járó forradalmakat (az angolt, a franciát és az orosz) csak sajátos típusoknak tekintette ötszáz év számos forradalma között. A forradalmi folyamat két szakasza a forradalmi helyzet, illetve a forradalmi kimenetel vagy végeredmény (outcome). A forradalmi helyzetben érzékelhetővé válik az igény bejelentése, a társadalom egy jelentősebb része ezt támogatja, a hatalmat birtoklók pedig – noha kísérletet tehetnek rá – képtelenek elnyomni, megsemmisíteni ezt a csoportot. A kettős (vagy többes) hatalom időszakát követi a forradalmi megoldás: a hatalom új koalíció kezébe kerül – amiben persze előfordulhatnak a régebbi egyes csoportjai, elemei is. A kimenetnek (de akár a forradalmi helyzetnek is) fontos mozzanata az addigi uralkodó csoport eróziója, az onnan történő dezertálás. A riválisok fegyveres, katonai bázisra tesznek szert, semlegesítik az uralkodó csoport katonai erejét, mielőtt átvennék a hatalmat. Mindezek fényében például az 1956-os magyar eseményeket Tilly nem is tekintette forradalomnak, csupán forradalmi kísérletnek. Ha az ő egy hónapos kritériumát tekintjük mérvadónak, akkor például 1918, 1919, 1944 és 1945 is sikeres forradalmi kimenetek, jószerével 1956 az egyetlen nem realizálódott forradalmi kísérlet. Ha viszont az itt javasolt minimum egy évnél is hosszabb időtartamban (például négy-öt évben) mérjük a sikerességet, akkor a 20. századi magyar történelemben mindössze három politikai átmenet volt sikeres forradalom: 1920, 1949 és 1989. A rivális fegyveres erő semlegesítésének mozzanata, amelyet Tilly fontosnak kritériumnak tart, 1918 viszonylag tiszta és jórészt vértelen esetét leszámítva jószerével csak az egyetlen sikertelen kísérletben, 1956-ban fordult elő – ideig-óráig. 1919, 1945, 1949 és 1989 esetében nem (az

8 Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Band 5. Hrsg. Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck. Stuttgart 2004. 766–767. Lásd még *Reinhart Koselleck: A forradalom újkori fogalmának történeti kritériumai*. In: *Úő: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest 2003. 75–97.

9 *Charles Tilly: European Revolutions 1492–1992*. Oxford 1993. 1–51.

első háromban nem is igen volt mit semlegesíteni), és 1920-ban sem állítható, hogy a kommün Vörös Hadseregét a rivális politikai koalíció semlegesítette.

Szemben a nyolc politikai átmenettel a 20. századra „csak” két rendszerátalakulás esett, s nagy kérdés, hogy azok viszonylag gyors lefolyása miatt egyáltalán lehetséges-e rendszerszintű átmeneti időszakról beszélni. Ami az elsőt, a 20. század közepét illeti, ez a kérdés hosszú ideje vita tárgya.¹⁰ Anélkül, hogy ebben most állást foglalnék, javasolok egy összehasonlítást a szovjetizálást közvetlenül megelőző és a szovjetizált rendszer között. Ennek alapja Kornai János *szocialista rendszermodellje*.¹¹ (Lehetségesek más összehasonlítások is, így például a politikai rendszerre összpontosító totalitárius potenciál, de nem most.) A Kornai-modell alkalmazása során eltekintettem attól az egyébként joggal számonkérhető paramétertől, hogy a szovjetizálás előtti, átmenetinek bizonyult rendszer mettől meddig tart, sőt azt sem vizsgáltam előzetesen, hogy átmenetisége és inkoherenciája miatt egyáltalán rendszernek nevezhető-e. Egy viszonylag rövid időszakaszra figyeltem: 1945–47-re, benne kitüntetetten 1945–46 fordulójára, amikor az ideiglenes viszonyoknak az 1945. novemberi nemzeti gyűlési választás véget vetett, államjogi szempontból pedig a köztársaság 1946 februári kikiáltásával elvileg fenntartható viszonyok alakultak ki. A Kornai-féle logikai-oksági modell szorosabban vett gazdasági jelenségeit (a modell 4. és 5. blokkját, amelyekben a klasszikus szocialista rendszer szereplőinek érdekeltségét és motivációit, magatartásukat és a köztük fennálló viszonyok fő vonásait, illetve tartós, jellegzetes gazdasági jelenségeket ábrázolta) nem is vettem számításba. Vagyis három elem maradt: a politikai rendszer, a tulajdonszerkezet és a koordináció módja. Hozzájuk adtam viszont két, demokráciakritériumnak nevezett vizsgálati szempontot. Az elsőt Joseph Schumpeter nyomán¹² procedurális jellegzetességekben határoztam meg: demokrácia az a kormányzati forma, amikor a vezetőket jól definiált eljárások keretében választják ki, mint például a pártok versenye, ismétlődő szavazás, választott parlamenti törvényhozás, a választási eredmények elfogadása, az e kereteken kívüli eljárások elutasítása stb. A demokratikus tapasztalati kritériumot pedig Sheila Fitzpatrick és Charles S. Maier javaslatai alapján használok.¹³ Ők vélték úgy, hogy a szovjet típusú rendszerek korszakát az egyoldalú állam- illetve társadalomközpontú elemzés helyett az állam és a társadalom diskurzusai és *interakciói* alapján célszerű vizsgálni. Demokratikus tapasztalat akkor halmozódik fel, ha ezek az interaktív elemek az egész modell első négy mezőjében (vagyis a politikai szerkezet,

10 Összefoglalását lásd *Standeisky Éva*: *Demokrácia negyvenötben*. Budapest 2015. 10–31.

11 *Kornai János*: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest 1993. 380–399.

12 *Joseph Schumpeter*: *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York 1942.

13 *Sheila Fitzpatrick*: *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*. New York 1999. és *Stalinism. New Directions*. Ed. Sheila Fitzpatrick. London 2000.; *Charles S. Maier*: *What Have We Learned since 1989? Contemporary European History*. 18. (2009) Part 3. 253–269.

a tulajdonlás, a koordináció és a demokratikus eljárások *gyakorlatában*) jelen vannak állam és társadalom kapcsolatában. Az ötvenes években például a tulajdonszerkezet értelmezési tartományában a magántulajdon visszaszorításának *szándéka* a később személyi tulajdonként elfogadott tulajdonméretre is kiterjedt. Ennek ellenére sem sikerült a mezőgazdasági termelő kistulajdon gyors felszámolása – egészen a hatvanas évek elejéig. Kérdés, hogy ez esetben az interakció kimutatható-e ebben a blokkban. Feltételei éppen megvoltak, de a válasz mégis nem, hiszen például az egyéni parasztság a *földforgalomban* egyoldalúan vehetett csak részt: vagy vele együtt belépett a kvázi állami (szövetkezeti) tulajdon szerkezetébe, vagy felajánlotta tulajdonát az államnak. Mindezek alapján az eredmény a következőképp ábrázolható:

	A szovjetizálás előtt	Szovjetizált
Politikai rendszer	Korlátozott többpártrendszer Korlátozott ideológiai pluralizmus Kapitalizmussal szemben ellenséges politikai erők: MKP, NPP	Kommunista párt osztatlan uralma Kommunista ideológia hegemóniája
Tulajdonszerkezet	Vegyes (inkább kistulajdoni dominancia)	Állami és kvázi állami dominancia (+ kistulajdon)
Koordináció	Bürokratikus és piaci	Bürokratikus
Demokráciafolyamatok	Korlátozottan igen	Nem
Demokratikus tapasztalat	Van	Nincs
Összegzés, a rendszer jellege	Nem szocializmus, nem kapitalizmus	(Szovjet mintájú) szocializmus

2. táblázat. A szovjetizálás előtti és utáni rendszer összehasonlítása

Amint látható, a két modell minden elemében eltér – de egyikben sem homlok-egyenest, ami az összegzésben az átmeneti rendszer kissé elmosódott definíciójához vezetett. Meg kell jegyezni, hogy Kornai a kapitalizmust és a szocializmust összehasonlító későbbi tanulmányában a demokrácia uralmi rendszerét egyáltalán nem sorolta a kapitalizmus kritériumai közé – csupán annyit jegyzett meg, hogy a kapitalizmus politikai rendszerében nincs hegemón ideológia és a politikai élet irányításában nincsenek jelen a kapitalizmussal szemben ellenséges erők. (Joggal tehető fel a kérdés, hogy miért nem szerepel az összehasonlításban az állami/nemzeti szuverenitás problémája. E fogalom használata a késő modern korban, kivált a szuperhatalmak felemelkedésének időszakában erősen kérdéses. Ebben a tekintetben az 1945 utáni átmeneti rendszer és a klasszikus sztálinizmus kétségkívül semmiben sem különbözik egymástól, noha az államiság megszűnéséről *nem* lehet beszélni.)

Valamikor 1944 és 1949 között ezzel együtt is elkülöníthetünk egy átmeneti rendszert, amely jóval inkább hasonlít a szocializmusra mint a kapitalizmusra. Felvetődhet a kérdés, hogy amikor a század végén a szovjet típusú politikai rendszer meglehetősen gyorsasággal és sikeresen átalakult, vajon elkülöníthető-e hasonló rendszerszerű átmenet. Hipotetikusán a kilencvenes évekre alkalmazva a módosított Kornai-modellt, a következő képet kapjuk:

Kritériumok	Átmeneti?	21. századi kapitalizmus
Politikai rendszer	Többpártrendszer, ideológiai pluralizmus, kapitalizmussal szemben ellenséges politikai erők nincsenek	Többpártrendszer, ideológiai pluralizmus, kapitalizmussal szemben ellenséges politikai erők nincsenek
Tulajdonszerkezet	Állami, kvázi állami és magántulajdon	A magántulajdon dominanciája
Koordináció	Piaci és bürokratikus	Piaci (+ bürokratikus)
Demokráciafolyamatok	Igen	Igen
Demokratikus tapasztalat	Igen	Igen
Összegzés, a rendszer jellege	Lényegében 20/21. századi kapitalizmus	20/21. századi kapitalizmus

3. táblázat. Az 1990-es évek átmeneti rendszere és a kapitalizmus összehasonlítása

Látható, hogy az 1990-es éveket – azt az időszakot, amikor az évtized elején még döntő súlyú állami/kvázi állami tulajdont a magántulajdon váltja fel,¹⁴ és az állam, bár reguláló szerepet itt-ott még mindig játszik, de liberalizálta az árakat, a kereskedelmet és a devizatranszakciókat – alig lehet megkülönböztetni egy „normálisan” működő 20. századi kapitalizmustól, vagyis a „jóléti állam” 2. világháború után kialakult formájától. Erős érvek szólnak amellett, hogy második átmeneti periódus a 20. században nem volt. Semmiképpen sem abban az értelemben, hogy a szocialistának nevezett berendezkedés hívei lassan leépülő pozícióikat vitára használták volna fel. Érdemben, *egészeben* az 1989-es politikai átmenet után kiépülő rendszert senki sem vitatta; érdemi, rendszerszerű alternatívát senki sem javasolt. A gyors, szinte átmenet nélküli rendszerátalakulás feltétele eszerint a sikeres politikai átalakulás/forradalom. 1945-ben nem sikerült a demokratikus politikai átmenet – de az azonnali politikai szovjetizálás sem. 1989 rendszerváltói viszont nyomban győztek. Ami esetleg mégis meggondolásra késztet, tudniillik a kétezres évek közepén felerősödő strukturális rendszerváltás-bírálat, majd a 2010-es évek *több mint állami válságkezelés – kevesebb, mint államkapitalizmus* jellegű fordú-

¹⁴ Kornai János: Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia, és rendszerváltás. Bp. 2007. 118.

lata, nem beszélve a politikai rendszer antidemokratikus átalakulásáról – már egy új század része, így nem tárgya ennek az előadásnak.

Felhasznált szakirodalom és források

- Bozóki András: Gördülő rendszerváltás – az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977–1994). Budapest, 2019.
- Braudel, Fernand: A kapitalizmus dinamikája. Ford. Ábrahám Zoltán – Tóth Gábor. Budapest, 2008.
- Braudel, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Ford. Pődör László. Budapest, 2004.
- Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hrsg.): Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Band 5. Stuttgart, Klett-Cotta, 2004.
- Fitzpatrick, Sheila (ed.): Stalinism. New Directions. London, Routledge, 2000.
- Fitzpatrick, Sheila: Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s. New York, 1999.
- Gerschenkron, Alexander: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Tanulmányok. Vál. Berend T. Iván – Ránki György. Budapest, 1984.
- Király Béla – Bozóki András (eds.): Lawful Revolution in Hungary 1989–94. Boulder – Highland Lakes, 1995.
- Kornai János: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Budapest, 1993.
- Kornai János: Láttelel. Tanulmányok a magyar állapotokról. Budapest, 2017. 117–151.
- Kornai János: Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás. Budapest, 2007.
- Koselleck, Reinhart: A forradalom újkori fogalmának történelmi kritériumai. In: uő.: Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája. Budapest, 2003. 75–97.
- Körösényi András: A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In: A magyar politikai rendszer – negyedszázad után. Szerk. Körösényi András. Budapest, 2015. 401–422.
- Maier, Charles S.: What Have We Learned since 1989? Contemporary European History Vol. 18, Part 3, August 2009, 253–269.
- Marx, Karl: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata I–III. Budapest, 1967–74.
- Rainer M. János: Századosok. Budapest, 2018.
- Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990. Budapest, 2006.
- Romsics Ignác: Volt egyszer egy rendszerváltás [1988–1990]. Budapest, 2003.
- Rostow, Walt Whitman: The Stages of Economic Growth, a Non-Communist Manifesto. Cambridge, 1960.
- Schumpeter, Joseph: Capitalism, Socialism and Democracy. New York, 1942.
- Spengler, Oswald: A Nyugat alkonya I–II. Budapest, 2011.

Standeisky Éva: Demokrácia negyvenötben. Budapest, 2015.

Tilly, Charles: Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons. New York, 1984.

Tilly, Charles: European Revolutions 1492–1992. Oxford, 1993.

Toynbee, Arnold B.: A Study of History. Oxford, 1946.

Tótkés Rudolf: A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990. Budapest, 1998.

BERECZ ANITA

FERTÁLYMESTEREK ÉS KASZINÓTAGOK EGERBEN A 19. SZÁZADBAN*

Az egyesületkutatás különböző irányzatai közül a kutatók körében leginkább az egyesületek városiasodásban betöltött szerepének vizsgálata vált meghatározóvá. Ehhez kapcsolódva az elmúlt két évtizedben az egyesületek kutatásának középpontjába került a polgárosodáshoz kapcsolható kérdéskör. Az elemzések, az egyesületek történeti vizsgálata során leginkább az a kérdés merült fel, hogy hogyan ágyazódott az egyesület működése, jelenléte a társadalmi változások folyamatába. Ezen belül is arra, hogy az egyesületek hogyan segítették elő a késő rendi társadalom határvonalainak átlépését, megvalósult-e gyakorlatban a jogegyenlőség, majd miként eredményezték a rendi társadalom szerkezeti örökségének a továbbélését. A késő rendi városi társadalomban ugyanis a polgárjog, az öntudat, a törzsökösség mellett már az is fontossá vált, hogy kinek milyen volt a szociabilitása, hogyan élte a mindennapjait. A közéletből, a civil társadalmi öntevékenységből tehát aktívan ki kellett venni a részüket a polgároknak.¹ A reformkori egyesületek többsége már a rendi, vallási választóvonalakat metszve jött létre, ezeknek a keretein belül hatottak a legkevésbé a külső világban még létező rendi és vallási válaszfalak, és érvényesülni tudtak a kibontakozó polgári társadalom szervezőelvei.² A modern egyesületek pedig már hozzájárultak a társas élet, viselkedésmód és a rendi, vallási választóvonalak lebontásához. 1848 után az egyesületekben való részvétel már a társadalmi presztízs kifejezésének új formája volt, de továbbra is kérdéses maradt, hogy a társadalmi és tudati különbségek feloldódtak-e, vagy továbbéltek.

Kövér György a történeti-jogi rendiségből a viselkedésszociológiai rendiségbe való összekeveredés egyik formájának tekinti az egyesületekben való részvételt. A korszakra vonatkozó magyar társadalomtörténet egyik legelterjedtebb értelmezési keretének, a „középosztályosodásnak”, „tömbösödésnek” a vizsgálatát weberi fogalmakkal értelmezte, és a viselkedésszociológiai értelemben vett rendiséget tartja vizsgálandónak. Ennek értelmében ezek az egyesületek *„egyszerre elkülönítették a különböző társadalmi csoportokat, ugyanakkor egybekeverték az eredet szerint sokszor nagyon is eltérő származású tagjaikat”*. A „ki kivel ül le egy asztalhoz” a 19. század végére már az orvosoknak, ügyvédeknek is fontos volt, így megjelent a foglalkozási vagy hivatásrendi

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

1 Gyáni Gábor: Az urbanizáció társadalomtörténete. Tanulmányok. Kolozsvár 2012. 79.

2 Pajkossy Gábor: Egyesületek a reformkori Magyarországon. História 15. (1993) 2. sz. 6–9.

társaságképződés is.³ A különböző társadalmi helyzetűek eloszlása a pozíciók között, a tagdíjak, a felvételi kritériumok alapján az egyleteket tekinthetjük a rendi szerkezet örökségének továbbéléseként is.

Ennek a megközelítésnek a jegyében vizsgálom a rendi társadalom örökségének továbbélését egyesületi alapokon a céhes keretektől való elszakadás után az egri kaszinótagság és a fertálmesterség alapján. A társaságok szerveződését elsődlegesen az egyletek társadalmi bázisa alapján, a tagság foglalkozási összetételével elemzem. A különböző csoportok együttes vizsgálata révén nagy vonalakban beazonosíthatóvá válnak a vidéki elitársaságok és azok a személyek, akik potenciálisan ezekhez a körökhöz tartoztak. A helyi elit azonban, mint az régóta köztudott, nem korlátozódott azokra az emberekre, akik valamilyen pozíciót töltöttek be a városirányításban. Míg az intézményi háttér fejlődésével, a gazdasági viszonyok alakulásával a pozíciók eloszlása folyamatosan változott, addig a gazdasági háttér formálódásával újonnan betelepülők jelentek meg a városban, akik hamarosan a politikai pozíciókat is megszerezhették. A politikai és társadalmi pozíciók betöltői közül azonban nehézséget okoz kijelölni a legbefolyásosabb személyeket. Az egyletekben való részvétel vizsgálatával azonban véleményem szerint olyan kapcsolatok rajzolódnak ki, melynek segítségével képet kapunk arról, hogy hogyan ágyazódtak egymásba az egyes csoportok. A módszer egyik előnyét abban látom, hogy ennek révén bizonyos mértékben megoldást találunk arra a problémára, ami a társadalmi határok kijelölését illeti azoknál az embereknél, akik nem töltöttek be pozíciót, így nem lehetett őket a pozicionális elit részeként értelmezni. A módszer másik előnye továbbá az, hogy ennek vizsgálata mégis összeköti az elitet az intézményi háttérrel, amiben működik, de már egy tágabb kör, a városi közösség egy részének a figyelembevételével. Mindennek köszönhetően be lehet mutatni a vizsgált személyek városon belüli integrációjának mértékét. Hátránya azonban az összehasonlítható adatok időbeni változékonysága, hiszen minden kapcsolatot csak egy meghatározott időpontban tekinthetünk érvényesnek, mindent befolyásolták többek között az anyagi és családi kapcsolatok. Figyelembe kell venni továbbá az egyletek és az egyleti tagok számának évről évre végbenő változását is, amelyet a források hiányában nem minden esetben tudunk nyomon követni. Ezt a struktúrát tehát nem tekinthetjük állandónak, ugyanis folyamatosan változott, és hatással volt rá a társadalmi és politikai fejlődés is. Mindennek ellenére jó elemzési lehetőséget ad az egyének közötti kapcsolatok, az egyletekben való részvétel vizsgálatához.

3 Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. 2. javított kiadás. Bp. 2003. 106–107.

Az egri egyesületek számának és típusainak alakulása a kiegyezéstől az első világháborúig

Az első magyarországi egyesületi kimutatást, amely megközelítően hiteles képet ad az egyesületi életről, Hunfalvy János állította össze 1862-ben. Hunfalvy különböző hivatalos adatok felhasználásával készített kimutatást az egyleteket tevékenységük alapján öt csoportba sorolva. Vármegyék szerint haladva sorolta fel az egyletek székhelyét, a tagok létszámát, az egylet nevét és elnökét. Egri székhellyel 6 egyesületet regisztrált: a takarékpénztárt, a társalgásit, a lövést, a nőit, a zeneit és a női olvasóegyletet.⁴ Az első országos, már teljes körű összesítésre 1878-ban került sor, a feladat elvégzésével a törvényhatóságokat bízták meg.⁵ Az adatok összesítését követően mintegy 4000 egyesületről készült meglehetősen részletes kimutatás, melynek jelentősége abban áll, hogy a dualizmus korában hasonló vizsgálatra már nem került sor.⁶ Fontos szempont volt a megszűnt céhek helyébe lépő ipartársulatok adatainak részletes feldolgozása, hiszen az 1872. évi ipartörvény (1872. VIII. tc.) elrendelte a céhek eltörlését, és helyette az iparosok számára „közös érdekeik előmozdítása végett” (76. §) ipartársulatok létrehozását tette lehetővé.

Egerben 30 különböző egyesületet regisztráltak az 1880-as évek elején. Az egyesületek túlnyomó többségénél az ipari érdekképviselő került előtérbe. Az alapításkor a különböző társulati tagok a közös iparérdekeiknek az előmozdítását, az asztaloság folytatását, a temetési költségek fedezését, a kölcsönös jótékonytságot, az ipar fejlesztését tűzték ki célként (asztalos-, szücsztársulat, csizmadia-ipartársulat, szabótestület). Az egyesületek másik része a jótékonykodás és önszegélyezés céljából alakult, továbbá feladatának látta a szűkölködők segélyezését, az árvák felnevelését, az özvegyek segélyezését (Heves-Szolnok Megyei Jótékony Nőegylet, Heves-Szolnok Megyei Szegények és Árvák Házát Gondozó Nőegylet, az érseki líceum hallgatóit segélyező egylet). Emellett a korcsolyázóegylet a korcsolyázás gyakorlását, a tornaegylet a tornászképzést, az orvos- és gyógyszerészegylet a szakbeli tudományok fejlesztését, az Új Kaszinó a művelt szellemi társalgást, az önkéntes tűzoltóegylet veszély esetén az élet és vagyon óvását tartotta szem előtt.

Az említett egyesületek mellett érdemes számba venni részletesebben további jelentősebb, más típusú városi egyesületeket is. Eger legrégebbi társadalmi egylete a polgári lövéstársulat volt, szabályait már 1769-ben megállapították. Nem palástolt katonai szellemben tevékenykedtek, a rendszeres baráti összejöveteleken túl ünnepségekre vonultak ki, ahol őrségi szolgálatot

4 Magyarország különböző egyletei. Szerk. Hunfalvy János. Statisztikai Közlemények (1863) IV. kötet 2. füzet. Pest. 252–253.

5 Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban. Szerk. Varga Gyula. Hivatalos Statisztikai Közlemények. Bp. 1880. 130–133.

6 A harmadik teljes körű egyesületi statisztikai kimutatást 1932-ben készítette el a Központi Statisztikai Hivatal. Ennek összegzését lásd *Dobrovits Sándor: Eger város társadalmi egyesületei. Magyar Statisztikai Szemle* 11. (1933) I. kötet. 5. sz. 351–354.

teljesítettek. Az Új Kaszinót (később Egri Klub) az 1870-es évek közepén alapították egyháziak, katonatisztek, állami tisztviselők.⁷ Az egyesület a visszaemlékezések szerint egyfajta hiánypótló társadalmi tényező volt, „*polgárság és a katonaság közötti jó viszony fenntartására hasznos intézmény, amennyiben a helyőrség tisztikarának minden tagja klub-tag is.*”⁸ Az önszegélyező egyesületek közül emelhetjük ki az 1878-ban megalakult Egri Izraelita Nőegyletet, aminek feladatai között szerepelt a „*szegény, betegágyas nők ápolása, segélyezése*”, árvák gondozása.⁹ Céljában azonos volt a Hevesvármegyei és Egervidéki Jótékony Nőegylet, vagy az 1898-ban megalakult Egri Izraelita Filléregylet is, melynek tagjai a vidéki szegény, a támogatásuk nélkül tanulmányaikat folytatni nem tudó középiskolásokat támogatták sokszor vallási felekezetre való tekintet nélkül. A városi egyesületek között meg kell említeni továbbá a Keresztény Iparoskört, a Katolikus Legényegyletet, az 1874-ben alakult Önkéntes Tűzoltó- és Mentőegyesületet, az 1882-ben alapított Egri Dalkört és az 1886-ban létrehozott Atlétikai Klubot, mely feladatául tűzte ki „*az egri társadalomban az egyéni önérték egészséges és nemes irányba való fejlesztését.*”¹⁰ A klub tagjainak lehetősége nyílt a vívásra, katonai céllövésre, ami nem titkolt katonai felkészítő jelleggel bírt, ezenkívül atlétikára, tornára, úszásra, korcsolyázásra.

1908-ra az egyesületek száma ismeretlen okok miatt 24-re csökkent. A továbbra is működő egyesületek között a legtöbbet az ifjúsági és önképző, illetve a jótékony és emberbaráti kategóriában regisztrálták, emellett nagy volt a sport-, társas, felekezeti, zene- és dalegyletek száma. Városi szinten összeségében 5437 ember volt egyesületi tag a századfordulót követő évtizedben.¹¹ Az egyesületek számának és típusainak alakulásáról rendelkezésre álló nyomtatott források alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a 19. század második felében sokszínű egyesületi élet létezett Egerben.¹²

A vizsgált egri egyesületek és reformkori előzményeik. A kaszinó

Az egri kaszinó Pyrker János László érsek engedélyezését követően 1833-ban kezdte el működését.¹³ Az alapításnál feltételként szabták meg a feddhetetlen, tisztességes jellemet és a megfelelő műveltséget. A szabályzata értelmében az egyesület fő célja a kellemes társalkodás és mulatozás mellett a közhasznú

7 Orbánné Szegő Ágnes: Egri zsidó polgárok. Bp. 2005. 74.

8 Az Egri Klub alapszabályai. Eger. 1900.

9 Orbánné Á.: Egri zsidó i. m. 88.

10 Az egri Atlétikai Club alapszabályai. Eger. 1886.

11 Thirring Gusztáv (szerk.): Magyar Statisztikai Évkönyv 1. (1912) Bp. 525.

12 Reisz László: Egyesületek a dualizmuskori Magyarországon. Statisztikai Szemle 66. (1988) 10. sz. 930–946.

13 Az egri kaszinó keletkezési körülményeit és hosszú távú történetét összefoglalja Breznay Imre: Az Egri Kaszinó százéves története 1833–1933. Eger. 1934.

dolgok előmozdítása volt. A társaság tagja lehetett minden „műveltebb érzésű és jelesebb magaviseletű honpolgár, ki a közjó előmozdításában példát mutat”.¹⁴ A tagság betöltéséhez két rendes tag ajánlására, emellett az első években 10 pengő tagdíj befizetésére volt szükség. Elutasítás esetében az illető fél éven belül nem kérhette a felvételt. A tagdíj ezt követően folyamatosan emelkedett: 1878-ban 8 forintról felemelték 10 forintra, majd 1888-tól 12 forintot, 1901-ben 26 koronát, 1912-ben 30 koronát szedtek tagdíjként. A tagok jelenléte erős ingadozást mutatott az 1855 és 1913 közötti időintervallum, azonban a tagnévsor alakulásának nyomon követésével szembetűnővé válik az a jelenség, hogy a legnagyobb aktivitás az 1890-es évektől kezdődött. A tagok létszáma kezdetben 180 és 200 fő között mozgott, a századfordulóhoz közeledve már 250-260 tag vett részt rendszeresen a kaszinó életében.¹⁵

Az alapítást követően az első, legkorábbi rendelkezésünkre álló tagnévsor 1836-ból származik.¹⁶ Ekkor 130 tagja volt a társaságnak, a társadalmi összetétel foglalkozási szempontból már ekkor is vegyes képet mutatott. A tagnévsorból megállapítható, hogy alakuláskor az értelmiségi foglalkozásúak alkották a legnagyobb csoportot (29%), az ügyvédek mellett az orvosok és két tanító tartozott ide. Őket követte a vármegyéhez köthető személyek köre (20%), majd egyenlő arányban (9-9%) a városi tisztviselők (belső, külső tanácsstagok) és kereskedelemmel foglalkozó személyek következtek. Ha kis számban is, de polgárok közül is találunk egy-két személyt a regisztrált tagok között (9 fő). A kaszinó megalakulásakor összeírt tagoknál megfigyelhető foglalkozási összetétel a század második felében alig módosult, ami arra is utal, hogy a város életében hasonló szerepet töltött be az egész korszakban.

A 19. század második felére vonatkozóan három időmetszetben tettem kísérletet a változások pontos nyomon követésére. A vizsgált években 643 fő volt tag, akik közül 505 főnek (78%) sikerült a foglalkozását is beazonosítani az adott mintaévekben (1867, 1891, 1910). A foglalkozási adatok részletes elemzése után kitűnik, hogy a kaszinótagok között minden egyes időmetszetben az ügyvédek, ügyészek, bírók, közjegyzők csoportja volt a legnépesebb. Az alapításnál tapasztalható jelenlétük továbbra is markánsan körvonalazható volt a tagnévsorban, szerepük a századfordulóhoz közeledve sem kezdett csökkenni. Őket követték a városi tisztviselők, hivatalnokok vagy bármely megyei pozíciót betöltő személyek, annyi különbséggel, hogy míg a megyei hivatalnokok csoportjába sorolt tagok létszáma az 1890-es évektől csökkenni kezdett, addig a városi tisztviselők között növekedés volt tapasztalható. Kezdetben hangsúlyos volt a kereskedők jelenléte, az 1870-es évektől azonban folyamatosan növekedett a számuk. Erősen felülreprezentált volt továbbá a más értelmiségi foglalkozású tagok aránya, mint

14 Egri casino-könyv 1836. évben. Az Egri Casinoi társaság névsora, s alaprajza és szabályai 1836. évben. Eger.

15 Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltár (a továbbiakban: MNL HML) X-202/1 k. Az egri Casinoi egyesület részvényes tagjainak névsorozata; X-202/5 k. Egri Kaszinó tagdíj befizetései 1905-1909. évre; X-202/6 k. Egri Kaszinó tagdíjkönyve 1910. évtől.

16 Egri casino-könyv i. m.

például az orvosok, gyógyszerészek, de minden időmetszetben szerepeltek mérnökök, építészek is. Jóval kisebb, de jelentős arányban voltak jelen a tanárok, tanítók és a bankokhoz vagy takarékpénztárakhoz köthető alkalmazottak. Bár az említett csoportok arányát az iparhoz köthető foglalkozásúak csoportja nem haladta meg, de a tagság lényeges részét alkották ők is. Elenyésző volt azonban a földbirtokosok, egyházi személyek tagsága. A mintaévekben vizsgált foglalkozási összetétel ugyan nem mutatott jelentős kilengéseket, azonban figyelembe kell venni azt, hogy mindig az előző időmetszethez viszonyított tagok közötti kicserélődési arány jelentős volt, 68%, illetve 79%-os volt az újonnan tagságot betöltők aránya. A tagok közötti lefedettség tehát elég alacsony volt, emellett a századfordulót követően megnövekedett azoknak az aránya és száma, akiknél semmilyen foglalkozási vagy egyéb adat nem állt rendelkezésünkre. Esetükben, feltételezhetően, a városhoz kevésbé kötődő személyek töltöttek be tagságot.

A fertálymesterség

A kaszinó megalakulása, valamint az előzmények ismertetését követően rá kell térni a fertálymesterekre, akik a 19. század közepéig a városrészükben hivatali jogkörrel rendelkeztek, mintegy összekötő feladatot ellátva a városi hatóság és a lokális társadalom között. Feladataik közé tartozott ezzel párhuzamosan a városi határozatok, rendeletek kihirdetése, magyarázása a negyed lakosai számára, az utcák tisztaságának felügyelete, az éjjeli csend és a lakók erkölcsös életének ellenőrzése. Fontos feladatuk volt a tűzvédelem, a tűzveszélyes épületek kijavíttatása a tulajdonossal, ellenőrizték a pálinkafőzést, részt vettek az adók begyűjtésében, házról házra járva az adósok névsorával. A fertálymesterek nem működtek egységes testületként a 18. században és a 19. század elején, azonban minden fertályban, negyedben létezett egy-egy jól elkülöníthető csoport, amelyhez minden addig megválasztott és még életben lévő fertálymester tartozott. Ezeket a kereteken belül választották meg minden évben az új fertálymestert.

A fertálymesterek választási módjáról kapunk információt a közgyűlési jegyzőkönyvben szereplő bejegyzések kapcsán. A fertálymestereket, amennyiben a tanácsnak nem volt észrevétele, választásukat követően tanácsilag megerősítették, és a közszolgálati esküjük letétele után iktatták be őket.¹⁷ A különböző negyedekben szolgálatra megválasztott fertálymesterek hivatala egy évre szólt, a következő év február 9-én, Apollónia napján járt le. A 18. század végén még az egész negyed választotta az új fertálymestert, a neveket pedig beterveztették a városnak megerősítés céljából.¹⁸ A 19. század első negyedétől a fertálymestereket már a negyedek „érdemes lakosai” választották.¹⁹ A hivatali

17 MNL HML V-1/a /109 Tanácsjegyzőkönyvek 1841. év 184.

18 *Petercsák Tivadar*: A fertálymesterség. Egy hagyományörző tisztség Egerben. Bp.–Eger. 2014. 94.

19 MNL HML V-1/a /107 Tanácsjegyzőkönyvek 1839. év

eskü letételének szükségessége és a beiktatásuk továbbra is megmaradt. Egy 1828-as bejegyzés szerint az addigi rendnek megfelelően, minden második évben szőlőművest, harmadik évben pedig mesterembert választottak (legalábbis a Cifra és Sánc negyedben). Ezzel a választási rendszerrel azonban probléma lehetett, hiszen 1828-ban panasz érkezett, miszerint már több éve nem választottak iparos mesterembert, így azt kérték, hogy a soron következő választásnál válasszanak a mesterek közül, majd mindig azt, akin a sor van. A régi rendet tehát tartásuk be.²⁰ A választás során szempont volt, hogy az adott személy háztulajdonnal és megfelelő anyagi háttérrel rendelkezzen, továbbá becsületes, megbízható, köztiszteletben álló ember legyen. 1886-tól pedig azt is megkövetelték, hogy tudjanak írni és olvasni.²¹

A bejegyzések arról is tanúskodnak, hogy az 1840-es évektől a fertálmesteri tisztség inkább terhet jelentett, a korábbi funkciója pedig kezdett átalakulni. 1842-ben készült az első bejegyzés, miszerint a fertálmesteri tisztséget mint mesterségi és gazdasági tekintetben igen terhes kötelezettséget sokan nem tudták elvállalni, így helyette kellett felfogadniuk. A következő évben Stancel József úgy nyilatkozott, hogy ha ezer forintjába kerül is, a fertálmesterséget nem vállalja el.²² Ezek szerint úgy tűnik, hogy a távolmaradással együtt pénzbüntetés is járt. Mindenkit, aki nem akarta betölteni ezt a hivatalt, arra kényszerítettek, hogy a következő ülésen megjelenjen, és letegye az esküt, hiszen a közszolgálattal járó hivatalviselést minden egri lakosnak vállalnia kell, ez alól alapos ok nélkül senki nem vonhatta ki magát.²³ A tisztség betöltése a 19. század elején, mint a forrásokból is kitűnik, inkább már teher volt, mint megtiszteltetés. Ugyanakkor a várostól kapott hivatalos jogkörük és szerepük azt is jelentette, hogy ezeket a tisztségeket a megfelelő tekintély nélkül nem tölthették volna be. Figyelembe kell venni azt is, hogy a tisztség betöltéséért csekély éves bért kaptak a várostól, mintegy becsületből teljesítették a városban feladataikat. A szerteágazó köteleességek rendszeres feladatvégzést igényeltek a tisztség betöltőjétől, ami folyamatos leterheltséget is jelentett. Ez sok foglalkozási területen jelenthetett gondot, hiszen idővesztés és jelentős anyagi kár nélkül nem tudták teljesíteni köteleességüket. Éppen ezért sokan igyekeztek minél előbb megszabadulni tőle, tették ezt oly módon, hogy helyette jelölték ki maguk helyett. Az 1860-as évektől kezdve – a tisztség visszaállítását követően – a fertálmesterré való választást már kezdték megtiszteltetésnek venni, visszautasítani nem illett, de a tényleges munkát mindig másra bízták.

A 19. század közepén a polgári közigazgatás erősödésével a törvényhatósági törvények mindenhol megszüntették ezeket a korábbi népi önkormányzati tisztségeket (tizedesek, utca kapitányok, fertálmesterek). Az egyes feladatokat ezt

20 MNL HML V-1/a /95 Tanácsjegyzőkönyvek 1828. év 89.

21 *Petercsák T.*: A fertálmesterség i. m. 95.

22 MNL HML V-1/a /111 Tanácsjegyzőkönyvek 1843. év

23 MNL HML V-1/a /113 Tanácsjegyzőkönyvek 1845. év

követően a megfelelő városi tisztviselők és alkalmazottak látták el.²⁴ A miskolci példa jól illusztrálja a fertálymesterség megszűnésének fokozatait: 1867 után a rendőrség és tűzoltóság professzionalizálódását követően a fertálymesterek már egyre kevesebb rendészeti és tűzbiztonsági feladatot láttak el, így főként a városi adóhivatalnál segédkeztek, adóbehajtással foglalkoztak, kerületükben összeírtak, kézbesítettek, kampánymunkákban vettek részt, mint például az 1869-es népszámlálás munkálataiban. A törvényhatósági, illetve községi törvényeket követően szétválasztották a tisztségeket, a korábbi fertálymesterek felét átsorolták a rendőrség hatáskörébe, a többiek feladata az iratok kézbesítésére korlátozódott. Ezt követően, 1884-ben megszüntették a fertálymesteri intézményt.²⁵ Egerben viszont, magyarországi kivételként, a fertálymesterség megélte a 20. századot is, ugyanis a városi képviselőtestületnek nem állt szándékában eltörölni azt.²⁶ Felismerték, hogy az intézmény a társasági élet és kapcsolattartás fóruma is lehet. Ebből a szempontból válik fontossá a vizsgálata, hiszen a fertálymesteri tisztség, a hagyományörzés keretein belül városi egyesületté alakult át, ezzel együtt pedig funkcióváltás is történt.

Ezt követően érdemes nyomon követni, hogyan változott a fertálymesterek foglalkozási összetétele a század elején, míg közigazgatási feladatot láttak el, és a század végén, amikor már megtiszteltetésnek vették a megválasztást. A rendelkezésre álló adatokból megállapíthatjuk, hogy 1848 előtt kereskedők, céhes iparosok és földművesek közül kerültek ki a fertálymesterek. A megválasztottak között a földművesek jelenléte már ekkor is domináns volt. A század második felében a foglalkozásuk alapján 48%-uk földműves volt, 31%-uk pedig a kézművesek közül került ki. A jelentős különbség már abban állt azokban az években, amikor a fertálymesterség már nem járt hivatalos feladattal, hogy megjelentek az orvosok, ügyvédek, tisztviselők, tanárok, tanítók, egyházi személyek (21%), de nem volt ritka az sem, hogy a megyei főispánt vagy egy-egy országgyűlési képviselőt is fertálymesterré választottak.²⁷ A század második felében az egyesületté alakulást követően tehát a tagság összetétele is megváltozott.

A képviselőtestületi tagok mint városi elit

Az egyes mintaévekben (1872, 1875, 1881, 1887, 1893, 1908) szereplő adatok egyik fele a képviselőtestületbe vagyoniuk után, a másik fele választás útján bekerült személyek foglalkozási adatait tükrözi. A két adatsort kettéválasztottam, a viriliseket és a választott képviselőket külön-külön és együttesen is elemeztem.

24 *Petercsák T.*: A fertálymesterség i. m. 15.

25 *Petercsák T.*: A fertálymesterség i. m. 37.

26 A fertálymestereknek járt a „százcú” köpeny, a fertálymesteri bot, a tisztséget viseltek nevével és évszámával. Az újonnan megválasztottak lakomát, „traktát” adtak a régebbieknél. 1869-től fényképes tablók is készültek, a választásokról, a „suttogókról” a helyi újság pedig rendszeresen beszámolt, mint fontos társadalmi eseményről.

27 *Petercsák T.*: A fertálymesterség i. m. 96.

Igazodva Takács Tibor kutatási módszeréhez, a virilizmust egy passzív bekerülési módszerként értelmeztem, ami nem igényelt közéleti ambíciókat, elegendő volt hozzá a vagyon vagy a jövedelem. A választásoknál azonban szerepet játszott az ismertség, a presztízs, a városon belül, a választókerületben társadalmi, kapcsolati tőkére volt szükség.²⁸ A mintaévekben szereplő 746 főből 458-nak sikerült azonosítani az adott évben (vagy közel azonos időszakban) űzött foglalkozását, így a felderítettség 61%-os.²⁹ A korszak elején az értelmiség az összes elitpozíció kétharmadát adta (64%), de arányuk a századfordulóra már jelentősen csökkent, az egyharmad (35%) részét alkották. A szabadfoglalkozású értelmiségiek domináns fölénye – többnyire a kétszeres adóbeszámítás okán –, azon belül is az ügyvédek jelenléte a virilisek között a korszakban mindvégig érvényesült, tükrözve ezzel a megyeszékhely funkciójából adódó adottságokat. Az értelmiségen belül az orvosok a vizsgált korszak egészében tartották a pozíciójukat. A tanárok részvétele inkább a választott képviselőtestületben figyelhető meg, létszámuk a századfordulóra növekedett. Az egyházi szolgálatot teljesítők között szinte mindannyian adójuk alapján kerültek be a testület soraiba, bár számuk változó volt. Választás alapján az egyháziak kizárólag az 1890-es években kaptak lehetőséget nagyobb számban a várospolitikában való részvételre, egyéb időszakban arányuk szinte jelentéktelen volt. A képviselőtestületen belül az értelmiség mellett a képviselők legjellegzetesebb körét az iparosok alkották, ők képviselték magukat egyben a legnagyobb arányban. A választott tagok alapvetően az iparosok köréből kerültek elő, a virilisek soraiban némiképp alulreprezentáltak magukat. A kereskedők leginkább adófizetés útján jelentek meg a testület soraiban, és mindvégig tartották a pozíciójukat. A választottak soraiban viszonylag szerényebben alakult a szerepük, részvételük szinte jelentéktelenné vált a századfordulóra. A választott képviselők között nagyobb számban megjelenő ügyvédek leginkább a kereskedők és a földművesek jelenlétét csökkentették drasztikusan. Míg kezdetben a választottak között az iparosok mellett a földművesek/szőlősgazdák jelenléte domináns volt, és arányuk fokozatosan növekedett, addig az 1890-es évektől, párhuzamosan az egyházi személyek és ügyvédek megjelenésével létszámuk szinte jelentéktelenné vált. A századfordulót követően nagymértékben megnövekedett az ismeretlen foglalkozású, jövedelmükből élő személyek száma, akik ugyan tevékenységük vagy ingatlanuk után adót fizettek a városban, sőt a legnagyobb adózók csoportjában is szerepeltek, feltételezhetően mégsem voltak állandó egri lakosok. A város közigazgatási szerepének növekedésével az értelmiségi csoportok számbeli aránya növekedett meg, de együttvéve a csoportokon belüli arányok alig módosultak. A változás, az átalakulás tehát a személyi állományban mutatkozott meg leginkább, nem pedig a foglalkozási csoportok szintjén.

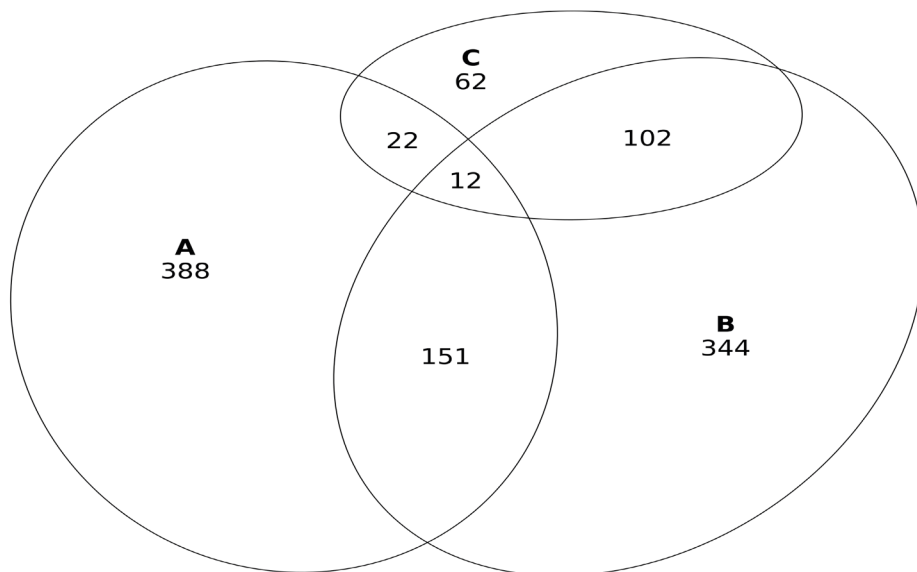
28 *Takács Tibor*: Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a 20. század első felében. Bp. 2008.

29 Az egri képviselőtestület választott és virilis tagjainak részletes társadalomtörténeti elemzésére lásd *Berecz Anita*: Az egri képviselőtestület társadalmi összetétele a dualizmus korában. In: *Agria L.* Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve. Szerk. H. Szilasi Ágota et al. Eger 2017. 475–491.

Az egyleti tagság vizsgálata a választás módja szerint

Az elemzési szempontként elsődlegesen a vizsgált csoportokba való bekerülés módját jelöltem ki: a kaszinóba a tagdíj befizetését követően „bárki” beléphe-tett, a fertálymesterek azonban maguk választották az újakat, a városi képviselőtestületbe pedig az adott negyed választójoggal rendelkező személyei juttatták be az illetőt, szintén választás útján. A kérdés, hogy az ebből a szempontból vizsgált körök között mekkora átfedést tapasztalhatunk. Mindez annak tükrében érdekes, hogy a városi társadalmon belül a városirányításban részt vevő tagoktól függetlenül vagy velük szorosán összefonódva léteztek-e más körök, továbbá a vizsgált elitágok milyen arányban reprezentálták magukat az egyesületben? Mindezt megfordítva, össze lehet vetni az egyesület tagságát a városirányításban részt vevő tagokkal, aminek segítségével megtudhatjuk, hogy mekkora és milyen szintű volt a személyi összefonódás közöttük.

Az egyleti tagság elemzéséhez elsődlegesen a választás módja szerint kijelölt három kör közötti átfedés – kaszinótag, fertálymester, választott képviselő – nagyságát kell megállapítani. A vizsgált korszak egészében, az 1867 és 1910 közötti időszakban a három csoportban összességében 1380 személyt tudtam beazonosítani. A kaszinótagok és a választott képviselők közel azonos arányban szerepelnek (573 és 609 fő), míg a fertálymesterek száma az előző két csoport közel harmada (198 fő). A választás módja alapján megkülönböztett csoportok között jól kirajzolódik a különbség. A legnagyobb átfedés – nem meglepő módon – a kaszinótagok és a választott képviselők között tapasztalható, 151 személy szerepelt mindkét kategóriában. Ugyanakkor jól elkülöníthető a fertálymesterek köre, még akkor is, ha az összlétszámukhoz képest nem nagy azoknak az aránya, akiket csak ebben a kategóriában találunk meg (62 fő, 31%). Szembetűnő jelenség, hogy a fertálymesterek közül nagyobb eséllyel lett az adott személy választott képviselő, minthogy tagságot töltött volna be a kaszinóban – ilyen eset csupán 22 alkalommal figyelhető meg. Ebből arra tudunk következtetni, hogy a képviselőtestület választott felébe nagy arányban kerültek be olyan személyek, akik a városi politikában való szerepvállalás mellett fontosnak tartották a város közéletében való részvételt is. Ugyanakkor a fertálymesterekkel való szoros összefonódás utalhat arra is, hogy rendelkeztek a városon belüli ismertséggel, kapcsolatokkal, ami bejuttatta őket mind a képviselőtestületbe, mind a pozicionális lokális elit mellett létező szűkebb, erősen elkülönülő körbe is. Ennek eloszlását szemlélteti a következő ábra.

1. ábra A vizsgált személyek választás módja szerinti átfedésének aránya
A Kaszinótagok **B** Választott képviselők **C** Fertálmesterek

Következő lépésként az így kapott adatokat érdemes részletesebben is összevetni a városirányításban részt vevő személyek számával és a kaszinótagok összlétszámához viszonyított arányával, annak érdekében, hogy képet kapjunk arról, mekkora volt az egyleti tagok között a városirányítási pozíciót betöltők aránya. A kaszinó tagságának három időmetszetben elvégzett elemzése (1867–1870; 1870–1890; 1890–1910) arra mutatott rá, hogy körükben folyamatosan csökkent azoknak a száma, akik egyben a választott képviselőtestületi tagságot is betöltötték. Az első időmetszetben a teljes tagsághoz viszonyítva még 63 személy választott képviselő is volt, a századforduló első évtizedére azonban ez a szám már a felére csökkent úgy, hogy az egyesület összlétszáma egy rövid megtorpanást követően még a korábbi tagok létszámát is meghaladta. Kétségtelen, hogy a kaszinóban a legnagyobb adót fizető személyek száma mutatta a legmagasabb arányt, a korábban vizsgált, mintaévekben szereplő személyek közel kétharmada az egyesületben is betöltött valamilyen pozíciót (rendes tag, választmányi tag, igazgató). Érdekes vizsgálati szempont az a kérdés is, hogy az 1867-ben kaszinótagságot betöltők közül hányan jelentek meg 1872-ben a városigazgatásban? Míg az 1867-es városi képviselőtestület teljes létszámát az 1872-es listával összevetve csupán csekély egyezést figyelhettünk meg, választott képviselőként 31 fő, legnagyobb adózóként pedig 25 fő került át a régi képviselőtestületből, addig mindezt a kaszinótagsághoz viszonyítva már más tendencia rajzolódott ki. Az 1867-ben kaszinótagként regisztrált személyek között ugyanis nagy számban jelen voltak az adójuk alapján képviselőtestületbe került személyek.

Az egyesület tagjai között a közigazgatásban, városirányításban szerepet játszó személyek aránya tehát meglehetősen alacsony volt, ami a századfordulóhoz közeledve még inkább csökkenést mutatott, hiszen az egész tagsághoz viszonyított arányukhoz képest csak a kisebbik részét tették ki ezek a személyek. Ugyanakkor az a tény, hogy az teljes tagság között számszerűleg csak elenyésző arányban voltak jelen, rávilágít arra is, hogy létezett mellettük egy nagyobb kör is, azonban ezek a személyek nem birtokoltak városigazgatási pozíciókat, csupán kaszinótagok voltak. A csoport nagyobbik részéről viszont csak egy halvány képet kaphatunk, hiszen kevés adat áll rendelkezésünkre, amire már utaltunk a kaszinótagok foglalkozási összetételének változásánál is. Esetükben elképzelhető az is, hogy az aktív társadalmi szerepvállalás megalapozta a későbbiekben a városban belüli szocializációjukat is. A tagság közrejátszhatott abban, hogy a városban újonnan letelepedőként személyes és társadalmi kapcsolatokat építsen ki, majd integrálódjon a városi közéletbe, kompenzálva ezzel idegen származását.

Fontos továbbá kitérni arra is, hogy a fertálymesterek és a választott képviselők között is jelentős átfedés volt tapasztalható, leginkább az 1860-as és 1880-as évek között. A két tisztség megoszlása leginkább a külvárosban élő családok tagjai között koncentrálódott, azaz a család egyik tagja vagy választott képviselő volt vagy fertálymester. Ez az átfedés pedig leginkább a külvárosban volt látványos. A rendelkezésünkre álló adatokból tehát arra tudunk következtetni, hogy míg 1848 előtt a fertálymesterek túlnyomó többsége a belvárosból került ki, addig a század végére már a külvárosi lakosok vállalták a nagyobb szerepet. Történt ez annak ellenére, hogy az újonnan letelepedő személyek külvárosi jelenléte következtében a külvárosban élő emberek száma drasztikusan megnőtt, továbbá a már megválasztott képviselők között a külvárosi negyedekben volt tapasztalható nagymértékű fluktuáció. Ennek ellenére éppen ezekben a negyedekben alakult ki egy szűk kör, akiket maguk közül mind a korábbi fertálymesterek, mind a választott képviselőtestületi tagok közé beválasztottak a negyed választójoggal rendelkező személyei. Még fontosabb megvizsgálni őket a társadalmi háttérük tekintetében is, hiszen erősen kettéválik a két csoport: 1848 előtt a városban polgárjogot szerzett személyek köre nem egyezik meg az 1848 előtti fertálymesterek körével. Úgy tűnik azonban, hogy fontos jellemzője a szőlőművesek, földművesek csoportjának a fertálymesteri tisztség, ami hasonló szerepet tölthetett be náluk, mint az iparosoknál a polgárjog.³⁰ Míg a képviselőtestületi tagok között erős volt a családi folytonosság, és mindig próbáltak hasonló családból választani tagot a választások alkalmával, addig a fertálymesterek közé mindig más személy került be. A vizsgált korszakban a fertálymesterek között nem volt jellemző a családi folytonosság, a század második felében is ritka az a megválasztott fertálymester, akinek a családjából korábban már betöltötték ezt a tisztséget.

30 Az egri polgárjoggal rendelkező személyek elemzésére lásd *Berecz Anita: Eger kiváltóságos mezőváros polgárai a 19. század elején.* In: *Korall.* 20. (2019). 78. sz. 114–133.

Következtetések

Összességében megállapítható, hogy megvalósult a viselkedésszociológiai értelemben vett rendi elkülönülés. A rendelkezésünkre álló adatokból arra a következtetésre juthatunk, hogy a városi egyesületeknél létezett a társadalmi elkülönülés, de ezek a korlátok korántsem voltak merevek. Egy jól körülhatárolható csoport nem rajzolódik ki a tagok között, ugyanakkor egyértelmű, hogy a kaszinó vonzotta a legkülönbélebb társadalmi helyzetű, foglalkozású egyéneket, akik leginkább a tulajdonosi és tudáselit csoportjához tartoztak. Az elkülönülés arányát a többi egyesületben nincs lehetőség vizsgálni, ehhez a városban működő összes egyesület tagnévsorára szükség lenne, különböző időmetszetekben. Ezeknek a súlypontoknak a változását azonban nem tudjuk nyomon követni. Nyilvánvaló azonban, végignézve a város egyesületeinek számának alakulását, hogy a város társadalmi életében megjelentek a testületeikkel a hivatásrendek is, emellett pedig a városban jelentős szerepet betöltő izraeliták is külön kialakították maguknak az egyleteiket, ami persze nem állt ellentétben azzal, hogy részt vegyenek a város többi életében, többek között a kaszinóban.

Felhasznált szakirodalom és források

- Berecz Anita: Az egeri képviselőtestület társadalmi összetétele a dualizmus korában. In: *Agria L. Az egeri Dobó István Vármúzeum Évkönyve*. Szerk. H. Szilasi Ágota. Eger, 2017. 475–491.
- Berecz Anita: Eger kiváltságos mezőváros polgárai a 19. század elején. *KORALL* 2019/78. 114–133.
- Breznay Imre: *Az Egeri Kaszinó százéves története 1833–1933*. Eger, 1934.
- Dobrovits Sándor: Eger város társadalmi egyesületei. *Magyar Statisztikai Szemle* 1933/5. 351–354.
- Egeri Atlétikai Club alapszabályai. Eger, 1886.
- Egeri Casinoi társaság névsora, s alaprajza és szabályai 1836. évben. Eger, 1836.
- Egeri Klub alapszabályai. Eger, 1900.
- Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2003.
- Gyáni Gábor: *Az urbanizáció társadalomtörténete*. Tanulmányok. Kolozsvár, 2012.
- Hunfalvy János (szerk.): *Magyarország különböző egyletei*. In: *Statisztikai Közlemények* 4. II. füzet. Pest, 1863. 246–269.
- Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML) vonatkozó fondjai
- Orbáné Szegő Ágnes: *Egeri zsidó polgárok*. Budapest, 2005.
- Pajkossy Gábor: *Egyesületek a reformkori Magyarországon*. *História* 1993/2. 6–9.
- Petercsák Tivadar: *A fertálmesterség. Egy hagyományőrző tisztség Egerben*. Budapest–Eger, 2014.

Reisz László: Egyletek a dualizmuskori Magyarországon. Statisztikai Szemle 1988/10. 930–946.

Takács Tibor: Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a 20. század első felében. Budapest, 2008.

Thirring Gusztáv (szerk.): Magyar Statisztikai Évkönyv. Budapest, 1912.

Varga Gyula (szerk.): Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban. Hivatalos Statisztikai Közlemények XLII. Budapest, 1880.

CSAJÁNYI MELINDA

SZENT-IVÁNY FARKAS APCI FÖLDBIRTOKOS ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA, AZ ÖRÖKLÖTT ÉS ÖRÖKBE HAGYOTT ESZMÉI, EMLÉKIRATAI NYOMÁN

Akárhogy is nézzük, a történelem emlékezet. Az emlékezet pedig valójában a történet, a mese elmondását jelenti, s a legősibb és legalapvetőbb kapcsolódás a generációk között.

A Szent-Ivány család ősei IV. Bélától nyerték azt a birtokot a Felvidéken, melyet még a 13. század során jelentősen bővíteni kezdtek, majd a 14. században hatalmassá terjesztettek. A következő, évszázadokat felölelő időszak az állandó családon belüli háborúskodások ideje volt, ahol a kiterjedt família különböző ágai – Szemrecsányiak, Baánok, Pongráczok és Pottornyayak – perek és erőszakoskodások százaival igyekeztek a nemzeti birtokközösség lehetőleg nagyobb részét kiharcolni.¹ Ezen évszázadok alatt azonban a lipótvárosi Szent-Ivány család a Felvidék legjelentősebb, a térség fejlődését és életét leginkább meghatározó egyik famíliájává lett.

Az emlékiró, Szent-Ivány Farkas a „birtokosság” jogait, kötelezettségeit, felelősségét viselő sok évszázados család utolsó generációjához tartozik. Ipolymagyariban (Uhorska) született 1889-ben, s a Heves megyei Apcon halt meg 1961-ben. A jelen tanulmány alapját adó emlékiratait az 1950-es évek végén vetette papírra, Magyarországon maradt egyetlen gyermeke legépelte a szöveget, őrizte és szigorúan családi körben terjesztette, így továbbadva a sok évszázados hagyományokat, akár igen nehéz körülmények között is.

A magyar történelemnek valóban talán legkülönlegesebb, legmozgalmasabb és változatosabb évtizedeit felölelő életútról írja bevezetőjében Szent-Ivány Farkas:

„Egy olyan kor történetének subjectiv pillanatfelvételei találhatóak alábbi írásaimban, melyek békésebb, nyugodtabb időkben több száz esztendő tapasztalataival s felérnek. Gyermekkorom a boldog és gondtalan Ferenc József-i 'Aranykorba' esik. Ifjúkorom a századforduló és az első világháború közötti, a 30 milliós Magyarország álomképében ringatózó, önbizalomtól és tettvágytól fűtött, szép időket mutatják. Majd következik az első Világháború (1914–18), összeomlás, anarchia, az első kommunizmus, Trianon, devaluatio, stb. A második Világháborúig tartó látszat consolidatio, krisisekkel, külső és belső politikai complicatiókkal. Végül a második Világháború, annak minden borzalmával. Otthonunk, Farkasmajor a frontba kerül, a németek egész instructiómat elhajtják, végül a »Gestapo« ösmert, náci ellenes érzelmeim miatt, melyeknek újságcikkekben is hangot adtam, engem és családomat elhurcolnak. Farkasmajort kirabolják. Tönkrementünk. 998 hold szép birtokomat kiosztják, vagy állami tulajdonba veszik.

1 Podhorányi Zsolt: Észak urai és mágnásai. Göd, 2017. 17–20.

*Egy quadrát földet sem hagynak nekünk. Végig szenvedjük hónapokon keresztül az ideg-
gekre menő és sokszor életveszéllyel járó barbár orosz megszállást. Jön az eddig soha
el nem képzelt arányú devalvatio, Trianonnál is kegyetlenebb Párisi béke. Öregségemre
csaknem nyomorgunk. Kizárólag csak a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen dolgok meg-
szerzése lehetséges úgy-ahogy. A kultúra és civilizatio legelemibb áldásai is elérhetetlen
messzeségben vannak. Mint látható, életem egy olyan áldásokban s csapásokban gaz-
dag élet az öröm és szenvedés, a gazdagság és nyomorúság végletei között, amit kevés
ember élt végig. Az a közel hat évtized, melyet átéltem, hazám, fajtám, osztályom és
családom oly nehéz és küzdelmekkel teli korszaka volt, hogy testi és főképp nagy lelki
erő és Isten különös kegyelme kellett ahhoz, hogy »megfogyva bár, de törve nem«, él
nemzetem, él fajtám, családom és gyermekeim a szebb jövő reményében folytathatják
munkájukat ott, ahol én abbahagytam.”²*

Az emlékirat 76 darab össze nem kötött írásban rögzíti a szerző életének „legmélyebb impresszióit”. A személyes – első renden a családnak szánt – tapasztalatok mellett élesen rajzolódik ki a két háború közötti Észak-Magyarország egyik jelentős gazdasági és közéleti személyiségének kontúrja. A sokoldalúan bemutatkozó emlékiró mint a korszak nagy hagyományokkal bíró földbirtokos osztályának képviselője saját személyén messze túlmutat.

A szerző műltszemlélete, kapcsolatrendszere, iskolái, utazásai, tervei, értékrendje, példaképei mély színekkel gazdagítják a magyar nemesség történetének záró korszakát, melyet jórészt csak „ceruzavázlatos karikatúrákból” ismerünk.

Gyökerek

Szent-Ivány Farkas valamennyi őse kivétel nélkül a magyar birtokos osztály tagja volt. Nem arisztokrata és nem földműves, hanem birtokos, kinek – ahogy a memoárban olvasható: „A föld nem megélhetési alap, jövedelmi forrás, jó befektetés, áru. Az ő szemében az ő földje, amit apjától, nagypapjától, őseitől örökölt, a sorsa, az egész élete.”

Szüleiről az „Ellentétek vonzzák egymást” című kis írásában emlékezik meg, akik – a gyermek szemével ítélve – egészen ellentétes személyiségeik ellenére 36 évig éltek igen boldog házasságban. Anyja báji Patay Jolán³ ősi magyar, függetlenségi érzésű, templomjáró kálvinista család sarja volt, aki puritán nevelésének köszönhetően minden dísz és pompát megvetett. Rendkívül takarékos, egyenes és szókimondó volt a végletekig. Ideáljai Rákóczi, Zrínyi, Wesselényi voltak, s Kossuth Lajost valósággal csodálta, míg az elnyomónak tartott Habsburgokat gyűlölte. Igen széles műveltséggel és olvasottsággal bírt nemcsak a szépirodalom, hanem a természettudományok és a filozófia terén is, anyanyelvén kívül három másik nyelvet beszélt tökéletesen. Állandóan komoly,

2 Az emlékiratból szó szerint idézett – dőlt betűvel jelzett – szövegek esetében megtartottuk a szerző írásmódját.

3 Gomba, 1867 – Budapest, 1928

feladatai mentén aggodalmas, vicceket nem ismerő, de sokat jótékonykodó, igen bátor asszonyként mutatja be az emlékiró saját édesanyját.

Apja, id. Szent-Ivány Farkas⁴ szintén ősi, de felvidéki, katolikus család sarja, a bécsi Theresianumban nevelkedett. Egyfajta panteistaként a vallást magánügyként kezelte, templomba sosem járt. Meggyőződéses monarchista volt, Ferenc József kamarása. A Habsburgokhoz lojális család fiaként Kossuthot gyáva hazaárulónak tartotta, Széchenyi István, Deák Ferenc és a Tiszák feltétlen híve volt. Szemben feleségével mindenben a díszet, a pompát szerette, s egy „jó tréfa kedvéért szívesen letért az igazság útjáról”. A pénzt nem számolta, ha kedve úgy tartotta, s lelkiismerete „jóval elasztikusabb” volt feleségéénél. Napilapokon kívül nemigen olvasott egyebet fia szerint, utazni sem szeretett, házában viszont mindig nagy társaságot látott vendégül. Az életet egy „gyönyörű virágos kertnek tartotta”, s igyekezett mindent a könnyebb oldalról megközelíteni.

Határozott kettősség érezhető az emlékiróban, mivel kimondva édesanya értékeit igyekezett megvalósítani és továbbadni, a memoár lapjai mégis egy olyan férfi életét írják le, aki ösztönösen inkább apja szemléletét követi a gyakorlatban. Talán e kettősség okán is olvashatunk igen részletesen az emlékek között a – szintén példaképül lefestett – két nagyapáról is (id. Szent-Ivány Farkas⁵ és Patay György⁶). Apai nagyapja – kinek bordeaux-i bora és rajnai rizlingje világmárka volt – első renden mint gazda hagyott maradandó emléket a fiúunokában, míg anyai nagyapja mint a hős hazafi, '48-as tartalékos hadnagy a 6-os huszárok Lenkey-századában.

A többi rokonról rendkívül szűkszavú megjegyzéseket olvashatunk csak, ezek is a szűkebb családban a gyermek füléhez véletlen eljutó mondatokra emlékeztetnek inkább. Nagybátyjáról, Szent-Ivány Józsefről⁷ azt írja az emlékiró, hogy gyermekkorra óta igen könnyelmű ember volt. Az egyébként kiváló genealógus Szent-Ivány Zoltán⁸ távoli nagybátyjáról írja emlékei között érezhetően örökölt rosszindulattal, hogy „rettenetesen gőgös és dölyfös lefelé, dörgölöző sznob felfelé”, aki rónyai birtokainak elvesztése után szűkös anyagi körülmények között „mászott fel a belügyminisztérium számárlétráján a miniszteri tanácsossáig”.

Nem fényűző, de zavartalan, igazi jómódban nőtt fel az emlékiró. Érdekes, hogy bár életvitelszerűen soha nem élt ott, gyökereiként, igazi otthonaként, Szent-Ivány Farkas a Tátrát tartotta számon, ahol ősei a 13. században a tatár elleni küzdelemért kaptak birtokot. Minden évben több hetet töltött ott egyedül vagy családostul:

„...nekem a hegyek nemcsak, mint természetimádónak kedvenceim, hanem valahogy azt érzem, hogy én az övék vagyok, ők pedig az enyéme. ...Őseim mind ezt a fenséges, ózondús, alpesi levegőt szívták, ezeknek a kristálytisza pisztrángos

4 Losonc, 1861 – Budapest, 1923

5 Ipolymagyari (Uhorska), 1830 – Apc, 1905

6 1829 – 1878

7 Uhorska, 1867 – Apc, 1901

8 Varbó, 1844 – Budapest, 1916

patakoknak lágy és hideg vizét itták évszázadokon keresztül... Csak természetes, hogy mikor életem legnagyobb csapása ért, édes jó kis Anyám tragikus halálával⁹, akkor is az én hűséges, gyógyító hegyeim közé menekültem, vigasztalást keresni a természet szépségeiben, s visszanyerni lelki egyensúlyomat és életkedvemem."

Kapcsolatai

Mivel az emlékirat az életút legemlékezetesebb pontjait emeli ki, s ezáltal nyilvánvalóan a legnagyobb hatású kapcsolatokat is, így igen könnyen felrajzolható Szent-Ivány Farkas kapcsolati hálója.

A szerző gyermek- és ifjúkorát természetesen a kiterjedt családi kapcsolatok határozták meg. A gombai Patay- és az apci Szent-Ivány-kastély mellett megismerkedhetünk az emlékiró gyermekkorának terei közül a szécsénykovácsi kúria lakóival (apai nagyatyja nővéréék), ahová a vendégekkel együtt a „*tekintetes vármegye*” is rendszeresen megérkezett. Emlékezetes időket töltött gyermekként a rokonságba tartozó Fáy Zoltánéknál Ecséden is.

Az apci otthonban édesapja állandó kártyapartnerei kvázi családtagként vették körül a felnövekvő fiút, akik között ott volt a '48-as főhadnagy, Rudnay József ugyanúgy, mint gróf Almásy Kálmán királyi kamarás. Természetes mikro-társadalmi környezet volt a Szent-Ivány-kúriában az uradalom alkalmazottainak társasága is a kisgyermek részére, aki valójában a nevelőkkel, a házban feladatokat teljesítő belső dolgozókkal sokkal több időt töltött – emlékei szerint – mint szüleivel. A minőségi idő azonban, amit naponta meghatározott órákban apjával és anyjával töltött a három Szent-Ivány testvér, ugyanúgy befolyásolta kialakuló személyiségüket, mint a jelenlétükkel őket észrevétlenül szintén „nevelő” házi alkalmazottak. A férfi és nő bontakozó kapcsolatának mikéntje is a nevelők közti kommunikációban tűnik fel először az emlékiró kisleány kori figyelmének.

Szent-Ivány Farkas 10 éves korában került ki a családi fészekből Kassára, a premontreiek „*nemesi convictusába*”. Bár tudta, hogy ez a dolgok rendje, de egyértelmű megrázkódtatásként élte meg a változást, amit hősiiesen viselt, s igyekezett „*szülei örömére összeszedni erőit és jó magyarrá, igazi férfitá válni*” itt. Maradandó kapcsolatok nem kötődtek azonban a fiú számára e – valószínűleg – nagyon nehéz 8 év alatt.

Kapcsolatépítésre sokkal inkább alkalmas volt az ótátrafüredi Grand Hotel, melyben az emlékiró annak 1904. évi megnyitása óta „*kevés kivétellel minden nyári és téli szezonban eltöltött pár hetet*” családtagjaival vagy egyedül. (Érezhető melankóliával jegyzi meg emlékiratában Szent-Ivány Farkas, hogy a településhez közeli Fátyol-vízesésnél még volt a donációs birtokból neki is 28 hold havasi legelője, de akkora adóhátralékkal örökölte, hogy annak fejében át kellett engednie a területet Csorba községnek.)

9 A vélhetően rablógyilkosság okozta tűzhalál a korabeli sajtóban is nagy port kavart fel. Pesti Hírlap, 1928. január 5.

A Szent-Iványok nem főnemesi család, s bár ősi eredetükre sokkal inkább büszkéek voltak, mintha a Habsburg–Lotharingiai-háztól csak néhány évszázada nyert főnemesi rangjuk lett volna, mégis valamiképp szinte az egész emlékiratot átjárja az arisztokrácia légköre. Szó sincs felnézésről vagy csodálatról, Szent-Ivány Farkas nem használja még a főnemesi rangjelzőket sem emlékiratában. Az írás inkább Szent-Ivány ösztönös törekvéséről tanúskodik arra, hogy a főnemesség exkluzív világát felfedezze, és ami abból számára érték, magáévá tegye. A lehetősége megvolt erre, hiszen a két háború között a magyar nemesiség egyes csoportjai közötti, korábban éles választóvonalak ekkorra már virtualizálódtak.

A kapcsolatépítés és osztályon belüli társadalmi mobilitás kiváló színtere volt ez a tátrai, rendszeresen összejövő, generációkon átívelő társaság. Erre bizonyíték, hogy Szent-Ivány Farkas Ótátrafüreden ismerte meg későbbi feleségét, gróf Zichy Annát¹⁰ is, akit „4-5 szezonnyi itteni udvarlás után jegyzett el”. Itt kötött továbbá igen értékes ismeretséget többek között Teleki Sándorral és annak költőné feleségével, Szikrával¹¹, Szilassy Aladárral, az első magyar cserkészcsapat szervezőjével, és életre szóló (igen hasznos) barátságokat Darányi Kálmán későbbi miniszterelnökkel, gróf Degenfeld-Schomburg Lajos nógrádi főispánnal. Amiképp összefoglalja az emlékiró az ótátrafüredi állandó társaságot: „a magas arisztokrácia, pénzarisztokrácia, vidéki földbirtokos családok, s vagyonos pesti polgárság”. Egyértelművé teszi Szent-Ivány Farkas, hogy az utóbbiak alatt kifejezetten a fővárosi zsidóságot érti azzal, hogy kedves emlékként emeli ki e polgárok közül dr. Weis Maxi „pensionált öreg zsidó barátját”.

Eltérően a középiskolai múlt kapcsolatoktól, Szent-Ivány Farkasnak az egyetemen kiépülő kapcsolatai alapvetőnek bizonyultak felnőtt identitása és társadalmi beágyazottsága tekintetében. E barátok azok, akikkel a budapesti egyetem jogi karán együtt készült a szigorlatra, a vidám hallgatói élet mellett az alábbiakhoz hasonló megpróbáltatások között:

„Mariska¹²! Kmety¹³! Még most, 40-50 év ködfátyolán át is, reájuk gondolva végigfut a hideg minden volt budapesti jogász hátán, ha ezt a két nevet hallja. Mariska! A kíméletlen, hatalmas sas, aki egy csapásra agyonvágja áldozatát, ráordít az előtte reszkető térdekkel álló jelölt úrra, hogy ‘marha’, és egy perc múlva már üvöltve rúgja ki a tereméből. Mariskával szemben Kmety a vérszomjas törpesólyomra emlékeztetett, mely először megvágja, megsebzí áldozatát, azután egy magas fán, ahonnan jó kilátása van, meghúzódva figyeli a beteg állatot, egy percre sem veszítve azt szem elől, kegyetlen következetességgel, minden kínálkozó alkalommal vág rajta újra egyet-egyet mindaddig, míg csak a kiszemelt áldozat porba hull.”

10 Budapest, 1896 – Toronto, 1971

11 Kende Júlia, Pest, 1864 – Budapest, 1937

12 Mariska Vilmos (Rozsnyó, 1844 – Budapest, 1912) jogi doktor, egyetemi tanár

13 Kmety Károly (Hódmezővásárhely, 1863 – Budapest, 1929) jogi és politikai doktor, egyetemi rendkívüli tanár

Az emlékiró itt olvadt be annak a jogász-politikus generációnak anyagába, mely a trianoni döntés következményeit kezelni kényszerült – igen különböző módokon, és helyszíneken, ám azonos felelősséggel. Emlékei között barátaként emeli ki hg. Odescalchi Bélát, Barcza Györgyöt, gr. Andrássy Károlyt, gr. Károlyi Józsefet és Huszár Aladárt.¹⁴ Látható, milyen erőteljes szerepet képviselt a két háború közti Magyarország vezető osztályának kialakulásában az azonos képzettség, már sokkal jelentősebbet, mint a főnemesi cím vagy annak hiánya.

A budapesti egyetemi évek természetesen nem csupán tanulásról szóltak, s az élet egyéb területein is alakultak mély nyomot hagyó kapcsolatok. Közülük még az emlékirat lapjain is megjelenik Petráss Sári¹⁵ színésznő alakja, kit a szerző „a Jóistennek tán legédesebb teremtményeként” említi meg.

Egészen más típusú, de nem kevésbé meghatározó kapcsolatokkal bővítette Szent-Ivány Farkas hálózatát Losoncon, ahol az egyetemet elvégezve, szolgabíróként teljesített állami szolgálatot egészen a háború kitöréséig. Közigazgatási gyakornokként előjárója, a losonci főszolgabíró, mint „a 48 községet számláló járás koronázatlan kiskirálya, akit kivétel nélkül mindenki szeretett és respectált”, az alábbi – mindenekelőtt a kapcsolatépítést és fenntartást szolgáló – munkarendet kívánta meg:

„Reggel 9 órakor pontos megjelenést, 11-ig mindenkinek el kellett végezni a munkáját (ha komolyan dolgozott az ember, el is lehetett végezni mindég), és az öregurat elkísérni a Deutsch sörözőbe, ahol a járás uraival és tekintélyesebb embereivel együtt söröztünk. Ez nemcsak az üdítő krigli elfogyasztásából állott, hanem főképpen az egész járás friss híreinek, politikai és szociális hangulatának megösmerését szolgálta. Délután 3–5-ig újból irodai munka.”

Hamarosan Szent-Ivány – maga is mint losonci szolgabíró – szinte kötelező társasági elemként jelent meg Szilassy Béla tugári házában, gr. Wenckheim Ferenc gácsi várkastélyában, Beniczki Árpádeknál Láziportán, Szakáll Mihályéknál Kétkeresztúron, gr. Forgách Antaléknál Podrecsányban.

Természetesen ezek az évek nem csupán a helyi uralkodó osztály, hanem a felvidék egész népének is jobb, mélyebb megismerését építették Szent-Ivány tapasztatai közé, vallott és gyakorolt politikai tézisei alapjául.

„A járás 48 községének a fele, 24 szín magyar (az lpoly völgye), 24 pedig tiszta tót volt. Nagy hibának tartottam, már akkor is, hogy a hivatal személyzetéből senki nem tudott tótul, csak Miska, a hajdú törte egy kicsit. Így bizony a nagyszámú tót lakosság igazgatása sokszor nehéz volt és szenvedett. Bejött az öreg, hosszú, piros hajú tót atyafi, alázatosan köszönve: 'Prosim panize pan velkmozni!' 'Magyarul, öregem!' – kapta meg a választ, de miután ez sehogyan se ment, Miska tót tudománya pedig nem volt elég ahhoz, hogy tolmácsnak használhattuk volna, bizony az öreg tót csalódottan és elkeseredve, dolgavégezetlen volt kénytelen hazasétálni 30-40 kilométert, az ozdini vagy málnapataki 'lazok'-ra. Ezt a bünt és mulasztást a felvidék elvesztésével fizettük

14 Ipolybalog, 1885 – Mauthausen, 1945 (1932 – 1934 Budapest főpolgármestere)

15 Verőce, 1888 – Antwerpen, 1930

meg. Mert a tót akkor még szelíd lelkű és tekintélytisztelő, sőt merem mondani, magyar érzelmű polgára volt Magyarországnak. Hányszor hallottam öreg tót emberektől, kik egy szót sem tudtak magyarul, mellüket büszkén verve, mondani: 'Ja som magyarski!' Ezt komolyan így érezték és érezték, ők tót ajkú magyarok voltak."

Az 1914-ben kitört világháború a fiatal Szent-Iványt Losoncon érte, ahol előbb mozgósítási referensként teljesített szolgálatot, majd 26 évesen a 6-os huszárokhoz vonult be szakaszparancsnokként. Az emlékirásaiban megörökített tapasztalatai szerint e huszárezredekben felülmúlhatatlan volt a bátorság és a hűség, s emellett az összetartás, bajtársiasság. A kapcsolatok, melyekre itt tett szert ugyan messze estek a társadalmi kötelékektől, de mindennél mélyebbek voltak, ha el is múltak az évtizedekkel, s csak nyomaik maradtak is meg. E kapcsolatok közül emeli ki írásában Szent-Ivány Farkas alezredesét, Karl Mihailovics horvát nemest, aki számára az igazi huszártiszt eleven szobraként maradt példakép. Mihailovics ellenpontjaként jeleníti meg a hadtestparancsnokot, Várkonyi Albrechtet, mint az öncélú hatalmaskodás példáját. Verbói András Szent-Ivány Farkas tiszt legénye (nem használja a „szolga” szót) egyszerű parasztfiú volt, akivel azonban a hosszú háborús években testvéri kapcsolatban éltek, minden jót és rosszat megosztva. Nagy hatással volt a fiatalemberre Hans Meiss von Teufflen őrnagy is, akit a tisztikar fedhetetlen szellemének példájául hoz a memoárban úri modora, halált megvető bátorsága miatt. Érdekes jelenségként írja le az erős „magyarérezelmű” emlékiró Harmos Béla alezredest, akinek minden egyes felmenője a császár katonája volt, s egyáltalán nem ismert nemzetet, hazát, csak a császárt, akiért azonban – Szent-Ivány szeme láttára – az első sorban harcolva halt meg.

Külön történetet kap Varga József, Szent-Ivány Farkas altisztje, akivel a fronton induló kapcsolatuk – nagyobb szünetekkel – életüket végigkísérte. Vargát a galíciai fronton épp az emlékiró mellett érte olyan csípő- és haslövés, mely miatt egész életére rokkant lett. Nyolc évvel a háború befejezése után a rokkant bajtársának Szent-Ivány – felhasználva kapcsolatait – kocsmatartási jogot szerzett, s ezzel neki és családjának megélhetést tudott biztosítani. Az egész történet egy meleg hangú levéllel zárul, melyet már az ötvenes években írt a kitelepített Szent-Ivány Farkasnak, annak nehéz helyzetében támogatásul, meleg hálájának jeléül Varga József.

A főnemesség legtöbbek számára zárt világának ajtaját egyre szélesedő résre nyitogatta a felnövekvő Szent-Ivány Farkas, 1918 decemberében kötött házassága gróf Zichy Annával¹⁶ azonban szélesre tárta azt, s egészen új kört csatlakoztatott kapcsolati hálójához. A fiatal grófnő anyja által a hg. Odescalchiak, a gr. Degenfeldek, br. Podmaniczkiak, gr. Edelsheim-Gyulaiak, a legnépesebb gr. Zichy család tagjai, a gr. Károlyiak, gr. Almásyak, és – mint unokanagybácsi – gr. Tisza István is a tágabb családba kerültek. A felsoroltak közül legnagyobb hatással br. Podmaniczky Gézáné Degenfeld-Schomburg

16 Budapest, 1896 – Toronto, 1971

Berta¹⁷ grófnő, felesége nagynénje valamint gróf Tisza István, felesége unokanagybátyja voltak Szent-Ivány Farkas személyiségére.

A rendkívüli műveltségű és kisugárzású idős „Berta Tánt” egy önálló fejezetet kapott az emlékek között:

„Ha egy nagyon öreg asszonyról azt lehet mondani, hogy gyönyörű, appetitlich, aranyos, bájos, kedves és főképp mindenkinél okosabb és jobb, akkor mindez Podmaniczky Gézáné, született Degenfeld Bertára, a mindenki által tisztelt és rajongva szertett Berta tántunkra illett rá. Nyolcvanegynéhány éves korában is szellemi kapacitásának (amely mindig nagyon magas volt) teljében volt. Szemeiből sugárzott az intelligencia, a jóság, a szeretet.”

Tisza István gróf Szent-Ivány Farkasnak vitán felül ideálja volt minden tekintetben. Első – egy budapesti szalonban megesett – találkozásukról, melynek idején 20 éves volt a szerző, így ír az emlékiratban:

„Kezet fogtunk. De ez az első kézszorítás elhatározó fontosságú volt teljes életemre. Éreztem ebből a kézfogásból, hogy aki adta, egy kemény, gerinces, bátor, őszinte, egyenes, akaraterős, energiától duzzadó, önbizalommal, hittel teli, tökéletes férfi. Magam is keményen szoktam kezet fogni, de az én kemény kezem megsemmisült ebben az acél férfimarkban. Se azelőtt, se azóta egy kézfogás ilyen nagy hatással nem volt reám. Éreztem az első percben tisztán és határozottan, hogy evvel az emberrel egyformán fogok gondolkodni és cselekedni, hogy egyéniségének ellenállhatatlan, mondhatni hypnotikus bűvkörébe kerültem egyetlen kézszorítással.”

Sajnos az nem derül ki a memoár lapjairól, hogy a néhány évvel később eljegyzett Zichy Anna grófnőről tudta-e Szent-Ivány Farkas, hogy Tisza István unokahúga és keresztlányja, vagy csak később derült fény e „véletlenre”.

Az emlékiró 1918. év végi esküvőjét követő család- és otthonalapítás évei a romjaiban álló Magyarország újraalapításának évei is voltak. Szinte párhuzamos az új állam talpra állásának története azzal, ahogy a fiatal pár a Heves megyei Apcon örökölt birtokon egy istállóból épített kényelmes úrilakot, s népesítették be összesen öt gyermekkel azt. A szomszédos Jobbágyiban gr. Apponyi Györggyel¹⁸ ápolt a család igen jó kapcsolatot, különösen, mert annak felesége, hg. Odescalchi Margit az emlékiró feleségének rokonaként később ifj. Szent-Ivány Farkas keresztanyja is lett.

Az új, évről évre bővülő, szépülő, egyre több gyerekkel benépesülő otthonban, Farkasmajorban – az apai házhoz hasonlóan – visszatérő vendégkör alakul ki. Közülük emeli ki a memoár Szinyei-Merse Ödönt¹⁹, Kisfaludi Strobl Zsigmondot²⁰, akiket a házigazda barátjának mondhatott.

A katonaság mellett a férfikapcsolatok között egészen különleges volt évszázadok óta a vadásztársaság. Az emlékiratban számos, igen részletes,

17 Téglás, 1843 – Kiskartal, 1928

18 Gróf Apponyi Albert fia, szabadelvű politikus. Eberhard, 1898 – Saarbrücken, 1970

19 Szinyei Merse Pál unokaöccse, szintén festő

20 Alsórajk, 1884 – Budapest, 1975 (kétszeres Kossuth-díjas szobrászművész)

vadászatokról szóló rész tanúskodik arról, hogy Szent-Ivány Farkas életében ezeknek az alkalmaknak és társaságoknak rendkívül jelentős szerepe volt. Apósa, gróf Zichy Kázmér²¹ gazdaként nem szolgálhatott vejének példaként, de mint világbajnok sportlövő, „Afrika-vadász”²² és vadaspark-tulajdonos, Szent-Ivány maradéktalan tiszteletét vívta ki:

„Apósom, a világhírű galamblovó és Afrika-vadász, gyermekkorától kizárólag csak a vadászatnak élt. Semmi más nem érdekelt. Aki nem volt vadászember, azt sajnálta és nem is állt szívesen szóba vele. A zichyújfalusi 6000 holdas uradalmat félszázad szakértő és kitartó munkájával vadász-eldorádóvá tökéletesítette.”

Az állandó „nyúlstráf”, akik minden esztendőben Apcon és Zichyújfaluban is összejöttek a szaporulat rendszeres és szabályozott kilövésére, az alábbi urakból állt: gr. Zichy János István, Zichy Endre (az emlékiró sógora), Dőry Gyula, Buttler Elemér és Ervin, gr. Apponyi György, gr. Hadik Béla, Szemere László, gr. Teleki Sándor, Keglevich István (sógora), Bobory György.

Természetesen a több napig tartó program a társaságnak javarészt helyi vagy országos politikában döntéshozóként funkcionáló tagjait élénk diskurzusokba engedte. A harmincas évek végéről idézett emlékről lakonikusan említi meg Szent-Ivány Farkas, hogy sógorán, Zichy Endrén és Bobory György főispánon kívül mindenki opponálta a kormányzat németbarátságát.

Az emlékiró főnemesség irányába táplált ösztönös vonzódását igazolja az is, hogy – eltérően az emlékirat egyéb témáitól, ahol élénk és meleg színekkel festi le nőrokonait és ismerőseit – a vadásztársaságok nőtagjai közül csak hg. Odescalchi Margitot²³ és a leányaival egykorú gróf Keglevich Jenkét²⁴ említi meg, aki utóbb a bajor uralkodóház tagjának feleségeként Frau von Wittelsbach lesz.

Apósa, gróf Zichy Kázmér birtokán lévő vadasparkban jelentős ismeretéseket köthetett Szent-Ivány Farkas. Innen ered kapcsolata ifj. gr. Esterházy Lászlóval és gr. Draskovics Ivánnal. Az állandó, saját szervezésű vadászatokon kívül gyakran hívták a jó „puskás” hevesi birtokost mások is vadászni, akár nagy távolságokra is. Leírásai szerint például Hanzély János Dunaföldvár mellé, Patay Gyuláné – nagynénje – a Kárpátokba, Ung-Tibára, Prónay Mihály Alsópeténybe, Greaf Jenő Poroszlóra.

A kiterjedt rokonság, a farkasmajori házi vendégkör, a vadásztársaságok mellett is sokat járt társaságba Szent-Ivány Farkas. Társasági életének két iránya volt, egyrészt vidéki birtokos rokonok és barátok felé, másrészt a fővárosba.

Berczelre, Marschall Gyulához és feleségéhez, Rudnay Ilonához járt többször, Bercel közelébe, Kelecsénypusztára br. Buttler Elemérhez és feleségéhez, Madách Sárihoz. Jóbaráti kapcsolatot ápolt a közeli nógrádkövesdi földbirtokossal, br. Jeszenszky Sándorral is. Prónay Mihály nógrádi főispánnal és feleségénél,

21 Zichyújfalú, 1868 – Apc, 1955

22 Több kiadást megért, ma is forgalomban lévő vadásznaplóját, A Guaso Nyiro mentén a Natron-tóig címmel 1910-ben írta gróf Zichy Kázmér.

23 1903 – Eisenstadt, 1982

24 Budapest, 1921 – Weichselboden, 1983

gróf Batthyány Felice-nél rendszeresek voltak a bridzspartik, s a petényi társaság oszlopos tagja volt Szent-Ivány Farkas. A közvetlen környezetében Graefl Jenő, a megye – gróf Károlyi hitbizomány utáni – legnagyobb birtokosa, a kormányzó sógora, a megye felsőházi megbízottja is igen közeli, „atyai jóbarátja” volt Szent-Ivány Farkasnak, kinek temetésén ő mondta a búcsúztató beszédet.

A budapesti társasági élet színterei az emlékiró számára első renden a Nemzeti Kaszinó és az Országos Kaszinó voltak, ezeken kívül néhány, igen exkluzív társaságot felvonultató magán „salon” visszatérő vendége volt. Az igazán meghatározónak tartott kapcsolatait itt kötötte és ápolta a Heves megyei földbirtokos. Ahogyan Szent-Ivány Farkas e szalonok társaságát leírja, nemcsak a két háború közti magyar uralkodóosztály keresztmetszetére vethetünk pillantást, hanem az ő saját kapcsolati hálójának legsűrűbb részére is.

„Mindenki ott volt, aki valamilyen alapon tényező volt az akkori Magyarországon. A születési arisztokráciát az Esterházy- Pálffy- Zichy- Apponyi- Károlyi- Bethlen-Teleki és más nagynevű családok legkiválóbb tagjai képviselték. A történelmi földbirtokos osztály volt talán a legszámosabb: Lónyayak, Vayak, Szemerék, Szent-Iványak, Kendék, Patayak, Podmaniczkyek, Majthényiak, Prónayak, Dessewffyék és ki tudná mind elsorolni őket, akik az akkori magyar nemzetet jelentették. A vezető budapesti polgári családokat a Heinrichek – Gschwindtek-Hagenmacherek reprezentálták. Itt volt a pénzarisztokrácia: Láncki Leó és Gyula, Weiss Fülöp, Madarassi-Beck Gyula és Marcel, Hatvany-Deutsch Lajos, András és a szép Lilly, Greödl bárók, a Harkányi, Kornfeld, Mauthner, Ullmann családok legponderábilisabb tagjai. A művészek közül soha sem maradt el Benczúr Gyula, László Fülöp (ha véletlenül Pesten volt), Karlovsky Bertalan, Vastagh György, Stróbl; és ezek mellett az állócsillagok sok kisebb bolygó. A színpad művészeit Hegedűs Gyula, a Góth házaspár, Varsányi Irén, Pálmai Ilka, Ódry Árpád, Jászai Mari, Márkus Emília, Petráss Sári és Nagy Endre képviselték. Az írók közül ott láttuk mindég Krúdy Gyulát, Herczeg Ferencet, Molnár Ferencet, Kosztolányit, Móricz Zsigmondot, Teleki Sándornét (Szikrát). Az uralkodócsalád egyetlen Budapesten lakó tagja, József főherceg és felesége, Augusztia főhercegné nagyon ritkán maradtak el. Az akkori vezető politikusok közül Wekerle Sándor, Fejérváry Géza, Tisza István, Apponyi Albert, Ugron Gábor, Polányi Dezső, Khuen-Héderváry Károly, Lukács László voltak állandóan láthatók. A tudomány nevében itt volt Vécsey Tamás, Láng Lajos, Kmety Károly, Concha Győző, Angyal Dávid, Király János, Bársony János, Gross Emil, Korányi Sándor, Hüttl Hümér, Herzel és más egyetemi tanárok.”

Mint a megyei politika befolyásos irányítója, Szent-Ivány Farkas rendszeres meghívottja volt az úgynevezett Bethlen-vacsoráknak, gróf Bethlen Istvánhoz szoros baráti kapcsolat fűzte.

A kézben tartott emlékirat módot ad arra is, hogy az elmúlt száz esztendő magyar történelmének két – igen különböző szempontból – jelentős csoportjának a birtokosokkal kialakított, vagy épp alakuló kapcsolatára is pillantást vessünk. „Zsidókkal” és „cigányokkal” kapcsolatban nem általánosan, hanem mint az emlékiró által nagyon is specifikált csoportról, személyekről olvashatunk. A memoárban a zsidóság kizárólag, mint a Monarchia modernizációjában

kulcsszerepet játszó, de egyúttal ezzel az „*elpuhult magyar uralkodó osztály*” hagyományosan kézben tartott pozícióit elfoglaló réteg jelenik meg, s a cigányok pedig kizárólag, mint Szent-Ivány Farkas és családja életébe szervesen illeszkedő muzsikusként. Édesapja Heves megyei birtokának közvetlen szomszédságában voltak a Hatvány-Deutsch- és Schossberger-birtokok, s az azokon lassan gyárakká növekvő feldolgozó ipari létesítmények, ezért közvetlen kapcsolatok²⁵ által alakította ki az emlékiró azokat a világnézeti alapokat, melyekre gyakorlott és továbbadni szándékozott szemléletét építette. Össze is hasonlítja apja birtokát a szomszédos Schossberger-birtokkal, s megállapítja, hogy ugyan Schossberger felnézett régi magyar nagybirtokos szomszédjára, de a selypi cukorgyár, a beocsini cementgyár, a Zsófia-malom megalapításával nagyon sokaknak adott munkát, s a földbirtokosokhoz képest nem kevésbé gyarapította a magyar gazdaságot:

„A múlt század nagy változásai, koráramlatai, az 1848-s törvények, megdöntötték a jobbágyi rendszerre épült, patriarchális gazdálkodást és a nagybirtok lassan-lassan 1-1 gabonagyárrá, nagyüzemmé alakult át. De hát ennek vezetéséhez nemcsak mezőgazdasági, de főképpen kereskedelmi képzettség, képesség, szellem, tudás mozgékony, szorgalom kellett. Mind olyan tulajdonságok, melyek a régi földbirtokos osztály 95%-ából, a Pató Pálok-ból és a régi jó táblabírákból hiányoztak. Így azután a magyar nagy- és középbirtokos osztály rohamosan és biztosan tönkrement. Elárverezték, részletekben eladta vagy elparcellázta birtokait. Megvették azokat a gazdasági fellendülésben vezető szerepet játszó, agilis, üzleti szellemet évszázadok óta vérükben hordó zsidók, bankok, idegenek (németek, szlávok).”

Tapasztalatai szerint gyakori volt a századelőn már, hogy a tönk szélén álló ezeréves nemes család fia elvett egy gazdag zsidó leányt. Példának hozza gróf Zichy Ernőt, aki egy Perl kisasszonyt (Perl Vera) vett feleségül.

A muzikus cigányokkal való kapcsolat alapvetően meghatározó volt a Szent-Ivány családban, az emlékiró személyes életében különösen:

„A magyar ember, ha úgy érzi, hogy beteg a lelke, elmegy kedvenc cigányprímásához, aki már úgyis tudja, hogy a szerelme hűtlen lett hozzá. Fél éjszakán át húzatja vele a nótát, hogy 'Minek a szerelem a világon', s emellett szívből kisírja magát; majd egy gyors fordulattal rácsap az asztalra: 'Semmi babám, semmi, így szokott ez lenni' – énekl meggyőződéssel. És íme! A muzsika teljesen kigyógyította a beteget, megbékélt önmagával, hűtlen szerelmével, az étellel.”

A korszak – nemzetközi porondon is – kiemelkedően híres primására, Berkes Bélára mint egy „*családi orvosra*” nézett fel, ennek fia, ifj. Berkes Béla pedig testvéri jóbarátja volt a fiatal földbirtokosnak. Ifjú Berkes halálára írta emlékiratában:

„Ki volt nekem ifj. Berkes Béla? Egy gyermekkori jóbarátom, aki előtt szívem legrejtettebb titkos kamrái is nyitva voltak. Egy művész volt, aki csodálatos muzsikájával olyan közel jutott a lelkemhez, mint talán senki más.”

25 Az emlékiratban leírja Szent-Ivány Farkas, ahogy Balogh István cukorgyári aligazgatót, a szomszédos földbirtokost, hívta segédül Wohlstein Jakab, a Schossbergerek jószágkormányzójával folytatott párbajához.

Tevékenysége

Mint a memoárban többször kiemeli Szent-Ivány Farkas, életének – mint ősei közül mindegyiknek – központi tevékenysége a birtokolt „Föld” és annak népének virágoztatása volt. Kiderül azonban az írásból, hogy ez az elkötelezettség mégsem veleszületett volt, hanem bizonyos kényszer alatt vált természetessé. Gyermekkorában ugyanis tengerésznek készült Szent-Ivány Farkas, majd a szépen virágzó nagybirtok örököséként mégis a diplomáciai pálya felé vették vágyai az irányt:

„Franciául és németül kisgyerek korom óta jól beszéltem, angolul értettem és gagyogtam is, pár hónap alatt ezt is tökéletesíthettem volna. Mindig nagyon érdekelt a külpolitika. Ez későbbi éveimben is megmaradt és megjelent cikkeimnek közel 90%-a külpolitikai síkon mozgott. Sok külföldi utazásom alatt ottani relációkat szereztem, és privát számlámra több népszövetségi ülészakot végig élveztem Geneveben, jogász korom kedves éveiben. Mint nyolcadik gimnazista már láttam magam Párizsban, a Quais d’Orsay-n, Londonban vagy Szentpéterváron, mint az Osztrák-Magyar Monarchia nagykövetét... A döntő szó azonban atyámnál volt. Ő pedig azt akarta, hogy nagyatyám és az ő munkáját folytassam, mint a magyar nagybirtokos legyek. Komoly megbeszélések, viták folytak közöttünk, dicsérte, méltányolta ambícióimat és elismerte, hogy nagyon szép és érdekes a diplomáciai pálya, melyen hazámnak nagy szolgálatokat tehettek, de reális érzéke megértette velem, hogy 3000 holddal nem tudom tekintélyemnek megfelelően képviselni a Monarchiát sehol, mint nagykövet. Így természetesen jönnek majd az adósságok, és amit ő és apja felépítettek (az Apc-Jobbágyi mintagazdaságokat) összedől, és családunk tönkremegy. Jól emlékszem szavaira: ‘Fiam, ha legalább 20000 holdat hagynék rád, boldog lennék, ha külügyi pályára lépnél, de így az anyagilag lehetetlen!’ Fájó szívvel bár, de kénytelen voltam belátni, hogy igaza van.”

A házat, melyben 26 évig éltek, s 5 gyermeküket felnevelték, az örökölt birtok egy istállójából alakította ki Szent-Ivány Farkas, és bővítette saját tervei és építésvezetése mellett. Ugyan a földbirtok jelentékeny részét – egy régebbi családi adósság miatt – el kellett zálogosítania a harmincas évek elején (mely tehertől épp 1940 körül szabadult a birtok), a megmaradt területen valóban modern mintagazdaságot hozott létre, s ez volt élete fő műve. Szent-Ivány Farkas földbirtokosként és megyei politikusként őrizte meg és adta tovább azt, ami rábízott.

A jogi egyetem és az ezt követő „kötelező” szolgabírói gyakorlat után az épp kirobbanó háborúban mozgósítási referensként, majd a fronton szolgált 1918-ig. Ahogyan írja, az „összeomlás” után anyja pusztaváti (ma Szlovákia) birtokának kezelését vette át, annak felszámolása után, apja örökébe lépve, az apci birtokot vitte tovább.

„A jó Isten kegyes volt hozzánk. Megőrzött 26 éven keresztül minden megpróbáltatástól, bajtól, komoly betegségtől, csapástól. Gazdaságom is szépen prosperált. A néppel, cselédjeimmel megelégedetten éltünk, dolgoztunk együtt. Farkasmajorban 80 darab szarvasmarhára modern, szép istállót építettem, nagy takarmányos

kamrával, vízvezetékkel, mellette víztoronnyal és tejhűtő jégveremmel. Előbb egy kis magtárat, aztán egy emeletes, nagy magtárat építettünk és gépszínt, természetesen kőből és eternit-pala tetővel. A kertben üvegház és pálmaház. A majorban mindenütt prima, kikövezett utak...Aki ide érkezett, azzal az impresszióval távozott, hogy egy jó keresztény, magyar, munkás családot látott, művelt, kultúrembereket, europeereket, akik elég magas életstandardon élnek boldogan és megelégedetten.”

Az ötgyermekes, egyházi és politikai felelősséget is viselő birtokos közéleti tevékenységébe enged bepillantani az emlékiratnak Szent-Ivány Farkas autókaramboljairól szóló része. Ebben indokolni igyekszik, miért is volt szükség autóra:

„Nem luxusból, passzióból tartottam ezt a járművet, hanem intenzív nagy gazdaságom, üzleti ügyeim, a közéletben vállalt sokféle elfoglaltságom nélkülözhetlenné tették azt. Egyik nap budapesti jogtanácsosomnál fontos tárgyalás, aznap este egy politikai vacsora Székesfehérvárott, másnap fontos közgyűlés Egerben, délután mulaszthatatlan gazdasági dolgom otthon. Harmadnap a vezetésem alatt álló Heves Vármegyei Gazdasági Egyesület lódíjazása Hevesen, délután beszélnem kellett a pásztói katolikus napon, majd gazdasági egyleti gyűlés Gyöngyösön, este Bethlen-vacsora Budapesten.”

Szent-Ivány Farkas tevékenységét alapjaiban meghatározta, hogy a Heves Megyei Gazdasági Egyesület ügyvezető alelnöke volt és, hogy tagja volt a budapesti Nemzeti Casinónak is. Hasonlóan az is, hogy családja hosszú ideje az apci római katolikus plébánia támogató kegyura volt. A patriarchális viszonyok pozitívumaiként emeli ki az emlékirat, hogy mivel a szerző maga a vármegyénel, a megyei és országos hatóságoknál, a minisztériumokban járatos volt, évtizedeken keresztül egy-egy pesti útja alkalmával a maga elintézendő dolgai mellett tucatszámra intézte a községbeliek panaszait, kérelmeit. Tanácsaiért rendszeresen jártak a falubeliek házához, gazdasági irodájába.

Az első világháborúnak nem csupán a veszteség okozta hatalmas károk miatt volt nagy hatása. Az ott harcoló, s azt épen vagy megrokkantan túlélők százezreinek és azok utódainak lett alapvető élménye, melyet azok semmiképp nem akartak hagyni a feledés homályába merülni. A túlélő 6-os huszárok már hosszú ideje gyűjtöttek pénzt egy emlékmű felállítására, de nem sikerült a megvalósítás. Élete tevékenységei között kiemelkedőként tartotta számon Szent-Ivány Farkas, hogy a harmincas évek legelején élére állva a szervezkedésnek, minden lehető helyen felvetve a szobor támogatásának ügyét, közpénzt gyűjtött össze, a hiányzó összeget saját zsebéből hozzátéve barátját, Strobl Zsigmondot²⁶ bízta meg az elkészítéssel. A jelenleg is Gyöngyös főterén álló – II. Vilmos nevét viselő – császári és királyi 6-os közös huszárezred hősi halottainak emlékművét József főherceg avatta, akit bajtársai nevében Szent-Ivány köszönthetett ünnepélyesen. Ezt a napot, 1931. június 21-et, emlékirataiban élete kiemelkedő napjaként jelölte meg.

26 Kisfaludi Strobl Zsigmond, kétszeres Kossuth-díjas szobrászművész. (Alsórajk, 1884 – Budapest, 1975)

Szent-Ivány Farkas sokat írt, számos publikációja jelent meg a Magyar Nemzetben és a Heves Vármegye című lapokban, különösen a nemzetiségi kérdés, a felvidéki élet és a gazdaság témáiban.

Világképe

A magyar történelemnek egy egészen speciálisan rapszodikus – emberi élettel belátható – szakaszát élte meg Szent-Ivány Farkas (1889 – 1961), s jegyezte le az ennek alapján kialakult világképét az utókor számára. Az emlékiratból sem csalódottság, sem gyűlölet, sem félelem nem olvasható ki. A stabil világkép, mely lehetővé tette a belső harmóniát hatalmas amplitúdók mellett is, stabil alapokon nyugodott.

Az emlékirat tanúsága szerint Szent-Ivány Farkas belső biztonságát mindekelőtt hite adta. Ez nem vallásos hit volt, hanem hit abban, hogy jót cselekszik. Ugyan családja sok évszázados hagyományait folytatva, a katolikus egyház „partnereként” működött, a vallásosságnak nyomát sem találjuk az emlékiróban. Meggyőződéses és rendíthetetlen hite inkább egyfajta panteizmus volt, mely istenét mindenben meglátta, ami szép volt – természet, a tenger, asszonyok, zene, virágok stb. E világkép egyik különös megnyilvánulása egy sokkoló emléke, melyben leírja, ahogy apja gazdaságában az egyik óvatlan legényt egy tenyészbika szétmarcangolta. A rettenet mellett bevallotta a „természet szépsége” is örök nyomot hagyott benne.

„Ez egyike életem legcsúnyább jelenetinek, amit láttam. Borzalmas volt. Soha nem fogom elfelejteni. De ebben is volt valami fenségesen szép. Ugyan micsoda? Az a kép, ahogy ez a csupa izom, csupa erő, 10 mázsás hatalmas és gyönyörű állat felemelt farokkal, magasra tartott, büszke fejjel, győzelmi tudattal eltelve, diadalmasan bőgött a lábai alatt mozdulatlanul fekvő szerencsétlen ellensége felett. Itt egy örök természeti törvény érvényesült szabadon: az erős legyőzte a gyengét.”

Szent-Ivány Farkas világképének – panteista szemléletén túl – másik alapköve az öröklött értékrend, melyet tovább is akar adni emlékiratában. Bár egyformán imádott szülei politikai attitűdjének antagonisztikus ellentéte kissé zavart okozott az emlékiró stabilizálódó értékrendjében, „a szabadságot az intelligens, kultúrember legfontosabb életelemének” tartotta, „mely nélkül meghal az ember lelke-szelleme”. Több történet is kiemeli, hogy a hazugság, a kulturátlanság és a felelőtlenség (önmaga és mások felé) a legelvetendőbb jelenségek voltak számára. 15 évesen adta édesanyja kezébe *Samuel Smiles Jellem*²⁷ című művét, melyet bevállása szerint egész életében haszonnal forgatott az emlékiró.

Nem megszokott azon nyíltsága, amiképp férfiként arról ír, hogy a szépséget (mindenben) és a szerelmet milyen sokra tartja. Egy botanikus barátja hívta őt a százévente virágzó aloé nyílását megnézni, ennek kapcsán írja:

²⁷ *Samuel Smiles: Jellem*. Légrády Testvérek, Budapest 1880.

„Szomorú élete van ennek a gyönyörű virágnak. Száz évig kell várnia, míg a szerelem kivirágzik benne, a nászút csak pár hétig tart, aztán száz évig megint szunnyad minden érzelem, míg újra kivirágzik. A tiszavirág élete nem száz év, csak egy nap, de legalább egész életét – 24 órát – a szerelem tölti be. Inkább volnék tiszavirág, mint aloé.”

A hierarchiát minden szervezet (család, katonaság, hivatal, politika) működésének alapjául jelöli meg, akkor is, ha a feljebbvalók (ld. katonaság) nem mindig úgy rendelkeznek, amiképp ez az ő értékrendjének megfelelő. A két háború közti (Horthy-kori) magyar nemesség hierarchia és lojalitás terén tapasztalható bizonytalanságáról tanúskodik, hogy a rendkívül mélyen gyökerező ideál ellenére sem esik egyetlen szó sem az emlékiratban Horthy kormányzóról. Ezzel szemben hosszú részek olvashatóak I. Ferenc Józsefről. Rendkívül mély, pozitív nyomot hagyott – életveszélyes sebesülése és a vereség ellenére – Szent-Ivány Farkasban az első világháború. Halála napjáig büszke volt arra, hogy Őfelsége I. Ferenc József „Meine Armee”-jának tartalékos huszárfőhadnagya volt. Tapasztalata szerint ez volt a Monarchia igazi összetartó ereje, mely a 16 nemzetiséget néppé olvasztotta össze, s ezért megtiszteltetés volt számára ennek részévé lenni.

Nem volt nagy véleményvel saját osztályáról, mert szerinte a nagybirtok vezetéséhez szükséges tudás 95%-ban hiányzott a tulajdonosokból, s ezért mentek tönkre. Fájdalmasan tapasztalta, hogy ugyan az alapítók hazafias és kulturális céllal hozták létre a Nemzeti Casinót, ennek azonban remek könyvtára rendszerint üresen állt, míg a kártyaszobák tömve voltak mindig. Háromezer holdas birtokos fiaként és Földes Béla²⁸ egyetemi tanár előadásainak köszönhetően látni vélte, hogy a magyar nagybirtokrendszer elavult és antiszociális, rossz, valami jobbal kell felcserélni. Erről komoly terveket szőtt. Különösen nagy hatással voltak gazdasági és szociális témájú gondolkodására a Genfben töltött egyetemi évei. Mikor onnan hazatért 1911-ben, családon belül és kívül is idegenkedve, szocialista-marxista gondolkodásúnak bélyegezték, pedig csak a megszokottól egészen eltérő fejlesztéseket tartott volna hasznosnak.

Amiképp kifejti emlékei között, Budapesten görkorcsolyapályát valósított volna meg, ha kap rá lehetőséget apjától, a Zagyva mentén pedig 40-50 féle rózsakultúrát, almáskertet és öntözött, 100 holdnyi zöldségeskertet, mely ellátta volna az összes környékbeli piacot. Apja 3000 holdas gazdaságába szeretett volna modern ipart, szeszgyárat, rizshántolót, konzervgyárat, tejfeldolgozót építeni, melyhez – meglátása szerint *„megvolt minden, a tőke, a föld, de megakadályozta a fejlesztést magyar nagybirtokos minden újjítástól irtózó, konzervatív, túl reális mentalitása”*. Ifjúkori terveinek nagy részét később épp a Szent-Ivány-birtokok mellett valósították meg a Hatvany-Deutsch és a Schossberger családok, kiknek munkáját, vállalkozó szellemét nagyon sokra tartotta az emlékiró.

Szent-Ivány Farkas világmésképe markáns szint adtak a háborúban szerzett tapasztalatai. Sokat írt emlékei között a háborúról, győzelmekről is, vereségekről is, de egyetlen alkalommal sem említi meg a németeket, kizárólag a k. u. k.

28 Eredeti neve Weisz Béla (Lugos, 1848 – Budapest, 1945), zsidó származású közgazdász, statisztikus, egyetemi tanár, miniszter, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a magyar közgazdaságtan és statisztika kiemelkedő alakja.

hadsereg és az ellenség reakcióiból vezeti le az eredményt. Az ellenséget (oroszokat) becsülte, kemény, bátor legényeknek írta le őket, akik kíméletlenül lőtték őt és embereit. Részt vett az emlékiró a galíciai csatában, ahol az egész 4. orosz lovasezredet szétverték a magyarok – javarészt az orosz hadvezetés hibájából:

„Ezt a hős 4000 fiatal életet és 4000 gyönyörű állatot odadobni a biztos pusztulásnak felelőtlenség, lelketlenség, bűn volt. A 9. orosz cári lovashadosztály utolsó katonája is hős volt.”

A Szent-Ivány vezette magyar honvédek a 45 elesett orosz tisztnek külön sírt ástak és saját ezredük jelszavát írták az oda emlékül állított táblára: *„Furchtlos und treu”*.²⁹

A háborús vereségért egyetlen gondolat erejéig sem a saját hadvezetést vagy a harci morált hibáztatta, mert a galíciai fronton ő szinte kizárólag csak hősi küzdelmet és hősi halált látott a Monarchia katonáinál. Szent-Ivány Farkas meggyőződése volt, hogy csak úgy győzhetett az ellenség, hogy *„alattomos aknamunkával a hadsereg szellemét és lelkét rontotta meg, hogy az, mint rohadt gyümölcs, az ölébe hullhatott”*.

Jó néhány írás foglalkozik a memoárban Szent-Ivány politikai nézeteivel. A Monarchia-korabeli képviselőválasztások tisztatlanságát – mint szemtanú – részletezi, de inkább keserű humorral tudomásul véve azt, mint opponálva. Ezzel szemben Bethlen Istvánnak feltétlen híve volt.

Genfben a saját költségén végighallgatott népszövetségi ülésen látta Eduard Benest, aki szerinte *„ritka ügyes, tehetséges, agilis és céltudatos diplomata volt, aki a kaméleonnal versenyezhetett volna alkalmazkodóképességben, s mivel igen jó kapcsolatokkal rendelkezett, jelentékeny súllyal bírt szava”*.

A katasztrófa – szerinte – Ferenc József halálakor bontakozott ki, mert a szakadároknak ellenállni nem tudó, fiatal, tapasztalatlan új király kapkodott, elbocsátotta Tisza Istvánt, s helyette a fiatal Esterházyt nevezte ki miniszterelnöknek.

A nemzetiségi kérdésnek – erős érintettsége miatt – alapos ismerőjének tudta magát Szent-Ivány Farkas. Nem is szülőföldje miatt, ahonnan hamar elkerült, hanem számos külföldi útja, genfi jogászkodása (ahol számos román és szerb hallgatótársa volt), Tisza Istvánnal való gyakori érintkezése és főképp a tót területeken való szolgabíráskodás valamint a k. u. k. hadseregnél eltöltött évek adták ezt az ismeretet neki. A társadalomban kialakult irreális képért Rákosi Jenő sajtóját okolja írásában, mely elhitette a magyarokkal az első háború előtti években a 30 millió magyar illúzióját. Meglátása szerint valóban kulturáltabbak vagyunk a balkáni népeknél, de ez csak a Habsburgoknak köszönhető. Szerinte a kis népek csak a Birodalom (Habsburg) védelmében kerülhetnek el, hogy hódítók prédájává váljanak. Leginkább a dunai népek konföderációját tartja megvalósíthatónak, s erről tanulmányt is írt 1935-ben a Pethő Sándor szerkesztette Magyarság³⁰ című folyóiratban.

29 Félelem nélkül és hűséggel

30 Politikai napilap 1920 és 1944 között, 1934–1938 között Pethő Sándor szerkesztésében mérsékelt jobboldali hangvételű volt.

Példaképek

Szent-Ivány Farkas számára a legfontosabb férfitulajdonságok a bátorság, intelligencia, megbízhatóság, lelkiismeretesség, kötelességtudat, fegyelmezett-ség és tekintélytisztelet voltak. Utazásai során megállapította, hogy ezek szinte mindegyike megtalálható Tirol népében. A hollandokat olyan „kultur-ideális munkásembereknek” ismerte meg, akik műveltek, zenélnek, olvasnak, de ugyanakkor a kétkezi munka sem idegen tőlük. E népeket egyfajta példaként tisztelte, mint magyar, mert úgy vélte, *„itthon az a baj, hogy aki földművesként átbukdácsol az érettségén, az többé nem vesz kezébe szerszámot, hanem elmegy egy kis fizetésért szellemi proletárnak, s egyik osztályban sincs otthon, s az örökké, mindennel elégedetlen tömeghez csatlakozik.”*

Az emlékirat tanúsága szerint a tiroliaknál kiemelkedő jótulajdonságként említett tekintélytisztelet jellemző vonása volt az önmaga értékeivel nagyon is tisztában lévő Szent-Ivány Farkasnak. Számára tekintélyt semmiképp nem a „stallum”, hanem a jellem biztosította, de az ilyen tekintélyt bármilyen helyzetű ember esetén tisztelte, „jellem” nélkül azonban semmilyen tisztséget viselőt nem tisztelt. Ez családtagjai esetében is így volt, s az igen óvatos fogalmazás mellett is érezhető, hogy édesapját ugyan nagyon szerette, de annak életszemlélete miatt, tisztelete inkább anyjáié és Szent-Ivány nagyapjáié volt. Őt a *„magyar úr és jellem legszebb példaképnek”* tartotta, s mintagazdaságát igyekezett szem előtt tartani saját birtokának vezetése közben. Ahogy emlékeiben rögzíti, id. Szent-Ivány Farkas bora, a Chateau d’Apc egész Európában híres volt. Ő kezdett a térségben először a Hatvany-Deutschok által alapított cukorgyárnak répát termelni, s később a selypi Schosberger-kézben lévő gyárnak is szállított. Évtizedekig tartó családi büszkeség volt, hogy *„1886-ban az OMGE az ő mintabirtokát választotta ki aratógép bemutatóra, s mindenki láthatta svájci tehénészetét, cukorrépa kultúráját, híres pincészetét, inthali gulyáját, fésűs juhászatát”*. Az emlékiró által példaként követett gazda személyesen járta végig ispánjával, gazdáival minden nap az egész birtokot. Segélyeket utalt ki, gabonát, bort, cukrot, burgonyát juttatott a rászorulóknak, betegeket kórházba szállított – s *„mivel még akkor nem volt OTI”* – a rászorulóknak gyógyszert, orvost szerzett a faluban. Szent-Ivány Farkas nagyapja szavai mentén kerülte el inkább a politikusi pályát: *„Tisztességes urak a politikán tönkre mennek – s ő nem akart tönkre menni –, aki pedig nem megy tönkre, pláne, ha keres rajta, az meg nem tisztességes és főképp nem úr.”*

Anyai nagyapját, báji Patay Györgyöt – aki ’48-as tartalékos hadnagy volt a 6-os huszárok Lenkey századában – csak anyjának elbeszéléseiből ismerte, de kifejezetten őmiatta lett az emlékiró 1915-ben szintén 6-os huszár, s ez élete leginkább meghatározó élményévé vált.

Szent-Ivány Farkas emlékirataiból két személy emelkedik ki magasan a többiek fölé, kiket igazi példaképként tisztelt. I. Ferenc József császár, akit Európa utolsó „Grande Seigneure”-jeként tartott számon, igazi jellembeli etalonként, s kinek halálával – szerinte – *„a tekintély biztonsága veszett el”*. Érdekes, hogy

Szent-Ivány Farkasban nem tudatosult az ellentmondás, mely az uralkodó és emléke felé táplált feltétlen elismerő tisztelet és az általa egyébként elfogadott, követett és képviselt '48-as Patay-örökség között állt fenn.

Mint fentebb szó esett róla, 20 éves korában ismerte meg Szent-Ivány Farkas gróf Tisza Istvánt, akit az ország legnagyobb fiának tartott egész életében. Rendkívül nagy hatást tett rá. A legfogékonyabb korban lévő ifjú szinte imádta Tisza „*lelkiismeretességét, kötelességérzetét, hazaszeretetét, vallásosságát, saját meggyőződésébe vetett fanatikus hitét*”, s ezen értékeket egészen interiorizálta. A fiatal Szent-Ivány és Tisza István a „Zöld Salonban” hetente 2-3 alkalommal is egy társaságban voltak, s expressis verbis rögzíti az emlékiró, hogy „*neki, Tiszának köszönhetette azt, amilyenné vált*”. Olyannyira, hogy itt, s ekkor fordult szembe az imádott anyja és annak családjának Habsburg-ellenes és antimonarchista mentalitásával. A Tisza István felé vallott elkötelezettségének formát is adhatott Szent-Ivány Farkas, amikor „*az első világháború és Tisza mártírhalála után sokan, még a 'hevesi kurucok' is felismerni vélték Tiszában a nagy magyart*”. Ekkor, 1928-ban, beterjeszthette Szent-Ivány Farkas és a közgyűlés el is fogadta a javaslatot, hogy más megyékhez hasonlóan festessék meg Tisza portréját. Ezt követően Szent-Ivány lemondott a vármegye javára – egy már évtizedek óta vitatott – területéről, annak árából fizették meg Stetka Gyulát³¹, a kor legismertebb festőjét, kit maga az emlékiró keresett fel, hogy készítse el a portrét. Az elkészült festményt természetesen Szent-Ivány Farkas avatta fel, nem kis izgalmak között, mert az ünnepségen jelen volt az általa nagyon tisztelt Berzeviczy Albert (a Tisza-emlékbizottság elnökeként) valamint Szmrecsányi Lajos egri érsek, akit az emlékiró – jelleme miatt – egyedül tartott „*egyházfejedelemnek*”.

Mint korábban kitértünk rá, nem derül ki az emlékiratból, hogy e kötődés Tiszához befolyásolta-e Szent-Ivány Farkas párválasztását, vagy valóban csak véletlen volt, hogy Tisza István anyjának, gróf Degenfeld-Schomburg Ilona³² nővérének, Annának³³ unokáját vette feleségül.

Szent-Ivány Farkas élete

Mivel e tanulmány fókuszába Szent-Ivány Farkas emlékiratában megfogalmazott ideáit és eszméit kívántuk helyezni, az emlékiró életének – önmaga által legfontosabbnak tartott – tényeit, kronológiai sorrendben az utolsó fejezetben foglaljuk össze.

Ipolymagyariban (ma Uhorska – Szlovákia) született 1889-ben, Anna³⁴ nővére és Ferenc³⁵ öccse között, középső gyermekként. Gyermekora Gombán és Apcon

31 Királylehotá, 1855 – Budapest, 1925

32 Téglás, 1839 – Nyírbakta, 1913

33 Tárkány, 1836 – Sajóvámos, 1925

34 Szent-Ivány Anna (később Issekutz Lajosné), Uhorska, 1888 – Budapest 1952

35 Szent-Ivány Ferenc, Gomba, 1894 – Apc, 1963

telt, jó módban és szeretetben, házitanítótól kapta az alapvető tudást, nevelőnőktől a német és francia nyelvek ismeretét. Hamar vége szakadt a gyermekkorának, mert 10 évesen Kassára, középiskolába íratják, ahonnan már csak 18 évesen, érett fiatalemberként kerül ki. Előbb a budapesti, majd a genfi egyetem jogi karára jár és tesz „dupla doktorátust”. Ezt követően Losoncra kerül közigazgatási gyakornokként, hamarosan már szolgabíró. Az első világháború kirobbanásakor mozgósítási referens itt, Losoncon, majd a 6-os huszárokhoz bevonulva, tartalékos hadnagyként, Galíciában harcolja végig a háborút. Féléves szünetre kényszeríti egy tüdőlövés, melyből felépül, s hamarosan ismét a frontra kéri magát. A háború és a trianoni béke után anyja pusztaválti³⁶ birtokát veszi át, s intézi az ott élő embereik, jószágaik sorsát a tulajdonosváltás kapcsán.

1918 decemberében veszi feleségül gróf Zichy Annát, hg. Odescalchi Ilona és gr. Zichy Kázmér leányát. A vészterhes időkben az esküvő és a nászút is Budapesten, a fiatal grófnő nagypapjának, Odescalchi Gyula hercegnek (ma) Bródy Sándor utcai palotájában volt. Innen Apcra mennek, Szent-Ivány Farkas apjának birtokára, ahol a fiatal pár egy gazdasági épületet kap arra, hogy alakítsanak ki otthont, gazdaságot ott, s az azt környező területen. 12 szobás kúriát, angolparkot tenispályával és vendégházzal, modern gazdaságot hoznak létre, betöltve a házat 4 leányuk és egy fiuk gyermekzsivallyával.

1928-ban országos hírű tragikus esemény volt, mikor édesanyja Patay Jolán rablógyilkosság áldozata lett budapesti, József utcai lakásában, ahol már egyedül élt akkor.

A második világháború Apcon, prosperáló gazdaságában éri, mely akkor a község lakosai nagy részének jó megélhetést adott. Három leánya Budapesten, míg kamasz fia, felesége és az egyik leány Apcon vészeli át a frontot. 1944 novemberében – közismert és hangoztatott náciellenes nézetei miatt – a németek elhurcolják családjával együtt. Nagy nehézségek árán és nagy szerencsével megszöknek, s két hónap múltán gyalog hazatérnek otthonuk romjai közé. Ekkor megpróbálnak mindent újraépíteni, újrakezdeni, új keretek között, azonban tavasszal kiosztják 900 hold birtokát, s a meghagyott 100 holdra akkora adót vet ki az új közhatalom, hogy el kell adnia azt az adó fejében. 1948-ban már nincstelenségként a falubeliek segítségével élnek a farkasmajori vendégházban.

1951-ben kitelepítik az ekkor már magukban élő idős házaspárt otthonukból, Apc községbe, egy omladozó, aládúcolt házba, itt születik meg az elemzett emlékirat.

Szent-Ivány Farkas 1961-ben halt meg, hamvai az apci temetőben nyugsznak. Öt gyermeke³⁷ közül – az üldöztetések miatt – négyen külföldre menekültek, s Ausztriában, Kanadában és Dél-Afrikában alapítottak családot, éltek le életüket. Férje halála után Zichy Anna is elhagyta az országot, gyermekeihez költözött előbb Ausztriába, majd Dél-Afrikába, végül Kanadába, ahol 1971-ben meghalt.

36 Pusztavált, másképp Csalányos vagy Vátócz (ma Szlovákia, Zihlava)

37 Szent-Ivány Ilona (Apc, 1919 – Johannesburg 2008); Szent-Ivány Johanna (Apc, 1921 – Békéscsaba, 2015); Szent-Ivány Mária (Apc, 1923 – 2010); Szent-Ivány Ella (Apc, 1925 – Bécs, 2002); Szent-Ivány Farkas (Apc, 1929 – Salzburg, 1998)

Szent-Ivány Farkas egyetlen gyermeke, Johanna leánya maradt csak Magyarországon, alapított családot, és élte le itt életét. Bár leányaitól 15 unokája született, fia gyermektelenül halt meg, s így az emlékiróval kihalt a család ezen ága.

A fent elemzett emlékirat nem csupán Észak-Magyarország elmúlt évszázadának egy jelentős személyiségéről, területfejlesztő munkájáról ad hiteles képet, hanem a két háború közti zaklatott és átmeneti időszak társadalmára, átalakuló értékrendjére is éles fényt vet.

Felhasznált szakirodalom és források

Pesti Hírlap, 1928. 50. évfolyam, 1–25. szám.

Podhorányi Zsolt: Észak urai és mágnásai. Göd, 2017.

Samuel Smiles: Jellem. Légrády Testvérek, Budapest, 1880.

Mellékletek

Szent-Ivány Farkas és Berkes Béla (kíséretével) 1938 körül.
(Családi tulajdon)

A Szent-Ivány család otthonukban, Apc-Farkasmajorban 1940 körül.
(Családi tulajdon)

Szent-Ivány Farkas és felesége, Zichy Anna 1960 körül.
(Családi tulajdon)

GÁL MÁTÉ

A FELEKEZETI ISKOLÁK KOLLEKTIVIZÁLÁSA ÉS A HITTANOKTATÁS KORLÁTOZÁSA HEVES MEGYÉBEN (1948–1953)*

Heves vármegyében a latin szertartású katolikus lakosság aránya az 1941-es népszámlálási adatok tükrében jócskán meghaladta a 65,7%-os országos átlagot. A 334 411 fős lakosság 90,7%-a vallotta magát a felekezethez tartozónak.¹ Az 1949. évi népszámlálást követően került sor a magyar közigazgatás átszervezésére. Az adatfelvétel során még a korábbi közigazgatási beosztás (Budapest és 25 megye) volt érvényben, az adatok nagy részét viszont már az új, 19 megye és Budapest beosztás szerint tették közzé. 1950 januárjában Heves megye lakossága 315 880 fő volt. Ismét jócskán felülmúlva az országos átlagot a népesség 93,4%-a, 295 161 fő vallotta magát római katolikusnak.² A közölt adatokból hamar kitűnik, hogy az egyházak kulturális, oktató-nevelő monopóliumának megtörésére, illetve 1949-től egészen nyílt formában a hittanoktatás ellehetetlenítésére tett állami intézkedések legkomolyabban a római katolikus felekezetű lakosságot érintették. E tanulmány központi témája egyfelől a felekezeti iskolák államosításának bemutatása a lokális térben. A probléma kapcsán a hetvenes években napvilágot látott tanulmányok³ megközelítésétől eltérően és újabb forrásbázist megmozgatva tárjuk fel a felekezeti iskolák felszámolásának programját. A dolgozat ugyanakkor külön fejezetben kíván foglalkozni a kötelező hittanoktatás megszüntetésének körülményeivel, illetve a hitoktatás korlátozásával is. Figyelembe véve a forrásadottságokat és a területi korlátokat a fakultatív hittanoktatás 1949-es bevezetésétől egészen 1953-ig terjedően kívánjuk rekonstruálni az eseményeket.

A felekezeti iskolák államosításának programja

Az egyház a háború befejeztével a kataklizmát megelőző évek gyakorlatából és jogi környezetéből indult ki, amely a korai évszázadokban kizárólag a kato-

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

1 Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Bp. 1947. 8.

2 1949. évi népszámlálás vallási adatok százalékos megoszlása településenként. Bp. 1996. 11.

3 *Szecső Károly*: Az MDP harca az iskolák államosításért Heves megyében. In: Archivum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei 2. Szerk. Kovács Béla. Eger 1974. 87–107.; *Misóczki Lajos*: Az egyházi iskolák államosítása a Mátravidéken 1948. Eger 1973.

likus egyháznak, később a 16. századtól más felekezeteknek is teret engedett az iskolafenntartásban. 1945 után azonban új helyzet állt be, az esélyegyenlőség elvéből kiindulva a legfontosabb állami oktatásügyi feladat a nyolcosztályos általános iskola általánossá és kötelezővé tétele volt. A közoktatás új intézményei a régi népiskolák, valamint a polgári iskolák és a gimnáziumok 1–4. osztályának összevonásával alakultak ki. Az alsó- és középfokú oktatás nagymértékben egyszerűsödött, lényegében kétszintűvé vált, de ez az új szerkezet teljesen elütött az addigi modelltől. Az intézményhálózat magán hordozta a népiskola korszerűtlen struktúráját és gondjait, így például a tanerőhiányt, az igényektől elmaradt tanteremszámokból adódó osztatlan vagy részben osztott oktatást. Mindez természetesen számos konfliktuslehetőséget hordozott magában, amely az egyházi iskolafenntartók és az állam közötti viszonyban ütközött ki. A nyolcosztályos képzéssel egy időben jelent meg az oktatás tartalmának módosítása is. A katolikus egyház és a püspöki kar gyanakodva szemlélte az egységesítés gondolatát, féltették jó hírű gimnáziumaikat, és végeredményben az egyházi iskolafenntartás jövőjét. A baloldali pártoknak ekkoriban az állítólagos reakciós tanárok, tanítók és diákok jelenléte és a két világháború közötti korszakból örökölt tananyag adott okot a bírálatra. 1946 nyarán a „diák-összeesküvések” leleplezésével és a katolikus egyesületek felosztatásával⁴ együtt az egyházi iskolák létjogosultságát kétségbe vonó sajtócikkek jelentek meg. 1947. március 6-án a koalíciós pártok három kérdésben jutottak egyezsége: a kisiskolákat államosítás útján kell egysíteni, a tankönyvkiadás államosításával egységessé kell tenni a tankönyveket, végül a hitoktatást fakultatívvá kell tenni. Keresztury Dezső kultuszminiszter nem tudott azonosulni a három pont végrehajtásával, így 1947. március 14-én lemondott. Utóda a néprajzkutató, kiskgazdapárti politikus Ortutay Gyula lett, akinek eltökélt célja volt az egyház oktató-nevelő funkciójának felszámolása.⁵ A koalíciós tárgyalások közben az egyházak meghallgatásáról nem esett szó. A fakultatív hitoktatás bevezetésének terve ekkor még kudarcba fulladt. A hívő lakosság az ország több pontján tüntetést szervezett. A társadalom ellenállása és a közelgő választások miatt végül a kérdés lekerült a napirendről. Az 1947-es, a kommunisták részéről súlyos csalásokkal terhelt országgyűlési választás alkalmával a Magyar Kommunista Párt (MKP) minden törekvése ellenére sem tudta megszerezni az abszolút hatalmat. A politikai erőviszonyok azonban alaposan megváltoztak, a MKP 100 mandátumot, a korábban legerősebb támogatást maga mögött tudó Független Kiskgazdapárt 68 mandátumot, a Szociáldemokrata Párt 67 mandátumot, a Demokrata Néppárt 60 mandátumot tudhatott magáénak. A választások után újra az egyházak kerültek a fókuszpontba.⁶ A tempóváltás és az egészen leplezetlen egyházellenes hangütés mögött a kommunista pártokkal szemben támasztott új szovjet elvárások állhattak. Az 1947. szeptem-

4 A hitbuzgalmi egyesületek felosztatására pár évvel később, 1949-ben került sor.

5 *Balogh Margit*: Fakultatív hitoktatás és a konkordátum-fiasco. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. 24. (2012) 3–4. sz. 109–111.

6 *Szabó Csaba*: Egyházi hangulat-jelentések. 1951–1953. Bp. 2000. 29–32.

ber 22–27. között a lengyelországi Szklarska Porébán létrejött Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform) új irányt jelölt ki az egybegyűlt vezetőknek és pártfunkcionáriusoknak. A konferencián a kommunista rendszer kiépítésében élenjáró jugoszláv Andrej Zsdanov vitte a szót, hidegháborús interpretációja szerint a világ két részre szakadt: demokratikus antiimperialista és antidemokratikus imperialista táborokra. Dörgedelmes szózatában a jugoszlávokon és albánokon kívül mindenkit elítélt a hatalom megragadásának eddigi elmulasztásáért.⁷

A vészjósló jelek 1948-ra meg is hozták az első, immáron nyílt, központilag irányított taktikai lépéseket. Először az evangélikus és református egyházak belső bomlasztása indult meg. A vidéki gyülekezetekbe a kommunisták saját embereiket ültették. Ravasz László dunamelléki református püspököt tavasszal többen – Veress Péter honvédelmi miniszter és Tildy Zoltán köztársasági elnök mellett a püspök utóda Bereczky Albert is – lemondásra szólították fel. Április végén Ravasz a Református Egyház Zsinati Tanácsának ülésén lemondott a Konvent elnöki tisztségéről. A református egyház ezáltal megkezdte tárgyalását az állammal. A folyamat végén, 1948. október 7-én a Magyar Népköztársaság kormánya és a Magyarországi Református Egyház vezetői alá is írták azt az egyezményt, melynek értelmében az állam húsz évig illetménykiegészítést, kongruát folyósít. Ordass Lajos evangélikus püspök letartóztatása után az evangélikusokkal történő megegyezés is zöld utat kapott. A helyzet 1948 végére úgy állt, hogy már minden egyháztól kikényszerítette az állam a megállapodást, csak a katolikusokat nem sikerült aláírásra bírni.⁸ 1948 első felében tehát megindult az egyházak megosztása. Mindeközben a sajtó a felekezeti fenntartású iskolák hiányosságainak kipellengérezésétől volt hangos.

Ebben a feszült légkörben, a lehetséges megegyezés keretrendszerét illetően 1948. február 7-én ült tárgyalóasztalhoz első ízben – Mindszenty tudtával és beleegyezésével – Czapik Gyula egri érsek Rákosi Mátyással. Az egri ordinárius öt alkalommal folytatott informális jellegű konzultációt Rákosival, ezek az események nem voltak nyilvánosak, nem övezte komoly sajtófigyelem.⁹ Az egyházi iskolák államosítása a jelek szerint nem vetődött fel, ám a konzultációk alkalmával a jelen lévő egyházi személyek sejtették, hogy előbb-utóbb aktualitást nyer a kérdés. Az éppen fúzióra készülő Magyar Kommunista Párt

7 A Kominformról bővebben *Fejtő Ferenc*: A népi demokráciák története. Budapest–Párizs. 1991. 188.; *Stefano Bottoni*: A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig. Bp. 2014. 74–76.

8 *Szabó Cs.*: Egyházi hangulat-jelentések i. m. 33.; A protestánsokkal folytatott tárgyalásokról bővebben *Fodorné Nagy Sarolta*: Iskolaállamosítás a Magyarországi Református Egyházban. In: Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948. Szerk. Szabó Csaba – Szigeti László. Bp. 2008. 287–307.; *Mirák Katalin*: Iskolaállamosítás – evangélikus egyház. In: Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948. Szerk. Szabó Csaba – Szigeti László. Bp. 2008. 263–286.

9 A tárgyalásokról bővebben *Balogh Margit*: Kötélhúzás a kulisszák mögött. Czapik Gyula egri érsek tárgyalásai 1948-ban. In: Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből 1945–1989. Szerk. Bánkúti Gábor – Gyarmati György. Bp. 2010. 43–81.

és a Szociáldemokrata Párt április 21-i közös politikai bizottsági ülésén nyilvánvalóvá vált, hogy késedelem nélkül hozzá akarnak látni az iskolák államosításához. Az egyesülő munkaspártok május 9-i programnyilatkozatában már egészen világosan szerepelt az egyházi iskolák államosításának terve. Az új koncepció nem csupán az alsó, hanem a középszintű oktatásra is kiterjesztette az államosítást. Ortutay Gyula kultuszminiszter végül május 15-én nyilvánosan is meghirdette az államosítás programját, amely most már nélkülözte a fokozatosság elvét.¹⁰ Czapik Gyula a fejlemények ellenére is a tárgyalások folytatását javasolta. Mindszenty a kérdést illetően meggyőzhetetlen maradt, s a püspöki kar is elutasította az egri érsek érveit. A stílus és az erőviszonyok megváltozásával az alku létjogosultsága fölött amúgy is eljárt az idő.¹¹

A jogszabály kimunkálásával párhuzamosan a társadalom berkein belül is igyekeztek elérni, hogy a változások megfelelő fogadtatásban részesülhessenek. A megosztó hatású propagandaszólamokkal könnyen elmélyítették a háború utáni válságos időszak feszültségeit. A vidéken felbukkanó kommunista szónokok, fizetett propagandisták és népi kollégisták kezdték győzködni a lakosságot az állami iskolák előnyeiről. Közben a rádió és a napi sajtó az egyházi iskolahálózat és oktatási szellem csődjéről, elavult jellegéről alkotott kritikus véleményeket sulykoltak. A helyi plébánosok, a felekezeti iskolák oktatói természetesen igyekeztek az ellenkezőjét bizonyítani. A helyzet kiélezetté vált, s ekkor következett be a pócspetri tragédia. 1948. június 3-án Pócspetri község képviselői az iskola államosításáról tárgyalt, az esti litániát követően a tömeg a templomból a községháza elé vonult. Az intézkedésre kivezényelt rendőrök egyikének a sokadalom oszlatása közben elsült a fegyvere. A lövés a fegyver tulajdonosát érte, aki belehalt sérüléseibe. Június 6-ára a koncepció készen is állt, a belügyminiszter Királyfalvy Kremper Miklós jegyzőt gyilkossággal, Asztalos János plébánost pedig felbujtással vádolta. A Budapesti Büntetőtörvényszék statáriálisan halálra ítélte Asztalost, végül Tildy Zoltán miniszterelnök életfogytiglani börtönbüntetésre változtatta a bírói döntést. Királyfalvyt kivégezték, a falu lakói közül többek börtönbüntetést kaptak. A kommunistáknak a baleset mondhatni „kapóra jött”, jól beleilleszthető volt a katolikusok ellen foganatosított hecckampányba. Az iskolák kollektivizálására vonatkozó határozat megszületéséről a Magyar Katolikus Püspöki Karnak ettől kezdve semmi kétsége nem maradt. A június 7-i püspökkari konferencia határozatának értelmében papok, szerzetesek és apácák nem vállalhattak állást az új intézményrendszerben. A forgatókönyv valóban készen állt, a Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottságának június 6-i ülésén elhatározták, hogy a törvényjavaslatot 16-án, a parlament elé terjesztés napján meg kell szavazni. A kommunisták számítása beigazolódott, az elvárásokkal összhangban 230 igen, 63 nem szavazattal és 69

10 Kovács Éva: „Megegyezés” az iskolák ügyében. Az állam és a legnagyobb iskolafenntartó egyházak közötti tárgyalások az iskolaállamosítás után. *Történelmi Szemle*. 45. (2003) 3–4. 279–281.

11 Uo. 62–70.

tartózkodással elfogadta az iskolák államosításáról szóló törvényt.¹² Az 1948. évi XXXIII. törvény értelmében a nem állami iskolák és a velük összefüggésben lévő tanulóotthonok, továbbá az óvodák fenntartását az állam vette át. A törvény hatálya alól kizárólag a csakis egyházi célokat szolgáló hittudományi főiskolák, diakónus- és diakonisszaképzők mentesültek.

A felekezeti iskolák államosításának előkészítése Heves vármegyében

A püspöki kar 1948. május 11-én közös pásztorlevélben reagált a készülő államosításra. Ebben a testület az Istentől eredeztethető és a szülők által az egyházra ruházott jogként szólt az iskolafenntartásról. A katolikus egyház úgy gondolta, hogy az állami oktatás nem nyújthat egységes szellemiséget, hiszen különböző felekezeti tanulókat tömörít, arra viszont alkalmas, hogy egy kisebbségben lévő párt rákényszerítse világnézetét a gyermekekre. Az államosítás egyházon belüli és kívüli támogatói ellen a körlevél egyházi fenyítést helyezett kilátásba, jelezve, hogy a végsőkéig képesek elmenni az oktatásban, nevelésben elfoglalt pozíciójuk védelmében. Az utasítás értelmében a pásztorlevelet 1948. május 16-án, pünkösdkor, a vasárnapi mise alkalmával kellett felolvasni, ugyanezt megismételtek május 23-án és 29-én is.¹³ Az egyházi ellenállás és a körlevél hatásának vármegyei lecsapódása természetesen élénken foglalkoztatta a kommunista párt lokális aktorait is. A katolikus egyház ellenakcióiról Tanner József szervezőtitkár tartott referátumot a kommunista párt megyebizottságának 1948. május 18-i ülésén. Egerben május 13-án az egyház vezetői összehívták a felekezeti iskolák katolikus oktatói közül azokat, akik aktívan pártolták az iskolák ügyét. Az egybegyűltek memorandumot írtak alá az intézmények védelmében. Tanner úgy érzékelte, hogy a püspöki kar közös körlevelének tartalma több helyütt komoly felháborodást keltett a hívő lakosság körében. Sulyán György első titkár hozzászólásában kifejtette, hogy nem minden községben olvasták fel a körlevelet, így „*az ottani papok nem azonosították annak szellemével magukat*”.¹⁴

A templomokban kisvártatva megjelentek a kommunista párt emberei, akik beszámolókat készítettek a május 23-i szentmisékről. A hangulatjelentések pontosan megjelölték, hogy hol olvasták fel a püspöki kar közös pásztorlevelét, s az milyen hatást váltott ki a hívek között. A leírások alkalomadtán igen színes, a megfigyelő saját, szubjektív véleményével tarkítottak, máskor a híveknél a kérdés kapcsán tapasztalható totális apátiát sugároznak. Az is több esetben kiderül a dokumentumokból, hogy a jelentő nem igazán volt birtokában a számára kijelölt feladat elvégzéséhez szükséges rutinnak és tudásnak. Számos alkalommal még az adott templomban szolgáló pap, így a körlevél felolvasójának

12 Szabó Cs.: Egyházi hangulat-jelentések i. m. 33–35.

13 Kovács É.: „Megegyezés” i. m. 280–281.

14 Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL HML) XXXV-11/1. d./1./5. ó. e. MDP megyei pártértekezlet jegyzőkönyve. 1948. május 18.

neve sem található meg a jelentéseken. Az egyik informátor a főszékesegyházban a 8 órás diákmisszián átélt élményeiről a következőképpen számolt be. *„A hívek az egész felolvasás alatt szájtátva figyeltek, majd a mise végeztével, mint akit nagyon kiforgattak emberi mivoltából és (sic!) szaladtak kifelé az egész ügyet megtárgyalni. A körlevél nagy hatást tett rájuk! Az arcokról le lehetett olvasni, hogy Mindszenti (sic!) mellett állnak a lelki terror náluk alkalmazható.”*¹⁵ A 11 órakor kezdődő miséről egy felháborodott hívő, Hamza Lőrincné tájékoztatta május 24-én az egri kommunistákat a párt hivatalos helyiségében. A nyugdíjas hölgy misét ment hallgatni a nagytemplomba, de – a jegyzőkönyv szerint – *„mise helyett politikát vittek a szószékre”*. Ez a körülmény annyira felingerelte a nőt, hogy a körlevélben foglaltak közlése előtt – többedmagával – elhagyta a helyszínt, ennél fogva az iskolák államosítása ellen emelt szavakból mindössze annyit tudott felidézni, hogy *„az egyház félti a gyermekek vallásos nevelését”*. A bent elhangzottak a templom előtt véleménykülönbséget okoztak a hívek között.¹⁶ A kedélyek felkorbácsolásában természetesen a korabeli politikai élet is tevőleges részt vállalt. Ortutay Gyula például számos alkalommal a nagy nyilvánosság előtt egyszerű lelki terrornak bélyegezte a körlevelet és az egyház magatartását. Aczél István a Szent Antal plébánia lelkésze által a szankciók kapcsán tett magyarázata az amúgy is ideges közhangulat miatt különös figyelmet kapott az egyik hangulatjelentésben.¹⁷ *„Bár Mindszenty hercegprímás úr nem írja itt azt meg, hogy milyen súlyosan bünteti meg a híveket. Sajnos az egyház a legszigorúbb eljárást a megtévedt hívekkel szemben: A KIKÖZÖSÍTÉS AZ EGYHÁZBÓL [nagybetűvel az eredeti szövegben is – G. M.]. Tehát minden hívőt kiközösít a róm. kath. (sic!) egyházból, aki az államosítás mellett foglal állást.”*¹⁸ A hívek részéről megnyilvánuló apátia jeleit mutatta az egri Fájdalmas Anya plébánia 9 órakor kezdődő miséjét látogató, javarészt földművesekből álló közösség. A megfigyelő észrevételei alapján a körlevél *„nehéz stílusa”* miatt a gyülekezet hamar elvesztette az érdeklődését. Az informátor benyomásai szerint a hívek *„siket dumának tartották”* az elhangzottakat, vagy pedig egyszerűen *„demokraták voltak”,* akiket a fenyegetések egyáltalán nem győztek meg.¹⁹ Az egri templomok többségében azonban mindenféle megjegyzés nélkül került felolvasásra a püspöki kar pásztorlevele, s a hívek körében sem váltott ki látható visszacsatolást, vagy a hivatalos szervek által várt látványos ellenérzést.

Az iskolák kollektivizálását célzó programnyilatkozat kibocsátását követően, 1948. május 19-én a megyei pártbizottságok titkárainak részvételével központi értekezletre került sor. Sulyán György az ott elhangzottakról május

15 MNL HML XXXV-19/2./51. ő. e. Jelentés a püspöki kar körlevelének fogadtatásáról. 1948. május 23.

16 MNL HML XXXV-19/2./51. ő. e. Özvegy Hamza Lőrincné 1948. május 24-én felvett jegyzőkönyve.

17 Az Egri Főegyházmegye schematismusa. 1963. 35.

18 MNL HML XXXV-19/2./51. ő. e. Jelentés püspöki kar körlevelének fogadtatásáról. 1948. május 23.

19 Uo.

20-án referált a megyebizottságban. „Az egyház kultúrharcot akar, úgy akarja a dolgot beállítani, hogy mi az egyház kultúrája ellen harcolunk. Céljuk, hogy eltereljék a figyelmet az osztályharcról. Azt látjuk, hogy mindenütt a reakció bűvőhelye az egyház.” Az első titkár helyzetértékelése abból a központilag terjesztett meggyőződésből indult ki, hogy a klérus kezdte a viszálykodást, a harcot pedig már 1945-ben fel akarták venni a demokratikus fejlődést óhajító erőkkel. A katolikus egyház „antidemokratikus” és „hálátlan” szellemiségét tükrözte, hogy az „egyházi reakció” buzdítására az állam által a háború utáni nyújtott anyagi támogatás és segélyek dacára sem folytat „demokratikus nevelést” az intézményekben. A szónok mindazonáltal óva intett attól, hogy bárki is a hitgyakorlás ellen indítson nyílt offenzívát, mert mindez támadási felületet adhat az „klerikális reakciónak”. Éppen ezért a pártonkívüli tömegeket is biztosítani kellett arról, hogy osztályharcról van szó, nem pedig a vallás elleni küzdelemről. „Az iskolák államosítása mindemellett szakmai kérdés” – folytatta Sulyán. Az oktatási rendszer működésében ugyanis a felekezeti fenntartású intézmények jelenléte akadályt és nivőkülönbséget eredményez. A beígért iskolai fejlesztések, fizetésemelés mellett az egyházi alkalmazásban álló oktatók meggyőzését szolgálta, hogy a kollektivizálást követően mindenkit állami státusba helyeznek. A programban a katolikus egyház oktató-nevelő monopóliumának megtörése mellett hosszú távú lehetőségek is rejlettek. A modernizációtól azt várták, hogy a tanító megtapasztalva a változások hozta lehetőségeket idővel szembe kerül az iskolaszékkal és a plébánossal. Csakúgy, mint a katolikus-protestáns ellentét mesterséges élezésénél, a propagandaszólamok hatására a lokalitások tradicionális értelmiségi köreiben is megindult a manipulált bomlasztás.

A programvégrehajtásban az MKP fajsúlyos szerepet szánt a néphatalmi szerveknek és a közigazgatásnak, illetve a rendőrségnek. Mindazonáltal a kommunisták – ekkor még – úgy érezték, a Mindszenty József „közvetlen befolyása” alatt álló felsőpapsággal szemben az alsópapság egyszerűbben megtörhető, felhasználható. A behatolás eszközét szolgálta az egyházi tanácsokba történő befurakodás és az informátorok/provokátorok templomba küldése is.²⁰ A munka koordinálására Sulyán György vezetésével külön bizottság alakult. A grémiumban helyet kaptak szakszervezetek, a propagandisták, tanfelügyelők és pedagógusok képviselői is.²¹

Mivel a párt „centrális problémának” tekintette az államosítást, 1948. május 24-én a Központi Vezetőségének Közigazgatási Osztálya felszólította a Nemzeti Bizottságokat, járási tiszti értekezleteket és a jegyzőket, hogy vegyék ki a részüket a kollektivizálás körüli munkából. A vármegyei, járási és helyi Nemzeti Bizottságoknak a legrövidebb időn belül, ha szükségesnek mutatkozott, rendkívüli határozat formájában, lehetőleg egyhangúlag volt szükséges kifejezni a felekezeti fenntartású iskolák államosítására vonatkozó szándékukat.

20 MNL HML XXXV-11/1. d./1./5. ő. e. MDP megyei pártértekezlet jegyzőkönyve. 1948. május 20. 1–2.

21 Uo. 5.

A kommunista párt kizárólagosságát leplezve s a politikai konszenzus látszatát keltve előnyösnek mutatkozott, ha az előterjesztő a testületek kisgazdapárti vagy nemzeti parasztpárti, római katolikus felekezetű képviselője. A fentiekhez hasonló intenciókat kaptak a járási tisztségviselők is. A KV a legközelebbi tiszti értekezlet alkalmával egy nem kommunista párttagságú, katolikus felekezetű jegyző előterjesztését szorgalmazta. A jegyzőkre amúgy is komoly feladat hárul az egyéni agitáció területén. Ők – némi külső ráhatás után – az országos propagandasajtóból régen ismeretes érvekkel győzködték a tanítókat, szülőket és tanulókat. A tanítóknál a jobb megélhetési lehetőség, előmenetel, az egyház gyámkodásának megszűnése, korszerűbb oktatási lehetőségek, a községeknél a települési teher enyhülése, a szülőknél és gyermekeknél a jobb tankönyvek, javuló oktatási környezet, illetve a művelt ifjúság perspektívája szolgált érvként. Az jegyzők mellett komolyan építettek a felekezeti tanítókra, akik „szívós egyéni agitációval” járultak hozzá a sikerhez. Az MKP utasította a főispánokat és az alispánokat, hogy a közigazgatásért felelős tisztségviselőkkel együtt koordinálják a munkát, amely „centrális jellege” miatt különös odafigyelést igényelt.²²

Eger város Nemzeti Bizottságának 1948. május 24-i este hat órakor megtartott ülésén már a Közigazgatási Osztály bizalmas utasítása előtt előkerült a kérdés. Mucsi Sándor testületi tag előterjesztésében hangsúlyozta, hogy a Nemzeti Bizottságnak „foglalkoznia kell” az iskolák államosításának kérdésével. Mucsi az államosítás ellen felsorakozó „antidemokratikus körökkel” kapcsolatban nyilvánvalóvá tette: ezek az erők egyértelműen a katolikus egyházban és támogatóik között keresendőek, akik minden eszközt felhasználnak arra, hogy meglévő pozíciójuk konzerválására „a terv keresztülvitelét megakadályozzák”. Mucsi az együttműködési hajlandóság hiányát kidomborítva és az állam mesterséges beavatkozását elfedve az elmérgesedett katolikus-protestáns viszonyral bizonygatta az ellenállók kérlelhetetlen meggyőződését. Ezután a bizottság állást foglalt az iskolák államosítása mellett. A nyilatkozatban foglaltakról a miniszterelnök, a kultuszminiszter és az egri érsek mellett értesítették a helyi és országos sajtót. *„Eger Megyei Jogú Város Nemzeti Bizottsága a hercegprímás és az egyház terrorja ellen a legélesebben tiltakozik és egyben a leghatározottabban állást foglal az iskolák államosítása mellett. Azt kívánjuk, szűnjön meg végre a pedagógusoknak az egyházi hatóságoktól való függő helyzete, úgyszintén a diákságot sújtó lelki terror.”*²³

Május végén és júniusban gombamódra szaporodtak a lakosságtól, a helyi Nemzeti Bizottságoktól, a községi MKP-alapszervezetektől, illetve egyéb szervezetektől származó határozatok, támogató nyilatkozatok.²⁴ Az iskolák államosításáról szóló tervek szimbolikus üdvözlése mellett a Magyar Kommunista Párt Propagandaosztálya 1948. június 4-i leiratában a tömegek felvilágosítására

22 MNL HML XXXV-11/28. d./2./100. ő. e. Az MKP KV Közigazgatási Osztályának leirata. 1948. május 24.

23 MNL HML XVII-1/1. d./4. ő. e. Eger város Nemzeti Bizottságának 1948. május 14-i ülés-jegyzőkönyve.

24 MNL HML XXXV-15/28. d./11./2./100 ő. e. Menetrend a pártprogram ismertetésére.

szólította fel a párt vidéki reprezentánsait. A lakosság megnyerésére minden alkalmas eszköz meg kellett ragadni, de elsődleges fontossággal bírtak a kisgyűlések és az egyéni agitáció. A Közigazgatási Osztály korábbi utasításához hasonlóan ebben az esetben sem kizárólag a kommunisták jelenlétére számítottak. Tükrözvén a kérdést övező konszenzust a korabeli politikai paletta lehető leghatékonyabb bevonását várták el. Az „egyházi reakció” tevékenységének leleplezése és elítélése legalább akkora súllyal esett latba, mint a program előnyeinek megvilágítása. A hívő lakosságnak szót kellett emelnie a templomokban folyó „politikai gyűlésekkel” és „szavaztatásokkal” szemben, melyek alapján sértették a szakrális terek „tisztaságát”, „eredeti rendeltetését”. Ravasz László dunamelléki püspök 1948 áprilisában kikényszerített leváltásával megnyíló együttműködési hajlandóság nyomán 1948 májusában a kormánybizottság és a református egyház között kötött iskolák államosításáról szóló békés megegyezés is hivatkozási alapul szolgált. A protestánsok részéről érkező gesztusokat az agitátorok úgy állították be, mintha azok a lelkészek és presbitériumok államosítást övező egyöntetűen pozitív véleményének megtestesülései lennének.²⁵ „A reformátusok sem rosszabb istenhívők, mint a katolikusok: ha ők a vallással összeegyeztethetőnek látják ezt miért nem látja annak a katolikus klérus?” – állt az utasításban.²⁶ A vegyes felekezeti településeken, így módon újabb alkalom nyílt a vallási ellentétek felszítására. A legfőbb feladat természetesen a kérkedő, ingadozó és az ellenálló lakosság meggyőzése volt. A propagandisták felkészítésében és a munka ütemezésében a megyei bizottság részéről kitüntetett szerep jutott Molnár Gusztávnak, aki fizetett pártfunkcionáriusként az egyházellenőrzésben szerzett tapasztalatai miatt 1951 nyarán az Állami Egyházügyi Hivatal alkalmazásába került mint egyházügyi főelőadó.²⁷ A végrehajtás céljából a járási pártbizottságokból és a községi vezetőkől járási hatáskörrel ötös bizottságok alakultak. A bizottság tagjainak felelősségi körébe tartozott a pártközi értekezletek lebonyolítása és a helyi véleményformálók meggyőzése. A községekben vezetőségi értekezleteket tartottak, a településeken politikai előadók tűntek föl, akik egymás között osztották le a járások városainak és falvainak meglátogatását.²⁸

A következőkben idézett községi határozatok java része már az intézkedési terv szellemében fogalmazódott meg. Átányban Akucs László képviselőtestületi tag szólalt fel az állami iskolák mellett. A szónok álláspontja szerint „az iskolák

25 Holott Magyarország református vallású lakosságát és a presbitériumokat mélyen felkavarta a megegyezés. Lásd bővebben *Horváth Erzsébet: A református iskolák államosítása. (1945–1948) Habilitációs értekezés.* Debrecen. 2010. 147–153.

26 MNL HML XXXV-15/28. d./11./2./100 ó. e. A Magyar Kommunista Párt Központi Vezetésének leirata. 1948. június. 4.

27 MNL HML XXXV-15/28. d./11./2./100 ó. e. Jegyzőkönyv Csány község felekezeti iskolák államosítása tárgyában lefolytatott felvilágosító munka propagálásáról és munkabeosztásáról. 1948. június 10.

28 Az Újbirtokosok és Földhözjutottak Országos Szövetségétől (UFOSZ), illetve a Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetségétől (FÉKOSZ) származó kinyilatkoztatások a legjellemzőbb példák.

fenntartási költségei az egyházi tagokról (sic!) átszállnak az államra, továbbá [megemlítette] az egységes tankönyv előnyét, valamint a dolgozó népréteg gyermekei előtt megnyíló tanulási lehetőségeket". Dr. Géresi János járási főjegyző hozzátette, hogy „a járás valamennyi egyházi iskolája elhanyagolt állapotban van, tankönyv hiánnyal küzd, mely körülmények között a gyermekek rendszeret nem tanulnak, a tanulmányokban elmaradnak". Varga Gábor nemzeti parasztpárti képviselő pedig a felekezeti iskolákban tapasztalt diszkrimináció miatt emelt szót. Varga előadása szerint „gyermeke középiskolai tanulmányai alatt állandóan érezte mellőzöttségét, háttérbe szorítását csak azért, mert szegény parasztszülők gyermeke volt, és reméli, hogy az iskolák államosítása esetében hasonló esetek meg fognak szűnni (sic!)”.²⁹ Az iskolák államosítása – olvasható több helyütt a testületi és gyűlési jegyzőkönyvekben – megoldást kínál a családok anyagi leterheltségének és az iskolai diszkriminációnak a csökkentésére is. Czetmajer Zoltán főjegyző Csányban hangsúlyozta, hogy a program a szülők szempontjából kifejezetten előnyös, s tulajdonképpen a társadalmi mobilitás esélyét rejti magában. Az állami iskolákban „a tandíj mindig alacsonyabb, mint a felekezeti iskolákban sőt [a] teljesen szegény és jó előmenetelű tanulók teljes tandíjmentességben részesülnek, s így a szülők tetemes tanítási költségeket takaríthatnak meg. Bármely munkás, vagy paraszt gyermek előtt nyitva áll az út, hogy képessége és a szorgalma által a közép- és felsőfokú iskolák[at] is elvégezhesse.”³⁰ Az indulatok felkorbácsolására alkalmas, sajtóorgánumok hasábjairól ismert szövegek a helyi propagandamunkában is komoly szerepet játszottak. Ecséd község határozata jól tükrözi a fokozódó egyházellenes hangulatot. „Tudomásunk van arról, hogy az iskolák államosításával kapcsolatban az egyház úgy állítja be az államosítást, mintha az állam az egyház ellen harcolna és meg akarja akadályozni a vallás szabad gyakorlását. Az iskolák államosítását tehát a klérus teljesen politikai síkra viszi, ami ellen legerélyesebben tiltakozunk. Tiltakozunk továbbá az egyházak lelki terrorja ellen is, amikor a felekezeti iskolák államosításában való részvevőket kiközösítéssel fenyegeti. Az egyház az iskolák államosításával kapcsolatos harcot már odáig vitte, hogy derék magyar paraszt embereket agitációval egymásnak uszított, s az uszításnak az eredménye a pócspetri rendőrgyilkosságon robban ki.”³¹ A nyilatkozatok többsége a katolikus egyházat okolta, amiért minden gesztus ellenére sem mutatott hajlandóságot az állammal történő megegyezésre. „Gyöngyöshalász dolgozói a mai nagygyűlésen megállapították, hogy a felszabadulás óta élénk figyelemmel kísérjük az egyház és a demokrácia viszonyának alakulását. Tapasztalták, hogy a demokrácia az egyházzal a legnagyobb jóindulattal viselkedett, sőt az alsópapság megélhetésének javítása érdekében földet is juttatott és ezen felül pénzbeli támogatásban is részesítette őket. Ha tehát kettőjük között az együttműködés ezideig (sic!) nem alakulhatott ki, akkor a hiba nem a demokráciában, hanem

29 MNL HML XXXV-16/2./23. ó. e. Átány község 1948. május 28-i képviselőtestületi ülésének jegyzőkönyve.

30 MNL HML XXXV-15/28. d./11./2./100 ó. e. Csány község 1948. június 5-i képviselőtestületi ülésének jegyzőkönyve.

31 MNL HML XXXV-15/28. d./11./2./100 ó. e. Ecséd község határozata. 1948. június 9.

az egyház egyes vezetőiben keresendő. Ezen általános megállapítás érvényes a most is időszerű politikai, nevezetesen az iskolák államosításának kérdésében is.³² Az előzőekben idézett sorok Gyöngyöshalász dolgozóinak határozatából származnak, de számos ilyen jellegű forrásban feltűnik az a fajta félrevezető teória, miszerint a földosztásból és az állam által nyújtott segélyekből az intézményfenntartásra elégséges pénzügyi lehetőség állott rendelkezésre az egyházak számára. Sulyán György 1948. június 4-én a Heves Vármegye Nemzeti Bizottságában elhangzott politikai beszámolójával megyei kontextusba helyezett visszatekintést kívánt adni az elmúlt évekről, illetve az iskolák államosítására született javaslat mellett szállt síkra. Az első titkár kifejtette: mindannak ellenére, hogy az egyház 1945-től kezdve folyamatosan kizárólag saját „reakciós érdekeit” szem előtt tartva hol a kisgazdákkal, hol a Demokrata Néppárttal volt, s az „egyház mögé bújó reakció állandóan támadta a demokráciát” a kommunisták nem vették fel rögvést a harcot a klérussal. „Erre a támadásra akkor a mi válaszunk az volt, hogy 150 millió forintot adtunk az egyháznak és még sok 10 000 forintot. Templom- és iskolaépítésre hány esetben még mi magunk jártunk ki az egyháznak segítséget. Ez volt a mi válaszunk az egyház támadásaira és a parasztság láthatta, hogy a koalíciós pártok nem egyház, sem vallásellenesek (sic!). Emlékezzünk a falujárásra Adácson és még sok más megyei községben, hány templomot és iskolát hoztak rendbe” – érvelt Sulyán.³³

A földreformrendelet végrehajtása következtében a valóságban a katolikus egyház számára megmaradt 80 ezer kataszteri hold ingatlan a plébániák és intézmények további létét aligha tudta biztosítani. A felekezeti iskolák és a tanítók megélhetése így a 600/1945. sz. M. E. rendelet kibocsátását követően veszélybe került. Ma már tudvalevő, hogy a földigénylő bizottságok az intézményfenntartók célvagyonra vonatkozó jogos igényeit sokszor ilyen-olyan indokokkal elutasították. Történtek ezek a fajta jogsérelmek mindannak ellenére, hogy korlátozott formában, maximum 100 kataszteri holdig a célvagyon engedélyezhető volt a bizonyítottan közérdekű, kulturális intézmények számára. A jogszabály 17. §-a rendelkezett a célvagyon kérdéséről. Ennek értelmében egy háromfős bizottságnak kellett döntenie „*annak megállapítása végett, hogy a kulturális vagy alapítványi cél közérdekű-e, annak megvalósításához milyen nagyságú földbirtokra van szükség*”.³⁴ Hegyi Kapisztrán ciszterci rendi perjel, gimnázium igazgató a rend Eger város határában fekvő birtokainak³⁵ megváltása kapcsán élt fellebbezéssel az Eger Város Földigénylő Bizottsága által kiadott határozat ellen. Hegyi

32 MNL HML XXXV-14/2./ 38. ó. e. Gyöngyöshalász község dolgozóinak határozata. 1948. június 6.

33 MNL HML XVII-1/1. d./4. ó. e Heves vármegye Nemzeti Bizottságának 1948. június 4-i ülésjegyzőkönyve 3.

34 A témáról lásd bővebben *Horváth Gergely Krisztián*: Plébániai földek „reformja” a Veszprémi Egyházmegyében 1945-ben. In *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben. Magyar vidék a 20. században* (1.). Szerk. Csíkos Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József. Bp. 2017. 514–516.

35 9 kataszteri hold 800 öl legelő, 6 kataszteri hold 200 öl szőlő, 8 kataszteri hold 200 öl gyümölcsös és 9 kataszteri hold 314 öl kert.

argumentációjában a rend 1776 óta a városban folyó szellemi, kulturális és szociális érdekeket szolgáló tevékenysége³⁶ mellett kitért jogszabályi³⁷ és az intézményfenntartás további lehetőségét érintő aggályaira³⁸ is. A földigénylő bizottság határozatában említett 9 kataszteri hold 314 öl kert megváltásának ráadásul intézményfejlesztéssel összefüggő akadályai is felmerültek. A rend ugyanis ezen a területen internátussal egybekötött gimnázium építését és sporttelep létrehozását határozta el. A bővítésnek a világháború szabott korlátokat, a tervet egyébként 1943. február 27-én Eger Város képviselőtestülete is jóváhagyta. Hegyi egyrészt az említett 17. § értelmében a gimnázium fenntartására 20 kataszteri hold szőlőért, vagy 100 kataszteri hold ingatlanért folyamodott. A perjel másrészt a rendelet kegyúri kötelezettség részeként működtetett intézmények továbbélése érdekében legtöbbször hivatkozott 50. §-ára támaszkodva a ciszterci templom és plébánia fenntartására szintén 20 kataszteri hold szőlőre vagy 100 hold ingatlanra tartott igényt.³⁹ Eger Város Földigénylő Bizottsága két nappal később ült össze az ügyben. Cseh Imre elnök rögvést az ülés elején a fellebbezés elutasítását és az eredeti felosztás fenntartását javasolta. A bizottság abból az adott helyzetben teljesen képtelennek ható megállapításból indult ki, hogy a ciszterci rendnek *„Magyarországon több ezer holdat kitevő ingatlana van, tehát a fellebbezésben hivatkozott kiadásokra ezekből az ingatlanokból megfelelő fedezet található, akár közvetlen, vagy közvetett úton”*. Az intézménybővítéssel összefüggő érveket Cseh azzal a magyarázattal cáfolta, hogy a romokban heverő ország szempontjából a házhelyek kérdése sokkal égetőbb, mint az igen távoli lehetőségként felmerülő „sportpálya-létesítés”. Végül a ciszterci rend Eger környéki birtokaira vonatkozó kérelmét a helyben lévő földigénylők magas számára hivatkozva utasította el az elnök. A bizottság az igények teljes körű elutasítására tett javaslatot, a fellebbezést lesöpörte az asztalról.⁴⁰ A ciszterci rend egri rendháza nem a Földigénylő Bizottság jó szándékú és jogszabálykövető magatartásának

36 A ciszterci rend Egerben 1776 óta gimnáziumot, templomot és rendházat tart fenn, amelynek fenntartási költségeinek egy részét földingatlanból, másik részét pedig a rend központi vezetősége által nyújtott támogatásból finanszírozták. A lelki, kulturális és szellemi fejlődés mellett a rend komoly szociális tevékenységet is kifejtett.

37 Hivatkozással a 600/1945. sz. M. E. rendelet már bemutatott 17. §-ára, amelynek az Egri városi Földigénylő Bizottság önkényes döntése miatt nem teljesült az a fajta rendelkezése, mely szerint három tagú bizottságnak kellett döntenie az intézmény tevékenységének közérdekű jellegét illetően.

38 Az intézményfenntartáshoz kötődő költségek csupán kis részét volt képes fedezni a szóban forgó ingatlan, ám korábban a rendnek módjában állt a hiányt más birtokok jövedelméből fedezni. Az újonnan fennálló helyzetben, amikor is a rend számára megállapítható célvagyon nem haladhatta meg a 100 holdat, az apadó bevételi források miatt a központi kezelés nem volt fenntartható. Az ingatlan birtoklása az iskola-fenntartó tevékenység miatt vitális fontosságúvá vált.

39 MNL HML XVII/514/6. d./85/1945. Dr. Hegyi Kapisztrán levele az Egri Földigénylő Bizottsághoz. 1945. április 18. A rendház bővítési terveiről lásd MNL HML XII-11/13. d./13. ő. e. Rendház bővítésének tervei, költségvetések.

40 MNL HML XVII/514/6. d./85/1945. Eger városi Földigénylő Bizottságának 1945. április 20-i ülésének jegyzőkönyve.

köszönhette azt, hogy az egri birtokállomány teljes egésze a rend kezelésében maradhatott. Sokkal inkább Endrédy Vendel zirci apát és Hagyó-Kovács Gyula jószágkormányzó kapcsolatainak, valamint a földművelésügyi minisztérium és a vallás- és közoktatásügyi minisztérium tárcaközi egyeztetéseinek. A rendelet megjelenése előtt a zirci apátság nevéen volt minden ingatlantulajdon, míg a föld-reformot követően a megmaradt vagy visszacapott rendi földek és épületek az apátság egyes intézményeinek a tulajdonába kerültek. Így lett a zirci apátság mellett tulajdonos az egri rendház is.⁴¹

Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy – valószínűsíthetően politikai megfontolásoktól is vezérelve – már az államosítás programját megelőzően számos településvezető a költségvetésekben rögzítetteknél csekélyebb mértékben vagy egyáltalán nem járult hozzá a községekben működő felekezeti iskolák költségeihez, illetve az egyházi alkalmazottak sem jutottak hozzá járandóságaikhoz. Czapik Gyula érsek az esetleges személyi ellentétek miatt a szándékosan mulasztó településeket meg nem nevezve 1947. július 22-én tiltakozott Heves vármegye alispánjánál. *„Heves vármegyében működő plébániák részéről ismételten érkezett panasz annak ügyében, hogy a politikai községek által fenntartott római kat. iskolák költségvetésileg előirányzott és a felettes hatóságok által is jóváhagyott hitelkeretet a politikai községek vezetői nem veszik figyelembe, mert az iskolai kiadásokra vagy semmit, vagy pedig csak igen kis összegeket utalnak át az iskolaszéki elnök kezeihez. Panaszkodnak azon kívül ugyan úgy a lelkészek, a kántorok és egyéb egyházi alkalmazottak, hogy nem kapják meg deputátum járandóságukat és az egységes kezelésben lévő egyházi adóból sem részesülnek olyan arányban, mint ahogy a politikai községnél az együttes kezelésben lévő adók befolyanak.”*⁴² Czapik az előzőek értelmében felkérte Bartha István alispánt, hogy hívja fel a községi vezetőket és főjegyzőket, miszerint az iskoláknak költségvetésileg előirányzott pénzbeli ellátmányt utalják ki, a lelkészeket és az egyházi alkalmazásban állókat pedig az együttesen kezelt adókból befolyó pénzekből a részesedési arányban elégítsék ki. Bartha tekintettel arra, hogy *„a felekezeti iskolák költségét teljes egészében a községi költségvetésben előirányzott iskola fenntartási hozzájárulásból nyer fedezetet”,* felszólította a községek vezetését a hozzájárulás kiutalására. Az alispán az augusztus 9-i körlevélben, mivel *„a községekben az egyházi javadalmak deputátum járandóságát, valamint az együttes kezelésbe vont párbért és egyházi adót sem szolgáltatják ki megfelelő mértékben”,* ezért ennek haladéktalan pótlására kötelezte a településvezetőket. *„A deputátum járandóság személyi járandóság, tehát annak kiszolgáltatása a község elsőrendű kötelezettsége. A párbér és az egyházi adó pedig a község szempontjából idegen pénz, tehát annak községi felhasználása szabálytalan. Amennyiben vizsgálataim során azt tapasztalom, hogy egyházi adót, vagy párbért használ fel a községi célokra illetéktelenül,*

41 Cúthné Gyóni Eszter: A ciszterci rend története Magyarországon 1945 után. A Ciszterci Rend Zirci Apátsága 1945 és 1981 között. Doktori disszertáció. Bp. 2014. 61.

42 MNL HML IV-404/a/858. d./13384/1947 Dr. Czapik Gyula érsek beadványa. 1947. július 22.

a felelős számadók ellen a megtorló lépéseket azonnal folyamatba teszem” – szölk az alispán dörgedelmei.⁴³ A lokalitások e lépéseikkel a földreformrendelet diszkriminatív intézkedéseit követően tovább fokozták az egyházak gazdasági kiszolgáltatottságát. Az iskolák előirányzott fenntartási támogatásának visszatartásával a mindennapi zavartalan működés kockáztatása mellett gátolták a háborús károk elhárításának lehetőségét is. A járandóságok más célokra történő felhasználásával pedig a tanítókat hozták nehéz helyzetbe. Mindezzel együtt természetesen a későbbi állami propaganda is termékenyebb talajra lelt az oktatók körében, amely az egyébként erre nagy számban fogékonyak is mutakozó pedagógusok előtt a stabilabb egzisztencia, az esélyegyenlőség lehetőségét kínálta.⁴⁴

Az egyház oktatás területén elveszni látszó évszázados jogának ténye nem csupán a klérus tagjait ingerelte verbális kritikára, ellenállásra. Több helységben a kiscgazdapárt képviselői szervezeten az iskolaállamosítás ellen szavaztak, vagy tartózkodásukkal fejezték ki nemtetszésüket. Karácsond községben az 1948. június 3-án megtartott testületi ülés alkalmával az elnök név szerinti szavazást rendelt el. Ekkor Király Jenő főjegyző többedmagával megtagadta a voksolást, és több kiscgazda képviselő is a kollektivizálás ellen szavazott.⁴⁵ Király – az MDP helyi funkcionáriusainak állítása szerint – az ülésről készült jegyzőkönyvben valótlan-ságokat állított. A kommunisták községi vezetősége végül június 9-én küldte meg az MDP megyei bizottságának a segédjegyző és két MDP-párttag emlékezetből írott ülésjegyzőkönyvet. A megyei pártbizottságának közigazgatási felelőse az MDP körzeti titkára kezébe utalta az ügy elbírálását.⁴⁶ A titkár, mivel a leírtakból jól kitűnt, hogy a jegyző és a kiscgazdák a „demokratikus fejlődés ellen fordultak” ráadásul a község „régén óhajtott vágya” Király pozíciójából történő elmozdítása, a főjegyző menesztését javasolta.⁴⁷ Egerbocs községben 15 igen és 6 nem szavazat mellett döntöttek az államosítás javára, ám itt az FKGP-tagok mellett egy kommunista is feltűnt az ellenzők táborában, ráadásul a jegyzőkönyv tanúsága szerint az ülés után utóbbi az utcán folytatta az ellenagitációt.⁴⁸ Akadtak olyan települések is, ahol a Nemzeti Parasztpárt, illetve a Demokrata Néppárt képviselői igyekeztek ellenállni a küszöbön álló intézkedéseknek.⁴⁹

43 MNL HML IV-404/a/858. d./13384/1947 Dr. Bartha István alispáni körlevele. 1947. augusztus 9.

44 A témával összefüggésben lásd *Nagy Péter Tibor: Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterben a 19. és 20. századi Magyarországon.* Bp. 2000.

45 MNL HML XXXV-14/2./38. ő. e. Az MDP karácsondi pártvezetőségének ülésjegyzőkönyve. 1948. június 9.

46 MNL HML XXXV-14/2./38. ő. e. Az MDP megyei bizottságának 1948. június 17-i utasítása.

47 MNL HML XXXV-14/2./38. ő. e. Az MDP Gyöngyös körzeti titkárának levele a megyei bizottságnak. 1948. június 22.

48 MNL HML XXXV-17/2./30. ő. e. Egerbocs község 1948. június 6-i képviselőtestületi ülésének jegyzőkönyve.

49 Lásd bővebben: *Szecső K.: Az MDP harca i. m. 98–99.*

Az egyházellenes légkör fokozódása és a hitoktatás korlátozása

A XXXIII. sz. törvénycikk 1948. június 16-i megszületése előtt a Heves vármegyében található 203 iskolából 137 korábban római katolikus, 8 református, 1 pedig magánfenntartásban volt. Államosítás alá került 4 internátus is. Összesen 846 pedagógus kapott állami kinevezést. Heves vármegye alispánjának jelentése szerint a 41 522 tanköteles gyermek közül 41 120 fő „önként” beiratkozott az állami iskolákba. *„A 400 fő sem a reakció suttogásának ült fel, hanem a szülők más irányú elfoglaltságai miatt nem történt meg esetükben a beiratkozás”* – olvasható dr. Katona Zoltán alispán beszámolójában. A egyházak oktató-nevelő monopóliumának megszüntetését célzó államosítással párhuzamosan „dolgozók az iskoláért” elnevezéssel széles körű társadalmi mozgalmat indítottak. A program során 167 iskolát teljesen, 16 intézmény épületét pedig részben újíttattak fel. A jogszabály életbe lépését követően 65 új tanító és 18 új tanár vehette át a kinevezését. Az állománybővítéssel rendszeressé válhatott az oktatás azokon a településeken is, ahol a tanerő mennyiségi hiányosságából fakadóan szünetelni kényszerült az iskolai nevelés.⁵⁰ E lépések kiváló lehetőséget kínáltak az állami propagandának arra, hogy kidomborítsa a központi oktatáspolitikai progresszív jellegét és a felekezeti fenntartású intézményhálózat súlyos hiányosságait.

Az egyházi iskolák államosítása azonban nem jelentett nyugvópontot az egyház elleni harc frontján. Az állam figyelme egyre inkább a katolikus egyház, s Mindszenty József irányába koncentráldott. A kötelező hitoktatás kérdése a Mindszenty-ügy kielégítő megoldásáig érintetlen maradt. Az MDP Politikai Bizottsága 1948. november 25-i ülésén az egyházpolitika legfontosabb céljának a primás eltávolítását jelölte meg. A direktíva természetesen vidéken is érezte hatását. A „klerikális reakció” fejének titulált Mindszenty József tevékenysége ellen az ország településein tömegtüntetéseket szerveztek. Nem volt ez másképpen Egerben sem, ahol 1948 decemberében előbb diáktüntetésre, majd december 14-én az érseki palota előtt demonstrációra került sor. A december 14-i megmozdulással nyomás alá akarták helyezni Czapik Gyula egri érseket, s rá akarták bírni a főpáoszt egy „demokrácia melletti állásfoglalás megtételére”.⁵¹ Ennek érdekében a megyei Nemzeti Bizottság küldöttséget menesztett Czapikhoz, akik átadták számára a testület által hozott határozatot. A határozat szövegezése a központi propaganda kottájából játszott. Az átnyújtott dokumentum kimondta, hogy Mindszenty az állammal történő megegyezés mellett minden olyan intézkedésnek ellene volt, amely a „nép érdekeit és boldogulását” szolgálja. A primás a Nemzeti Bizottság véleménye szerint „népellenes magatartásával” nem csupán a katolikus, hanem „felekezetre való tekintet nélkül a reakció összes erőit felsorakoztatta maga mögött”, s „hivatásán túlmenően politikai céljai elérésére fordítja minden erejét és befolyását”. *„Mindszenti (sic!)*

50 MNL HML IV-417/18/2314 Dr. Katona Zoltán alispán féléves jelentése.

51 MNL HML XXXV-11/29. d./2./111. ő. e. 1949. december havi jelentés.

célja az, hogy a Habsburg ház uralmát visszahozza és a népi demokratikus rendet felbomlassza. E célok tették őt az amerikai- és egyéb imperialista érdekek csatlósává és szószólójává. A hívők vallásos érzületét és az egyházi szertatásokat politikai céljainak elérésére használja fel. Az ország rendjének felbomlását a béke megdöntésével, háborúra való uszítással akarja elérni” – összegezte a Nemzeti Bizottság a prímás „ténykedését”. A határozat felkérte Czapik Gyula egri érseket és az ország „demokratikus főpapjait”, hogy távolítsák el soraikból a „nép ellenségeit”. Végezetül arra buzdította a főpásztort, tiltsa meg az egyházkormányzata alá tartozó egyházmegyében a Mindszenty által kiadott körlevelek felolvasását, „amint már országos viszonylatban több főpap elrendelte”.⁵² A küldöttséget vezető Hám Gyula előadta az állam és az egyház viszonyának békés rendezésére vonatkozó kérelmét, s utalt arra is, hogy a diáktüntetés alkalmával Czapik már ígéretet tett erre vonatkozóan az ifjúságnak. Czapik köszönte a hozzá intézett szavakat, majd a békés megállapodás kapcsán hozzátette: „ember nincs az országban, aki mást akarna”, ám egyúttal higgadtan közölte a hozzá érkezetekkel, hogy ebbe az ügybe beleszólni nem illetékes, hiszen ő nem az egyház, hanem annak csak egy érseke. Utalva a katolikus egyház belső autonómiájára egyszersmind figyelmeztette a Nemzeti Bizottság képviselőit, hogy nekik sincs jogosultságuk beavatkozni az egyházkormányzati kérdésekbe. Majd hozzátette, hogy a maga részéről mindig kész volt és kész lesz a békés megegyezésre, de – rámutatva az egyre nyomasztóbb adminisztratív szorításra – csak az egyház szabadságának, a vallás szabad gyakorlásának biztosítása után. Ekkor Csirmaz Dezső emelkedett szóra, aki hozzátette „a népi demokráciának mindig az volt a célja, hogy ezeket a kívánságokat lehetővé tegye”. Czapik válaszul elővett egy levélmásolatot, amelyben a tiszabői MDP-titkár arra utasította a helyi iskolaigazgatót, hogy a tanítók vegyék át a hitoktatást, mert a helyi plébánost eltiltja ettől. A küldöttség és az érsek között ekkor vita alakult ki. A delegációt vezető Hám ennek során határozottan arra kérte az érseket, hogy ne hagyja felolvasni a politikai tárgyú körleveleket. A főpásztor erre mindössze annyit válaszolt: „politikai tartalmú körlevél nincs”. A tárgyalás ingerült atmoszféráját jelezi, hogy Czapik a következőkkel engedte útjára a hívatlan vendégeket: „bennünket csak akkor hagynának békén, ha nem léteznénk”, ezek után közölte, hogy örülne, ha az egyháznak nem kellene a jövőben politikával foglalkoznia.⁵³

A központi akarat nem kizárólag a felsőpapság köreiben gyakorolta a politikai nyomásgyakorlás eszközét. A hatalom lokalitásokban működő képviselőitől a fenyegetőzés sem állt távol, amely jellemzően a lelkeszkedő papság irányába nyilvánult meg. Erre enged következtetni Czapik Gyula 1948. december 2-án kelt pásztorlevele. „Több konkrét jelentés szerint az államhatalom helyi tényezői komoly formában felszólították egyes papjaimat, hogy a Bíboros-Hercegprímás Úr ellen ismeretes nyilatkozatokat tegyenek és hasonló nyilatkozatokat hozassanak

52 MNL HML XXXV-19/2./54. Eger Megyei Nemzeti Bizottságának 1948. december 14-i határozata.

53 MNL HML XXXV-19/2./54. Jegyzőkönyv a Nemzeti Bizottság Czapik érsekhez menesztett küldöttségének 1948. december 14-i meghallgatásáról.

egyházközségük képviselőivel. A kapott jelentések szerint komoly megtorlást helyeztek kilátásba.” Az egri érsek a körlevél tanúsága szerint a hír vétele után azonnal a fővárosba utazott, és tiltakozott az eljárás ellen a kultuszminisztériumnál, illetve a Belügyminisztérium illetékes osztályánál. Czapik biztosította papjait, hogy védelmükre mindent meg fog tenni, mindazonáltal figyelmeztette őket az egyházfegyelem betartására, amely a kényszert nem ismeri el kibúvóként.⁵⁴ Az agitátorok természetesen nem kizárólag a papságot zaklatták, hanem a hívek között is aktív meggyőzőmunkát folytattak. Ahogyan az iskolák államosítása esetében láthattuk, a Mindszenty-ügy kapcsán is számos levél, határozat látott napvilágot, amelyek katolikus hívektől, gyárok, illetve üzemek munkaközösségeitől, szakszervezetektől, egyesületek tagságától származnak. Az Egerből fennmaradt dokumentumok mindegyike 1948. december 18-án keletkezett. A üzenetek egy része Czapik Gyulának szólt, ezekben a december 14-én nála feltűnő küldöttség követelése kapott ismét hangot. Az egri téglagyár üzemi szakszervezetének tagsága egyenesen azt követelte az ordináriustól, hogy hasson oda a primás mielőbbi menesztésének ügyében, amennyiben ennek ellenkező módon jár el a Mindszenty politizálásának következményeiért ő is felelőssé válik.⁵⁵

Az országos hecckampányt követően az ÁVH december 26-án letartóztatta Mindszenty József bíboros-primást. A perre 1949. február 3. és 8. között került sor.⁵⁶ Mindszenty nyilvánosság előtt zajló koncepciós perben történő ítélese természetesen nem vetetett véget az egyházüldözésnek. A hercegprimás félreállításával egyúttal alkalom nyílt a kötelező hitoktatás kérdésének rendezésére. Az 1949. évi 5. számú törvényerejű rendeletet immáron a kiépülő diktatúra egyik érzékletes jeleként megszegve a hatalom korábbi ígérését, kimondta, hogy a vallásoktatás az iskolákban nem kötelező. A hittan ezek után fakultatív jelleget kapott, a részvételt az idő teltével egyre terhesebb beiratkozási procedúrához kötötték, az órarendben pedig csak a tanítási órák után kaphatott helyet. A rendeletet 1949. szeptember 6-án hirdették ki, így a szülőknek mindössze szeptember 15-ig volt idejük beírni gyermekeiket.⁵⁷ A rövidre szabott határidőket nehezítette az a körülmény, hogy a beiratkozások az iskola épületében zajlottak, ahol jelen volt az iskolaigazgató, a helyi tanács és a párt képviselői. Ők hol finomabb, hol durvább módszerekkel igyekeztek lebeszélni szándékukról a szülőket.

A fennmaradt források azt igyekeznek alátámasztani, hogy – hasonlóan az országos viszonyokhoz – a megyében is az 1950-es esztendőktől kezdve

54 MNL HML XXXV-11/29. d./2./110. ó. e. Czapik Gyula egri érsek 1948. december 2-i körlevele

55 MNL HML XXXV-19/2./54. Egri katolikusok levele Czapik Gyula egri érseknek 1948. december 18.; Az Egri Téglyagyár Nemzeti Vállalat szakszervezetének levele Czapik Gyula egri érseknek 1948. december 18.

56 A Mindszenty József ellen foganatosított nyomozómunkáról és perről lásd *Balogh Margit: Mindszenty József I-II.* Bp. 2015.

57 *Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005.* II. Bp. 2005. 894–895.

érezhető komolyabb konfliktus a hitoktatás kérdése körül.⁵⁸ Az őszi iskolakezdés előtt a szülőknek június hónap második felében volt lehetőségük beírni gyermeküket, ám számos településen előfordult, hogy erről az iskolák sem a családokat, sem pedig a hitoktatókat nem értesítették. Dr. Ligeti József andornaktályai plébános panaszos hangütésű levelében arról írt a helyi iskolaigazgatónak, hogy a jelentkezésről szóló rendeletről az utolsó pillanatban, június 25-én sikerült értesülnie egy apró újságcikkből. *„Egészen véletlenül az utolsó pillanatban már tiszta lehetetlenség volt valamennyi szülőt értesíteni. T. i. a szülők nagyobb része aratási munkára volt elszegődve, közeli, vagy távoli vidékre és ezért a hittanra vonatkozó rendeletről nem is szerezhettek tudomást.”* – vázolta a problémát Ligeti.⁵⁹ A titkolózás és az adminisztratív akadályok több helyen felháborodást váltottak ki. A kedélyek lecsillapítására a Heves Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának Oktatási és Népművelési Osztálya szeptember 27-én felsőbb utasításra számos településen⁶⁰ pótbeiratkozást rendelt el. Czapik érsek látva a súlyos visszaéléseket még idejében körlevélben értesítette az egyházmegye papságát a pótbeiratkozás pontos időpontjáról. A papság a körlevél hatására igyekezett mindenütt a lakosság tudomására hozni a hírt.

A pótbeiratkozásról készült jelentések a klérus szerepét újfent igyekeztek rossz színben feltüntetni, és minden, a szülők részéről megnyilvánuló kritikát az egyház durva agitációjának hatásaként szemléltetni. *„Kál községben, ahol már előző este az egyik ember részegen ment az igazgató lakására és ott kiabált és követelte a hittanoktatást, s egész kirívó hangon viselkedett (sic!) fenyegette az igazgatót, hogy meg fogják gyilkolni az igazgatót, ha nem lesz hittanbeiratás. Másnap reggel a szülők tüntetően csoportokba vonultak az iskola elé és az iskola igazgatójától fenyegető hangon követelték a pótbeiratkozást.”*⁶¹ A káli eset nem nevezhető egyedülállónak, megyszerte botrányokat okozott a beiratkozást övező szándékos állami akadályoztatás.⁶² Az emberek úgy érezték, az iskolaigazgató és a tanítók félrevezették őket, s csalódottságuknak a beírások alkalmával adtak hangot. Szemléletes képet ad a helyi konfliktusokról a pétervásárai iskolaigazgató által készített hangulatjelentés. Csakúgy, mint sok más községekben Abavári János plébános előre kiértéskítette a családokat a közelgő eseményről, sőt a kisbíróval is ki akarta doboltatni a hírt, ám ezt a községi tanács megakadályozta. A szülők

58 1949-ben sokaknak sikerült áthidalni a beiratkozás elé gördített akadályokat, az általános iskolába járók 91%-a, a középiskolások 71%-a továbbra sikerrel folyamodott a hittanórákon történő részvételért. Balogh M. – Gergely J.: Állam, egyházak, vallásgyakorlás i. m. 953.

59 MNL HML XXXV-11/29. d./2./109. ó. e. Dr. Ligeti József levele 1949. október 24.

60 Boconád, Bükkcenterzsébet, Egercsehi, Ivád, Erdőkövesd, Kerekharaszt, Nagyfűged, Kisköre, Pálosvörösmart, Pétervására, Sirok, Szentdomonkos, Szúcs, Tarnabod, Tarnalelesz, Tarnaszentmária, Tenk, Váraszó, Hatvan

61 MNL HML XXXV-11/29. d./2./109. ó. e. Jelentés az 1949. szeptember 27-i pótbeiratkozásról

62 Demonstratív felvonulásra került sor a szülők részéről Füzesabonyban, Tiszanánán, Egercsehi és Szúcs bányatelepein.

megelőzve az esetleges félreértéseket a pap közreműködésével jó előre elkészítették a beíráshoz szükséges szándéknyilatkozatukat. „Ezzel persze ők⁶³ sértették meg az Alkotmányban lefektetett vallásszabadságot, mivel másokat erőszakkal befolyásoltak ebben a tekintetben. Ezt bizonyítja az is, hogy a jelentkezés során több szülőt sikerült meggyőzni az ellenkezőjéről és már ott mindjárt visszakérte gyermeke céduláját.” Gecse István iskolaigazgató idézett jelentésében arról azonban szemérmesen hallgatott, hogy neki és társainak milyen érvekkel sikerült eltántorítani a procedúra résztvevőinek egy részét eredeti szándékuktól. Sokat elárul mindazonáltal a korszak viszonyairól, hogy tájékozatlanságukból fakadóan többen üresen vitték be a jelentkezéshez szükséges dokumentumokat, amelyeket Gecse minden habozás nélkül átvett. „Én persze tőlük az üres lapokat átvettem és megnyugtattam őket, hogy rendben van a dolog, s ők mint aki dolgát legjobban végezte távoztak az iskolából.”⁶⁴ Az igazgató, tanácselnök és a párt akciójának köszönhetően a 301 fős tanulói létszámból 138 főt írtak be hittanra.

Akadtak olyan községek is, például Heréd vagy Lőrinci, amelyek ugyan nem szerepeltek a pótbeíratásra engedélyezett közt, a szülők nyomására a beírásokat az iskola mégis engedélyezte. A durva adminisztratív lépések és a hittanoktatás szűkülő mozgásterének⁶⁵ ellenére Egercsehiben a diákok 95%-át, Erdőkövesden 76%-át, Szúcscon 79%-át, Váraszón 86%-át, Nagyfügeden 78%-át írták be hitoktatásra.⁶⁶

Az 1950-es év számos tanulsággal szolgált a hittanoktatás ellen viselt harc frontján. A témában az MDP Heves Megyei Bizottsága 1951. május 29-én leiratban adott útmutatást az alsóbb szintű pártbizottságoknak. „A múlt évi tapasztalat azt mutatja, hogy Pártszervezeteink (sic!) és a tömegszervezetek nem végeztek kellő felvilágosító munkát a hittanra való beíratkozás ellen. A meggyőzés és az egyéni agitáció fegyverét egyes helyeken adminisztratív intézkedésekkel, megfélemlítéssel igyekeztek helyettesíteni, ami politikailag káros volt és csak az ellenségnek használt. A felvilágosító munka durva adminisztratív intézkedésekkel való helyettesítése azt eredményezte, hogy az egyházak hittan pótbeíratást követeltek és igen sok szülő beíratta gyermekét hittanra.” A korábbi hibák kiküszöbölésére a megyebizottság felszólította a pártbizottságokat, hogy hívják fel az alapszervezetek figyelmét a politikai felvilágosítómunka és az egyéni agitáció fontosságára. A júniustól induló munkába bevonásra került a Dolgozó Ifjúság

63 Abavári János és azok a hívek, akik családlátogatások alkalmával keresték fel a szülőket.

64 MNL HML XXXV-11/29. d./2./109. ő. e. Hangulatjelentés 1950. szeptember 27.

65 A VKM 1950. szeptember 10-én kihirdetett rendeletének értelmében a hitoktatók egyéb iskolai nevelőmunkába beosztani nem lehetett. A hitoktató nem vehetett továbbá részt a tantestületi értekezleteken, az iskola épületében csak hitoktatás céljából tartózkodhatott. A vallásórát csak az utolsó óra utánra szabadott betenni, és csak az iskola épületében tarthatták azt meg. A hitoktató más iskolán kívüli foglalkozást diákok számára nem tarthatott. Balogh M. – Gergely J.: Állam, egyházak, vallásgyakorlás i. m. 952–953.

66 MNL HML XXXV-11/29. d./2./109. ő. e. Jelentés az 1949. szeptember 27-i pótbeíratásról

Szövetsége, az Úttörőszövetség és a népnevelők is.⁶⁷ Az 1951/52. tanévben számos intézményben megszűnt a hitoktatás. A pártszervezetek észrevételei alapján ez főként a pedagógusok szívós munkájának köszönhető, akik – a családlátogatások mellett – a hitoktatás ideje alatt különböző kulturális foglalkozásokkal „vonták el a diákokat a klérus befolyása alól”. A járásoktól befutott információk alapján ez a munka hozzájárult a félévre elért, tervekhez képest alacsonynak mondható 10%-os lemorzsolódáshoz.⁶⁸ Az MDP Heves Megyei Pártbizottsága a kérdést továbbra is kritikusan értékelte. A pártszervezeteket év közben a központi direktívák nem különösebben érdekelték, nem ellenőrizték a pedagógusok munkáját, a pártbizottságok egy része pedig „*még mindig nem gazdája e területnek*”. Ugyan pozitívként jelent meg, hogy a nagyobb ipari központokban nincs, vagy csökkenő mértékben tapasztalható a hitoktatás, mégis a települések többségében a felvilágosító munka rovására továbbra is az adminisztratív módszerek jártak az élen.⁶⁹

Az ötvenes években az Állami Egyházügyi Hivatal meghosszabbított kezeiként és a megyei végrehajtó bizottságok alá rendelve feltűntek az egyházügyi főelőadók a püspöki/érseki székhelyeken⁷⁰ pedig a püspökségi megbízottak. A vidéki munkatársak együttműködve a tanácsi apparátussal, s széles jogkörük-nél fogva élénken figyelték és koordinálták a hitoktatás visszaszorítására tett lépéseket.⁷¹ A már említésre került, 1951-ben püspökségi megbízottként tevékenykedő Molnár Gusztáv előbb bányamunkásként dolgozott, majd az MDP fizetett pártfunkcionáriusából vált az egyházkorlátozás első Heves megyei hivatalos reprezentánsává.⁷² Molnár távozása után az egykori egészségügyi alkalmazott Fekete János 1952. március 1-én került állományba, és egészen 1953. augusztus 29-ig dolgozott a Heves Megyei Tanács kötelékében egyházügyi főelőadóként.⁷³ A forrásadottságokból következően csupán Fekete 1952-es tevékenységéről maradtak fenn dokumentumok. A csekély mennyiségű kútfő szerencsés módon mégis szemléletes képet ad a beiratkozások hangulatáról és a társadalom pártállami módszerekről alkotott – változatlanul lesújtó – véleményét illetően. A főelőadó az 1952. június 26-i beiratkozások alkalmával több településre is kiszállt,

67 MNL HML XXXV-17/2./31. ő. e. MDP Heves Megyei Bizottságának 1951. május 29-i leirata

68 Élenjárónak tekinthették a Hatvani járást, ahol 26,6%-os lemorzsolódást mértek. A tanévben a Füzesabonyi járás teljesített a leggyengébben, itt mindössze 5%-os lemorzsolódást tapasztaltak.

69 MNL HML XXXV-11/1./6. d./23. ő. e. Jegyzőkönyv a Heves Megyei Pártbizottság 1952. május 19-i üléséről

70 Győr, Szombathely, Esztergom, Pannonhalma, Veszprém, Székesfehérvár, Kalocsa, Nyíregyháza, Debrecen, Szeged, Pécs, Eger, Vác és Hejce.

71 Az egyházügyi főelőadók feladatairól lásd *Soós Viktor Attila: Az Állami Egyházügyi Hivatal archontológiája – Az ÁEH szervezeti felépítése, nemzetközi kapcsolatai és dolgozóinak hivatali pályaképe. Doktori disszertáció kézirat, Bp. 2014. 201–208.*

72 Soós V. A. i. m. 281.

73 MNL HML XV/41. Fekete János

ekkor csaknem minden alkalommal vele volt az oktatási osztály vezetője, illetve a Közoktatásügyi Minisztérium képviselője. A közös terepszemlék alkalmával Fekete benyomásai szerint mindannyian úgy értékelték, hogy a szülők nem voltak tisztában azzal, hogy amennyiben a férj helyett a családanya viszi a gyermeket beiratkozásra, szükséges a házastárs nyilatkozata is. Az adminisztratív gátaknak köszönhetően településenként körülbelül 20-25 gyermek esett ki a beírások alól. A folyamatot lassította, hogy a pedagógusok és népnevelők ugyan jelen voltak, ám a procedúrát egyedül az igazgató végezte, aki a szülőkkel 10-15 percre el is beszélgetett. „Az adminisztratív munka azonban sok helyen elégedetlenséget szított, és sok helyen szidták a község vezetőit, a népidemokráciát (sic!) pl. Kerecsenden, Erdőtelken, Besenyőtelken és más községekben pl. Bélapátfalva, Balaton stb. azt mondták, hogy munkaversenyt hirdetünk, még vasárnap, vagy más ünnepnapokon is dolgoztatjuk őket [...], s ilyenkor meg nyilatkozatokért sétáltatjuk őket a mezőn dolgozó férjeikhez.” A hozzáállást illetően nem mindenütt történt meg a várt áttörés. A pártfunkcionáriusok néhol egyáltalán nem törődtek a kérdéssel, vagy éppen pont az ellenkezőjét cselekedték az elvárásoknak. „Legtöbb helyen a párttitkár elvtársak mind a mezőn dolgoztak, s nem egy közülük is kijelentette, ők is beiratják gyermeküket” – olvasható Fekete közleményében.⁷⁴

Egy korábbi kutatás eredményeiből⁷⁵ és Fekete előzőekben idézett jelentéséből is világosan kiderül, hogy a Besenyőtelken történtek iskolapéldái a korszakban gyakorta megnyilvánuló, vallásszabadságot érintő durva jogsértéseknek. A helyi közösségben lappangó feszültség ingerült reakcióban ütközött ki, amely kiváltotta az egypártrendszer haragját. A történetek azonban súlyuknál jóval durvább megtorlást vontak maguk után. Az egészen biztos, hogy a községben egyáltalán nem hirdették ki előre a beiratkozások időpontját, aznap dobolta ki a kisbíró. Vass Terézia tanító 2001-ben adott élettörténeti interjújában arról számolt be, hogy a megjelölt nyári napon alig volt helyben férfi, java részük ingázott, az aratáson tartózkodott. „Arra számoltak, hogy nem jönnek, nem lesz, aki jön. Nem mondták a szabályt. Csak annyit, hogy beírás lesz. Ott derült ki, hogy csak akkor igazán érvényes, ha apa, anya és a beírandó gyermek bent van.” Az interjúalany visszaemlékezései szerint hiába volt maximum 2-3 férfi a településen, mégis minden asszony zsebében ott volt a férjtől származó nyilatkozat.⁷⁶ Vass Terézia nem tudott magyarázattal szolgálni a történetekre, de feltételezhetően Szikla Sándor plébános tájékoztatása állhatott a dolgok mögött. Vízi János, a falu kántora tovább árnyalta a képet. Vízi hűgát édesanyja kísérte el az eseményre, a kántor már csak a kígyózó sorokkal szembesült az iskolaudvaron. „Mondják, hogy odabenn hat asztalnál ülnek szép sorban a kommunisták, minden jelentkezővel külön foglalkoznak, és csak a hatodik írja be. Mindenkit próbáltak lebeszélni, ijeszteni,

74 MNL HML XXIII-3/b./5. d./257. ő. e. Hitoktatással kapcsolatos közlemény a beiratkozásokról

75 *Bögre Zsuzsanna*: Kulaküldözés és egyházüldözés Besenyőtelken. In: Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Szerk. Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László. Bp. 2010. 306–329.

76 Uo. 315–316.

kit hogy lehetett.”⁷⁷ A feszültség spontán demonstrációvá (vagy demonstrációkká) duzzadt. Fekete információi szerint már öt nappal a beírás előtt, június 21-én tüntetés bontakozott ki a tanácsháza előtt. Ekkor mintegy 200 személy gyűlt össze, akik a beiratkozás azonnali megkezdését követelték.⁷⁸ Vass Terézia szintén arról számolt be, hogy a hittanra való beiratkozást követelő szülők, – emlékei alapján – 50-60 ember tartózkodott az iskola előtt. A tömegjelenet apropóját az adta, hogy az iskolaigazgató gyűlést rendelt el, ahol a szülőket a tantestület segítségével a hittanoktatás ellen igyekezett hangolni. Az agitáció fordítva sült el, az egybegyűltek nem hagyták el az iskola udvarát, hangoskodni kezdtek. Vízi a beírás napjára tette a tüntetést. A jelenlévőket annyira felhaborította a megalázó procedúra, hogy (ismét?) elszabadultak az indulatok. „Az ablakon ugráltak ki a kommunisták, menekültek a tanácsháza felé. Onnan telefonáltak az ávónak.” Az ügy kapcsán az ÁVH – aránytalanul komoly büntetésként – összesen 12 kulákcsalád és a korábban hozzájuk betelepített pesti lakosokat deportált a Hortobágyra. Többüknek még csak köze sem volt a történetekhez.⁷⁹

A fokozódó központi nyomás cselekvésre buzdította a papság azon képviselőit is, akiket az államhatalom alapvetően lojális félként tartott számon. A papi békebizottság megyei választmánya a beírások előtt, június 10-én tartotta ülését. „Nyilatkozatok hangzottak el, s ugyanígy felhívások az alsópapság felé a békebiz. (sic!) választmányi tagjai részéről, de gyakorlatilag ez is megfeneklett, bizonygatták, hogy menyt beszélnek községükben a feladatokról, a valóság azonban azt mutatta, hogy főleg a dispozió, a nagyobb plébániák elnyerése, a hitoktatás mikénti megszervezése volt a főbb törekvésük.” Fekete János egyházügyi főelőadó a békepapok hozzáállásáról sem volt kedvezőbb véleménnyel. „A hittanra való beiratkozások, azok eredményei pedig magát a megyei békebizottságot bizonyos mértékig passzivitásba vitte. A klérus nagyon csendben, de ráment a hittanra való beírás sikerességére, s nem rajtuk múlt, hogy tervük nem sikerült. Azonban maga a békepapság sem maradt tételen, sőt több helyen követelőbb hangot ütött meg, és tett írásban jelentést arról, hogy állami szervek akadályozták a hittanra való beiratkozást, s jelentett fel több tanítót az érsek felé, hogy tegyen intézkedést az ÁEH-n keresztül.” A tömeges és durva állami túlkapások miatt Brezanóczy Pál helynök is vitriolos megjegyzésekkel élt az állam módszereit illetően. „Maga Brezanóczy helynök kijelentette, hogy miért nem szüntették meg egyszerűen a hitoktatást, miért engedélyezik képmutatásképp, ha a gyakorlatban minden adminisztratív módszert felhasználnak arra, hogy csaknem teljes legyen a lemorzsolódás” – idézte fel Fekete a helynök szavait.⁸⁰

A központi intézkedések természetesen nyomot hagytak a hittanra beírt gyermekek létszámán is. A várt eredmény a helyi plébánosok és az érsekség

77 Uo. 316–318.

78 MNL HML XXIII-3/b./5. d./257. ő. e. Hitoktatással kapcsolatos közlemény a beiratkozásokról.

79 Bögre Zs.: Kulákküldözés és egyházüldözés i. m. 316.

80 MNL HML XXIII-3/b./5. d./257. ő. e. Június havi összesítő jelentés 2.

ellenállásának, illetve a szülők rendíthetetlen meggyőződésének köszönhetően az általános iskolákban mért adatok tanúsága szerint elmaradt. Az Egri járásban az 1950/51. tanévet a diákok 55,3%-át, az 1951/52. tanévben a gyermekek 50,6%-át írták be hittanra. Az adatok tekintetében figyelembe kell vennünk, hogy a két tanév között közel 6%-os csökkenés ment végbe a diáklétszámban.⁸¹ Az Egri járáséhoz nagyon hasonló, 10% alatti változásokat mutató értékeket regisztráltak, a Füzesabonyi járásban (1950/51. tanév 56%, 1951/52. tanév 52%), a Hatvani járásban (1950/51. tanév 49%, 1951/52. tanév 47,7%), valamint a Hevesi járásban (1950/51. tanév 58,9%, 1951/52. tanév 51%). A diáklétszámok terén a felsorolt járások közül a Füzesabonyiban 8%-os⁸² a Hatvaniban 13%-os⁸³ negatív irányú differencia mutatkozott a két tanév között, míg a Hevesi járásban 3%-os⁸⁴ emelkedést regisztráltak. A hittanbeírások terén 10% fölötti visszaesést egyedül a Gyöngyösi járásban sikerült elérni, itt az 1950/51. tanévben a diákok 62,6%-a, az 1951/52. tanévben a tanulók 51,9%-át írták be hitoktatásra. A járás területén a megyében tapasztalható tanulói létszámcsökkenésekkel szemben 23%-kal⁸⁵ több gyermeket regisztráltak a hatóságok. Atipikus példaként említhető a Pétervásárai járás, ahol közel azonos diáklétszámok⁸⁶ mellett, s az adminisztratív akadályok ellenére a települések 63%-ában emelkedés ment végbe a beírt diákok vonatkozásában, így az 1950/51. tanévben mért 53,7% a következő tanévre 59%-ra duzzadt. Komolyabb visszaesést mértek a városok közül Egerben, itt szinte változatlan tanulói létszámok⁸⁷ mellett 1952-re 2,1%-ra zsugorodott a hittanosok aránya.⁸⁸ A fásasztó procedúrának, fenyegetéseknek és megfélemlítésnek köszönhetően visszaszoruló legális hitoktatás eredményeként nem véletlen, hogy az érseki székhely lett az illegális hitoktatás megyei gócpontja.⁸⁹ A városi jogállású települések tekintetében érdekes Gyöngyös esete, ahol a 1950/51-es tanév 10,3%-os eredményeihez képest a következő tanévben majd 13%-kal nőtt a beírtak aránya.⁹⁰ Arról, hogy a hatóságok, propagandisták, iskolaigazgatók és tanárok hanyagságának, a szülők eltökéltségének, a város

81 5 595 főről 5 241 főre csökkent a diáklétszám az 1951/52. tanévre.

82 5 479 főről 5 025 főre csökkent a diáklétszám az 1951/52. tanévre.

83 4 847 főről 4 199 főre csökkent a diáklétszám az 1951/52. tanévre.

84 6 361 főről 6 537 főre nőtt a diáklétszám az 1951/52. tanévre.

85 7 286 főről 9 397 főre nőtt a diáklétszám az 1951/52. tanévre.

86 Az 1950/51. tanévben 3 429 fős, az 1951/52. tanévben 3 492 fős diáklétszámot regisztráltak.

87 Az 1950/51. tanévben 3 401 fős, az 1951/52. tanévben 3 424 fős diáklétszámot regisztráltak.

88 MNL HML XXXV-11/29. d./2./109. ő. e. Kimutatás. Heves megyében hittanoktatásra jelentkezett általános iskolai tanulókról.

89 A témáról lásd *Wirthné Diera Bernadett*: Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban – Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Bp. 2005.

90 Az 1950/51. tanévben 2 811 fős, az 1951/52. tanévben 2 783 fős diáklétszámot regisztráltak.

pezsgő hitbuzgalmi életének, a helyi papság aktivitásának, netán e tényezők egyidejű hatásának tudható-e be az eredmény, a források hallgatnak. E kérdés következetes megválaszolása további kutatásokat igényel.

Összegzés, kitekintés

Minden ellenállás dacára a katolikus egyháznak a kárpótlást nélkülöző földreformrendelet végrehajtása után el kellett viselnie intézményhálózatának megcsonkítását is. Az országban tapasztalható helyzethez hasonlóan 1948–1949 fordulójára Heves vármegyében is egészen nyílt egyházellenes lépések követték a felekezeti iskolák államosítását. Az események csúcspontja Mindszenty József hercegprímás koncepció s pere volt. Az iskolahálózat és a katolikus egyház első számú vezetője után az iskolai hittanoktatás kerülhetett a pártállam célkeresztjébe. Csakúgy, mint a kötelező hittanoktatás megtartásának ígérete, a hitoktatás visszaszorítása köré felépített előzetes agitáció és „türelmes meggyőzőmunka” is csupán illúzióknak bizonyult. Ahogyan az általunk megvilágított esetek is hitelt érdemlően bizonyíthatják a beírások során döntően a megalázó adminisztratív tortúrával, a „kifárasztás” taktikájával élve hosszadalmas „beszélgetésekkel”, ha kellett fenyegetőzéssel és egyéb praktikákkal kívánták eltántorítani a családokat eredeti céljaiktól. Az 1954/55. tanév „előkészítő időszakában” tapasztalható hiányosságok ellenére márciusban megkezdődött a felvilágosítómunka. A hangsúlyok ekkorra már jellemzően a természettudományos előadások, agitáció, illetve a meggyőzés irányába tolódtak el. *„A beiratkozások során az adminisztrációs lehetőségek felhasználása is folyt, azonban sokkal színvonalasabb és finomabb formában, mint az elmúlt években”* – állt a beírásokról készült összefoglalóban. Az elmúlt esztendőkhöz képest e tanévben az összes járásban csökkentek a diáklétszámok. Mindezzel együtt a hittanra beírtak aránya az Egri járásban 21,7%-ra, a Füzesabonyi járásban 22,2%-ra, a Hevesi járásban 36,6%-ra, a Gyöngyösi járásban 29%-ra, a Hatvani járásban 32,3%-ra, a Pétervásárai járásban pedig 23,7%-ra apadt. A járásokkal szemben a városokban stagnáló vagy növekvő iskolai diákállomány jellemezte az intézmények helyzetét. Egerben ekkora szinte eltűnt az iskolákból a legális hittan, a diákok mindössze 3%-át írták be. Gyöngyös város általános iskoláiban az 1953/54. tanévben a tanulók 36%-a járt hitoktatásra, a következő évben az Oktatási Osztály már csak 5,8%-ot regisztrált. Hatvanban 32%-ról 13,35%-ra csökkent a hittanosok megoszlása.⁹¹

91 MNL HML XXIII-3/b./28. d./991. ó. e. Hittanoktatási beszámoló 1955.

Felhasznált szakirodalom és források

- Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Szerk. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1947.
- Az 1949. évi népszámlálás vallási adatok százalékos megoszlása településenként. Szerk. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1996.
- Az Egri Főegyházmegeye schematismusa. Eger, 1963.
- Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. II. Budapest, 2005.
- Balogh Margit: Fakultatív hitoktatás és a konkordátum-fiasco. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum Essays In Church History. Budapest, 2012/3-4. 109–119.
- Balogh Margit: Kötélhúzás a kulisszák mögött. Czapi Gyula egri érsek tárgyalásai 1948-ban. In: Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből 1945–1989. Szerk. Bánkúti Gábor – Gyarmati György. Budapest, 2010. 43–81.
- Balogh Margit: Mindszenty József I–II. Budapest, 2015.
- Bögre Zsuzsanna: Kuláküldözés és egyházüldözés Besenyőtelken. In: Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Szerk. Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László. Budapest, 2010. 306–329.
- Cúthné Gyóni Eszter: A ciszterci rend története Magyarországon 1945 után. A Ciszterci Rend Zirci Apátsága 1945 és 1981 között. Doktori disszertáció. Budapest, 2014.
- Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. Budapest–Párizs, 1991.
- Fodorné Nagy Sarolta: Iskolaállamosítás a Magyarországi Református Egyházban. In: Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948. Szerk. Szabó Csaba – Szigeti László. Budapest, 2008. 287–307.
- Horváth Erzsébet: A református iskolák államosítása. /1945–1948/ Habilitációs értekezés. Debrecen, 2010.
- Horváth Gergely Krisztián: Plébániai földek „reformja” a Veszprémi Egyházmegeyében 1945-ben. In: Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben. Magyar vidék a 20. században. Szerk. Csíkos Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József. Budapest, 2017. 514–516.
- Kovács Éva: „Megegyezés” az iskolák ügyében. Az állam és a legnagyobb iskolafenntartó egyházak közötti tárgyalások az iskolaállamosítás után. Történelmi Szemle 2003/2–3. 279–281.
- Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML) vonatkozó fondjai
- Mirák Katalin: Iskolaállamosítás – evangélikus egyház. In: Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948. Szerk. Szabó Csaba – Szigeti László. Budapest, 2008. 263–286.
- Misóczki Lajos: Az egyházi iskolák államosítása a Mátravidéken 1948. Eger, 1973.
- Nagy Péter Tibor: Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterben a 19. és 20. századi Magyarországon. Budapest, 2000.

- Soós Viktor Attila: Az Állami Egyházügyi Hivatal archontológiája – Az ÁEH szervezeti felépítése, nemzetközi kapcsolatai és dolgozóinak hivatali pályaképe. Doktori disszertáció. Budapest, 2014.
- Stefano Bottoni: A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig. Budapest, 2014.
- Szabó Csaba: Egyházi hangulat-jelentések. 1951–1953. Budapest, 2000.
- Szecksó Károly: Az MDP harca az iskolák államosításért Heves megyében. In: Archívum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei 2. Szerk. Kovács Béla. Eger, 1974. 87–107.
- Wirthné Diera Bernadett: Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban – Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése. Doktori disszertáció. Budapest, 2005.

GYEBNÁR KRISTÓF

EGY VOLT TISZTVISELŐ SZEREPVÁLLALÁSA AZ 1956-OS SALGÓTARJÁNI FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC ESEMÉNYEIBEN*

Az 1956-os forradalom és szabadságharc salgótarjáni esemény- és intézmény-történetével számos munka foglalkozik¹, azonban ezek nem vagy csak ritkán térnek ki az események alakításában részt vett személyek egyéni motivációira. Ahhoz azonban, hogy érthetőbbé váljon, milyen hatást gyakorolt az 1956-os forradalom a helyi társadalmak fejlődésére, elengedhetetlen a személyes életrajzok részletesebb vizsgálata.² A tanulmányban egy, a Horthy-korban tisztviselőként tevékenykedő, majd a háború után pályáját folytatni tudó, azonban hamar perifériára került személy 1956-os szerepvállalásán keresztül vizsgálom egyéni motivációit arra a kérdésre keresve a választ, hogy kutatásom alanya miként tekintett az 1956-os történésekre, milyen módon vette ki a részét az események alakításában, szerepvállalása milyen hatást gyakorolt későbbi életpályájára.

A kutatás elsősorban korabeli primer forrásokon alapul – jegyzőkönyvek, levelezés, röpiratok, korabeli sajtó –, ugyanis az átéléstörténeti szempontú vizsgálódáshoz a legtöbb információt ezek a típusú iratok hordozzák – ahogy azt többek között Standeisky Éva is megállapította.³ Ahhoz, hogy a vizsgált személy érzései, döntéshozatalának motivációs háttere vizsgálható legyen – a fent kiemelt irattípusokon kívül –, elengedhetetlen szubjektív források bevonása a kutatásba, mert ezek is adalékkal szolgálhatnak a kutatás alanya gondolatvilágának megértéséhez.⁴ Annak ellenére, hogy „az ösztönösen élni, túlélni igyekvő

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001. „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

1 A teljesség igénye nélkül: Á. Varga László – Dupák Gábor – Tyekvicska Árpád: 1956 Nógrád megyei kronológiája és személyi adattára. Salgótarján 1996.; Az 1956-os forradalom Nógrád megyei okmánytára II/1. Közzé teszi Á. Varga László – Pásztor Cecília. Salgótarján 2001. (továbbiakban: Okmánytár II/1.); Az 1956-os forradalom Nógrád megyei okmánytára II/2. Közzé teszi Á. Varga László – Pásztor Cecília. Salgótarján 2002. (továbbiakban: Okmánytár II/2.); Kiss András János: A salgótarjáni Acélgyár története 1956-ban. Salgótarján 2012.; Sulyok László: Velünk történt. Tények és következmények 1956. I–II. Salgótarján 2010., 2013.

2 Valuch Tibor: Egy konfliktus és következményei. '56-osok életúttelemezésének kérdései. In: Valuch Tibor: Metszetek. Bp. 2006. 91.

3 Standeisky Éva: Népuralom ötvenhatban. Pozsony – Budapest 2010. 9.

4 Lásd többek között: Fábíán Máté: A huszadik századi magyar életrajzírás néhány historiográfiai és módszertani kérdése: Adalékok egy készülő életrajzhoz. In: Acta Universitatis De Carlo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae XLV. Szerk. Kiss László. Eger 2018. 96. Fábíán egy későbbi tanulmányában – hasonlóan az én kísérletemhez

ember védekező emlékezete általában kiveti magából múltja saját erkölcsi normáiba ütköző, szégyenletesnek gondolt mozzanatait⁵ az oral history gyűjtések nyújtják a legjobb lehetőséget a szubjektív forrásbázis bővítésére. Az esetben azonban nem áll ilyen gyűjtés rendelkezésre, mivel kutatásom alanya 1988-ban elhunyt, vele készített interjú eddig nem találtam, még élő hozzátartozókkal kapcsolatot létesíteni nem állt módomban, csupán egy általa írt visszaemlékező tanulmány maradt fenn.⁶ Mindezek ellenére azt gondolom, hogy az elérhető források szolgálnak annyi információval, hogy vizsgálható legyen, milyen motivációk húzódtak meg döntéshozatalai mögött.

A tanulmányban a Magyarországon hatályban lévő törvényi rendelkezések értelmében kutatásom alanyára G. A.-ként hivatkozom. Ahhoz, hogy értelmezhető legyen G. A. motivációja az eseményekben való részvételre, elengedhetetlen, hogy röviden összefoglaljam életének 1956 előtti fordulópontjait.

G. A. miután 1938-ban lediplomázott a Pázmány Péter Tudományegyetem Jogi Karán, egy évig ügyvédjelölt volt Salgótarjánban, ezt követően 1939-ben Nógrád vármegye szolgálatába állt. 1939 és 1944 között különböző közigazgatási feladatokat látott el, volt közigazgatási gyakornok, vármegyei aljegyző, valamint közjóléti előadó is. 1944-ben a nyilas uralom elől elmenekült a megyeszékhelyről, majd letartóztatása után egyszerű honvédként munkaszolgálatot teljesített, ahonnan 1945 márciusában megszökött. Menekülésének okáról először 1945-ben írt az igazolóbizottságnak benyújtott nyilatkozatában, melyben azt emelte ki, hogy a kisgazdapárti tevékenysége miatt érezte úgy, hogy el kell hagynia a vármegyét, azonban 1955-ben egy önéletrajzában már arról írt, hogy zsidómentő akciókban segédkezett, ezért távozott el Nógrádból.⁷ Szökése után három hónapig Székesfehérváron hadifogoly-gyűjtőtáborban⁸ volt, ahonnan Nagy Ferenc közbenjárásával sikerült szabadulnia.⁹ Hazatérése

– egy nagyobb történelmi fordulópont egyéni sorsra gyakorolt hatását igyekszik bemutatni. Ez utóbbit lásd: *Fábián Máté: Vég és kezdet. Az 1918–1919-es újratervezés Borbély-Maczkó Emil karrierjében.* In: *Régióink története I.* Szerk.: Gál Máté – Péterffy Gergely. Eger 2019. 57–70.

- 5 *Standeisky: Népuralom* i. m. 9.
- 6 G. A. – a következőkben többször idézett – emigrációban írt visszaemlékezését 1989 és 1990 között három részletben közölte a *Palócföld* című helytörténeti folyóirat.
- 7 Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL NML) XVII. 406. 38/14 Balassagyarmati megyei jogú város Igazoló Bizottság iratai Dr. G. A. vármegyei aljegyző igazolási ügye, G. A. önéletrajza MNL NML XXV. 4. c. B. 395/1957. Sartóris Kálmán és társainak pere 29.
- 8 Székesfehérvárt a Vörös Hadsereg 1945 márciusában foglalta el, és még ebben a hónapban két hadifogoly-gyűjtőtábort létesített a városban. Az egyiket a Szent György kórház területén, a másikat a kórház közelében fekvő légvédelmi tüzéraktanyában. G. A. a légvédelmi tüzéraktanyában volt fogva tartva. *Bognár Zsolt: Magyarok hadifogságban Magyarországon. Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945.* H. n. [Bp.] 2010. 89.
- 9 Nagy Ferenc 1945. május 17-én tájékoztatta G. A. feleségét, hogy férje szabadulásának ügyében már megtette a lépéseket, levelet írt a honvédelmi államtitkárnak, melyben kérte, hogy járjon el G. A. kiszabadításának ügyében. Az iratok között egy

után igazolták, majd a salgótarjáni járás főjegyzőjének nevezték ki, ahonnan 1946-ban a balassagyarmati járás élére helyezték át. Politikai tevékenységet 1932-től a FKGP-n belül fejtett ki, azonban 1939 és 1943 között mint tisztviselő kivonta magát az aktív pártéletből. 1943 után ismét tevékenyen kivette a részét a FKGP életéből, 1946-ban a párt megyei szervezetének ügyvezető elnöke lett, mely tisztséget 1948-ig látta el.¹⁰

1948 és 1955 között több fordulat következett be G. A. életében. Állambiztonsági iratok¹¹ alapján feltételezhető, hogy 1948 áprilisában „terhelő és kompromittáló adatok alapján beszervezték, és mint ügynököt eredményesen foglalkoztatták”.¹² Ügynöki feladatokat 1951-ig látott el, amikor dekonspirációs gyanú merült fel vele szemben, így kizárták a hálózatból. Munkájáról a Belügyminisztérium II/3-B alosztálya¹³ egy 1962-es összefoglaló jelentésben a következőket írta: „...nevezett eredményesen végezte hálózati munkáját, amiért többször pénzjutalomban részesítették”¹⁴. A jelentés alapján feltételezhető, hogy egzisztenciális érdekek fűzték a hálózattal való együttműködéshez, valamint minden bizonnyal tartott attól, hogy a hatalom kompromittálja őt, ellehetleníti további lehetőségeit. Volt tartótisztjének beszámolója szerint G. A. a leépítés pillanatában sírt, kérte tartóját, hogy ne szakítsák meg a kapcsolatot, mely körülmény az előbbi okokra vezethető vissza.¹⁵

1948 decemberében a balassagyarmati járás éléről szívbetegségére hivatkozva nyugállományba helyezték, ami egzisztenciális szempontból váratlan helyzetet teremtett, ugyanis G. A.-nak ekkor már nemcsak feleségéről, hanem gyermekeiről is gondoskodnia kellett. Nyugdíjat 1950 augusztusáig folyósítottak neki, így még ebben az évben elhelyezkedett könyvelőként az Állami Erdőgazdaság Karancsaljai Erdészeténél, ahonnan 1955-ben áthelyezték

a külügyminiszternek címzett levélnek is ez a témája. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) XIX-D-1-c. 1. d. 5. t. Nagy Ferenc FKGP működésével kapcsolatos iratai (1945) 45. és 47.

- 10 MNL NML XVII. 406. 38/14 Balassagyarmati megyei jogú város Igazoló Bizottság iratai Dr. G. A. vármegyei aljegyző igazolási ügye
- 11 G. A.-val az állambiztonság 1961-ben az okból kezdett foglalkozni, hogy beszervezzék és felhasználják a svájci emigrációs vonal bomlasztására. A dossziében, melyet személyére nyitottak, volt tartótisztjeinek egyikének beszámolóiból, valamint több összefoglaló jelentésből rekonstruálhatók G. A. 1948-as beszerzésének körülményei. A G. A. beszerzési dokumentumait tartalmazó B-dosszié, valamint jelentéseket tartalmazó M-dosszié eddig nem került elő, ezért a feltételezett együttműködés vizsgálatánál csak az 1961-ben keletkezett iratokra hagyatkozhattam. Az iratokat az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 3.2.4. K-2170 számon őrzi.
- 12 ÁBTL 3.2.4. K-2170 „Asriel Paul” 78.
- 13 A Belügyminisztérium II/3-B alosztálya a reakciós emigráció elleni hírszerzéssel foglalkozott, a nyugat-európai régió tartozott hatáskörükbe. *Palasik Mária: A Hírszerző Osztály szervezete és állománya 1956–1962. Betekintő 2.* (2011) 18–19. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_2_palasik.pdf (utolsó letöltés: 2019. 12. 17.)
- 14 ÁBTL 3.2.4. K-2170 „Asriel Paul” 78.
- 15 ÁBTL 3.2.4. K-2170 „Asriel Paul” 64.

a Kisipari Szövetkezet Kölcsönös Biztosító Intézetéhez.¹⁶ Még 1955-ben elhatározásra jutott, hogy megpróbál ügyvédi pályán elhelyezkedni, melyben régi ismerőse segítségét kérte. A barátjának címzett levelében kiemelte, hogy amennyiben sikerült volna az ügyvédi pályán állást találnia, az nagy kihatással lett volna családi életére is, ugyanis az addigi bizonytalanságot felváltotta volna a kiszámíthatóbb lét.¹⁷

G. A. nyugdíjazását követő tevékenységein látszik, hogy igyekezett a felszínen maradni, a családjának biztos egzisztenciális háttérrel biztosítani, ennek érdekében feltételezhetően az állambiztonsággal is hajlandó volt az együttműködésre. Az 1955-ben tett próbálkozása, miszerint ügyvédi pályára lépett volna, minden bizonnyal eredménytelenül végződött, azonban erről tanúskodó vagy az ellenkezőjét bizonyító iratok eddig nem kerültek elő. Látható, hogy G. A. 1956-ra megélhetési szempontból kilátástalan helyzetbe került, próbálkozása ellenére nem tudott kitörni a bizonytalan létből, ebben a helyzetben érte őt a forradalom híre.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc társadalomtörténetével foglalkozó munkák többsége kiemeli, hogy az események az egész magyar társadalmat megmozgatták, melynek oka az 1956-ot megelőző egy évtized intenzív társadalmi átrétegződési folyamata, ami során általánossá vált a bizonytalanság és az átmenetiség érzése.¹⁸ Ahogy az a fentiekből látszik, G. A. esetében sem volt ez másképp. Az 1956-os aktivizálódásának oka életének – 1948-at követő – megélhetési szempontból bizonytalan periódusára vezethető vissza. Az 1956-os eseményekben a kitörés lehetőségét látta, átmenetet egy kiszámíthatóbb élet felé.

Salgótarjánban az első forradalmi megmozdulásra 1956. október 27-én került sor, amikor az Acélárugyár dolgozói a pesti diákság felé szolidaritásukat kifejezve mintegy kétezer fővel utcára vonultak. A város többi üzemének érintésével, ahol csatlakozásra szólították fel a dolgozókat, a tömeg a Szabadság téren található szovjet emlékműhöz ment. Az események fő helyszíne a tér lett, ahol ledöntötték az emlékművet, valamint beszédek, szavalat és a pesti diákság tizenhat pontja hangzottak el.¹⁹ A forradalmi napokban a politikai véleménynyilvánítás alapvető elemét az ilyen jellegű tüntetéseken történő részvétel jelentette, akik ennél tevékenyebben kivették a részüket az eseményekben, azok általában valamelyik újonnan felállított testület tagjai, vezetői lettek.²⁰

16 G. A. önéletrajza MNL NML XXV. 4. c. B. 395/1957. Sartóris Kálmán és társainak pere 29.

17 G. A. levele MNL NML XXV. 4. c. B. 395/1957. Sartóris Kálmán és társainak pere 30.

18 *Gyáni Gábor*: A forradalom társadalomtörténeti paradoxonjai. In: Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Szerk. Gyáni Gábor – Rainer M. János. Bp. 2007. 87–104., *Valuch Tibor*: Az ellenállás formái – Az 1956-os forradalom társadalmi jellemzői és következményei. In: 1956. Tanulmányok a forradalomról. Szerk. Mózes Mihály – Kozári József. Eger 2008. 131–139., *Rainer M. János*: Az 1956-os magyar forradalom. Bp. 2016. 59–73.

19 *Á. Varga – Dupák – Tyekvicska*: 1956 Nógrád megyei i. m. 16–18.

20 *Valuch*: Az ellenállás formái i. m. 133.

G. A. visszaemlékező tanulmányában megemlékezik az október 27-i eseményekről, azonban arról, hogy csatlakozott-e a felvonuláshoz, ha igen milyen körülmények között, nem tesz említést. A feltételezésem az, hogy a tömegmozdulás alkalmával még nem aktivizálta magát, nem volt jelen a tömegben, amit arra alapozok, hogy a felvonulás spontán szerveződött, ott elsősorban a város üzemének dolgozói képviselték magukat. Esetében az figyelhető meg, hogy már első megjelenésénél a politikai szerepvállalás tevékenyebb formáját választotta, fellépésére a Nógrád Megyei Nemzeti Bizottság megalakulásánál, 1956. október 30-án került sor. A bizottság felállítására a megyében kialakult hatalmi űr miatt volt szükség, valamint ez a szerv volt hivatott összefogni a megyében újonnan felállított forradalmi szerveket.²¹ Arról, hogyan jelent meg a gyűlésen, az ellene 1957–1958-ban lefolytatott per vizsgálati szakaszában megkérdezett tanúk beszéltek vallomásaikban. Többségük azt emelte ki, hogy az ülésen elsősorban a városi üzemek és intézmények forradalmi bizottságainak küldöttei vettek részt, G. A. azonban nem ebben a minőségben jelent meg, hanem önszántából, arra hivatkozva, hogy a Független Kisgazdapárt képviselőjeként érkezett. Az egyik tanú azt is kiemelte, hogy sérelmezte, hogy nem kapott a gyűlésre meghívást, arról máshonnan kellett értesülnie.²²

Látszik, hogy G. A. október 30-án saját magát hozta helyzetbe, de ez mit sem ért volna, ha a gyűlés nem legitimálja őt. A Nemzeti Bizottság alakuló üléséről Mlinarik István október 31-én, a Nógrád Népe című újságban megjelent írása számolt be, a gyűlésről jegyzőkönyv nem került elő. Mlinarik a cikkben utalt rá, hogy a gyűlés szervezetlen volt, nem voltak napirendi pontok, így feltételezhető, hogy jegyzőkönyv sem készült. A cikkből kiderül, hogy G. A. önkéntes fellépése eredményes volt, ugyanis az összegyűlt küldöttek beválasztották a bizottságba, valamint szűkebb elnökségének is tagja lett.²³ A siker köszönhető G. A. karakán fellépésének, valamint, hogy rendelkezett a forradalmi vezető személyiségjegyeivel, érdeklődött a közélet iránt, talpraesett volt, és kezdeményezőkésséggel is rendelkezett.²⁴

A továbbiakban érdemes G. A. szerepvállalását annak a kérdésnek a mentén vizsgálni, hogy egyéni vagy közérdekek motiválták inkább tetteit.

1956. október 30-án G. A. mint a kisgazdapárt képviselője a Nemzeti Bizottság 11 fős elnökségében feladatul a parasztság érdekeinek képviseletét kapta. Mivel a megyei tanács osztályai alig működtek, az elnökség az igazgatási ágaknak megfelelő bizottságokat hozott létre, melyek megpróbálták átvenni az osztályok feladatait. G. A. az Adminisztrációs-Közigazgatási Bizottság tagja lett, melyben a járásokkal való kapcsolattartás volt a feladata.²⁵ A perének vizsgálati

21 *Á. Varga – Dupák – Tyekviczka*: 1956 Nógrád megyei i. m. 22.

22 Tanúkihallgatási jegyzőkönyvek. MNL NML XXV. 4. c B. 395/1957. Sartóris Kálmán és társainak pere 18., 20.

23 Nógrád Népe 1956. október 31. 1.

24 *Standeisky*: Népuralom i. m. 59.

25 *Á. Varga – Dupák – Tyekviczka*: 1956 Nógrád megyei i. m. 23.

szakaszában megkérdezett tanúk elbeszélései szerint G. A. a rábízott feladatoknak eleget tett, többször járt kint a Salgótarján körüli falvakban, beszélt az ott élőkkel, részt vett a helyi nemzeti bizottságok felállításában, a közigazgatás megszervezésében.²⁶ G. A. visszaemlékezésében a megválasztása utáni tevékenységét a következőképpen elevenítette fel: „A közigazgatás újjászervezését e sorok írója végezte, aki 1948-ig, a kommunista hatalomátvétel előtt, a megye vezető tisztviselője volt. A községi tanácsok mindenütt feloszlottak, az elnökök önként távoztak helyükről, a községi tanácsok feladatát a Községi Forradalmi Nemzeti Bizottságok látták el, amelyek mindenben hűen követték a Megyei Nemzeti Bizottság utasításait.”²⁷ Ebből az látszik, hogy miután megtörtént egyéni fellépése – beválasztották a Nemzeti Bizottságba, melyben egyéni motivációk figyelhetők meg – aktívan elkezdett a helyi közösségért dolgozni, 1956. október 30-tól december elejéig tevékenyen részt vett Salgótarján forradalmi eseményeiben.

G. A. 1956. november 1-jén felhívást tett közzé a Nógrád Népe című újságban az FKGP helyi szervezetének megalakítására. A párt újjáalakításának lehetőségét Nagy Imre október 30-i kormányzatkozata tette lehetővé, melyben deklarálta az 1945-ös kormánypártok újjászervezését. Nagy intézkedése azonban több problémát is felvetett, nyilatkozatában nem tisztázta a pártok és a forradalmi szervek viszonyát, ezáltal azt a látszatot keltve, hogy a hatalomra azok tarthatnak igényt, akik nem játszottak szerepet a forradalom győzelmében. Kérdést vetett fel az is, hogy Nagy Imre csak az 1945-ös koalíciós pártokról beszélt, nem tett említést az 1945-ben engedélyt nem kapott pártokról, valamint a hagyomány nélküli újonnan felállítandó pártokról sem.²⁸ A FKGP országos szervezetét még a kormányzat ki hirdetésének napján felállították, majd az alakuló ülést követően, Tildy Zoltán a rádión keresztül bejelentette, hogy a párt újra szabadon szervezhető.²⁹ Feltételezhetően a rádiónyilatkozat ösztönözte G. A.-t a párt megyei szervezetének újjászervezésében. A felhívásban minden olyan parasztot, értelmiségit és munkást, aki szimpatizált a kisgazdapárttal, felszólított, hogy vegyen részt a párt helyi megszervezésében, melynek vezetését dr. Majzik Bélára bízta.³⁰ Ebből az látható, hogy G. A. a kezdeményezést a pártélet beindítása kapcsán magához ragadta, azonban a gyakorlati kivitelezést már társára ruházta át. Ezt mutatja az is, hogy a közleményt mint a kisgazdapárt volt megyei ügyvezetője adta közre.³¹ Az újjászervezett párt azonban nem jutott befolyásos szerephez a helyi forradalmi szervek vezetésében, G. A. sem a kisgazdapárt tagjaként, hanem mint a Megyei Nemzeti Bizottság elnökségi megbízottja játszott fontos

26 Tanúkihallgatási jegyzőkönyv. MNL NML XXV. 4. c B. 395/1957. Sartóris Kálmán és társainak pere 23.

27 G. A.: Salgótarján a forradalomban II. Palócföld XXIV. (1990. 1. sz.) 66.

28 *Standeisky*: Népuralom i. m. 233–234.

29 *Vida István*: 1956 és a politikai pártok. Válogatott dokumentumok. Bp. 1998. 272–273.

30 Nógrád Népe, 1956. november 1. 1.

31 G. A. kezdeményezésére alakult újjá a szécsényi FKGP csoportja is. *Á. Varga – Dupák – Tyekvicska*: 1956 Nógrád megyei i. m. 245.

szerepet a helyi forradalmi bizottság irányításában. Ez annak tudható be, hogy a pártalapú politizálás keresztezte a forradalmi szervek tevékenységét, valamint a működésük módja és funkciójuk is eltért a pártokétól, ezért csak a háttérben engedték őket tevékenykedni.³² Az, hogy az újjászervezést követően G. A. lemondott a párt megyei szervezetének vezető szerepéről, és aktívan tovább tevékenykedett a Nemzeti Bizottság elnökségében, azt mutatja, hogy a vezetői szerepkört már nem az FKGP helyi szervezetének élén, hanem a forradalmi bizottságban kívánta betölteni, ezáltal a régi út helyett az új utat, a forradalmi legitimitációt választotta, a közösség érdekének a képviselőjét, ami megmutatkozik további tevékenységein is.

1956. november 3-án a Megyei Nemzeti Bizottság egy igazoló testületet állított fel a volt ÁVH állományába tartozó személyek felülvizsgálatára.³³ Az igazolóbizottságnak tagja lett G. A. is, melynek szerepéről, a forradalomról szóló visszaemlékezésében így ír: „Az elnökség e sorok írójának vezetése alatt felállított egy bizottságot, amely az ÁVH-sok ügyeivel foglalkozott. Az általános elv az volt, hogy a forradalmi szervek nem bíróságok, így letartóztatás nem fogantatható, csak a legszükségesebb esetben, és ítéletet sem mondhat ki senki fölött. Így történt meg, hogy Salgótarjában a forradalom ideje alatt egyetlen ember sem volt politikai okokból letartóztatva.”³⁴ Az emlékiratból az is kiderül, hogy annak ellenére, hogy többen követelték a volt ÁVH-sok illetményének leállítását, G. A. amellett állt ki, hogy 1500 forintig minden személy kapja meg bérét.

Az igazolóbizottság működéséről, a megalakulást közlő dokumentumon és G. A. visszaemlékezésén kívül más irat eddig nem került elő, így az abban leírtakat más forrással alátámasztani egyelőre nem áll módomban. A november 3-i megalakulást követő korabeli források azonban arról tanúskodnak, hogy G. A. forradalom alatt végzett munkáját nem a bosszúvágy vezérelte, hanem igyekezett konszolidált helyzetet teremteni Salgótarjában és térségében egyaránt, ezért feltételezhető, hogy az igazolóbizottságban is ez ösztönözte tevékenységét.

1956. november 4-én az orosz csapatok támadásának hírére ülésezett a Nemzeti Bizottság, ahol úgy határoztak, hogy az esetlegesen a városba is bevonuló orosz csapatokkal szemben nem tanúsítanak ellenállást. A volt tanácsi funkcionáriusok és leváltott üzemi vezetők egyesek szerint november 5-én, mások szerint november 6-án megalakították a Nógrád Megyei Ideiglenes Munkás-Paraszt Forradalmi Tanácsot, melynek elnöke Mrázik János lett. Az újonnan felállított tanács fegyveres erővel átvette a hatalmat a Nemzeti Bizottságtól, azonban azt a többség nem legitímálta, ennek következtében kettős hatalom alakult ki Salgótarjában.³⁵ Innentől kezdve a régi és az új vezetésnek a helyzet konszolidálása érdekében szoros együttműködésre lett volna szüksége, azonban az ellentétes álláspontok miatt a próbálkozások nem jártak sikerrel.

32 *Standeisky*: Népuralom i. m. 234.

33 *Okmánytár* II/1. 247.

34 *G. A.*: Salgótarján i. m. 66.

35 *Á. Varga – Dupák – Tyekviczka*: 1956 Nógrád megyei i. m. 28.

1956. november 8. és november 9. között az újonnan létrejött tanács Mrázik vezetésével Budapesten járt Kádár Jánosnál. Az indulás előtt a Munkás-Paraszt Forradalmi Tanács részéről felkeresték G. A.-t, hogy működjön együtt a tanács-csal, melyben vezető szerepet szántak neki, azonban az ajánlatot nem fogadta el, ami azt mutatja, hogy hű maradt önmagához, valamint a forradalom eszméihez is. Azt azonban vállalta, – miután a Megyei Nemzeti Bizottság hozzájárult – hogy két társával részt vesz a Kádárhoz induló delegációban. A küldöttség az első volt az országban, amelyet Kádár János fogadott, a követek közül többen lojalitásukat fejezték ki, azonban G. A. visszaemlékezésében arról írt, hogy ők a Nemzeti Bizottság részéről nem tudták elfogadni Kádár válaszát a hozzá intézett kérdésekre, mert azokban megtagadta a forradalom legfontosabb vívmányait.³⁶ Ennek ellentmond Mrázik november 13-án tett beszámolója, miszerint „a küldöttség valamennyi tagja – pártállásra és foglalkozásra való tekintet nélkül – megnyugodva tért haza a tárgyalás után, teljes bizalmat szavazva a Kádár-kormányra”,³⁷ azonban a cikkel álláspontom szerint hatalmuk legitimitását akarták erősíteni – melyet Kádár is elfogadott –, így G. A. visszaemlékezését tartom helytállóknak. Az, hogy Kádár legális testületként ismerte el a Mrázik féle tanácsot fenntartotta a kettős hatalmat a városban, melyhez az is hozzájárult, hogy november 12-én Kádár azt nyilatkozta a vele tárgyaló nagybátyoni küldötteknek, hogy a helyi hatalmi játszmákat rendezzék le egymás között.³⁸ December elejéig így kettős hatalom jellemezte Salgótarján, illetve Nógrád megye mindennapjait.

A két hatalmi szerv együttműködését elősegítendő, 1956. november 13-ára az Acélárugyár Nagyüzemi Munkástanácsának gyűlésére került sor, melyen G. A. mint a Nemzeti Bizottság küldötte vett részt. G. A. a gyűlésen felszólalásában kiemelte, hogy a Nemzeti Bizottság tagjaként kezdetektől a kialakult körülmények megoldásán dolgozott. Már az október 30-án zajló alakuló ülésen, mikor elküldtek négy pártfunkcionáriust, maradásuk mellett állt ki, nehogy az a látzat legyen, hogy kommunistaüldözés folyik. Kiemelte azt is, hogy a november 4-i szovjet intervenciót követően sem a Nemzeti Bizottság lépett fel erőszakkal, hanem az újonnan felállított Munkás-Paraszt Forradalmi Tanács, mikor erőszakkal vették át a hatalmat, ennek ellenére a Nemzeti Bizottságnak a célja az együttműködés volt, amit az is bizonyít, hogy támogatták G. A. és két társának részvételét a Mrázik-féle küldöttségben. G. A. hangsúlyozta azt is, hogy a tárgyalások alkalmával arra kérte a Munkás-Paraszt Forradalmi Tanácsot, egyeztessék össze nézeteiket, mert ebben látta a rend biztosításának feltételét a megyében.³⁹ A felszólalás azt sugallja, hogy a Nemzeti Bizottság már a kezdetektől az együttműködésen dolgozott, ennek mindössze az 1956. november 4-e után felállított Munkás-Paraszt Forradalmi Tanács szabott gátat. Az biztos, ha

36 G. A.: Salgótarján i. m. 69., 71.

37 Új Úton 1956. november 13. 2.

38 Á. Varga – Dupák – Tyekviczka: 1956 Nógrád megyei i. m. 30.

39 Okmánytár II/1. 412–413.

november 4-e után nem is egyből, de a november 13-án tartott ülésre az általános álláspont az lett, hogy a két hatalmi szervnek a továbbiakban együtt kell működni. Ezt az bizonyítja, hogy a gyűlés megszavazta azt, hogy egy új tanács felállításáig együttműködnek a Munkás-Paraszt Forradalmi Tanáccsal, amely döntés tükrözte G. A. egyéni véleményét is, melyet visszaemlékezésében így fogalmazott meg: „Alkalmazkodni kellett a megváltozott körülményekhez.”⁴⁰

A szovjet intervenciót követő napok eseményei azt igazolják, hogy G. A.-t a közérdek vezérelte, igyekezett a Salgótarjában kialakult helyzetet békés úton pozitív irányba terelni. Amennyiben egyéni érdekei vezérelték volna, minden bizonnyal eleget tett volna a Munkás-Paraszt Forradalmi Tanács felkérésének, elvállalta volna a vezető tisztséget. Igaz, hogy az 1957-ben ellene lefolytatott per elsőfokú ítéletében a bíróság azt állította, hogy G. A. november 4-e után csatlakozott a Mrázik-féle tanácshoz, azonban tekintettel arra, hogy ezek az ítéletek a forradalmat leverő hatalmi elit forradalomképét közvetítik, az állítást nem tartom helytállónak.⁴¹ Amennyiben G. A. szimpatizált volna a november 4-e után felállított tanáccsal, az minden bizonnyal a helyi társadalom, valamint a Nemzeti Bizottság ellenérzését váltotta volna ki, menesztették volna az elnökségből, a megkezdett munkáját nem tudta volna folytatni. A novemberi napok eseményei azonban ennek ellenkezőjét bizonyítják, G. A. a megkezdett tevékenységét folytatta, aktívan kiállt a forradalom vívmányai mellett, a Munkás-Paraszt Forradalmi Tanáccsal mindössze az együttműködésre törekedett. Ezekben a napokban a forradalom szervei szorosabbra kezdték fűzni a kapcsolatot, az inkább polgári támogatottsággal bíró Nemzeti Tanács a munkástanácsok felé fordult, bízva támogatásukban.⁴² Annak ellenére, hogy 1956. november 17-én a Nemzeti Bizottság és Munkás-Paraszt Forradalmi Tanács között zajló tárgyalás értelmében a Mrázik-féle tanács lemondott, a kettős hatalom kérdése nem oldódott meg, ugyanis még ezen a napon megalakult az MSZMP Nógrád Megyei Ideiglenes Intézőbizottsága, így a Nemzeti Bizottság nem tudott újból megerősödni. Ennek következtében november végére a megyei Munkástanács töltötte be a vezető szerepet a forradalmi szervek irányításában.⁴³

A megyei Munkástanács megalakítására 1956. november 21-én került sor. A megyei Nemzeti Bizottság hatásköre ezzel szűkült, azonban a meghatározó vezetők, így G. A. is tovább tevékenykedett a munkástanácson belül, az elvi irányításban vett részt. A következő napokban a megyei Munkástanács több alkalommal ülésezett, az ülések többségén G. A. is jelen volt. A tanácskozásokon a legfontosabb kérdések között a tiszti század összetételének felülvizsgálata szerepelt. November 28-án értekezletet tartottak a munkástanács-vezetők, melyre meghívták Koltai Vilmos karhatalmi parancsnokot, aki ígéretet tett

40 G. A.: Salgótarján i. m. 73.

41 Elsőfokú ítélet. 17. MNL NML XXV. 4. c B. 395/1957. Sartóris Kálmán és társainak pere; Gyáni: A forradalom társadalomtörténeti i. m. 87.

42 Kiss: A salgótarjáni acélgyár i. m. 110.

43 Á. Varga – Dupák – Tyekviczka: 1956 Nógrád megyei i. m. 32.

a század apparátusának felülvizsgálatára, a vezetők által megnevezett személyek elbocsátására. A gyűlés végén úgy döntöttek, hogy november 30-ra kibővített munkástanács-értekezletet hívnak össze. A terveknek megfelelően november 30-án mintegy 300 fő részvételével megtartották a kibővített értekezletet, ahol kifogásolták, hogy Koltai nem tartotta szavát, a tiszti század állománya nem lett felülvizsgálva. A felháborodást fokozta, hogy a tanácskozás szünetében azt a hírt kapták, hogy a tiszti század feloszlatta a bányatröszt munkástanács intézőbizottságát. Ennek hatására a munkástanács egy nyolc pontból álló követelést fogalmazott meg, amit Kádár Jánosnak szerettek volna eljuttatni.⁴⁴ A gyűlés jegyzőkönyvében nem tűnik fel G. A. neve, azonban minden bizonnyal jelen volt az ülésen, részt vett a nyolc pont megfogalmazásában. A feltételezést igazolni látszik az a tény, hogy a gyűlést követő napon, december 1-jén G. A.-t három társával együtt letartóztatták. Az előállításukról a Belügyminisztérium Országos Rendőrkapitányság központi ügyeletese számolt be összefoglaló jelentésében, melyben a letartóztatás okoként a november 30-i gyűlést jelölte meg. Kiszabadításuk érdekében mintegy kétszáz fős tömeg gyűlt össze, melynek hatására elengedték a fogvatartott vezetőket.⁴⁵

A megyei Munkástanács megalakulását követő napokban, a november 17-én megalakult MSZMP Nógrád Megyei Ideiglenes Intézőbizottsága röplap formájában igyekezett kompromittálni több, a forradalom helyi irányításában részt vett személyt.⁴⁶ Támadást intéztek G. A. ellen is, az őt lejáratni szándékozó röplapon többek között a Horthy-korban végzett tisztviselői tevékenységével támadták, valamint azzal vádolták, hogy az ÁVH besúgója volt, a forradalom előtt együttműködött az állambiztonsággal.⁴⁷ Ma már tudni, hogy a röpiraton szereplő, ellene felsorakoztatott vádaknak lehet valóságalapja, az állambiztonság irathagyatékában fellelhető – korábban már hivatkozott – források tesznek említést az 1948 és 1951 között végzett hálózati munkájáról, azonban 1956-ban a kortársak csak alaptalan vádaskodásnak tartották a kiadványban szereplő információkat, így a kiállító szerv nem érte el célját, a lejáratás nem járt eredménnyel. A Nógrád Megyei Munkástanács válaszröpiratban reagált a vádakra, melyben elítélte az MSZMP helyi intézőbizottságának módszerét, valamint kifejtették álláspontjukat, amely a következő volt: „A mi elvünk az, hogy végre a munkája után ítéljék meg az embert. És ha a munkája azt bizonyítja, hogy jóra való, rendes emberrel állunk szemben, nem gördítünk akadályt az útjába csak azért, mert mások az elvei.”⁴⁸ G. A. szempontjából ez azt jelentette, hogy

44 *Á. Varga – Dupák – Tyekvicska*: 1956 Nógrád megyei i. m. 36.

45 *Kajári Erzsébet – Szokolczai Attila*: Rendőrségi napi jelentések. 1956. október 23. – december 2. Bp. 1996. 310–311.

46 Az MSZMP Nógrád Megyei Ideiglenes Intézőbizottsága a G. A.-t lejáratni szándékozó röplap mellett két másik röplapot is közreadott, melyekben a 33. számú AKÖV (Autóbusz-közlekedési Vállalat) munkástanácsának egyik tagját, valamint a Tűzhelygyár forradalmi vezetőit kívánták kompromittálni. Okmánytár II/2. 179., 181.

47 Okmánytár II/2. 180.

48 Okmánytár II/2. 183.

maradhatott pozíciójában, tovább segíthette a munkástanács elvi irányítását, ami azt mutatja, hogy munkájával elégedettek voltak, az ellene felhozott vádak alaptalannak tartották.

G. A. neve az 1956. december 1-jei letartóztatását követően eltűnik a forrásokból, amiből arra következtettek, hogy letartóztatásának hatására tudatosult benne, hogy mindaz, amiért eddig dolgozott, veszni látszott, az új hatalom célja nem az együttműködés, a forradalom vívmányainak adaptálása, hanem pont ellenkezőleg, a kizárólagos hatalom megszerzése, annak legitimálása, melynek érdekében erőszakos eszközöket sem félt alkalmazni. A helyi munkástanácsok hatalmának megtörése érdekében a Kádár-kormány a legradikálisabb eszközhöz nyúlt, fegyveres testületeit vetette be. Salgótarjában 1956. december 8-án zajlott le a negyvenhat áldozatot számláló sortűz, mely eseménynél G. A. nem volt jelen, azonban minden bizonnyal kihatással volt életének további alakulására. Saját belátásából vagy az őt körülvevő emberek hatására az eseményeket követően Jugoszlávián keresztül Svájcba emigrált. E cselekedetét ismét egyéni érdek vezérelte, számítva a megtorlásra mentette a saját szabadságát, nem vállalta a mártírszerepet. Amennyiben nem hagyja el az ország területét, úgy a Sartóris Kálmán és társai per ítéletének értelmében, mely perben G. A. negyedrendű vádlottként szerepelt, tíz év börtön várt volna rá.⁴⁹

G. A.-t az 1956-os forradalom híre, életének egzisztenciális szempontból kiszámíthatatlan szakaszában érte, az eseményekben az átmenetet látta egy kiszámíthatóbb élet felé. 1956. október 30-án, mikor a Nógrád Megyei Nemzeti Bizottság alakuló ülésén saját magát hozta helyzetbe, egyéni érdek mentén cselekedett, ebben látta a lehetőséget az újbóli felemelkedésre. Elnökségi taggá választását követően tevékenységén már az látszik, hogy egyéni célok helyett a közösség képviselése vezérelte munkáját, társaival igyekezett konszolidált helyzetet teremteni Salgótarjában és Nógrád megyében egyaránt. Amennyiben tevékenységét kizárólag önös célok vezérelték volna, úgy a közösség minden bizonnyal kivetette volna magából, így valójában érdekében állt a helyi társadalom akaratának képviselése, már csak azért is, mert ez találkozott egyéni elképzeléseivel.⁵⁰ A helyiek képviselése egyébként sem állt távol G. A.-tól, már 1945-ben arról írt Nagy Ferencnek címzett egyik levelében, hogy Nógrád megye népéért szeretett volna dolgozni, és amennyiben azt a kisdapárt keretein belül nem látta volna megvalósíthatónak, úgy más kereteket

49 Sartóris Kálmán és társainak perében 1957. október 14-én hoztak ítéletet. G. A. mint negyedrendű vádlott szerepelt a perben, az ítélet ellene tíz év börtön, tíz év eltiltás egyes jogainak gyakorlásától, valamint fél vagyonek kobzása volt. Az ügyet másodfokon Vida Ferenc tárgyalta, G. A. esetében helyben hagyta az elsőfokú ítéletet. A másodfokú ítéletet 1958. október 28-án mondták ki.

50 Egyéni elképzeléseit 1956. november 12-én, az Acélárugyár Munkástanácsának ülésén megtartott beszédében elhangzott gondolatok tükrözik, melyben azt emelte ki, hogy a forradalom céljait demokratikus eszközökkel kell elérni, ha radikális módszerhez kell nyúlni, az csak a sztrájk lehet. Az októberi eseményeket tiszta forradalomnak minősítette, a Kádár-kormányt nem ismerte el, a továbbiakban a munkástanácsokkal együttműködve kívánta az országot építeni. Okmánytár II/1. 359.

keresett volna a megye lakosságának képviselője érdekében.⁵¹ Az 1956. december 8-i sortűz után, miután belátta, hogy az új hatalom célja nem az együttműködés, hanem hatalmának legitimálása, a várható megtorlás elől családját hátrahagyva Svájcba emigrált, mely cselekedetét ismét egyéni érdek vezérelte, mentette szabadságát, a mártírszerepet nem vállalta magára. A kezdeti nehézségek ellenére sikerült beilleszkednie a svájci társadalomba, megtalálta számítását, azonban az itthon maradt feleségével kapcsolata megromlott, válásra került sor, valamint gyermekei is elhidegültek tőle. Aktív emigrációs életet követően 1988-ban Locarnóban hunyt el.⁵²

Felhasznált szakirodalom és források

- Á. Varga László – Dupák Gábor – Tyekvicska Árpád: 1956 Nógrád megyei kronológiája és személyi adattára. Salgótarján, 1996.
- Az 1956-os forradalom Nógrád megyei okmánytára II/1. Közzé teszi Á. Varga László – Pásztor Cecília. Salgótarján 2001. (Okmánytár II/1.)
- Az 1956-os forradalom Nógrád megyei okmánytára II/2. Közzé teszi Á. Varga László – Pásztor Cecília. Salgótarján 2002. (Okmánytár II/2.)
- Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL) vonatkozó fondjai
- Bognár Zalán: Magyarok hadifogságban Magyarországon. Hadifogolygyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945. H. n. [Budapest] 2010.
- Fábián Máté: A huszadik századi magyar életrajzírás néhány historiográfiai és módszertani kérdése: Adalékok egy készülő életrajzhoz. In: Acta Universitatis De Carlo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae XLV. Szerk. Kiss László. Eger, 2018. 83–98.
- Fábián Máté: Vég és kezdet. Az 1918–1919-es újratervezés Borbély-Maczkó Emil karrierjében. In: Régióink története I. Szerk. Gál Máté – Péterffy Gergely. Eger, 2019. 57–70.
- G. A.: Salgótarján a forradalomban II. Palócföld 1990/1. 63–73.
- Gyáni Gábor: A forradalom társadalomtörténelmi paradoxonjai. In: Ezerkilencszázötvenhat az újabb történelmi irodalomban. Szerk. Gyáni Gábor – Rainer M. János. Budapest, 2007. 87–104.
- Kajári Erzsébet – Szokolczai Attila: Rendőrségi napi jelentések. 1956. október 23. – december 2. Budapest, 1996.
- Kiss András János: A salgótarjáni Acélgyár története 1956-ban. Salgótarján, 2012.
- Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (MNL NML) vonatkozó fondjai

51 MNL OL XIX-D-1-c. 1. d.5. t. Nagy Ferenc miniszter levelezése (1945) 135. A levél első sorban a FKGP Nógrád megyei szervezetéről szól, azonban a benne leírtak jól mutatják, hogy G. A. hogyan viszonyult a közösségért végzett munkájához.

52 A halálhírt a család a Nógrád című lap hasábjain tudatta, a gyászjelentésből kiderül az is, hogy G. A.-t szülőfalujában helyezték örök nyugalomra. Nógrád, 1988. június 1. 6.

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) vonatkozó fondjai
- Nógrád Népe, 1956. I. évfolyam, 1. szám, október 31.
- Nógrád Népe, 1956. I. évfolyam, 2. szám, november 1.
- Nógrád, 1988. XLIV. évfolyam, 130. szám, június 1.
- Palasik Mária: A Hírszerző Osztály szervezete és állománya 1956–1962. Betekintő 2011/2. 1–37. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_2_palasik.pdf (utolsó letöltés: 2019. 12. 17.)
- Rainer M. János: Az 1956-os magyar forradalom. Budapest, 2016.
- Standeisky Éva: Népuralom ötvenhatban. Pozsony – Budapest, 2010.
- Sulyok László: Velünk történt. Tények és következmények 1956. I. Salgótarján, 2010.
- Sulyok László: Velünk történt. Tények és következmények 1956. II. Salgótarján, 2013.
- Új Úton, 1956. I. évfolyam, 3. szám, november 13.
- Valuch Tibor: Az ellenállás formái – Az 1956-os forradalom társadalmi jellemzői és következményei. In: 1956. Tanulmányok a forradalomról. Szerk. Mózes Mihály – Kozári József. Eger, 2008. 131–139.
- Valuch Tibor: Egy konfliktus és következményei. '56-osok életútelemzésének kérdései. In: Uő.: Metszetek. Budapest, 2006. 91–103.
- Vida István: 1956 és a politikai pártok. Válogatott dokumentumok. Budapest, 1998.

KIS JÓZSEF

A VÖRÖSTERROR BORSODI HALÁLÓS ÁLDOZATAI KUTATÁSTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

A Tanácsköztársaság időszakának véres eseményeiről, a Lenin-fiúk garázdálkodásairól ma már sokat tudunk országosan, a borsodi események azonban kevésbé ismertek. Állításunk annak ellenére is igaz, hogy Váry Albert koronaügyész-helyettes 1921-ben adta ki először kötetét „*A vörös uralom áldozatai Magyarországon*” címmel, amelyben települések ábécérendjében vette végig a halálós áldozatokat. Kötete azonban – minthogy országos kitekintésű – csupán röviden összegzi ismereteit, részletekkel nem szolgál az egyes esetekről. A volt koronaügyész-helyettes önéletrajzában kötetének megírását azzal indokolta, hogy meg volt róla győződve, „*a közvélemény, mikor ezrekről beszél, túlozza a balsevisták által meggyilkolt áldozatok számát*”.¹ Ennek ellenére az általa közölt gyilkosságok politikai háttere megkérdőjelezésre szorul. Váry munkájával kapcsolatosan már eddig is többen helyesen jegyezték meg, hogy adatai kétségesek, az általa vörösterroznak tulajdonított halálesetknél köztörvényes cselekedeteket, illetve idegen hadsereg és a vöröskatonák tűzharca során elesett áldozatokat is találni², s valóban, kutatásunk szerint is kötetében több olyan halálesetet fellelhetünk, amelyek bár kronológiailag a Tanácsköztársasághoz köthetők, a vörösterroreseményeihez, a kommunisták tevékenységéhez már nem. Néhány gyilkosság politikai háttérrel nem rendelkezett, s ugyanúgy előfordulhatott volna „békeidőben”, mint a kommün napjaiban.

A vörösterro kifejezetten borsodi halálós áldozataival kapcsolatban máig egyetlen átfogó munka született. Jellemző, hogy ezen kötet sem történész műve, hanem a kor propagandaterméke. 1944-ben Szendrey László (1899–1959) hejőbábai református lelkész „Most 25 éve... Emlékezés a vörös rémuralom borsodi áldozataira” címmel jelentetett meg kötetet. Ennek megírására a vele baráti kapcsolatban álló vitéz Borbély-Maczkó Emil főispán kérte fel, aki Szendrey állítása szerint annak „egész anyagához” adatokat szolgáltatott neki. Szendrey tehát mint írói vénával, leginkább helyi szinten ismert irodalmi munkássággal rendelkező személy, s nem mint történészi ambíciókkal bíró lelképásztor kapta a feladatot³. Ezen körülmény jelentősen rányomta bélyegét

1 Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. III. kiadás. Budapest 1993. 176.

2 Bödök Gergely: *Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921)* Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola. Doktori disszertáció. Eger, 2018. 11., 168–169.; Konok Péter: *Az erőszak kérdései 1919–1920-ban. Vörösterroresemények*. In: *Múltunk*. 55. (2010) 3. sz. 86.

3 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BAZML) XXV. 4. 546/1945. Szendrey László népbírószághoz írt kérelme. 1946. szeptember 19,

munkájára. Könyvében kronológiai sorrendben, csendőrségi, ügyészégi és törvényszéki iratok forrásként való megjelölésével dolgozta fel a vörösteror idején elkövetett borsodi gyilkosságokat. Mint írásából is kiderült, Váry Albert összeállításából kiindulva tekintette át a „bolsevizmus áldozatainak” borsodi történetét.⁴ Tény ugyanakkor, hogy állításai nem minden esetben fedik a valóságot, mint ahogy Váry Albertéi sem. Szendrey az egyes történetek ismertetésénél számos esetben feltüntet forrásokat, ezeket azonban minden bizonynyal Váry Albert művéből kölcsönözte, kötetében egyáltalán nem érezhető, hogy a korabeli periratokat áttekintette volna. Saját bevallása szerint azonban az „oral history” módszerét alkalmazta kutatása során: „*Hiteles adatok alapján, szemtanúk és kortársak elbeszélése nyomán ideírjuk ennek a huszonöt vértanúnak a történetét*” – írta.⁵ Könyvét áttekintve azonban mindössze a sajtóvezet Héthty Dezső halálánál jelölt meg forrásként szóbeli közlést, itt adatai részben Bodnár Zoltán ny. sajtóvezetdi főjegyzőtől származtak.⁶

Szendrey László könyve részleteit 1944 elején cikksorozatban tette köz é a Magyar Élet című miskolci napilapban, emellett saját kiadásban önálló kötetként is publikálta. A lelkipásztor írása nem maradt visszhang nélkül, 1945. május 24-én internálták, majd június 12-én a miskolci táborból a törvényszéki fogházba szállították át, és népbírósági eljárást indítottak ellene. Hivatalosan könyve első négy oldalának állításait, s nem a gyilkosságok publikálását tették a vád tárgyává. Szendrey tagadta, hogy a kommunizmust becsmérelte volna, sőt kijelentette: „*a kommunizmus eszmei tartalmának szépségét elismerem, csak azokat az eszközöket ítélem el, melyekkel 1919-ben ezt a gondolatot megvalósítani próbálták némelyek. A gyilkosokat kommunistáknak könyvemben nem nevezem, velük a kommunisták még véletlenül sem azonosítom, csak a terrort ítélem el.*”⁷ A Miskolci Népbíróság 1945. augusztus 1-jén népellenes büntetben bűnösnek találva 5 év börtönrre ítélte. A hivatalos indoklás szerint „*könyvében a Szovjetunió által megteremtett rendszer ellen használt lealacsonyító és sértő kritikát a rendszert elítélően támadta és ezzel kapcsolatban magát a kommunizmust is becsmérelte, mely cselekményével kényszerű szükség nélkül a demokráciaellenes hírverés szolgálatába szegődött.*”⁸ A másodfokon eljáró Népbíróságok Országos Tanácsa 1945. október 29-én kelt ítéletével büntetését 1 évre enyhítette.⁹ Szendreyt november 13-án szabadlábra helyezték, 1946. szeptember 21-től azonban folytatta büntetése letöltését, s 1947. június 8-án szabadult véglegesen.¹⁰

4 Szendrey L.: Most 25 éve... Emlékezés a vörös rémuralom borsodi áldozataira. Hejőbába 1944. 5.

5 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 6.

6 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 66.

7 MNL BAZML XXV. 4. 546/1945. Szendrey László levele a miskolci népbíróságnak. Dátum nélküli.

8 MNL BAZML XXV. 4. 546/1945. Miskolci Népbíróság Nb. I. 89/1945/3. sz. ítélete.

9 MNL BAZML XXV. 4. 546/1945. Népbíróságok Országos Tanácsa NOT. III. 859/1945-5-sz. ítélete.

10 MNL BAZML XXV. 71/e. 35945/1992.

Tanulmányunkban tehát a Váry Albert és az esetről még több részlettel szolgáló Szendrey László műveit tesszük vizsgálatunk tárgyává. Emellett foglalkozunk olyan halálesetekkel is, amelyek a korabeli sajtóban megjelentek, de náluk nem kerültek publikálásra. Kutatásunkat kiterjesztettük az 1945 után megjelent szakirodalomra vonatkozóan is, ezen művek azonban hallgattak a kommün idején elkövetett gyilkosságokról. Vizsgálatunk tárgyát ezúttal csak a halállal végződő esetek képezik, a letartóztatásokkal vagy akár a forradalmi törvényszékek működésével ezúttal nem kívánunk foglalkozni. Figyelmünket azonban a fehérterrorra, azon belül is az elkövetők felelősségre vonására is fordítjuk, így tanulmányunk kicsit a megtorlásról is szól. Kutatásunk során azonban nem csak a megtorlás iratait használtuk fel. A törvényszéki iratok egy része ugyanis sajnos ma már nem lelhető fel, így az egyes eseteket csak az eljárás egy korábbi szakasza, az ügyészégi eljárás irataiból vagy mindössze a korabeli sajtóértesülésekből ismerhettük meg. Néhány esetről ez sem vezetett eredményre, így a kutatást a korabeli anyakönyvekre is kiterjesztettük, ami, mint látni fogjuk, több esetben eredményre vezetett, választ adott kérdéseinkre.

A „vörös uralomnak” Váry Albert és Szendrey László megállapítása szerint 24¹¹ áldozata volt, 18 férfi és 6 nő. A férfiak közül ebből 10 földműves, 4 katona, 2 hivatalnok, 1 diák és 1 gyári munkás.¹² Az általuk publikált halálesetek időrendben a következők voltak:

1. Kiss Ernő – Borsodivánka, 1919. május 4.

A Tanácsköztársaság első áldozata Kiss Ernő szentistváni segédjegyző volt. Szendrey László történetéről a következőképp írt: *„Az első ellenforradalmak közé tartozott a borsodivánkai gazdák ellenállása, akik már 1919. május elején megtagadták a vörös uralom rendelkezéseinek való engedelmeskedést. A vörös katonának érdekében állott az ilyen, reájuk nagyon veszedelmes mozgalmakat elfojtani és így a borsodivánkai mozgalom elfojtására is karhatalmat vezényeltek ki. Ebben az időben Stern Mózes szervezett Debrecenben egy terrorcsapatot és a borsodivánkai ellenforradalom leverésére ez a terrorcsapat vonult ki Nagy József hentes vezetése alatt. Az életéért és javaiért küzdő falu ellenállt. Mire a vörösök rajvonalba fejlődve tűzharcot kezdtek a község ellen. A védekező falusiak között ott volt Kiss Ernő szentistváni segédjegyző is, akit harc közben 1919. május 4-re virradó éjjel egy ismeretlen terrorista golyója halálra sebzett.”*¹³

A támadók egyik tagja 1974-ben, regényes formában publikált visszaemlékezésében örökítette meg a történetet: *„Borsodivánkát vigyáznunk kellett. Egszakasz*

11 Szendrey kötetében 25 áldozat történetét ismerteti, közülük azonban Lemberkovic Jenő Budapesten vesztette életét (Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 53–58.), így története vizsgálatunk tárgyát nem képezi.

12 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 78.

13 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 8–9.

*csendőr védte ellenünkben. Nem is tudtuk. Gyanútlanul lovagolunk befelé, könnyű ügetésben, az első legényünk lefordul a lóról. A durranást csak azután hallottuk. Következett egy kis pufogatás. Nekünk három sebesültünk, egy halottunk¹⁴ maradt a templom előtt, a zsaruknak a halott hadnagyuk. Sebesültjeik elmenekültek.*¹⁵ A visszaemlékező jól visszaadja a kor hangulatát, azonban némi forráskritikára szorul, ekkor ugyanis már csendőrség nem létezett, s a csendőröket a vörösörség munkájába vonták be. A Nagy József által vezetett csapat tehát egy vörösőr csapattal találkozott, s ennek lehetett tagja a szentistváni Kiss Ernő is.

Az ügyben hozott későbbi ítélet megállapítása szerint a Nagy József parancsnok által vezetett 180-190 fős „terrorista csapat” rajvonalon fejlődve „Borsodivánka községet megtámadta, gépfegyver és puskatűz alá vette, miközben egyik ismeretlen terrorista golyója Kiss Ernőt találva, ezt ez által előre megfontolt szándékkal megölte”.¹⁶ Kiss tehát egy fegyveres összecsapás halálos áldozata volt. Érdekes halotti anyakönyvi bejegyzése is, amelyet 1920-ben jegyeztek be, eszerint egy „vörös terror csapat rablótámadása alkalmával golyó érte”.¹⁷

A segédjegyző halála – valamint más, nem a megyében elkövetett gyilkosságok, illetve kivégzések – miatt a kommün bukása után többek ellen indult eljárás a „terrorcsapat” tagjai közül. A fegyveresek vezetőjét, Nagy Józsefet 1920. március 27-én tartóztatták le, majd 16 „terrorista társával” bíróság elé állították. Az egri törvényszék 1920. december 6-án Kiss halála ügyében Nagy Józsefet mint felbujtót, Szatmári Bélát, Török Károlyt, Bodnár Lajost, Weisz Jenőt, Tóth Lajost, Vadász Lászlót, Szatmári Józsefet, Zivi Józsefet, Törő Lászlót, Törő Ferencet, Vadász Istvánt, Török Pétert, Sándor Lajost, Kandel Gyulát és Csordás Sándort mint bűnsegédet találta bűnösnek. Nagy Józsefet így lázadás és tízrendbeli gyilkosság miatt a törvényszék kötél általi halálra ítélte és kivégeztette. Társai közül Szatmári Bélát és Tóth Lajost életfogytig tartó, Szatmári Józsefet 10 év, Csordás Sándort, Török Károlyt, Bodnár Lajost, Zivi Józsefet, Weisz Jenőt, Vadász Lászlót, Vadász Istvánt, Törő Lászlót, Törő Ferencet 6-6 év, Sándor Lajost és Kandel Bélát 5-5 fegyházbüntetésre ítélte.¹⁸

2. Kovács Lajos – Emőd, 1919. május 13.

Halála már Váry Albert és Szendrey László története szerint sem köthető valójában a vörösterrorhoz. Kovács Lajos diósgyőri vörösőr ugyanis 1919. május 13-án baleset, egy véletlenül elsütött fegyver áldozata volt. Szendrey történe-

14 Ennek a halálesetnek a borsodivánkai halotti anyakönyvekben nem maradt fenn nyoma.

15 *Tóth Béla*: Talpon. In.: Tiszatáj. 28. (1974) 4. sz. 16.

16 Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL HML) XXV. 1/c. 3106/1920. Egri Kir. Törvényszék 3106/1920/7. sz. ítélet

17 MNL BAZML XXXIII. 1/a. 1918. 3/1920.

18 MNL HML XXV. 1/c. 3106/1920. Egri Kir. Törvényszék 3106/1920/7. sz. ítélet

téről a következőképp írt: „Május második hetében ugyanis Emődön a szélsőséges elemek zavargásokat kezdeményeztek. ... A zavargások elfojtása végett azért az emódi direktórium segítséget kért Diósgyőrből, az ottani vörösörségtől. A segítség meg is érkezett. Teherautón jött ki egy csapat vörösőr s ezek között volt Kovács Lajos diósgyőri lakatos is. A diósgyőri vörösök őrségeket állítottak az emódi utca kényesebb pontjaira s ezek közül az őrszemek közül egy tréfából ráfogta fegyverét Kovács Lajosra, aki az őrszemet ment leváltani. A fegyver elsült s Kovács Lajos saját elvtársa golyójától szíven találva, holtan terült el a földön.”¹⁹ Az őrszolgálatból visszatérő Grecsák Gyula később öngyilkosságról jelentett feletteseinek, így az esettel akkor nem foglalkoztak. Az önkezűség kérdését azonban a Tanácsköztársaság bukása után a csendőrség vizsgálta. Előttük „két tanú jelentkezett, akik azt vallották, hogy Grecsák civódás közben agyonlőtte Kovácsot. A csendőrség megindította a nyomozást. Grecsákot pedig beszállították az államügyészség fogházába.”²⁰ Végül a szándékosságot nem lehetett bizonyítani, ezért csak gondatlanságból eredő halált okozó súlyos testi sértésért ítélték el a bűnöst 8 havi fogházra. Szendrey kötetében a miskolci törvényszék 1921. augusztus 13-án kelt 1919. B.2124/36. sz. ítéletére hivatkozik²¹, az ügy iratai azonban sajnos nem maradtak fenn, így további részletek nem ismertek.

3. Weinberger György százados – Miskolc, 1919. május

Weinberger százados halálának körülményeiről legrészletesebben Szendrey László írt, eszerint vöröskatonák hirtelen felindulásból végeztek vele. Szendrey szerint a katonaként az egyik felvidéki vörösdandárnál szolgálatot teljesítő Weinberger „1919. május derekán az egyik előljáró parancsnokával szemleúton volt Miskolc környékén. Zsolca felől autón jöttek a város felé s az egyik útelágazásnál az ott álló vörös katonától megkérdezték, hogy melyik út vezet Miskolcra. A vörösőrök rámutattak az útra és az autó elindult. A sofőr azonban félreértette a magyarázatot és az elágazásnál nem a miskolci útra tért rá, hanem a másikra. Az irányt mutató vörösőrök ezen úgy feldühödtek, hogy fegyvereikkel tűz alá vették az autót. Weinberger György százados a lövöldözésben fejlövést kapott és agyrongcsolás következtében még ott a helyszínen meghalt. Gyilkosai ellen a vörös uralom alatt eljárás nem indult. Azután pedig már nem lehetett megállapítani, hogy kik voltak a kérdéses napon őrségben az útelágazásnál.”²²

A halálesettel kapcsolatban Szendrey nem adott meg forrást, Váry Albert pedig egy közelebbiről meg nem nevezett „Katonai jelentés”-re hivatkozott.²³

19 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 12–13.

20 Rejtélyes öngyilkosság. Reggeli Hírlap, 1920. január 16.

21 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 13.

22 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 47.

23 Váry A.: A vörös rémuralom i. m. 95.

A haláleset körülményeivel, illetve helyszínével kapcsolatban erős kétségek támadnak. Nehezen hihető, hogy vörösörök – Váry szerint vöröskatonák – egy századosra és egy még magasabb rendfokozatú vöröstisztre mertek volna löni, s ha így is történt volna, bizonyos, hogy a tisztek elleni gyilkossági kísérlet, illetve gyilkosság miatt eljárást indítottak volna. Kétegyeinket csak növeli, hogy Weinberger halálesetének a miskolci halotti anyakönyvekben nyoma sincs. Érdeemi kivizsgálás, illetve a haláleset dokumentálása hiányában csak arra gondolhatunk, hogy a Váry, illetve Szendrey által publikált gyilkosság meg sem történt, vagy legalábbis nem így történt.

A gyilkosság megtörtént, azonban bizonyos, hogy nem akkor és nem ott, ahol azt nyilvántartották. Kutatásunk során ráleltünk egy hasonló nevű századosra, aki a soproni 18. honvéd gyalogezrednél szolgált. Ezen Weinberger György gyászjelentése szerint *„kötelességének teljesítése közben, 1919. év május 2-án, Egerben rövid szenvedés után”* hunyt el.²⁴ Halálesete ezúttal az egri halotti anyakönyvből is megismerhető, eszerint a 33 éves Weinberger György tényleges százados Egerben, a Knezech Károly u. 4. sz. alatt halt meg, halálának oka pedig *„ideghűdés (Schock) medencelövés, többszörös bélsérüléssel”*.²⁵ A haláleset tehát megtörtént, csak nem Miskolcon, hanem Egerben, és a halált nem fej-, hanem medencelövés okozta. A százados halálának körülményei azonban – minthogy nem borsodi volt az eset – így már nem képezik kutatásunk tárgyát.

4. Görgey Árpád és neje, Korparics Viktória – Alsózsolca, 1919. május 20.

A Görgey házaspár halálesete az eddig felsorolt esetekkel szemben már bizonyosan a „vörösök” által, illetve a Tanácsköztársaság idején elkövetett szándékos gyilkosságok körébe tartozik. Az okot azonban nehéz meghatározni. Váry Albert szerint a *„tettesek cselekményének oka kizárólag a polgári osztály elleni gyűlölet volt.”*²⁶ Szendrey László szerint azonban Görgey Árpád ny. őrnagy és hitvese, Korparics Viktória a csehekkel való együttműködés gyanúja miatt vesztette életét. Leírása szerint 1919. május 15-én éjjeli 12 és 1 óra között két jószándékú falubeli arról tájékoztatta Görgeyt, hogy vörösök jönnek fosztogatni és gyilkolni, ezért menekülésre szólították fel őt. Görgey idős édesanyjára és feleségére hivatkozva nem tárgított, ugyanakkor felajánlotta, hogy a közeli vasútállomáson lévő cseheknek levelet ír, amelyben „pár embert” kért a falu védelmére. Görgey levelét a két helybeli el is vitte az állomásra, majd nagyobb cseh katonai csapat érkezett a faluba. *„A zavargó elemek elcsendesedtek, a rend és a fegyelem hívei pedig a cseh szuronyok védelme alatt biztonságban érezték magukat.”*²⁷

24 <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-6W2Q-QFR?i=584&wc=M6WV-TZ9%3A101520601%2C101709601&cc=1542666> (letöltés ideje: 2019. nov. 10.)

25 MNL HML XXXIII. 1/c. Egri halotti anyakönyv. 395/1919.

26 Váry A.: A vörös rémuralom i. m. 95.

27 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 16.

Alsószolcára más adatok szerint azonban a csehek csak május 19-én vonultak be.²⁸ Május 20-án reggel azonban Sajólad irányából általános harc és lövöldözés közepette a vörösök kiszorították a cseheket a faluból. Ekkor egy helybéli fiatalember, Kiss János „*aki már addig is a zavargók egyike volt, a házánál elrejtett katonafegyverekből kettőt magához véve*” házatól elindult, hogy elfogja Görgey Árpád nyugalmazott őrnagyot. A periratokkal szemben Szendrey László szerint már eleve gyilkos szándékkal indult útnak, s hangosan fenyegetőzött: „*Leszámolok azzal a bitanggal! ... Ő hozta ránk a cseheket!*”²⁹ Kiss útközben magával hívta sógorát, Kavasánszki Istvánt és egy diósgyőri vöröskatonát, Virág Imrét. A Görgey-féle házban azonban csak a katonatiszt idős anyját találták, akit feltűzött szuronnal fenyegettek, hogy adja elő a fiát. Közben körbejártak a házban, cigarettát és ezüst cigarettatárcát „zabráltak”, italt követeltek és kaptak. A kertben szétnézve vették észre a menekülő őrnagyot és feleségét. Sietve utánuk mentek, és mindhárman mintegy négy-öt lövést tettek irányukba. Ennek ellenére nem sikerült őket megsebesíteni. A szerencsétlenek a vasút irányában menekültek, és az útközben található kubikgödörben bújtak meg. Az üldözők nem adták fel, hanem utolérve őket, agyonlőtték az életükért könyörgő házaspárt. Kavasánszki megforgatta szuronyát Görgey mellében, a másik kettő Görgeynét ütötte puskával.³⁰ Halotti anyakönyvi bejegyzésük szerint a halál déli 12 órakor állt be, haláluk oka pedig: „*erőszakos halál, agyonlövés*”.³¹ Az elkövetőket 1919. augusztus 24-én tartóztatták le. A miskolci királyi törvényszék 1920. május 11-én Kist halálra, Kavasánszkit életfogytiglani, Virágot tizenöt évi fegyházra ítélte.³² Kiss Jánost 1920. július 3-án reggeli 6 órakor akasztották fel a miskolci Fazekas utcai börtönben.³³

5. Reisz Frigyes hadnagy – Dédes, 1919. május 21.

A Görgey házaspár meggyilkolásának másnapján újabb haláleset történt, ezúttal Dédesen. Az eset leírásánál Szendrey teljesen elrugaskodott a periratokból megismerhető történetről, szerinte Reisz Frigyes és Milassin Kornél menekülésük során Dédesre érkeztek, ahol a vörösök igazolásra szólították fel őket, majd a községházán egy üresen álló helyiségbe zárták őket. Onnan Milassinak sikerült megszöknie, Reisz azonban ott maradt. A vörösök erről értesülve „*éktelen dühbe gurultak*”, s közülük egy cipész (Tóth László) és egy kőműves a Milassintól elkobzott pisztollyal „*orvul nyakszirten lőtték. Reisz Frigyes azonnal meghalt. Holttestét még kirabolták és úgy temették el a dédesi temetőbe.*”³⁴

28 Bodnár Tamás: Alsószolcai életrajzi lexikon. Vay Miklós Egyesület. Alsószolca, 2010. 58.

29 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 17.

30 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 19.; Bodnár Tamás: Alsószolcai életrajzi lexikon. i. m. 58.

31 MNL BAZML XXXIII. 1/a. 1861. 17/1919., 18/1919.

32 MNL BAZML VII. 1/f. 2352/1919.

33 MNL BAZML XXXIII. 1/a. 2260. köt. 762/1920.

34 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 22.

A nyomozati, illetve bírósági iratokból azonban egy másik történet rajzolódik ki. Eszerint a két sértett, Reisz Frigyes hadnagy és Milassin Kornél százados 1919. május 3-án a vörösök elől menekültek el Egerből, és másnap Putnokon a csehek-nél jelentkeztek. A cseh csapatokkal együtt május 6-án Eger felé indultak, útjuk Dédesen keresztül vezetett. Reiszék az itteni gróf Serényi-kastélyban kaptak szállást. A csehek – magyar tisztek segítségével – Dédesen letartóztatták Mihály Lajos munkástanácselnököt, valamint Révész József volt munkástanácselnököt és Fürjes József munkástanácsstagokat.³⁵ Arra vonatkozóan nem rendelkezünk információval, hogy ebben Reiszék részt vettek volna. A községben pár napig tartózkodtak, majd a csehekkel együtt Szilváásra indultak, majd onnan 1919. május 21-én tértek vissza Dédesre. A településen mindössze egy órát töltöttek, s Bántapolcsány felé kívánták folytatni útjukat. A község házánál azonban lövöldözésre lettek figyelmesek, majd az épület oldalánál egy velük szemben ellenségesen viselkedő tömeg jelent meg. A helybeliek ugyanis úgy tudták – és ezt állítólag maga Reisz is kijelentette –, hogy a cseheket Reisz Frigyes hívta be a községbe. Közülük Mihály Simonné a tisztek elfogására kapacitálta a férfiakat, és Balogi János kezébe fegyvert is adott. Reiszék futva menekültek a feldühödött lakosok elől, akik – köztük Szaniszló B. Zsigmond – több lövést leadtak rájuk, de nem találták el őket. Az üldözők közül Tóth László és Balogi János egy szekér elől kifogták a lovakat, s így már gyorsan utolérhették Reiszéket. A tisztek időközben elérték Bántapolcsány határát, de a község helyett az erdő felé vették útjukat. A lovon lévő üldözők ekkor érték utol Reiszéket, hamarosan beérték őket a többiek is. A tisztektől Szaniszló Zs. József vette el fegyvereiket. Egy kis időre megpihentek, beszédbe elegyedtek, amely során azzal vádolták a tiszteket, hogy elárulták a vörösöket. Azzal a felkiáltással, hogy „*majd ott elvégzünk mindent*” úgy döntöttek, hogy visszaviszik őket a faluba. A Bántapolcsány határában lévő hídnál egy ottani helybeli, Rácz József – munkástanácsstag, állítólagos direktóriumi alelnök³⁶ – kijelentette: „*üssétek agyon az anyja betyár, gazember, hazaáruló Istenit*”. Dédesre érve, Klein Bernát háza előtt Tóth László észrevette, hogy a távolból csehek közelednek. Attól félve, hogy Reisz a csehek kezére fogja juttatni, váratlanul agyonlőtte Reiszt, aki azon nyomban holtan esett össze. A későbbi vádlottak vallomása szerint ezután Tóth és Balogi János is futásnak eredt, a bíróság megítélése szerint

35 *Román János*: Regeszták a Tanácsköztársaság Borsod megyei szerveinek történetéhez. In.: Herman Ottó Múzeum Évkönyve. 8. Miskolc 1969. 478.; *Lehoczky Alfréd*: A Magyar Tanácsköztársaság története Borsodban és Miskolcon. Miskolc M. J. Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága. Miskolc 1969. 239, 251.

Bár a periratok szerint mindhármukat elhurcolták, csak Mihály és Révész fogságára vonatkozóan rendelkezünk eredeti iratokkal. Egy 1919. május 29-én kelt levél – amelyben Mihály elhurcolásával írnak – hallgat Fürjes elviteléről, csupán annyi szerepel benne, hogy „Fürjes József mészáros, dédesi lakost, a munkástanács tagját minden vagyonából, pénzéből (6000 kor.) kifosztották, holott beteg öreg szüleit ő maga tartotta el.” *Lehoczky A.*: A Magyar Tanácsköztársaság i. m. 239.

36 Rácz József a bántapolcsányi tanács tagja volt, direktóriumi tisztséget *Lehoczky Alfréd* kutatásai alapján nem töltött be. *Lehoczky A.*: A Magyar Tanácsköztársaság i. m. 268.

azonban Tóth ekkor Milassinhoz ugrott és közvetlen közlelről három lövést adott le rá. Egyik lövés sem talált, ezért dulakodás alakult ki közöttük és a tiszt között, mire Balogi János is Milassinra lőtt, de ő sem találta el. A százados elfutott, s az immár 200 métere lévő cseh katonáknál talált menedéket.³⁷

Az ügyben 1919 augusztusában indult nyomozás. 1919. augusztus 8-án elsőként Balogi Jánost tartóztatták le, majd 20-án fogságba került Tóth László, Szaniszló Zs. József és Szaniszló B. Zsigmond. Augusztus 21-én letartóztatták Rácz Józsefet is, de őt négy nappal később szabadlábra helyezték. Egy hónappal később azonban újabb vallomásokot vettek fel Rácz ellen, szeptember 27-én ismét lefoglalták, s csak 1920. január 30-án helyezték szabadlábra. Utolsóként, 1920. február 8-án Mihály Simonnét tartóztatták le. A Miskolci Kir. Törvényszék 1920. április 1-jén szándékos emberölés büntette és egy rendbeli szándékos emberölés kísérlete miatt Tóth Lászlót 15, Balogit³⁸ – bűnsegédi bűnrészességben bűnösnek találva – 8 évi fegyházra ítélte. Szaniszló Zsiga Józsefet 2 rendbeli személyes szabadság megsértése miatt 2 év, személyes szabadság megsértése miatt Szaniszló B. Zsigát 1 év, Rácz Józsefet és Mihály Simonnét 8-8 hónap fegyházra ítélte.³⁹

6. Betes Lajos molnár – Mónosbél, 1919. május 21.

1919. május 21-én Reisz Frigyes meggyilkolása mellett Borsod vármegyében egy harmadik halálesetre, Betes Lajos 60 éves bélapátfalvai malomtulajdonos kivégzésére is sor került, ugyancsak a csehekkel való együttműködés vádjá miatt.

Az előzményhez hozzátartozik, hogy 1919. május 20-án Bélapátfalva községben a csehektől nagy vereséget szenvedtek a vöröskatonák, akik Felnémet irányába vonultak vissza. Másnap Bélapátfalván Betes Lajos molnártulajdonos összeszólalkozott gépészével, Hanecz Györggyel. A vita során a molnár kommunistának és gazembernek nevezte Haneczet, majd elbocsátotta őt.⁴⁰ A kirúgás oka – Szendrey László szerint – az volt, hogy a gépész egyre hanyagabban dolgozott, de annál többet politizált.⁴¹ Hanecz ezután gyalog indult Eger felé, s útközben vöröskatonákkal találkozott. Az állás nélkül maradt gépész a vörösök parancsnokánál bosszúból azzal vádolta meg volt „gazdáját”, hogy ő „volt az, aki a cseheknek elárulta a vereséket és hogy a veresek a molnár kémkedése folytán szenvedték nagy veszteségüket”⁴². A kapott információ alapján május 21-én délután

37 MNL BAZML VII. 1/f. 2196/1919. Miskolci Kir. Törvényszék 2196/13/1919. sz. ítélete.

38 Balogi János 1920. szeptember 7-én megszökött a boldvai rabkertből és Csehszlovákiába, majd Németországba menekült. Az ottani hatóságok 1923. június 4-én fogták le, majd december 28-án átadták a rabot a magyar hatóságoknak. (MNL BAZML VII. 1/f. 2133/1919.)

39 MNL BAZML VII. 1/f. 2196/1919. Miskolci Kir. Törvényszék 2196/13/1919. sz. ítélete.

40 MNL BAZML VII. 1/f. 2213/1919. Miskolci Kir. Törvényszék 1919. B. 2213/15. sz. ítélete.

41 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 25.

42 MNL BAZML VII. 1/f. 2213/1919. Miskolci Kir. Törvényszék 1919. B. 2213/15. sz. ítélete.

7 óra körül Tolnai Sándor politikamegbízott-helyettes Morgenstern Ignác rajparancsnokot utasította, hogy menjen Bélapátfalvára. A rajban a parancsnok mellett testvére, Morgenstern Árpád, Kis Lajos, Horváth Sándor, Kovalik Pál és további 2-3 ismeretlen vöröskatona volt. Morgenstern Ignác raja Tolnai Sándor vezetésével jelent meg Bélapátfalván a molnár letartóztatására. Betes házában házkutatást tartottak, amely során Tolnai Kis Lajossal „talált, de senkinek meg nem mutatott” egy „állítólag tót nyelvű” levelet. A levél létét később a törvényszék megkérdőjelezte.⁴³

A molnárt a mónosbéli ezredparancsnokságra hurcolták, ahol Tolnai egy irodába kísérte, és vélhetően kihallgatta. Még az éjjel folyamán döntés született Betes kivégzéséről, bár a döntés pontos körülményeit utólag a törvényszék sem tudta felderíteni. Szendrey László története szerint az öreg és állítólag siket Betest látva a vöröskatonák állítólag rákérdeztek nyelvtudására, de a molnár sem csehül, sem szlovákul nem tudott, így tanakodás kezdődött, tartsanak-e tárgyalást. A gondolkodásnak a véstörvényszék elnöke, Morgenstern Árpád vetett véget, aki határozottan közölte: „Mit tárgyaljunk Húzzátok fel!” Társai egyetértettek vele, így „hirtelen három vöröskatona megragadta, Morgenstern zsineret vetett a nyakába és már húzták is föl a diófára”.⁴⁴

A későbbi törvényszéki ítélet szerint azonban mindössze annyi bizonyos, hogy a letartóztatásban résztvevő raj tagjait éjjel 1 óra körül összehívták. A vörösökkel Kis Lajos közölte, hogy ki kell végezniük Betest. „A molnár tiltakozott az akasztás ellen, kérte vádlottakat, hogy vitessék a parancsnokság elé, majd védekezni próbált, hadonászott és dulakodni kezdett. Erre Kis Lajos, Morgenstern Árpád, Horváth Sándor, Hlatki Béla és Kovalik Pál megfogták a molnárt, összekötötték a kezét, a diófa alá vezették, feltették a székre, Kis a kötelet a nyakára illesztette, Horváth kihúzta a székel lába alul, ott hagyták lógni pár percig, míg gondolták, hogy meg nem halt.”⁴⁵ A kivégzés másnapján Hegedűs zászlóaljparancsnok és Mosolygó Antal politikai megbízott írásbeli parancsára Morgenstern Árpád többemagával visszatért Betes házához, s onnan élelmiszereket hoztak el.

Későbbi lapértésülések szerint a kivégzést feljelentették a vörösörség főparancsnokságánál, amely az ügyet a zászlóaljparancsnoksághoz tette át, ahol viszont Mosolygó Antal politikai megbízott „a kivégzést eltitkolta”.⁴⁶

Az akasztás ügyében 1919 őszén indult eljárás. 1919. szeptember 29-én Morgenstern Árpádot és testvérét, Ignácot, szeptember 30-án Horváth Sándort és Hlati Bélát, október 1-jén Kovalik Pált tartóztatták le. Morgenstern Ignácot 1920. február 3-ig szabadlábra helyezték, az eljárást azonban ellene is folytatták. Utolsóként Hanecz Györgyöt tartóztatták le, 1920. május 7-én.⁴⁷ A budapesti rendőrkapitányságon a gyanúsítottak beismerték, hogy mindnyájan részt

43 MNL BAZML VII. 1/f. 2213/1919. Miskolci Kir. Törvényszék 1919. B. 2213/15. sz. ítélete.

44 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 26.

45 MNL BAZML VII. 1/f. 2213/1919. Miskolci Kir. Törvényszék 1919. B. 2213/15. sz. ítélete.

46 A bélapátfalvai molnár gyilkosai. Az Est. 1919. október 11.

47 MNL BAZML VII. 1/f. 2213/1919. Miskolci Kir. Törvényszék 1919. B. 2213/15. sz. ítélete.

vettek az akasztásban, és azt állították, hogy annak végrehajtására Mosolygó Antal politikai tiszt adta a parancsot. Mosolygó időközben más bűncselekményekért már a pestvidéki államügyészség fogházában ült, s kihallgatása során tagadta, hogy ő adott volna parancsot, szerinte a vöröskatonák egyéni akciója volt Betes kivégzése.⁴⁸ A tárgyalást a Miskolci Kir. Törvényszék folytatta le, ennek során a vádlottak tagadták, hogy részt vettek volna az akasztásban. Budapesti beismerő vallomásukat azzal az indoklással vonták vissza, hogy „*a detektívek őket ütlegették s így kényszerítették beismerő vallomások megtételére, Horváth azzal állott elő, hogy őt hasba rúgták*”.⁴⁹ A törvényszék azonban igazoltnak látta a vádakot, s Morgenstern Árpádot, Horváth Sándort, Kovalik Pált és Hlatki Bélát tettestársként, Morgenstern Ignácot, Hanecz Györgyöt bűnsegédként elkövetett szándékos emberölés, továbbá Morgenstern Árpádot rablás, Mosolygó Antalt felbujtóként rablás büntetésében mondta ki bűnösnek. A miskolci törvényszék 1920. június 4-én jogerősen Morgenstern Árpádot 12 évi, Horváth Sándort, Kovalik Pált és Hlatki Bélát 15-15 évi, Morgenstern Ignácot 3 évi, Hanecz Györgyöt 10 év, Mosolygó Antalt 6 év fegyházra ítélte.⁵⁰ Váry Albert megállapítása szerint az elkövetők közül Tolnai Sándor és Kiss Lajos sosem került kézre, ők „szökésben” voltak.⁵¹

7. Lutter László gazdálkodó – Sajókaza, 1919. május 23.52

Lutter László – Szendrey László állítása szerint – elégedetlen volt amiatt, hogy „*amit más keserves munkával összekapargat a mezőn, vagy a kis műhelyben, azt egy néhány munkakerülő vörös fölprédálja*”. Lutter egy bányással is szóváltásba keveredett, amely során kijelentette: „*Nekem az a rend, ha dolgozhatok, ha kereshetek és a keresetemet nem rabolja el tőlem senki*”.⁵³ A vita során egy bányász „*belevágta a bicskáját Lutter mellébe. Lutter védekezni próbált, de már ekkor rázúdult a másik három ember is és az erősen vérző, szerencsétlen embert agyba-főbe ütlegetni kezdték. ... Ökölrel, széklábbal verték a szerencsétlen embert s kegyetlen munkájukat nem is hagyták abba, amíg az lélegzett*”.⁵⁴

Szendrey szerint tehát politikai ellentét vezetett Lutter agyonveréséhez, meglincseléséhez. Az ügyben később bírósági eljárás is indult, ennek iratai azonban sajnos nem maradtak fenn, így a korabeli sajtóértesülések alapján tekinthetjük át az eset történetét. A bíróságon elhangzottak szerint 1919. május

48 A monosbéli molnár gyilkosainak vallomásai. In.: Magyar Jövő, 1919. október 21.

49 MNL BAZML VII. 1/f. 2213/1919. Miskolci Kir. Törvényszék 1919. B. 2213/15. sz. ítélete.

50 MNL BAZML VII. 1/f. 2213/1919. Miskolci Kir. Törvényszék 1919. B. 2213/15. sz. ítélete.

51 Váry A.: A vörös rémuralom i. m. 94.

52 Váry és Szendrey megállapításával szemben Lutter halála az anyakönyv szerint május 23-án történt. (MNL BAZML XXXIII. 1/a. 2411. 31/1919.)

53 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 30.

54 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 31.

22-én, miután a csehek kiürítették Sajókazát, és a vöröshadsereg a faluba vonult, a templomtérén gyülekeztek a falusiak a vörös csapatok „bámulására”. „A tömegben meglehetősen izgatott hangulat uralkodott, amidőn a torony előtt elhaladt Bukovenszki régi haragosa, Lutter László. Bukovenszki ekkor hirtelen útját állotta Lutternek és a kezében levő kaszanyéllal a fejére ütött. Lutter botjával visszazújtott, majd – a tömeg ellenséges hangulatát látva – elmenekült és a luteránus temetőben húzta meg magát, de onnan is elűzték és Grossmann Gyula kereskedő lakásán rejtőzött el. Bukovenszki, Timár, Bendik és Bakos behatoltak Grossmann lakására és Luttert az udvarra hurcolták. Itt Timár József a Bukovenszki által eltört kaszanyéllal, Bakos egy seprőnyéllal, Bendik pedig egy kővel agyba-főbe verték, úgy, hogy Lutter László néhány óra múlva meghalt.”⁵⁵

Az esetet már a Tanácsköztársaság idején kivizsgálták, s a miskolci forradalmi törvényszék ismeretlen mértékű büntetést rótt ki az elkövetőkre, azonban a mezei munkálatokra való tekintettel annak letöltését félbeszakította, később pedig a kommün bukása miatt maradt el az ítélet végrehajtása.⁵⁶ 1920 elején ismét eljárást indítottak a tettesekkel szemben. Az államügyészség tizenegy személy ellen emelt vádat. Bukovenszki Jánost mint tettet, Timár Józsefet, Bendik Józsefet és Bakos Jánost mint tettestársakat vádolta meg Lutter agyonverésével, emellett további hét személyt felbujtással vádoltak. Az eljárás során még a sajtóban sem merült fel, hogy az elkövetők vörösök lettek volna, sem az, hogy az időbeli egyezésem, illetve a zavaros körülményeken túl Lutter halálának bármi köze lett volna a kommunista diktatúrához. A bírósági tárgyaláson Timár, Bendik és Bakos beismerő vallomást tettek, a többiek tagadtak.⁵⁷ A miskolci királyi törvényszék – B. 2235/21/1919. sz. ítéletével⁵⁸ – 1920. június 27-én halált okozó súlyos testi sértés, valamint magánlaksértés miatt Bukovenszki Jánost 3 év 6 hónap, Timár Józsefet és Bakos Jánost 2 év 6 hónap, Bendik Józsefet 1 év 6 hónap börtönre ítélte, a többi vádlottat felmentette.⁵⁹

8. Göllén József csendőr őrmester – Szuhakálló, 1919. május 23.

Göllén József rudolfbányatelepi csendőr volt, akit Szendrey László szerint „a vörösök beerőszakoltak a vörösörségbe” és velük együtt Szuhakállóra kellett menekülnie a közeledő csehek elől. Göllén azonban „minden alkalmat megragadott, hogy elszakadhasson tőlük és visszamehessen Rudolftelepre, az ott elhagyott otthonába. 1919. május 23-án közölte a vörösökkel, hogy haza kell mennie Rudolftelepre, mert fél, hogy az ott maradt ingóságait a csehek elharácsolják. A vörösök azonban tudták, hogy ha Göllén József eltávozik tőlük, akkor őt soha viszont nem

55 Elítélték a sajkókazai gyilkosokat. Reggeli Hírlap, 1920. január 28.

56 Uo.

57 Sajókazán agyonverték egy legényt. Magyar Jövő, 1920. január 28.

58 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 31.

59 Sajókazán agyonverték egy legényt. Magyar Jövő, 1920. január 28.

látják. Bujtogatni kezdtek azért ellene és Sebestyén, Pető és Zarabék bányamunkások arra izgatták társaikat, hogy verjék agyon. Ezt tárgyalták éppen Balog munkástanácsi elnökkel⁶⁰, amikor Göllén hozzájuk érkezett.”⁶¹ Göllén bejelentette távozási szándékát és szóban Balog el is engedte, amikor azonban Göllén megfordult, „Balog utána ugrott és egy katonai fegyverrel hátulról orvul fejbe sújtotta. Göllén megtántorodott. Balog ekkor még egyet sújtott rá, majd mikor Göllén összeesett, még a földön is fejbe sújtotta. ... Göllén olyan súlyos agyrontcsolást kapott, hogy sérüléseibe még ott a helyszínen meghalt.”⁶²

Az üggyel kapcsolatban Balogh József 25 éves rudolftlepi bányamunkást tartóztatták le. Bírósági tárgyalásán azonban Szendrey állításaival szemben egy másik történet bontakozott ki. Eszerint a történet előzményeként, 1919 májusában a csehek megszállták Rudolftlepet, s a bányamunkások által rejtegetett fegyvereket felfedezték és magukkal vitték. Az volt a gyanú, hogy Racskó Jakab árulta el a cseheknek a fegyverek rejtekhelyét, ezért a csehek távozása után Balogh József helyi bányász letartóztatta és a csendőrségre kísérte, hogy ott tartsák fogva. Göllén József csendőr őrmester azonban vonakodott ennek eleget tenni, majd két nap múlva, 1919. május 21-én szabadon is eresztette Racskót. Május 22-én ismét közeledtek a csehek, ezért Balogh társaival Miskolcra kívánt menni, hogy segítséget kérjen. A cseh előrenyomulás miatt oda nem jutott el, ezért visszatért Rudolftlepre, s a falu szélén társaival egy cseh járőrrel került tűzharcba, amely során Balogh egy csehet lelőtt. A történetek miatt a rudolftlepi lakosok Szuhakállóba menekültek. Másnap, 1919. május 23-án délelőtt 9 órakor ilyen előzmények után találkozott Balogh és Göllén. A két férfi kezelt, majd Balogh a bal vállán lévő fegyverét „egyszer csak két kézre kapta s Göllénre sújtott. A vállát érte. Göllén még egyszer visszafordult: – Miért volt ez Sándor? – Mert áruló vagy! válaszolta Balogh és még egyet sújtott, mire Göllén őrmester a földre zuhant. A fegyver eltört. Balogh azonban a csonka fegyver závarzatával még tovább ütlegelte.”⁶³

Balogh Józsefet 1921-ben az ügyészség gyilkossággal és izgatással vádolta meg. A törvényszék előtt Balogh nem tudott, vagy nem is akart visszaemlékezni a gyilkosságra és közölte: „csak másnap tudtam meg, mikor elmondták, hogy mit csináltam”. A tárgyalás során Balogh igyekezett beszámíthatatlannak feltűnni, az orvosszakértők azonban szimulálást állapítottak meg nála.⁶⁴ Az ügy további részletei sajtóhírek, illetve bírósági iratok hiányában nem ismertek. Korántsem kizárt, hogy Balogh elmeállapotának részletes vizsgálatánál büntethetőséget kizáró okot állapítottak meg, ami lehetetlenné tette a büntetőeljárás ítélettel történő befejezését. Iratok hiányában sajnos az ügy folytatása nem ismert.

60 Téves információ, Rudolftelep ebben az időben Disznóshorváthoz (ma: Izsófalva) tartozott, ahol a munkástanács elnöke Pásztor József, majd Bubenka János volt. Lehoczky A.: A Magyar Tanácsköztársaság i. m. 274.

61 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 33.

62 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 34.

63 Gyilkolt a tanácsköztársaság érdekében. Magyar Jövő, 1921. szeptember 7.

64 Gyilkolt a tanácsköztársaság érdekében. Magyar Jövő, 1921. szeptember 7.

9. Endrész László gazdálkodó – Felsőhangony, 1919. május 26.

Haláláról sem Váry Albert, sem Szendrey László nem rendelkezett részletes információval. Mindketten a miskolci kir. ügyészség – ma már nem fellelhető – 1921. december 19-én kelt 1921. E. 1. F. 59. sz. jelentésére hivatkoztak. Váry Albert szerint a 38-as vörösdandár forradalmi törvényszéke ítélete alapján vöröskatonák lőtték agyon 1919. május 26-án. Közelebbi adatokkal azonban nem rendelkezett.⁶⁵ Szendrey ugyanezen forrásra hivatkozva részben latolgatott: *„ellenforradalmi magatartás miatt került törvényszék elé Endrész László felsőhangonyi gazda. Mi volt a bűne? Nem tudjuk. Talán megtagadta a vörösöktől a kenyeret? vagy nem akart nekik előfogatot adni? Esetleg szólhatott is valami ellenkezéssel? A vörös törvényszéknek elég volt ez arra, hogy Endrész Lászlót halálra ítélje és kivégezze. Az ítéletet meg is hozták s végre is hajtották 1919. május 26-án Felsőhangonyban.”*⁶⁶

Endrész halálára vonatkozóan a kutatás során további adatokat nem sikerült felderíteni. Nem tudható, hogy valóban forradalmi törvényszéki ítélet következményeként vesztette életét, mint ahogy az sem, hogy ha igen, akkor azt köztörvényes, vagy politikai cselekmények miatt hozták. Mindössze annyi állapítható meg, hogy halálát – Endrész János László néven – az anyakönyvbe már másnap bejegyezték. Eszerint 1919. május 26-án délután 5 órakor vesztette életét „főbelövés” következtében.⁶⁷

10. Balog Dániel földműves – Sajószentpéter, 1919. május 27.

Váry Albert kötete alapján „ellenforradalmi magatartás” miatt ismeretlen vöröskatonák lőtték agyon. Váry a már Endrész Lászlónál is említett 1921. El. 1. F. 59. sz. ügyészségi jelentésre hivatkozott, további adatokkal nem rendelkezett.⁶⁸ Érdemben Szendrey László sem tudott tőle többet, kötete szerint *„Balog Dániel sajószentpéteri gazda is egyike volt azoknak, akik nem értettek egyet a népboldogító vörös eszmék agitátoraival és ezért 1919. május 28-án rövid úton főbe lőtték. ... a vörös uralom bukása után a csendőri nyomozásnak nem sikerült többet Balog Dániel meggyilkolásáról megtudni, csak annyit, hogy ellenforradalmi magatartású volt.”*⁶⁹

Balog haláleseténél a halotti anyakönyv sem jelent érdemi segítséget, csupán halálának idejét lehetséges pontosítani. Halotti anyakönyvi bejegyzése szerint ugyanis elhalálozása május 27-én (nem 28-án!) délután 4 órakor történt, okaként mindössze annyit jegyeztek meg, hogy *„gyilkosság agyonlövés által”*.⁷⁰ Balog halálát tehát a rendelkezésre álló iratok alapján felderíteni nem

65 Váry A.: A vörös rémuralom i. m. 50–51.

66 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 38.

67 MNL BAZML XXXIII. 1/a. 2081. 26/1919.

68 Váry A.: A vörös rémuralom i. m. 110–111.

69 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 40.

70 MNL BAZML XXXIII. 1/a. 2435. 76/1919.

lehetséges, nem rendelkezünk érdemi adattal arra vonatkozóan, hogy meggyilkolása politikai okokból történt, s az elkövető, vagy elkövetők vörösörök, vöröskatonák, esetleg „terrorlegények” lettek volna.

11. Czövek Erzsébet és Fodor Lídia – Disznóshorvát (ma: Izsófalva), 1919. május 31.

E két leány halálesetéről szintén nem volt birtokában érdemi információknak sem Váry Albert, sem Szendrey László. Mindketten a már említett 1921. El. 1. F. 59. sz. ügyészégi jelentésre hivatkoztak, amely szerint ismeretlen vöröskatonák agyonlőtték őket.⁷¹ Esetükben Szendrey László is csak feltevésekre szorult: *„Mi lehetett a két leány bűne? Semmi esetre sem a politika. A durva vöröskatonák talán ellenforradalmi magatartást szimatoltak egy szalagban, amely a lányok ruháján volt feltűzve? Vagy egy nótán, amelyet a vasárnap délutáni összejövetelen daloltak? Vagy egyszerűen csak személyes bosszú műve volt a gyilkosság? Egy megtagadott táncért? Egy nevetésért? Vagy egy ártatlan tréfáért? Huszonöt év távlatából már nem lehet megállapítani.”*⁷²

Szendrey László feltevései minden bizonnyal tévesek voltak. A két leány halálesete ugyanis a halotti anyakönyvi bejegyzéseik szerint teljesen más körülmények között, illetve okok miatt történt. Az anyakönyvi adat alapján a mindössze 9 éves Fodor (szini) Lídia május 31-én hajnali 2, a 17 éves Czövek Erzsébet hajnali 4 órakor vesztette életét. Haláluk okaként pedig a következő ok szerepel: *„baleset, a kommunista és cseh csapatok összetűzése alkalmával agyonlövetett”*⁷³. A leányok tehát harci cselekmények vétlen civil áldozatai voltak.

12. Korpff Ferencné Wisiny⁷⁴ Jozefa – Ormospusztá, 1919. június 1.

Korpff Ferencné és családját 1919 májusának végén a vöröskatonaság parancsnokságánál azzal vádolták meg, hogy a cseh megszállás idején *„Korpff Ferenc és cseh származású felesége, valamint fia és a leánya csehekkel együtt érezvén 5 magyar munkást beárult, minek következtében nevezettek a csehek halálra ítélték és név szerint Tóth Lajost, Ribóczki Andrást és Husanyicza Andrást a csehek golyó által ki is végezték, míg kettőjüknek, és pedig Hegedűs Mihálynak és Hronyecz Istvánnak sikerült szabadlábbon megmenekülniük, továbbá mert Korpffné volt az oka Pardavi Antal és Szeifert Pál magyar munkás internálásának is.”*⁷⁵ Tény, május

71 Váry A.: A vörös rémuralom i. m. 36–37.

72 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 42–43.

73 MNL BAZML XXXIII. 1/a. 2132. 44/1919., 45 /1949.

74 Vezetékneve az anyakönyvekben „Visin” formában fordul elő. (MNL BAZML XXXIII. 1/a. 2132. 76/1919.

75 MNL BAZML VII. 1/f. 2421/1920. Miskolci kir. ügyészség 2421/1920. sz. vádindítványa.

22-én a csehek a császtai erdőben agyonlőtték a három fent említett ormosbányai bányászt, illetve munkást⁷⁶, azon vád azonban, hogy ehhez a Korpfcsaládnak köze lett volna, a későbbi nyomozás során határozottan cáfolatot nyert.⁷⁷ Korpfc Ferencné helyzetét nehezítette, hogy férje és fia is csatlakozott a csehekhez kivonulásukkor. Korpfcékkel szemben tehát a csehekkel való együttműködés vádja fogalmazódott meg, ez azonban nem feltétlenül vezetett volna az asszony halálához. Szendrey László emellett – iratokkal alá nem támasztható módon – azzal magyarázta a halálát, hogy Korpfcné szóváltásba került egy vörösörrel, amikor az tejet vagy tojást akart tőle vásárolni és Korpfc Ferencné megszidta a vörösört. Szendrey ehhez egy párbeszédet is közölt, amit vélhetően ő maga talált ki: *„Mit lógérezel azzal a puskával, inkább mennének dolgozni?! – A falut őrzöm, néni! – Kitől őrzöd? Csak tőletek megőrizze az Isten, mástól nem kell itt őrizni!”*⁷⁸ Szendrey szerint emiatt forralt bosszút a vörösör, s 1919. június 1-én azt jelentette a vörösörség parancsnokának, hogy *„Korpfc Ferencné ellenforradalmár és a csehekkel cimborál”*.⁷⁹

A vörösök helyi parancsnoka mindenestre azonnal utasítást adott Korpfcné előállítására. A parancsot Schusztter János és Bartos János vörösörök hajtották végre. Szendrey szerint *„Mikor Korpfcné meglátta közelíteni a másik vörösört és tisztába jött azzal, hogy a két férfival szemben tehetetlen, el akart menekülni és futni kezdett a szomszédok felé, akiktől segítséget remélt. A vörösör azonban puskaát emelt a rémülten menekülő asszonyra és hátulról agyonlőtte. Korpfc Ferencné még aznap meghalt.”*⁸⁰ Váry Albert hasonlóképp az utcán menekülő s agyonlőtt asszonyról számolt be⁸¹, a vádindítvány szerint azonban másként történt az eset. Korpfcnéért eszerint a lakásában próbálták elfogni, de az asszony ellenállást tanúsított, ezért Bartos a levegőbe lőtt, Schusztter pedig egy lövéssel „leterítette”.⁸² Az anyakönyv ezúttal is részben már adatokat tartalmaz, halálozási bejegyzés szerint az eset egy nappal korábban, május 29-én délelőtt 8 órakor történt. A halál okaként pedig a következő került bejegyzésre: *„communita malom alatt agyonlőtték”*.⁸³

Az ügyben 1919. augusztus 21-én Schusztter János ormosbányai bányamunkást tartóztatták le, majd a szabadlábon védekező Bartos János helyi bányászal együtt indítottak ellene eljárást. Az ügyészség Schusztter ellen szándékos emberölés miatt emelt vádat, Bartost mindössze magánlaksértés miatt kívánták felelősségre vonni. Schuszttert a miskolci kir. törvényszék 1920. október

76 MNL BAZML XXXIII. 1/a. 2132. 39/1919., 40 /1949., 41/1919.

77 MNL BAZML VII. 1/f. 2421/1920. Miskolci kir. ügyészség 2421/1920. sz. vádindítványa.

78 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 50.

79 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 50.

80 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 51.

81 Váry A.: A vörös rémuralom i. m. 101.

82 MNL BAZML VII. 1/f. 2421/1920. Miskolci kir. ügyészség 2421/1920. sz. vádindítványa.

83 MNL BAZML XXXIII. 1/a. 2132. 76/1919.

16-án kelt B. 2520/12/1919. sz. ítéletével 2 év fegyházra ítélte.⁸⁴ Társa büntetése – törvényszéki iratok, illetve korabeli sajtótudósítás hiányában – nem ismert.

13. Bucher Béla joghallgató – Bükkaranyos, 1919. június

Halálának körülményei más esetekhez hasonlóan alig, illetve nem ismertek. Váry Albert szerint állítólag cseh kémnek gondolták, ezért vöröskatonák lőtték agyon Bükkaranyos határában, 1919 júniusában, közelebbről meg nem határozható időben. Forrásként ismét a már nem fellelhető 1921. El. 1. F. 59. sz. ügyészégi jelentést jelölte meg.⁸⁵ Érdemben Szendrey László sem tudhatott, ő azonban egy történetet is közölt, amelynek hitelessége – források hiányában – megkérdőjelezhető: *„1919. június hó folyamán a bükkaranyosi határban Bucher Béla joghallgató, aki mint szegény diák, gyalogosan utazott a Felvidéken lakó rokonaihoz. A vörösök elfogták a szegény diákot és vallatóra fogták utazásának célja felől. Ez hiába mutatta fel iratait, leckönyvét, igazolványait. Hiába hivatkozott rokonaira, a vörösök nem hittek neki. ... ahelyett, hogy békén elengedték volna útjára, ott a bükkaranyosi határban agyonlőtték.”*⁸⁶

Váry és Szendrey állításait források hiányában nem áll módunkban értékelni, kételyeinket azonban erősíti, hogy Bucher Béla elhalálozása a bükkaranyosi halotti anyakönyvekben nem szerepel, így arra sem látunk bizonyítékot, hogy a gyilkosság megtörtént volna, illetve – lásd Weinberger György ügye – itt történt volna.

14. Héthy Dezső körjegyző – Sajóvelezd, 1919. július 13.

A sajóvelezdi körjegyző halála minden bizonnyal egy vöröstitzt garázdálkodásának a következménye volt. Szendrey László kötetében a következőképp írt erről: *„Sajóvelezden, 1919. július 12-én Héthy Dezső körjegyző leányának az eljegyzését tartotta. Hármas eljegyzés volt.”*⁸⁷ ... Héthy Dezső is így készítette elő gyermekei eljegyzésének napját. *Meghívta a barátait, rokonait, jóismerőseit és ezeknek sorába meghívta Fehér Zoltán vörös tisztet, aki egy kisebb vörös csapat élén akkor éppen a faluban állomásozott. A vendégkoszorú vidáman mulatott a boldog háznál. ... Csak Fehér Zoltán, a vörös tiszt, nem érezte jól magát a kedves társaságban. Izgágáskodott, kötekedett, okvetlenkedett, ízléstelenkedett és hajtogatta a poharat, ami nem vált előnyére különben is rossz modorának. A házigazdát, Héthy Dezsőt kedvetlenülítette a vendégének a kellemetlensége, de tűrte viselkedését... Amikor azonban a vörös tiszt a hölgyekkel kezdett gorombáskodni és olyan szavakat használt,*

84 Váry A.: A vörös rémuralom i. m. 101.; Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 52.

85 Váry A.: A vörös rémuralom i. m. 24–25.

86 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 61.

87 Héthy mindhárom leányát ekkor jegyezték el.

*amilyeneket női társaságban még a cigány sem mond, félre hívta Fehér Zoltánt és figyelmeztette viselkedésének a helytelen voltára.*⁸⁸ Héthy megkérte Fehért, hogy menjen inkább haza, s a vöröstitiszt el is ment, később azonban visszatért. Héthy leültette, borral és cigarettával kínálta. *„Egy darabig beszélgettek ott s aztán a boldog apa bement és a szobában az egyik menyasszony lányával kezdett táncolni. Kis idő múlva Fehér Zoltán is utána ment. Megölelte a leányával táncoló boldog apát és ölelés közben, a jobb kezében rejtve tartott revolverrel orvul hátba lőtte. ... Héthy Dezső holtan zuhant a földre, a vörös bitang pedig a zűrzavarban kiugrott az ajtón.*⁸⁹

Szendrey leírását törvénytudományi iratok hiányában csak a korabeli sajtó állításaival tudjuk összevetni, amelyek szintén forráskritikára szorulnak. Eltérést néhány körülményben fedezhetünk fel, eszerint például miután Fehér először hagyta el az ünnepséget, *„Haragjában riadót fúvatott és a házat körülvétette gépfegyverekkel és vörös katonákkal. Formálisan meg akarta ostromolni a lakodalmas házat. Ekkor a tisztársai ki akarták békíteni a jegyzőt Fehér vörös századparancsnokkal. Fehér hajlandónak mutatkozott erre. Bement a házba és a vendégektől bocsánatot kért a viselkedése miatt. Aztán Héthy jegyzőhöz lépett, hogy kibéküljön vele. Átölelték egymást és ekkor Fehér ölelés közben revolverével szíven lőtte Héthy jegyzőt.*⁹⁰ A gyilkosságot megerősíti a halotti anyakönyv is, eszerint az eset július 13-án reggeli 7 órakor történt, a halál oka: „agyonlövés”.⁹¹

Fehér Zoltánt állítólag a Putnokon székelő VII. hadtest forradalmi törvényszéke tetteért 5 év kényszermunkára ítélte, de az ítéletet nem hajtották végre. 1919-ben még arról tudósított a sajtó, hogy Fehért *„Budapesten elfogták és a gyűjtőfogházban helyezték el, honnan bűnügye elbírálása végett – Miskolcra fogják szállítani*⁹². Fél évvel később azonban már arról számoltak be, hogy Fehér *„a tett elkövetése után megszökött és mindeddig nem sikerült a nyomára akadni*”. 1920 júniusában azonban – a miskolci ügyészség által 1919 augusztusa óta köröztetett – Fehért állítólag ismét elfogták. A váci katonai nyomozóosztály parancsnoksága tájékoztatása szerint Fehér a váci ügyészség fogházában volt ekkor letartóztatva.⁹³ A volt vöröstitisztet azonban ekkor sem szállították Miskolcra, Fehér Zoltán nem került bíróság elé. Váry Albert kötetében arról számolt be, hogy a tiszt megszökött⁹⁴, Szendrey ismeretei szerint Csehszlovákiába menekült.⁹⁵

88 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 64–65.

89 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 65.

90 Héthy jegyző gyilkosát elfogták. In.,: Reggeli Hírlap, 1919. november 11.

91 MNL BAZML XXXIII. 1/a. 2444. 12/1919.

92 Elfogták a Héthy Dezső gyilkosát. Magyar Jövő, 1919. november 12.

93 Elfogták a sajtóvezetési jegyző gyilkosát. Magyar Jövő, 1920. június 1.

94 Váry A.: A vörös rémuralom i. m. 111.

95 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 66.

15. Molnár Terézia – Kács, 1919. július 27.

Halálának körülményei bizonytalanok. Váry Albert szerint a helybeli lakosság és a vörösörség között ellenséges viszony volt, s ennek folyományaként „ellenforradalmi magatartás” miatt lőtték agyon Molnár Teréziát a vörösőrök. Részletekkel azonban nem tudott szolgálni.⁹⁶ Szendrey László kötetében sem árul el érdemben többet, mindössze annyit állított, hogy Molnár Terézia „szembeszállt az erőszakoskodó vörösőrökkel, mire ezek agyonlőtték.”⁹⁷ Mindketten – a levéltári őrizetbe nem került – 1921. december 19-én kelt 1921. El. 1. F. 59. sz. ügyészégi jelentésre támaszkodtak.⁹⁸

A korabeli sajtóban, illetve a levéltárba került iratokban annak nyomát nem találtuk, hogy a 18 éves leány halálesetét részletesen kivizsgálták volna, s esetében a halotti anyakönyv sem jelent segítséget. Bár az kiderül anyakönyvi bejegyzéséből, hogy július 27-én este 11 órakor vesztette életét „gyilkosság lelövés” által⁹⁹, a tettes személyére vonatkozóan megjegyzést nem tartalmaz. Így nem lehet tudni, hogy a hajadon szerelmi féltékenység, köztörvényes cselekedet vagy politikai ok miatt vesztette életét, s azt sem, hogy gyilkosa egyszerű civil, vagy esetleg vörösőr, vöröskatona lett volna.

16. A tiszakeszi tömeggyilkosság – Kéki Andrásné sz. Dobecz Zsófia, Fonó Molnár András, Salap Dániel, Harsányi István, Angyal János, Smila Gyula – 1919. július 30.

A vörösterorhoz kötött gyilkosságok közül a legtöbb információval az ún. „tiszakeszi tömeggyilkosságról” rendelkezünk, az esettel részletesen foglalkoztak a korabeli napilapok, és a törvényszéki iratok egy része is fennmaradt.

Az eset előzményéhez hozzátartozik, hogy 1919 júliusában a megszálló román csapatoknak sikerült elérniük a Tisza vonalát. Alsóborsod védelmére ekkor a salgótarjáni munkászászlóaljot rendelték ki. 1919. július 28-án Tiszakeszi községet a románok a Tisza túlsó oldaláról ágyúval és gépfegyverrel lőtték. A megszálló katonák átkiabáltak a község lakosságának, hogy ha kitűzik a fehér zászlót, abbahagyják a tüzelést. A lakosok döntése alapján így kitűzték a megadást jelző zászlót, s a románok valóban befejezték a tüzelést.¹⁰⁰ Másnap, július 29-én, a délelőtti órákban a salgótarjáni vörösmunkásezred V/1. zászlóalja II. századának katonái jelentek meg a községben. A század azt feladatot kapta Mendelsohn József főhadnagy zászlóaljparancsnoktól, hogy szállja meg a községet, és akadályozza meg a román csapatok Tiszán való átkelését. A csapat

96 Váry A.: A vörös rémuralom i. m. 76–77.

97 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 68.

98 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 69.

99 MNL BAZML XXXIII. 1/a. 2519. 39/1919.

100 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Baranyi János kihallgatása. 1919. augusztus 17.

Ponyi István századparancsnok irányításával Mezőcsát és Tiszakeszi között felúton állt meg. Ponyi egy hatfős szakaszt küldött a községbe Tomka András vezetésével, felderítés céljából. Tomka azzal tért vissza, hogy megszállva nincs a község, de a lakosok ellenségesen viselkedtek velük szemben. Ponyi utasítására Tomka visszatért a zászlóaljparancsnokságra, ahol Mendelsohn parancsnokot és Gádor Béla politikai biztost tájékoztatta a történetekről. Gádor az ellenforradalmárok letartóztatására adott utasítást.¹⁰¹ A katonák Barna György tiszakeszi vörösőr-rajparancsnok, valamint Baranyi János és Szabó György helyi vörösőrök segédletével Kéki Andrásné Dobecz Zsófia 49 éves, Fonó Molnár András 53 éves, Salap Dániel 34 éves, Angyal János 59 éves és Harsányi István 39 éves helybeli lakosokat gyűjtötték össze a községházán. A 26 éves Smila Gyulát nem találták otthon, ő önként jelentkezett utóbb.¹⁰²

A letartóztatottak kiválasztására vonatkozóan eltérő információkkal rendelkezünk. Bizonyos, hogy a helyi vörösőrök kijelölése alapján történt összezedésük. Később az a hír terjedt el, hogy olyan ellenforradalmárokat tartóztattak le, „kik a románoknak titkos jeleket adtak le a vörös hadsereg hollétéről és állásáról.”¹⁰³ Ez azonban 1919-ben még nem merült fel. Szendrey László kötete szerint „Kéki Andrásnét azzal vádolták, hogy valami bujdosó, nemzeti érzelmű tisztnek, aki a keszi réven akart átszökni a románokhoz, szállást adott, míg a szökésre alkalmas idő eljött. Fonó Molnár Andrászt azzal vádolták, hogy a csónakján ellenforradalmárokat szöktetett át a Tiszán. Salap Dániel valami puskát lelt és nem szolgáltatta be a vörösöknek. Harsányi István, az egész falu által szeretett, becsült, derék öregember ellenforradalmár volt. Angyal János korcsmáros nemzeti érzelmű tiszteket rejtegetett és szöktetett át a Tiszán. Smila Gyulánál fegyvert találtak. Ezek voltak a vádak, amellyel két falubeli vörösőr feljelentette a szerencsétlen embereket a mezőcsáti járási vörösőrparancsnoknak.”¹⁰⁴

Az iratok részben alátámasztják Szendrey leírását. Smila Gyula és Angyal János kiválasztását valóban az indokolhatta, hogy részt vettek három menekülő ember – köztük állítólag egy főispán – Tiszán való átszállításában. Ezzel a váddal korábban eljárás is indult ellenük. Smilát Pál Ferencsel és Dobecz Jánossal a miskolci forradalmi törvényszék elé állították, amely felmentette őket, így három nap elteltével szabadultak.¹⁰⁵ Ezzel egy időben, július 10-én Angyalt is őrizetbe vették egy napra¹⁰⁶, de akkor még neki sem esett komolyabb bántódása.

101 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Tomka András kihallgatása. 1919. október 31., Galbács József bírósági vallomása.

102 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Bogdán János kihallgatása. 1919. augusztus 19.

103 MNL BAZML XXXV. 1. 2/72. ő.e. Özv. Bányik Orbánné levele az MSZMP B.-A.-Z. Megyei Bizottságának, 1957. szeptember 26.

104 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 71.

105 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Ferenczi Sándor kihallgatása. 1919. október 10.

106 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Jegyzőkönyv J. Nagy Sándor vörösőr ügyében, 1919. augusztus 30.

Molnár András és Salap Dániel letartóztatására azért kerülhetett sor, mert épp előző nap egy vörösört fegyvereinek lerakására szólítottak fel.¹⁰⁷ Harsányi István hasonlóképp a fegyver letételére szólított fel egy vörösört.¹⁰⁸ Kéki Andrásné pedig minden bizonnyal fiai – a szöktetéssel megvádolt Dobecz János és József – helyett fogták le, akiket a vörösörök nem találtak otthon.¹⁰⁹

A letartóztatott tiszakeszietek ezután a községházáról Barna György helyi vörösör-parancsnok utasítására két kocsin – Tomka András és Huszár István vöröskatonákkal – Baranyi János és Szabó György helyi vörösörök kísérték Mezőcsátra, ahol átadták őket a salgótarjáni munkásszázad katonáinak.¹¹⁰ A szerencsétleneket „kikérdezés” címén hurcolták el.¹¹¹

A tiszakeszietek a zászlóaljparancsnokság politikai megbízottjának, Gádor Bélának adták át¹¹², aki állítólag már ekkor kijelentette, hogy „le kell löni őket”, majd az egyik letartóztatottat – valószínűleg Smila Gyulát¹¹³ – egy Frommer pisztollyal úgy főbe verte, hogy orvoshoz kellett vinni, a többit pedig felpozta.¹¹⁴ A tiszakeszietek Gádor kihallgatta, majd „mint ellenforradalmárokat” ezután Répánszky Imre vörösör-rajparancsnokhelyettes írásos elismervénnyel adta át a mezőcsáti fogház-felügyelőségnek.¹¹⁵

A falusiak egy éjszakát töltöttek a fogházban, kivégzésükről csak később döntött Gádor Béla politikai megbízott. Az 1934-es eljárás során több tanú vallotta, hogy július 30-án a parancsnokság Korona szállóban lévő székhelyén nyíltan közölte a vörös katonákkal, hogy a letartóztatottakat a felettes hatóság utasítására el kell bocsájtani, miután sem a forradalmi törvényszék, sem a zászlóalj-parancsnokság nem hajlandó elítélni. Kijelentette ugyanakkor, hogy „*ezek után hát nekünk kell ítélni felettük, mert az ellenforradalmárok szabadon bocsátása, nagy szegylene lenne a proletárdiktatúrának*”.¹¹⁶ A konkrét utasítást azonban Gádor csak délután 4 óra körül adta ki Back Dénes zászlóaljküldöncnek, azzal, hogy Tomka Andrásnak továbbítsa azt. Back bírósági vallomása szerint Tomkát

107 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Bogdán Sándor kihallgatása. 1919. október 10.

108 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Bogdán Sándor kihallgatása. 1919. október 10.

109 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. 12569/áü. 1919. sz. vádindítvány.

110 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Baranyi János kihallgatása. 1919. augusztus 17.

111 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. öz. Fonó Molnár Andrásné és öz. Salap Dánielné kihallgatása. 1919. augusztus 19.

112 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Ponyi István kihallgatása. 1919. október 17.

113 Az 1934-es eljárás során az egyik tanú azt vallotta, hogy Gádor két embert is bántalmazott ily módon: „Salap Dánielt és Schmila Gyulát kétszer fejbevágot a Frommer-pisztolyának agyával, úgyhogy utóbbinak beszakadt a feje.” (Halálra ítélték Gádor Bélát. Reggeli Hírlap, 1934. június 21.) Az 1920-as eljárás során azonban a szemtanúk egyöntetűen egyetlen – név szerint meg nem nevezett – személy ily módon történő bántalmazásáról vallottak.

114 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Tomka András kihallgatása. 1919. október 17., 1919. október 31.

115 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Átvételi elismervény, 1919. július 29.

116 Kötéláltali halálra ítélte a törvényszék Gádor Bélát, a mezőcsáti tömeggyilkosság megrendezőjét. Magyar Jövő, 1934. június 21.

nem találta meg, ezért Penyaskó István rajparancsnokkal közölte Gádor utasítását. A rajparancsok kérdésére a vöröskatonák önkéntesekként jelentkeztek, s közülük a parancsnok 12 főt választott ki.¹¹⁷ Back elmondásával szemben vádlott-társai a későbbi eljárás során úgy nyilatkoztak, hogy Back szólította a vöröskatonákat őrségbe, és ők ekkor még nem tudták, hogy kivégzésben kell majd részt venniük.¹¹⁸

A fogházban 1919. július 30-án este 6 óra körül a tiszakeszi „ellenforradalmárokat” Penyaskó István rajparancsnok vette át elismervény ellenében, azt azonban „Turonyi János” néven írta alá.¹¹⁹ Az épületből Back Dénes küldönc és Penyaskó István kísérte ki őket az épületből, ahol 12 fegyveres várakozott rájuk.¹²⁰ A tiszakeszieket ezután – állítólag „*Nem hallgatunk senkinek a szavára, kötelet a fehér gárda nyakára*” kezdetű proletárnótát énekelve¹²¹ – Ároktő irányába kísérték.

Szendrey László leírása szerint a letartóztatottakat egy akácós fasornál arra utasították a vöröskatonák, hogy ássák meg a saját sírjaikat, s mikor ezt ők megtagadták, „*agyba-főbe verve kényszerítették őket a parancs végrehajtására.*”¹²² Ez azonban nem volt igaz. Még úton volt a kivégzésre tartó menet, amikor Mezőcsáttól mintegy négy-öt kilométerre három katona csákánnyal és lapáttal készítette elő a tömegsírt. Mikor megérkezett a tiszakeszieket kísérő menet, még nem végeztek munkájukkal, az ásásra mintegy fél órát kellett várni. A sírásókat ezután előreküldték. A tiszakeszikkel letetették csomagjaikat, majd beültették őket a mintegy 80-100 centiméter mély gödörbe. A kivégzőosztag néhány lépésnyi távolságra sorba állt, majd sortüzet adott le az „ellenforradalmárookra”. Az agyonlövésben részt vevő katonák későbbi vallomása szerint a kivégzést Back Dénes vezényelte le, a tiszakeszikkel ő közölte halálra ítélésüket, majd az ő „Tüzelj!” parancsára kellett lövéseket leadni a szerencsétlenekre.¹²³

117 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Back Dénes bírósági vallomása.

118 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Miklós István, Maáz József kihallgatása. 1919. október 17.

119 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Elismervény, 1919. július 30.; Bak Dénes hallgatása. 1919. október 30.

120 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Endreiter József és Miklós István kihallgatása. 1919. október 24.

121 Vallanak a tiszakeszi gyilkosok. Magyar Jövő, 1920. március 19.

122 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 72.

123 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Maáz József és Ródig Rezső kihallgatása. 1919. október 24.

Társai egybehangzó vallomásával szemben Back Dénes tagadta, hogy parancsot adott volna a kivégzésre. Állítása szerint ő csupán küldöncként továbbította Gádor parancsát: „Ezen minőségemben kaptam azt a parancsot Gádor nevű zászlóalj politikai és egyben vádbiztostól, hogy sürgesse meg a századnál az előző nap már meghozott ítélet végrehajtását. ... A parancsot továbbítottam a század egyik rajparancsnokához. Egyébként semmiben közre nem működtem, aktív részt nem vettem, csupán mint szemlélő szemtanúja voltam az ítélet végrehajtásának.” (MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Back Dénes levele a miskolci törvényszéknek. Dátum nélküli.)

Két vádlott bírósági vallomása szerint még Back parancsa előtt az egyik katona fegyvere elsült, mire a többiek is löni kezdtek.¹²⁴ Az áldozatok közül hármat ezután bajonettel is megszúrtak.¹²⁵

A halotti anyakönyv szerint mindannyian 1919. július 30-án délután 7 órakor haltak meg a mezőcsáti határban, „főbelövés” által. A bejegyzések megjegyzése szerint a földműveseket „a vörös katonaság golyó által kivégezte”.¹²⁶ Ez esetben tehát már az 1919. augusztus 9-én bevezetett halotti anyakönyvi bejegyzések alapján is bizonyított, hogy mind a hatan a vörösteror áldozatai voltak.

A holttesteket augusztus 2-án exhumálták, majd Tiszakeszi községbe szállították és temették el. A románok Barna Györgyöt és Baranyi Jánost augusztus 3-án lefogták. Baranyi János vallomása szerint Barna Györgyöt később a románok átadták a kivégzett Kéki Andrásné két fiának, Dobecz Józsefnek és Jánosnak, akik agyonlőtték őt.¹²⁷ Ez az állítás azonban nem igazolható, Barna halálesete a tiszakeszi anyakönyvekben nem került rögzítésre.

A tömeggyilkosság kivizsgálására a hivatalos nyomozás 1919 augusztusában indult meg. Adataink szerint elsőként a tiszakeszi vörösöröket tartóztatták le, így augusztus 17-én Baranyi Jánost, 20-án Diósgyőrben Körtvélyesi Gyulát, végül szeptember 5-én az addig bujkáló J. Nagy Sándort. 1919 októberében a salgótarjáni csendőrség is nyomozást vezetett, s október 17-én tizenkét letartóztatást eszközölt. Köztük Szalvai Mihály, Gyurcsik András, Einreiter József, Bódi István, Illés Sándor, Miklós István, Maáz József beismerte, hogy részt vett a kivégzésben.¹²⁸ A nyomozás hírére október 22-én Back Dénes is jelentkezett, akit szintén azonnal lefogtak.

Az államügyészség végül 18 személlyel szemben emelt vádat. A miskolci kir. törvényszék dr. Rázsó Gyula elnökletével 1920. március 18–21-én folytatta le a tárgyalást. A vádlottak tagadták bűnösségüket, Back azt is, hogy a kivégzésben – a parancs hírének továbbításán túl – szerepet játszott volna. A törvényszék Back Dénes diósgyőri vasesztergályost, Endreiter Józsefet, Bódi Istvánt, Gyurcsik Andrást, Miklós Istvánt, Illés Sándort és Huszár Istvánt hat rendbeli gyilkosság miatt kötél által végrehajtandó halálra ítélte. Maáz Józsefet és Szalvai Mihályt 15, Tomka Andrást 10, Ródig Dezsőt 5, Schréter Mártont 2, J. Nagy Sándort tiszakeszi földművest 10¹²⁹, Körtvélyesi Gyula diósgyőri napszámot 8, Baranyi János tiszakeszi földművest 12, Becska Istvánt 3, Schréter

124 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Maáz József és Ródig Dezső bírósági vallomása.

125 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Dr. Dobos József törvényszéki orvos bírósági vallomása.

126 MNL BAZML XXXIII. 1/a. 2529. 40/1919., 41/1919., 42/1919., 43/1919., 43/1919., 44/1919., 45/1919.

127 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Baranyi János kihallgatása. 1919. augusztus 17.

128 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Szalvai Mihály kihallgatása. 1919. október 17.

129 Egy Kádár-korszaki kötet szerint miután súlyos börtönre ítélték, „kb. 1922-ben Balassagyarmaton kivégezték”, ez azonban bizonyosan nem tévedés volt. *Táboros Sándor: A mezőcsáti járás eseményei a két forradalom időszakában (1918–1919). Mezőcsát 1969. 98.*

Jánost 2, Pónyi Istvánt 1 év fogházra ítélte.¹³⁰ A halálra ítélték valamennyien kegyelemért folyamodtak. Az ítélethirdetés után a törvényszék visszavonult és átalakult kegyelmi tanácsá. A bírák egyhangú határozattal egyik halálraítéltet sem találták kegyelemre méltónak.¹³¹

Ezt követően nem várt fordulat következett be, az államügyészség Penyigei M. Lajos főállamügyész-helyettes kezdeményezésére a per újrafelvételét indítványozta a Kúriánál. Az ítélethirdetés után ugyanis új bizonyíték jutott a tudomásukra, „amelynek alapján bizonyítható lesz az, hogy Back Dénes a bíróság előtt hamis vallomást tett terhelt társai ellen s bizonyítható lesz az, hogy a többi halálraítélt csak van eszköze volt Back Dénesnek és Gádor Bélának.”¹³² „Az államügyészség utólagos; megállapítása szerint kiderült, hogy Back Dénesen kívül a hat halálraítélt nem önkaratukból hajtották végre a gyilkosságot. A halálraítélték Back Dénes és Gádor Béla intézkedésére jelentek meg a helyszínén, maguk sem tudták, hogy miért rendelik ki őket oda, csak amikor a sírhoz értek, akkor tudták meg, mi történik. De ekkor a vádlottak már nem térhettek ki a rendelet végrehajtása elől és így végezték ki az áldozatokat.”¹³³ Perjessy Mihály kúriai bíró elnöklésével az ötös tanács Back ügyének kivételével rendelte el a bűnügy újrafelvételét.¹³⁴

Back Dénest – ítélete jogerőssé válásával – 1921. január 11-én végezték ki Miskolcon, az ügyészség udvarán akasztották fel. Állítólag még a siralomházban is „arra hivatkozott, kezeit tördelve, hogy igaz, ő volt a szakasziparancsnok annak a csoportnak, amely sortűzzel megölte a hat tiszakeszi ártatlant, azonban kénytelen volt engedelmessé válni Gádor politikai megbízottak, mert az avval fenyegetőzött, hogy ha ellenáll, őt fogja forradalmi törvényszék elé állítani és kivégeztetni.”¹³⁵ Back holttestét a köztemetőn kívül helyezték el, a szántóföldön.¹³⁶

Nem jogerősen halálra ítélt társai újrafelvételi tárgyalásra 1921 áprilisában került sor. A vádlottak azzal védekeztek, hogy őket Back rendelte ki és előzőleg leitatták őket. A törvényszék végül mindannyiuk büntetésén enyhített, Huszár Istvánt és Gyurcsik Andrást 15-15 évi, Bódi Istvánt, Endreiter Józsefet, Illés Sándort és Miklós István 14-14 évi fegyházra ítélte.¹³⁷ Büntetésüket azonban nem kellett letölteniük, ugyanis – állítólag személyesen Rákosi Mátyás

130 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Miskolci Kir. Törvényszék 1919. B. 3949/6. sz. ítélete.

131 MNL BAZML VII. 1/f. 6852/1923. Jegyzőkönyv a kegyelmi tanács üléséről. 1920. március 21.

132 Újrafelvétel a tiszakeszi gyilkosok bűnügyében. Magyar Jövő, 1920. március 31.

133 A tiszakeszi bűnpör újrafelvételét kéri az államügyészség. Magyar Jövő, 1920. március 30.

134 Új tárgyalás a tiszakeszi gyilkosság ügyében. Magyar Jövő, 1920. március 19.

135 Kötélhalálra ítélték a mezőcsáti tömeggyilkost. Kis Újság, 1934. június 21.

136 Exhumálására és a miskolci hősök temetőjében való újratemetésére 1957. október 3-án került sor. (Bak Dénes elvtárs némán is vádol... Észak-Magyarország, 1957. október 3.)

137 A miskolci ügyészség kérésére a tiszakeszi kommunista tömeggyilkosság értelmi szerzőjét is elfogták Bécsben. Magyar Jövő, 1925. április 7.

közbenjárására – magyar foglyokra cserélték ki őket, s a Szovjetunióba távozhattak.¹³⁸ Egyes adatok szerint a szovjetek Baranyi Jánost¹³⁹ és Szalvai Mihályt is kicserélték. Az ily módon a Szovjetunióban letelepedők közül később mindössze ketten tértek vissza Magyarországra, Endreiter és Szalvai.¹⁴⁰

A per során gyakorta felmerült, hogy a kivégzést elrendelő Gádor Bélát nem sikerült felelősségre vonni, ő ugyanis a kommün bukása után külföldre menekült. A volt politikai megbízott 1925-ben Bécsben – magát politikai menekültnek feltüntetve – letelepedési engedélyt kért. A bécsi rendőr-igazgatóság értesítése alapján a miskolci kir. ügyészség azonnal távirati megkeresést küldött az osztrák fővárosba, s kérte Gádor azonnali letartóztatását és a kiadatási eljárásig történő fogva tartását. Jelezték egyúttal, hogy Gádort hat rendbeli gyilkosság büntetében mint felbujtót körözik.¹⁴¹ Az osztrákok másfél év után megtagadták a kiadást, ők ugyanis politikai bűncselekményként értékelték Gádor tevékenységét. A volt politikai megbízott – aki később Pozsonyba költözött¹⁴² – perére csak a tömeggyilkosság után tizenöt évvel, 1934-ben került sor. Gádor saját bevallása szerint ugyanis hazatért „bűnhődni”.¹⁴³ 1934. március 7-én Nagy István álnéven próbált átlépni a somoskőújfalui határállomáson, azonban a vámtisztek felismerték, letartóztatták és a miskolci ügyészségre szállították.¹⁴⁴

A miskolci törvényszék 1934. június 18-án kezdte meg Gádor Béla bűnügyi tárgyalását.¹⁴⁵ A vádlott tagadta bűnösségét, ahogy azt is, hogy a kivégzésre parancsot adott volna: „Ő csak azt az utasítást adta, hogy a hat embert szállítsák Miskolcra és adják át a forradalmi törvényszéknek.” Többen azonban terhelő vallomást tettek ellene, egyesek szerint jelen is volt a kivégzésen, ahol a sortűz végeztével azt az utasítást adta, hogy „Aki nem döglött meg, abba szúrjatok bele!”¹⁴⁶ A miskolci törvényszék 1934. június 20-án felbujtói bűnrészesként találta bűnösnek hat rendbeli gyilkosság büntetében és kötél általi halálra

138 Korabeli lapértesülés szerint 1921-ben csak három személyt adtak át „mint cserefoglyot” a szovjeteknek. Elfogták a mezőcsáti ellenforradalmárok tömeggyilkosát. Reggeli Hírlap, 1934. március 9.

139 Táboros S.: A mezőcsáti járás i. m. 98.

140 MNL BAZML XXXV. 1. 2/72. ő.e. Endreiter József veterán levele Bakk Dénes vöröskatonáról.; Özv. Bányik Orbánné levele az MSZMP B.-A.-Z. Megyei Bizottságának, 1957. szeptember 26.

141 A miskolci ügyészség kérésére a tiszakeszi kommunista tömeggyilkosság értelmi szerzőjét is elfogták Bécsben. Magyar Jövő, 1925. április 7.

142 Halálra ítélték a miskolci kommunista pör vádlottját. Népszava, 1934. június 21.

143 Halált kér az ügyész a mezőcsáti vörös hóhér fejére. Budapesti Hírlap, 1934. június 20.

144 Kötélhalálra ítélték a mezőcsáti vörös hóhért. Budapesti Hírlap, 1934. június 21.

145 Ügyének iratai nem kerültek levéltári megőrzésbe, így a korabeli sajtó alapján tekintjük át a per történetét.

146 A mezőcsáti vörös rém tagadja a hat gyilkosságot. Friss Újság, 1934. június 19.

ítélte Gádort.¹⁴⁷ A magát még mindig ártatlannak tartó Gádor és védője fellebezték. Ügyében a debreceni ítéletábla döntött, amely büntetését életfogytig tartó fegyházra változtatta.¹⁴⁸

17. Berecz Bóza János – Borsodnádasd, 1919. augusztus

Váry Albert és Szendrey László szerint Berecz Bóza Jánost Borsodnádasd határában, a románok elől menekülő vöröskatonák gyilkolták meg, majd elrabolták szekereit és két lovát. A történetet Szendrey kötetében részletesen közölte annak ellenére, hogy a gyilkosságnak minden bizonnyal nem volt szemtanúja. Leírása szerint „*az oláhok elől menekülő vörös katonák kerültek 1919. augusztus 29-én Borsodnádasd határába. Az oláhok akkor már fogdosgatták a fosztogatásokban és gyilkosságokban részes vörösöket össze és ezek a vörös katonák az elfogatás elől menekültek valahonnan. ... a közeli cseh határ felé akartak menekülni. A csehek ugyanis enyhébben kezelték a vörösöket, mint a románok... Ebben a járatban voltak a mi vöröseink is, akik aug. 29-én a nyári hőségtől tikkadtan rótták a poros dűlőutakat. Egy fordulónál kétfelé ágazott az út és a fáradt vörösök nem tudták, hogy merre induljanak. ... Berecz Bóza János is ott szántogatott az egyik darab földön. Az útkereső vörösök őt látták meg és hozzá indultak el tanácsot kérni. A gazda maga is észrevette a vörös katonákat. Láta, hogy felé tartanak. Tudta, hogy a vörösökkel nem jó barátkozni, ezért befelé mozgatta az ekét a táblán.*”¹⁴⁹ Berecz Bóza kérdésekre megmutatta nekik, merre van a cseh határ, a vörösök azonban felszólították, hogy fogja ki az ekéből a lovakat, állítsa a szekérhez és vigye őket a határhoz. Berecz Bóza tiltakozott, mire az egyik agyonlőtte. Gyilkosa ezután megmotozta, de csak cigarettát talált nála, ezért „dühösen belerúgott a testbe, felült a szekerre és röhögő társaival elkarikázott a cseh határ felé”¹⁵⁰

Mind Váry, mind Szendrey a borsodnádasdai csendőrőrs 1920. július 6-án kelt 309/1920. sz. jelentésére hivatkoztak, amely azonban ma már nem fellelhető.¹⁵¹ A Berecz Bóza haláláról szóló történet több oknál fogva kérdéseket vet fel, halálának ideje bizonyosan téves. A borsodnádasdai körjegyzőség iktatókönyvének tanúsága szerint tetemét a szentdomonkosi határban Koós János kondás találhatta meg 1919. augusztus 9-án, tehát a csendőrség jelentésében megállapított haláleset előtt húsz nappal.¹⁵² Az 53 éves Berecz Bóza János halotti anyakönyvi bejegyzése szerint Váry és Szendrey állításával szemben nem gazdálkodó volt, hanem gyári munkás. Halotti bejegyzése részben feltételezheti, hogy halála a csendőrség által megállapított körülmények között történt, annak okaként

147 Halálraítélték a mezőcsáti hatszoros vörös gyilkost. Az Est, 1934. június 21.

148 Halálos ítélet után örökrabság. Friss Újság, 1934. október 27.

149 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 75–76.

150 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 77.

151 Szendrey L.: Most 25 éve... i. m. 77.

152 MNL BAZML V. 121. 27. kötet. 1098. sz. bejegyzése.

ugyanis „rablógyilkosság, agyonlövés” szerepel.¹⁵³ Berecz Bózánál minden bizonnyal azt tudták megállapítani, hogy agyonlőtték, s hogy lovait és szekerét elrabolták, az elkövetők kilétét pedig csak feltételezték. Halálesete tehát nem köthető bizonyossággal a vörösterorhoz, sem a vöröskatonákhoz.

18. A zsidó áldozatok kérdése

Sem Váry Albert, sem Szendrey László nem említette, de az Egyenlőség című zsidó politikai hetilap már 1919. szeptember 11-én további miskolci „zsidó mártírok”-ról számolt be. Állításuk szerint 1919. „május 19-én Miskolcon, az Avason kivégezték: Klein Béla dr. kolozsvári orvost ellenforradalmi és hazafias üzemek miatt. Ugyancsak kivégezték Lefkovics Bernát földbirtokost”.¹⁵⁴ Halálesetükről a lap 1920. február 21-én ismét megemlékezett, ezzel kívánták ugyanis többek között alátámasztani azt, hogy zsidók is voltak az ellenforradalmárok között.¹⁵⁵ E két gyilkosságnak azonban a korabeli anyakönyvekben, iratokban nincs nyoma. A miskolci Magyar Jövő az utóbb megjelent cikkekre válaszul, 1920. február 27-én gúnyos írást jelentett meg, amelyben megkérdőjelezte a zsidó lap állításait: „tudnak-e valamit ezekről a miskolci kivégzésekről, vagy csak az Egyenlőség fantáziájában él ez a két kivégzés?”.¹⁵⁶ E két haláleset megtörténtét, illetve annak körülményeit tehát már saját korában megkérdőjelezték, s az iratok hiánya, illetőleg a halálesetek – akár utólagos – anyakönyvezésének elmaradása miatt vélhetően ezt jogosan tették.

Összegzés – A nemzeti vértanúk emlékművének tükrében is!

A felsorolt esetekből kitűnik, hogy a „vörös rémuralom”, a vörösteror Borsod vármegyei áldozatainak száma kevesebb lehetett, mint Váry Albert és Szendrey László jegyezte. Az általuk említett 24 főből egy esetben bizonyosan nem a megyében történt a haláleset (Weinberger György), egy esetben pedig az is kérdéses, hogy egyáltalán történt-e ilyen (Bucher Béla). Az „áldozatok” között egy fő – általuk is beismerten – baleset áldozata volt (Kovács Lajos), négyen pedig minden bizonnyal ismeretlen okból veszítették el életüket, halálesetük iratokkal alátámaszthatóan nem köthető politikai okokhoz (Endrész László, Balog Dániel, Molnár Terézia, Berecz Bóza János). Két leány (Czövek Erzsébet és Fodor Lídia) a vörösöknek a cseh megszállókkal folytatott tűzharca során lelte halálát. Lutter László kétséget kizáróan személyi bosszú áldozata volt, s gyilkosai sem vörösörök, sem vöröskatonák nem voltak, így meggyilkolása színtiszta köztörvényes cselekedet volt. Ugyancsak bosszú, illetve nem beszámítható állapot miatt halhatott

153 MNL HML XXXIII. 1/c. Bükkszenterzsébet halotti anyakönyve. 58/1949.

154 A magyar zsidók mártiriuma. Egyenlőség, 1919. szeptember 11.

155 Nem volt köztük zsidó? Egyenlőség, 1920. február 21.

156 Gyerünk csak... Magyar Jövő, 1920. február 27.

meg Héthy Dezső, illetve Göllén József, halálesetük minden bizonnyal a felfokozott, háborús hangulat sajnálatos következménye volt. Az eseteket számba véve, „tisztán” a „vörös rémuralomnak”, vörösterrornak tulajdonítható haláleset igazából tizenkét főnél állapítható meg, egy fő (Kiss Ernő) egy „terrorcsapat” támadásakor halt meg, a többieket (Görgey-házaspár, Reisz Frigyes, Betes Lajos, Korpff Ferencné, hat tiszakeszi lakos) a csehekkel, illetve románokkal való együttműködéssel, illetve ellenforradalmi magatartással vádolták.

Számításunk – kis híján – egybeesik a „Nemzet Vértanúinak 1918–1919 Országos Emlékbizottsága” korabeli jelentésével, 1929-ben összeállított névsorukban tizenegy Borsod vármegyei áldozat szerepelt.¹⁵⁷ Felsorolásukban – általunk nem érthető okból Korpff Ferencné nevét azonban nem találni. Beszédes azonban, hogy az emlékbizottság jóval kevesebb Borsod vármegyei áldozatot tartott számon, mint akár Váry Albert vagy Szendrey László. Utóbbi példájából is láthatjuk azonban, hogy Váry és az emlékbizottság törekvései ellenére is a propaganda nem törekedett valós számokra, mint ahogy iratokkal bizonyítható valós történetekre sem.

Tanulmányunkban nem állítjuk, hogy a vörösterror áldozatainak vizsgálatánál megfelelő „szemüveget” alkalmaztunk. Vita tárgya lehet, hogy a terror áldozatának tekinthető-e egy vörösőr által vélhetően pillanatnyi elmezavar (Göllén József), vagy egy vöröstitzt által ittasság (Héthy Dezső) miatt elkövetett gyilkosság. Az mindenesetre bizonyos, hogy minden egyes halálos áldozattal járó eset önálló vizsgálatot követel. Szomorú, hogy száz év távlatából már nem állnak teljeskörűen rendelkezésre a halálesetek felderítését tartalmazó jelentések, törvényszéki iratok, mint ahogy az is, hogy amikor még léteztek, vagy létezhetek, nem képezték történészek vizsgálatának a tárgyát. A Tanácsköztársaság halálos áldozataival így a Horthy-rendszerben mindössze egy írói vénával megáldott nem szakmabeli foglalkozott, a Kádár-rendszerben pedig senki sem. Utóbbi korszakban részben érthető is, hogy nem kívántak ezen véres eseményeknek publicitást adni. Az azonban már kevésbé érthető, hogy a '19-es áldozatok emlékét miért csak kevés településen ápolják és miért nem figyelt fel rá érdemben szakmánk a százéves évforduló előtt.

Felhasznált szakirodalom és források

Az Est, 1919. 10. évfolyam, 79. szám, október 11.

Az Est, 1934. 25. évfolyam, 138. szám, június 21.

Bodnár Tamás: Alsószolcai életrajzi lexikon. Vay Miklós Egyesület. Alsószolca, 2010.

Bödök Gergely: Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921) Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola. Doktori disszertáció. Eger, 2018.

¹⁵⁷ MNL BAZML IV. 2405/b. 2630/1930.

- Budapesti Hírlap, 1934. 54. évfolyam, 137. szám, június 20.
Budapesti Hírlap, 1934. 54. évfolyam, 138. szám, június 21.
Egyenlőség, 1919. 38. évfolyam, 17. szám, szeptember 11.
Egyenlőség, 1920. 39. évfolyam, 8. szám, február 21.
Észak-Magyarország, 1957. 13. évfolyam, 231. szám, október 3.
Friss Újság, 1934. 41. évfolyam, 136. szám, június 19.
Friss Újság, 1934. 41. évfolyam, 243. szám, október 27.
Kis Újság, 1934. 47. évfolyam, 138. szám, június 21.
Konok Péter: Az erőszak kérdései 1919–1920-ban. Vörösteror-fehérterror. Múltunk 2010/3. 72–91.
Lehoczky Alfréd: A Magyar Tanácsköztársaság története Borsodban és Miskolcon. Miskolc M. J. Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága. Miskolc, 1969.
Magyar Jövő, 1919. 1. évfolyam, 14. szám, október 21.
Magyar Jövő, 1919. 1. évfolyam, 33. szám, november 12.
Magyar Jövő, 1920. 2. évfolyam, 22. szám, január 28.
Magyar Jövő, 1920. 2. évfolyam, 48. szám, február 27.
Magyar Jövő, 1920. 2. évfolyam, 66. szám, március 19.
Magyar Jövő, 1920. 2. évfolyam, 75. szám, március 30.
Magyar Jövő, 1920. 2. évfolyam, 76. szám, március 31.
Magyar Jövő, 1920. 2. évfolyam, 125. szám, június 1.
Magyar Jövő, 1921. 3. évfolyam, 202. szám, szeptember 7.
Magyar Jövő, 1925. 7. évfolyam, 79. szám, április 7.
Magyar Jövő, 1934. 14. évfolyam, 138. szám, június 21.
Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML) vonatkozó fondjai
Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML) vonatkozó fondjai
Népszava, 1934. 62. évfolyam, 137. szám, június 21.
Reggeli Hírlap, 1919. 28. évfolyam, 213. szám, november 11.
Reggeli Hírlap, 1920. 29. évfolyam, 12. szám, január 16.
Reggeli Hírlap, 1920. 29. évfolyam, 22. szám, január 28.
Reggeli Hírlap, 1934. 43. évfolyam, 55. szám, március 9.
Román János: Regeszták a Tanácsköztársaság Borsod megyei szerveinek történetéhez. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve. 8. Miskolc, 1969. 437–479.
Szendrey László: Most 25 éve... Emlékezés a vörös rémuralom borsodi áldozataira. Hejőbába, 1944.
Táboros Sándor: A mezőcsáti járás eseményei a két forradalom időszakában (1918–1919). Mezőcsát, 1969.
Tóth Béla: Talpon. Tiszatáj 1974/4. 12–27.
Váry Albert: A vörös uralom áldozatai Magyarországon. III. kiadás. Budapest, 1993.

KLESTENITZ TIBOR

A KERESZTÉNY KURZUS AZ ÉSZAK-MAGYARORSZÁGI RÉGIÓ KERESZTÉNY SAJTÓJÁBAN*

Jelen tanulmány egy katolikus és egy református sajtótermék elemzésével mutatja be, hogy az észak-magyarországi régió egyházi értelmisége hogyan látta az első világháborút közvetlenül követő korszakot, a keresztény kurzus időszakát. Az 1919-ben hatalomra kerülő ellenforradalmi berendezkedés kereszténynek és nemzetinek nevezte magát, ám ezeket a fogalmakat valójában még a rendszer követői sem értelmezték soha egységesen. A kurzus három fő irányzata, azaz a szegedi fajvédők, az újkonzervatív-katolikus, illetve a status quo konzervatív csoportok gyakran vélekedtek eltérően az ideológiai kérdésekről.¹A kereszténység azonban minden irányzat számára fontos hívószót jelentett, még ha ennek valódi jelentőségét igen különbözően is értékelték.

A tanulmány számára az elsődleges elemzési szempontot az a kérdés jelenti, hogy az egyházi orgánumok véleményalkotói hogyan ítélték meg a hitéleti téren lezajló folyamatokat. A közgondolkodást a világháborút követően az európai és a magyar kultúra végső, apokaliptikus válságától való félelem hatotta át, és számos gondolkodó jutott arra a következtetésre, hogy valamiféle új vallásosságra lenne szükség az idegenségbe és relativizmusba süllyedő társadalom megmentésére.² A szakirodalomban elterjedt vélekedés szerint a korszakban – elsősorban a katolikus közösségekben – páratlan hitéleti fellendülés volt tapasztalható. „A kortárs szemtanúk egybehangzó tanúsága szerint Magyarországon a vallásosság, hitbuzgalom sokkal mélyebb, intenzívebb lett a forradalmak nyomán, mint volt annak előtte”³ – írja például egy szerző. Ennek az értékelésnek azonban számos korabeli forrás mond ellent, amelyek arra mutatnak, hogy 1919 őszén, a közvetlenül a Tanácsköztársaság bukását követő hónapokban ugyan valóban sokan érzékelték a vallásos felbuzdulás nyomait, ez azonban hamarosan átadta helyét a hitközöny növekedésének. A vallásos kortársak 1920-tól kezdve a hitbuzgalom hanyatlásáról számoltak be. A hivatalába 1921-ben beiktatott dunamelléki református püspök, Ravasz László például úgy látta: „Ma más világban élünk, mint atyáink; új módszerre és új lélekre van szükségünk. Régen a templom révén mindenkit elértünk; ma azért folyik a küzdelem, hogy a templom újra

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával (azonosító: 124418) készült.

1 Erről részletesen lásd: *Gergely Jenő*: A „keresztény-nemzeti” ideológia (1919–1944). Társadalmi Szemle 41 (1986) 2. sz. 81–93.

2 *Laczkó Miklós*: Válságkorszak – válságelméletek. Három alapmű az 1920-as évek magyar szellemi életéből. Múltunk 52 (2007) 3. sz. 4–5.

3 *László T. László*: Egyház és állam Magyarországon 1919–1945. Bp. 2005. 145.

*lelki kohó lehessen.*⁴ A válságtudat hátterében, sok egykorú vélemény szerint is, főleg az első világháború következményei álltak,⁵ de az idő múlásával az is egyre fontosabb szerepet kaphatott, hogy a keresztény kurzus, amely mellett az egyházak látványosan elkötelezték magukat, képtelen volt a súlyos szociális kérdések hatékony kezelésére.⁶

A kurzus megítélését két észak-magyarországi egyházi sajtótermék tükrében vizsgálom. Az 1905-ben létrehozott *Sárospataki Református Lapok* a helyi főiskola és a tiszánineni református egyházkerület szócsove, az egyházi közélet tekintélyes hetilapja volt, amely a hivatalos információk közlésén túl vitafórumot is nyújtott a kerület lelkészeinek.⁷ Ezzel ellentétben az *Egri Katolikus Tudósító* új kezdeményezésnek számított, amely kifejezetten a világháborúnak köszönhetette létét: 1916-ban alapította meg az Egri Hitbuzgalmi Egyesületek Vezérlő Bizottsága. A havilap számára maga Szmrecsányi Lajos érsek írt programcikket azt hangsúlyozva, hogy a világháború megrázkódtatásainak elviseléséhez meg kell erősíteni a nép jó szellemét és hazaszeretetét. A lapot ennek a nevelőmunkának az eszközeként indították útjára.⁸ Láthatjuk tehát, hogy az *Egri Katolikus Tudósító* közvetlenül a hívek tömegeinek megszólítására, egyfajta társadalmi propaganda folytatására törekedett. A két egyházi lap más funkciót töltött be, más célcsoportra összpontosított, ennek ellenére úgy vélem, hogy mégis lehetséges a tartalmi összehasonlítás.⁹

A két orgánium sorsa a Tanácsköztársaság időszakában hasonlóan alakult. A proletárdiktatúra a református hetilapot már 1919 márciusában betiltotta,¹⁰ a katolikus sajtótermék azonban kapott egy kis haladékot. Egerben a helyi újságírók szabadszervezete március 23-án háromtagú sajtóbizottságot

4 Idézi: *Hatos Pál: Szabadkőművesből református püspök.* Ravasz László élete. Bp. 2016. 177.

5 A szakirodalomból ezt hangsúlyozza például: Éva Mártonffy-Petrás: *Eine Alternative zum politischen Katholizismus. Die Rezeption der Soziallehre im Kreise der katholischen Intelligenz Ungarns in den dreißiger Jahren.* In: *Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918–1939.* Hrsg. Hans-Christian Maner – Martin Schulze Wessel. Stuttgart 2002. 205.

6 *Norbert Spannenberger: Die Katholische Kirche in Ungarn, 1918–1939. Positionierung im politischen System und „Katholische Renaissance“.* Stuttgart 2006. 58.; *Klestenitz Tibor: Reformtörekvések a magyar katolikus egyházban az I. világháború után.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 24 (2012) 1–2. sz. 67–84.

7 Az önmagát egyháztársadalmi lapként meghatározó orgánium kiadása 1905 júliusában indult meg. Felelős szerkesztője 1906-tól 1927-ig Rác Lajos volt. *Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon.* Szerk. Ladányi Sándor. Bp. 1977.

8 *Klestenitz Tibor: Az egri főegyházmegye katolikus sajtója a dualizmus korában.* In: *Fejezetek az ezer éves egri egyházmegye történetéből.* (Egri Érseki Gyűjtemények Kiadványai 1.) Szerk. Horváth István. Eger 2018. 148–149.

9 Ez az 1918-as év vonatkozásában már megtörtént. *Klestenitz Tibor: 1918 az észak-magyarországi régió egyházi sajtójának tükrében.* In: *Régióink története I. 1918: vég és kezdet.* Szerk. Gál Máté – Péterffy Gergely. Eger 2019. 117–130.

10 *Csűrös András Jakab: Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. A magyar reformátusság egy válságos időben.* Doktori disszertáció. Bp. 2017. 94.

alapított, amely kinyilvánította, hogy az *Egri Kath. Egyházi Tudósítót* „szigorú ellenőrzés alá veszi”, és arra az esetre, ha az „nem az új irányt szolgálja cikkeivel”, kilátásba helyezte betiltását is.¹¹ A kiadvány áprilisi száma már összeállt, amikor megjelentek a szerkesztőségben az új rendszer cenzorai, akik háromszor írták át az anyagot, úgy, hogy az utolsó változatban szinte már csak a miserendet volt szabad közölni.¹² Az ellenőrző bizottság egy „társszerkesztőt” is kinevezett a lap élére az egyik líceumi nyomdász személyében, aki azonban egy későbbi visszaemlékezés szerint „dicséretre méltó becsületességgel” viselkedett.¹³ Az orgánum májusi száma ugyan még megjelenhetett, de terjedelmét nyolc oldalban korlátozták. Ez volt az utolsó lapszám a kommün hónapjaiban.¹⁴

A Tanácsköztársaság bukása után a két orgánum reorganizálása eltérő pályán haladt. A katolikus sajtótermék kiadása már 1919 őszén folytatódott, működési feltételei biztosítottak voltak. Az 1920-as évben 189 új előfizetőt szerzett, felülfizetésekből mintegy tízezer, hirdetésekéből pedig közel négyezer korona bevételre tett szert. A kiadás még így is deficitessé lett volna, azonban egy adakozó kiegyenlítette a különbözetet.¹⁵ A *Sárospataki Református Lapok* viszont a Tanácsköztársaság általi betiltás után, az anyagi nehézségek miatt csak jelentősebb kihagyás után, 1921 februárjában tudott újra megindulni.¹⁶ A jobb összehasonlíthatóság szempontjaira való tekintettel ezért mindkét lapot az 1921-es év tükrében vizsgálom.

Az Egri Katolikus Tudósító – a tudatos katolikus társadalomszervezés eszköze

*„Sokat hangoztatott keresztény kurzusunk mindezideig nem teremtett túlságos mértékben őszinte és hamisítatlan kereszténységet. Olyant, amelyben nem a szó minden, hanem a meggyőződés, a hit s ez ennek megfelelő élet. »Etikává« párolták le sokan a kereszténységet, amelyet azonban inkább hirdetni szokás, mint betartani!”¹⁷ – írta az *Egri Katolikus Tudósító* 1921. februári vezércikkében a keresztény kurzus egyik szellemi megalapozójaként ismert jezsuita páter, az ellenforradalmi politikát*

11 Megalakult sajtódirektórium. *Egri Újság*, 1919. március 25. 2.

12 Mi történt a Tudósítóval a bolsevizmus alatt? *Egri Kath. Egyházi Tudósító*, 1919. szeptember. 95.

13 *Farkas István*: Tíz év. *Egri Kath. Egyházi Tudósító*, 1926. január. 18–19.

14 *Klestenitz Tibor*: Az egri katolikus sajtó a két világháború között. In: Fejezetek az ezer éves egri egyházmegye történetéből. (Egri Érseki Gyűjtemények Kiadványai 1.) Szerk. Horváth István. Eger 2018. 181–195.

15 A Vezető Bizottság gyűlése. *Egri Katolikus Tudósító*, 1921. február. 26.

16 A lapkiadás korabeli helyzetéről lásd: *Klestenitz Tibor*: Sajtó és újságírás Trianon árnyékában. In: Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Szerk. Bódy Zsombor. Bp. 2018. 301–336.

17 *Bangha Béla*: Férfiak az Úr asztalánál. *Egri Katolikus Tudósító*, 1921. február. 17.

támogató Központi Sajtóvállalat alapítója, Bangha Béla.¹⁸ Sorai egyértelmű kiábrándulást jeleznek, amit egyrészt a hatalmon lévő keresztény-nemzeti politikusok teljesítménye indokolhatott, másrészt viszont – és ez a tényező tűnik fontosabbnak – a magyar társadalom háború utáni állapota. Cikke egy nagyszabású kampány részeként értelmezhető, amely lényegében az *Egri Katolikus Tudósító* egész 1921-es évét meghatározta, és az úgynevezett Katolikus Férfiak Ligájának helyi megalakítását célozta. Ez a szerveződés – hasonlóan a korabeli magyar katolicizmus számtalan kezdeményezéséhez – eredetileg Németországban jött létre, nálunk pedig Bangha Béla hívta életre 1919-ben. A Katolikus Férfiak Ligája laza szerveződés volt, nem rendelkezett alapszabályokkal, vezetőséggel, egyesületi pénztárral. Osztálykülönbség nélkül minden katolikus férfi a tagja lehetett, aki kötelezettséget vállalt arra, hogy havonta legalább egyszer szentáldozáshoz járul. Az *Egri Katolikus Tudósító* 1921 januárjában vetette fel a Liga egri megszervezésének ötletét. A névtelen vezércikk leszögezte: „*az intelligencia és köznépünk férfi része soha annyira vallástalan nem volt, mint a keresztény kurzus idején*”. A szerző szerint Magyarország nehéz helyzetének az a fő oka, hogy a kereszténység valójában nem érvényesül a politikában, a „keresztény irányzat” üres jelszó csupán, ha viszont a közhivatalok betöltői valódi, gyakorló katolikusok lennének, akkor sok gond egy csapásra megszűnne. A megoldás tehát az értelmiség megfelelő valláserkölcsei nevelése, amihez a Katolikus Férfiak Ligája a legjobb eszköz.¹⁹ A márciusi vezércikket maga Szmrecsányi Lajos érsek jegyezte, aki szintén a kezdeményezéshez való csatlakozásra biztatta a főegyházmegye férfilakosságát.²⁰ Breznay Imre, a tanítóképző intézet tanára pedig a *Férfiatlanság-e katolikus hitünk bátor megvallása?* című cikkében tette meg ugyanezt.²¹ A márciusi szám fő célja mindezzel nyilvánvalóan az volt, hogy előkészítse Bangha Béla egri látogatását, aki a ferences templomban mondott beszéd sorozatával megalakította a Liga helyi szervezetét, amely iránt tömeges érdeklődés mutatkozott.²²

Az *Egri Katolikus Tudósító* következő számai rendszeresen foglalkoztak a Ligával, segítve ezzel az érdeklődés fenntartását a kezdeményezés iránt, szeptemberben pedig a főszerkesztő, Petro József teológiai tanár (aki később, 1942-től Pétery József néven váci püspök lett) szentelt vezércikket a témának. Ő úgy vélte, hogy az értelmiség vallástalansága több okra vezethető vissza. Hibáztatta például

18 *Molnár Antal – Szabó Ferenc*: Bangha Béla SJ emlékezete. Bp. 2010.; *Klestenitz Tibor*: A katolikus sajtómozgalom Magyarországon. Bp. 2013.

19 Alakítsuk meg Egerben is a katolikus férfiak ligáját. *Egri Katolikus Tudósító*, 1921. január. 4–5.

20 *Lajos, érsek*: Főpásztorunk szól a katolikus férfiakhoz. *Egri Katolikus Tudósító*, 1921. március 34.

21 *Breznay Imre*: Férfiatlanság-e katolikus hitünk bátor megvallása? *Egri Katolikus Tudósító*, 1921. március. 35–36.

22 P. Bangha Egerben. *Egri Katolikus Tudósító*, 1921. április. 59. Az eseményekről a város Breznay Imre által szerkesztett napilapja is beszámolt: *Katolikus Férfiak Ligája*. *Egri Népújság*, 1921. március 11. 1.

a liberális világnézetet, a családi nevelés elhanyagolását, a nehéz megélhetési viszonyokat, illetve a „zabolátlan magyar temperamentumot”. Panaszkodott továbbá az értelmiségiek kevélységére, hiszen tapasztalatai szerint sokan közülük még attól is idegenkedtek, hogy a templomban az egyszerű emberek tömegével együtt álljanak sorban az áldozáshoz. Nagy gondnak találta mindezek mellett az erkölcsi gyengeséget, valamint az egyes világiak részéről jelentkező képmutatás taszító hatását is, hiszen meglátása szerint 1919 után sokan kizárólag anyagi előnyök reményében kezdtek el közeledni az egyházhoz. Petró szerint ennek a jelenségnek az lett a következménye, hogy „sok, különben értékes férfi csak azért tartja távol magát a vallás gyakorlatától, nehogy a stréberség gyanújába kerüljön”.²³ Ez a vélemény valószínűleg eléggé elterjedt lehetett az egyházi véleményformálók körében, hiszen több, korábban már idézett szerző érvelésében is szerepet kapott. Breznay Imre például fontosnak tartotta megemlíteni: „igazán nem stréberség [...], ha valaki a nagy nyilvánosság előtt is megvallja katolikus hitét”.²⁴ Bangha Béla egri beszédében pedig kijelentette, a Liga azért nem hagyományos társadalmi egyesületként működik, „hogy szó se lehessen egyéni érvényesülésről, s hogy ne lehessen a Liga tagjait stréberséggel megvádolni”.²⁵

Az Egri Katholikus Tudósító azonban nemcsak az értelmiség, hanem a széles néprétegek elidegenedése miatt is aggódott. Ezért elsősorban a Tanácsköztársaság antiklerikális propagandájának hosszú távú hatásait tette felelőssé, és minden lehetőséget megragadott a hívek megfelelő irányba való befolyásolására. A szerkesztői levelezés rovatában például egy olvasó feltette azt a kérdést, hogy vajon Jézus Krisztus mennyiben tekinthető kommunistának. Az olvasót ebben az esetben akár a proletárdiktatúra antiklerikális propagandája által terjesztett nézetek is befolyásolhatták, amelyek éles különbséget tettek Jézus Krisztus emberbaráti tanításai és a magyarországi intézményes egyházak „népellenes” működése között.²⁶ A katolikus orgánium szerkesztője a válaszadás során lényegében nagyon hasonló eljárást követett, ám ő értelemszerűen a kommunizmus fogalmát állította szembe a magyarországi proletárdiktatúra gyakorlatával. A válasz szerint: „Krisztus az adakozó szeretet kommunizmusát hirdette és nem a rabló kéz kommunizmusát; Krisztus tanítása a vérét is megosztó pelikán kommunizmusa, de nem a ragadozó állat kommunizmusa. Marx tehát úgy eltér Krisztus urunk tanításától, mint a sötétség a világosságtól.”²⁷

Az orgánium egy szerzője szintén az antiklerikális propaganda hatását vélte felfedezni, amikor tanúja volt annak, hogy egy nő a líceumi kápolna mennyezetét szemlélve megjegyezte: „Nincs egy szegény se köztük”, amivel arra célzott,

23 Petro József: A katolikus intelligencia és az egyház. Egri Katholikus Tudósító, 1921. szeptember. 116–120.

24 Breznay I.: Férfiatlanság i. m. 36.

25 P. Bangha Egerben. Egri Katholikus Tudósító, 1921. április. 59.

26 Szabó Viktor: A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája. Doktori disszertáció. Eger 2016. 146.

27 A szerkesztő üzenete. Egri Katholikus Tudósító, 1921. március. 48.

hogy a mennyországba csak a gazdagok jutnak be, hiszen a képen minden szereplő díszes ruhát viselt. A szerző következtetése szerint: „*A nadrágos embernek nem nagy a becsülete, mint szokták mondani. Ez az eltávolodás egyes társadalmi osztályok között még a kommunizmus lázításának maradványa. Semmi sem áll távolabb a kereszténységtől, [...] mint ez a széthúzás, kölcsönös bizalmatlanság és szeretetlenség.*” A szerző ezért a társadalmi osztályok közötti kölcsönös megbocsátást és összefogást sürgette, mert – véleménye szerint – ennek hiányában „*torzalkodásunkból az húzza majd a hasznót, aki nem test a mi testünkől és nem vér a mi vérünkől.*”²⁸ A lapkészítők ugyanakkor a pozitívan értékelt ellenpéldákra is igyekeztek felhívni a figyelmet. Igen elismerően számoltak be például az ózdi esetről, ahol a helyi közösség éppen a Tanácsköztársaság idején kért magának önálló plébániát. Az értékelés szerint „*a jelenlegi egészségesebb viszonyokat egy pusztító vihar közepett[e] az isteni gondviselés tagadhatatlan tényének kell köszönni. A kommün pusztító szele, mely oly sok hagyományos tiszteletet elsodort, nálunk csodát művelt.*”²⁹

A lapkészítők nagy súlyt fektettek a hagyományos normákkal ellentétes magatartási formák nyilvános elítélésére is, ezzel próbálván meg konformitásra ösztönözni a közösség tagjait. A nagybőjt kezdetén például hangsúlyosan hívták fel a figyelmet arra, hogy a katolikusok kötelesek tartózkodni a mulatóságokon való részvételtől, különben kirekesztik magukat a hívek köréből. „*Aki tehát táncol, az pogány mohamedán, még ha kereszténynek mondja is magát*”³⁰ – figyelmeztettek. Azokat a legényeket pedig, akik vasárnaponként nem mentek el a misére, hanem inkább a templom előtt cigarettáztak és cseverésztek, a „*félelem teológiájának*” eszköztárával kívánták jobb belátásra bírni, arra intve őket: „*nagyon vigyázzanak, hogy kinn ne rekedjenek egy egész örökkévalósággon keresztül a mennyországból is.*”³¹

Az *Egri Katolikus Tudósító* lelkesen számolt be az egyházi propagandát végző szervezetek munkájáról, például a Szociális Missziótársulat egri csoportjának tevékenységéről, amely más feladatai mellett fogházmissziót is végzett, ahol igyekezett befolyásolni a kommunista foglyok gondolkodását.³² De örömmel köszöntötték a jezsuita vezetésű Szívárdákat is, amelyek Blaskó Mária író nő vezetésével alakultak meg az iskolás diákok számára, egyebek mellett azzal a céllal, hogy a gyermekek „*apostolkodjanak*” a vallástól elidegenedett felnőttek megnyerésére.³³ A Szívárdának ekkoriban mintegy ötszáz tagja volt Egerben.³⁴

28 „Nincs egy szegény se köztük.” *Egri Katolikus Tudósító*, 1921. szeptember. 128.

29 *Stolek Frigyesné*: A katolikus autonómia a gyakorlatban. *Egri Katolikus Tudósító*, 1921. október. 151.

30 Társadalmi élet. *Egri Katolikus Tudósító*, 1921. február. 26.

31 Azok a legények. *Egri Katolikus Tudósító*, 1921. június. 93.

32 A Szociális Misszió Társulat működése. *Egri Katolikus Tudósító*, 1921. április. 57.

33 *Glässerné Nagyillés Anikó*: „A gyermek lelkében a mennyország leér a földre...” A jezsuiták és a vallásos gyermeknevelés. *Veritatis Imago* 1 (2017) 1. sz. 19–21.

34 *Sz. B.*: „Megindul a szív gárdája...” Kik azok a szívárdisták? *Egri Katolikus Tudósító*, 1921. június. 85.

A lapkészítők pozitív példaként tudósítottak az erős felekezeti öntudat miatt csodált német katolikusok egyes megmozdulásairól is. Nagy sikerként számoltak be például arról, hogy Münster városában több száz katolikus fiatal rohant meg egy mozit, hogy lehetetlenné tegye egy erkölcstelennek ítélt film bemutatását, majd a támadás után a főpolgármester a résztvevőkből moziellenőrző bizottságot alakított. A kommentár az esetet egyértelműen a katolikus öntudat követésre méltó példajaként értékelte: „Istenem, hol vagyunk mi még attól, hogy ilyen fiatalságunk, ilyen főpolgármestereink legyenek?”³⁵ – tette fel a kérdést a szerző.

Az *Egri Katholikus Tudósító* 1921-ben tehát alapvetően kudarc történetként tekintett az úgynevezett keresztény kurzusra, mivel az értelmiség és a széles néptömegek egyaránt eltávolodtak az egyháztól. A havilap szerzői a válság megoldására a katolikus társadalomszervezés hagyományos eszközeihez, az egyesületekhez fordultak, és ezek segítségével látták elképzelhetőnek a hívő társadalom újraintegrálását és öntudatosá tételét az egyház vezetése alatt.

A Sárospataki Református Lapok – a református lelkészi kar és értelmiség vitafóruma

A válságtudat jól tetten érhető a *Sárospataki Református Lapok* oldalain is, amely két év szünet után, 1921. február 25-én jelent meg először. A tiszáninneri református egyházkerületet, ellentétben az egri katolikus főegyházmegyével, Trianon közvetlenül és súlyosan érintette, hiszen 358 gyülekezetéből 219 került Csehszlovákiához, ami 61 százalékos veszteséget jelentett.³⁶ A beköszöntő cikk azt hangsúlyozta, hogy a lap a rossz gazdasági viszonyok miatt a korábban megszokottnál jóval rövidebb terjedelemben, heti nyolc oldalon jelenhet meg, ezért mellőzi a teológiai és tudományos cikkeket, és csak az aktualitásokat fogja tárgyalni. Ugyanakkor egy fontos bejelentést is tett: „Eddig lapunk csak a lelkészek és a világi vezetők lapja volt; legyen ezentúl a presbitereknek és minden rendű és rangú híveknek is a lapja! Vonjunk be mindenkit az egyház-építés, újjászervezés munkájába, nyerjük meg az egyház külső és belső előbbre vitele iránt – többek közt az egyházi lapok közvetítésével is – érdeklődésüket, hogy a holt és névleges tagok helyett élő, munkás tagjaivá legyenek az anyaszentegyháznak!”³⁷

Láthatjuk tehát, hogy a református orgánum a hívek egyháztól való elidegenedését legalább annyira fontos problémának ítélte meg, mint az *Egri Katholikus Tudósító*. Az első számok sorra közölték az egyházmegyéék rövid beszámolóját az elmúlt évekről. Ezekben gyakran visszatérő közös elemet jelentett az erkölcsök és az egyházas érzés hanyatlásáról szóló panasz, illetve az egyházi adózás

35 Ha nálunk is így volna! Egri Katholikus Tudósító, 1921. július. 109.

36 Püspöki jelentés. Sárospataki Református Lapok, 1921. március 10. 10.

37 Régi név – új program. Sárospataki Református Lapok, 1921. február 25. 2.

elhanyagolása miatti problémák. A legelső számban egy lelkész úgy vélte, általános jelenség, hogy a szegényebb gyülekezetek önkényesen csökkentik a lelkészi béreket, illetve hogy a párbér behajtása lehetetlenné vált. Azt hangsúlyozta azonban, hogy a hívek és a lelkészek közötti anyagi természetű feszültségek már a világháború éveiben is fennálltak, és a problémák megoldására javasolta, hogy vonják össze egymással a kisebb, az önállóságához nem elég teherbíró gyülekezeteket.³⁸ Egy pályatársa szerint a probléma abban gyökerezett, hogy a világháború előtt nagy lendülettel folyt az apró, száz-kétszáz fős fiókegyházak önállósítása, ami azonban kizárólag az állami támogatásokon alapult. Ez a gyakorlat leszoktatta a híveket az áldozatvállalásról, az államra kezdtek támaszkodni, ami a Tanácsköztársaság idején megbosszulta magát. A tanulság szerinte tehát az, hogy a jövőben a református egyház anyagi fenntartója egyedül tagjainak áldozatkészsége lehet.³⁹

A hívek megnyerésének érdekében a református lelkészek – a katolikusokkal szemben – elsősorban nem a társadalmi egyesületek szervezését, inkább a valóságos élet változatosabbá tételét, modernizálását, valamint a hívek igényeihez való igazodást látták kívánatosnak. Sütő Kálmán lelkész például azt javasolta, hogy honosítsák meg a délutáni istentiszteleteket, amelyeket olyan időpontban tartsanak, hogy a tisztviselők és a munkások egyaránt látogathassák. Ennek érdekében sürgette, hogy a sárospataki templomba vezessék be a villanyvilágítást. A hagyományos kálvinista egyszerűség híveit figyelmeztette: „ez „nem ceremóniáskodás céljából történnék, hanem azért, hogy az istentisztelet gyakorlására a lehetőségig mindenkinek megadassék az alkalom. Puritánságunk nem mehet odáig, hogy a hívektől a templomlátogatás lehetőségét elvegyük.” Sütő azt remélte, hogy a pataki példa az egész egyházkerületet ösztönözni fogja majd, és hamarosan zsúfolt templomok fogadhatják délutánonként a híveket.⁴⁰ A presbitériumok tettere készebbé tételében szintén fontos tényezőt láttak. Egy lelkész például arra kérte pályatársait, hogy szakítsanak a korábbi gyakorlattal, és a világi vezető posztokra ne a helyi közösség tekintélyes embereit, hanem inkább az elhivatottakat támogassák. Mint írta: „Távrolról sem akarok én valami hiperdemokrácia érdekében agitálni; hanem azt vallom és hirdetem, hogy a világi tisztségek betöltésénél eddig sokszor a kelletténél nagyobb mértékben honoráltuk a születést s az előkelő világi állást.”⁴¹

Az oktatás kérdése szintén nagy figyelmet kapott. Nyitray Károly hernádnémeti tanító például annak érdekében írt cikket, hogy az egyház végre szenteljen súlyának megfelelő figyelmet a népiskolák kérdésének, támogassa a tanítók érdekvédelmi törekvéseit, a lelkészek pedig fogadják el egyenrangú

38 *Bartha József*: A református pap megélhetése. Sárospataki Református Lapok, 1921. február 25. 2.

39 *Kiss Ernő*: Affiliáció. Sárospataki Református Lapok, 1921. május 10. 42.

40 *Sütő Kálmán*: A pataki munkaterv. Sárospataki Református Lapok, 1921. május 10. 41.

41 *Nagy Béla*: A mi szegénységünk és gazdagságunk. Sárospataki Református Lapok, 1921. június 25. 65.

munkatársként a településükön oktató tanítókat.⁴² Egy októberi szerkesztőségi cikk a középfokú oktatás kérdését vizsgálta: eszerint a kort a tekintélyek általános megingása határozza meg, még a családban sincs fegyelem, a szülők az iskolától várják a nevelést, ami azonban csak a bentlakásos rendszerben lehetne hatékony. A szerző ezért minél több internátus létesítését javasolta.⁴³ A református véleményformálók a hatékony oktatást a társadalmi kohézió újratemtése érdekében is fontosnak ítélték. Janka Károly a sárospataki főiskola papi gondnoki tisztségének elfoglalásakor például a következőket mondta: „A régi kicsinylés, mellyel az iparost lenézték, a földművest parasztnak nevezték, többé meg nem állhat. E foglalkozási ágak javára a megélhetés szempontjából történt eltolódások új tapasztalatokat nyújtanak. [...] Az iskola hivatása az is, hogy a korábban lekicsinyelt különböző foglalkozási ágakat, az ipart, a mezőgazdaságot a maga kultúrájával felemelje, megnemesítse és hogy ezzel a kultúrával magához emelje az egyént is. Meg kell keresni az iskola és az élet közötti összhangot és összeköttetéseket s e célból az élethez közelebb kell vinni, sőt az életbe ki kell vinni az iskolát s az iskolához közelebb kell hozni az életet.”⁴⁴

Az eddigi javaslatok mellett, amelyek az egyházi intézményrendszer alkalmazkodásának igényéből indultak ki, megjelent egy másik markáns törekvés is, amely a hagyományos kálvini egyházfegyelem megújítását követelte. Kiemelhető például a megyaszói presbitérium drasztikus döntése, amely 1921-ben kimondta azt, hogy a katolikusokkal vegyes házasságban élő és a katolikus egyház számára reverzálist adó híveket ki kell zárni a gyülekezetből, valamint szigorúan el kell őket választani a közösség többi tagjától. A presbitérium elrendelte: „a lelkész az ilyenekről »fekete könyvet« nyisson, abba nevöket vezesse be és ekként adja át őket a jelen és az utókor megvetésének és ítéletének”. A normaszegő egyháztagok a rendelkezés szerint csak akkor voltak visszavehető a közösségbe, ha őszinte bűnbánatot gyakoroltak és visszavonták a reverzálist.⁴⁵

Az efféle törekvések megosztották a református lelkészi kart. Kiss Ernő lelkész például úgy vélte, hogy sokan újításnak tartják és elvetik az egyházfegyelem gyakorlását, pedig ez magától Kálvintól származik, és a problémás egyháztagok ügye egyedül ennek segítségével oldható meg. Kiss érzékletes leírása szerint: „Ezek a sem hideg, sem hév tagok, akikkel a legtöbb baj van, akiknek a szürke tömege teszi színtelenné a vallásos életet, akik kerékkötői az egyház kormányzásának is, mert szavazni mindig megjelennek s nincs oly szent ügy, amit le ne szavaznának, Isten a megmondhatója, hány fiatal pap lelke szárnyalását akadályozták már ezek meg, hány templomot tettek hasonlóná

42 Nyitray Károly: „Régi név – új program”. Sárospataki Református Lapok, 1921. augusztus 7. 95–96.

43 Iskolapolitikánk. Sárospataki Református Lapok, 1921. október 2. 127.

44 Janka Károly: Az új főiskolai papi gondnok székfoglaló beszéde. Sárospataki Református Lapok, 1921. november 6. 147.

45 Védekezés a reversálisok ellen. Sárospataki Református Lapok, 1921. április 10. 82.

a szemetes ládához, hány derék tanítót kergettek a kommunizmus karjaiba, akik munkakedvöket veszítették, az egyházi szolgálatot meggyűlölték.”⁴⁶ Mások úgy vélték, hogy az egyházfegyelmi kezdeményezések önmagukban véve jogosak és hasznosak, de a sok különálló helyi szabályozás még tovább fogja növelni a református egyház belső megosztottságát. Farkas István lelkész ezért 1921 szeptemberében azt sürgette, hogy vessenek véget a regionális kísérletezések korának, és a zsinattól remélte az egész egyház számára egységes és kötelező egyházfegyelmi szabályok megalkotását. Ehhez hozzátette: „a katolikus egyház útmutatása e téren is tanítónkká lehet amaz igazságra, hogy egységben van az erő”.⁴⁷

A katolikus–protestáns viszony megítélése

A katolikus egyház tehát bizonyos vonatkozásban mintaadó szerepet is játszhatott a reformátusok számára, a katolikus–protestáns viszonyt azonban általában véve inkább az ellentétek határozták meg. A kérdés komoly politikai jelentőséggel bírt, hiszen az 1919-ben hatalomra kerülő politikai elit arra törekedett, hogy az úgynevezett „internacionalista destrukció”-val szemben demonstratív módon felmutassa a „keresztény magyarság” – természetesen a felekezeteken is átívelő – egységét. Horthy Miklós például gyakran hangoztatta, hogy nem az egyházhoz való tartozás, hanem az istenhit a döntő.⁴⁸ A keresztény pártvezérek felfogását Huszár Károly tette egyértelművé: „a pártvezetőség mindenkit félre fog tolni az útból, aki a régi klerikális politika felidézésével a katolikusok és protestánsok testvéri együttélését megbontani törekednék”.⁴⁹ A felekezetek egymás közötti viszonyát ugyanakkor továbbra is az évszázados bizalmatlanság határozta meg. A hagyományos ellentétek továbbélése mellett 1919 után az egyházak vetélkedése az államon belüli vezető szerepért újabb konfliktusforrásokat is hozott.⁵⁰

A felekezetközi viszonyok kérdésére az *Egri Katolikus Tudósító* 1921-ben egyáltalán nem tért ki, a *Sárospataki Református Lapok* viszont többször is tárgyalta különböző vonatkozásait. 1921 áprilisában például Baltazár Dezső tiszántúli református püspök megítélése került előtérbe, aki ragaszkodott a liberális kálvinista tradíciókhoz, és szerepet vállalt az ellenzéki koalíció, a Polgárok és munkások szövetsége munkájában. A sárospataki hetilap szerzője alapvetően

46 Kiss Ernő: Egyházfegyelem. Sárospataki Református Lapok, 1921. szeptember 11. 116.

47 Farkas István: Zsinat előtt. Sárospataki Református Lapok, 1921. szeptember 4. 107–108.

48 Thomas Sakmyster: Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944. [Bp.] 2004. 137.

49 Protestánsok a keresztény pártban. Reggeli Hírek, 1919. augusztus 27. 4.

50 Kósa László: Vallások, egyházak, vallásosság. In: Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések. (Jelenkortörténeti Műhely III) Szerk. Püski Levente – Valuch Tibor. Debrecen 2002. 75.; Miklós Péter: Konfliktus és szolidaritás. Szempontok Horthy Miklós és a katolikus egyház kapcsolatának értelmezéséhez. Egyháztörténeti Szemle 8 (2007). 2. sz. 212.

úgy vélte, hogy a közvetlen pártpolitikai tevékenység az egyház vezetői részéről nem helyes, a politikai helyzetet ugyanakkor igen nyugtalanítónak ítélte. Állásfoglalása azért igen érdekes, mert a keresztény kurzus általános jellegzetességeinek megítéléséről árulkodik: „Ne felejtse el a kormány, hogy a református közvélemény – nem egész alaptalanul – ideges: úgy érzi, hogy azokban a reményekben, amelyekkel fenntartás nélkül sietett a keresztény politikai kurzus támogatására, csalódott. A protestánsok üdözéséről aligha lehet szó, de hogy a protestánsok nem érzik azt a testvéri szeretetet a hatalmasabb ker[esztyén] felekezet részéről s nem látják a felekezetieskedésnek azt az abszolút félretételét, amelyet az új kurzustól jóhiszeműen vártak, az bizonyos. A mi sérelmeink ma aligha nagyobbak, mint voltak a forradalmat megelőző időkben, de ma érzékenyebbek vagyunk, mert a ker[esztyén] testvériséget mi nem tekintetük üres jelszónak és politikai tőkének, hanem igazán komolyan vettük” – írta. A fő gondot abban látta, hogy a forradalmak után az új politikai berendezkedés alapjait az egykori katolikus néppárt vezetői jelölték ki, ami veszélyeket rejt magában. Ezután nyomatékosan figyelmeztetett: „Nekünk, reformátusoknak ébren kell vigyáznunk arra, hogy a ker[esztyén] kurzus klerikális kurzussá ne váljék. Ez ellen teljes erőnkől harcolni kell, de ezt a harcot az egyháznak nem a pártpolitika mezején kell megharcolni.”⁵¹ Július 5-én, az egyházkerületi közgyűlésen Dókus Ernő főgondnok már arról panaszkodott, hogy a felekezetek és a pártok között fájóan hiányzik az egyetértés, és nehezményezte, hogy a magyar katolikus egyház nem tudott eredményeket elérni a Vatikánnál a vegyes házasságokra vonatkozó protestáns sérelmek orvoslása terén. Ennek következtében úgy látta, hogy esélytelen a Prohászka Ottokár nyomán sokak által emlegetett „szivárványhíd” megépítése Debrecen és Pannonhalma között.⁵² A kérdésben a protestáns panaszok ugyan indokoltak voltak, ám a magyar katolikus főpapság kompromisszumra nyitottan viszonyult igényeikhez, a folyamat a Vatikán hajlíthatatlan álláspontja miatt rekedt meg.⁵³

A felekezeti ellentétek politikai vetületeit jellemzi a királykérdés megítélése: IV. Károly októberi visszatérési kísérletére, majd a novemberi trónfosztásra a katolikus orgánus semmilyen formában nem reagált, a református hetilap viszont értékelte az eseményeket egy rövid közleményben, amely az erőteljes függetlenségi felfogás jegyében állt. Az írás szerint a volt király az 1920. évi I. törvénycikk ellenére tért haza, és „testvérharc felidézésével el akarta foglalni trónját”. A Habsburg-ház trónfosztásában a szerző szerint „az isteni igazságosság” érhető tetten, hiszen a dinasztia hosszú uralma alatt jó magyar hazafiak ezreit kergette száműzetésbe.⁵⁴

51 *Búza László*: A felekezeti béke. Sárospataki Református Lapok, 1921. április 10. 25–26.

52 *F. I.*: A tiszáninneri ref. egyházkerület közgyűlése. Sárospataki Református Lapok, 1921. július 17. 80.

53 *Giczi Zsolt*: A katolikus–protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországon. Doktori disszertáció. Bp. 2009. 40.

54 Habsburg Károlyt. Sárospataki Református Lapok, 1921. november 6. 152.

Mint az idézett megnyilvánulások is jelzik tehát, a katolikusok és a protestánsok között fennálló évszázados bizalmatlanságot és ellentéteket az 1919-ben politikai érdekből nyelbe ütött demonstratív szövetség nem tudta enyhíteni.

* * *

Az ellenforradalmi korszakot, a keresztény kurzus éveit a régió katolikus és református sajtója legfőképpen azért kárhoztatta, mert az ekkor kialakuló társadalmi környezet megítélésük szerint nemhogy nem támogatta, hanem inkább nehezítette a hitélet és az egyházi intézményrendszer regenerációját. A korszakot mindkét lap válsághelyzetként azonosította, és a megoldás módzatait kereste. Ezt különböző módon tették, ami elsősorban a két orgánium közötti különbségekkel magyarázható: az *Egri Katolikus Tudósító* a közvetlenül a hívekhez szóló lapként sokszor már konkrét kezdeményezéseket támogatott, míg az elsősorban a lelkesek és a világi elit fórumaként működő *Sárospataki Református Lapok* inkább a lehetséges új módszerek megvitatását és értékelését végezte.

A keresztény kurzus megítélése azonban mindkét orgánumban igen rossz volt. Ahogyan a *Sárospataki Református Lapok* szerzője 1921 végén az évről visszatekintve megállapította: „Az egyházban mindenki érzi, hogy a dolgok így tovább nem maradhatnak. Közönyös, kényszer adófizetőinket; kívül még egyházas, de belül hitetlen tagjainkat az Istenországa lelkes, szenvedélyes rajongóivá, legalább öntudatos munkásaivá kellene misszionálnunk; egyházi életünk rideg, gépies, adminisztratív világát a hívők testvéri közösségévé kell fejlesztenünk. [...] Nemzeti életünkben – azt hiszem – soha többet nem vétkezünk a Krisztus, az ő szelleme és tanítása ellen, mint most, amikor legtöbbször emlegették az ő nevét szennyes kortesajkak. [...] Szövetkezeti mozgalmak élére azért álljunk, a politikában azért vegyünk részt, mindenkinek mindenné azért legyünk, hogy megcsinálhassuk Magyarországon a jelszó nélküli, csendes, de igazi keresztény kurzust.”⁵⁵

Felhasznált szakirodalom és források

Advent. Sárospataki Református Lapok, 1921. XVI. évfolyam, 34. szám, december 18. 173.

Bangha Béla: Férfiak az Úr asztalánál. Egri Katolikus Tudósító, 1921. VI. évfolyam, 2. szám, február. 17–18.

Bartha József: A református pap megélhetése. Sárospataki Református Lapok, 1921. XVI. évfolyam, 1. szám, február 25. 2.

Breznay Imre: Férfiatlanság-e katolikus hitünk bátor megvallása? Egri Katolikus Tudósító, 1921. VI. évfolyam, 3. szám, március. 35–36.

⁵⁵ Advent. Sárospataki Református Lapok, 1921. december 18. 173.

- Búza László: A felekezeti béke. Sárospataki Református Lapok, 1921. XVI. évfolyam, 4. szám, április 10. 25–26.
- Csűrös András Jakab: Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. A magyar reformátusság egy válságos időben. Doktori disszertáció. Budapest, 2017.
- Éva Mártonffy-Petrás: Eine Alternative zum politischen Katholizismus. Die Rezeption der Soziallehre im Kreise der katholischen Intelligenz Ungarns in den dreißiger Jahren. In: Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918–1939. Hrsg. Hans-Christian Maner – Martin Schulze Wessel. Stuttgart, 2002. 199–219.
- F. I.: A tiszáninneri ref. egyházkerület közgyűlése. Sárospataki Református Lapok, 1921. XVI. évfolyam, 10–12. szám, július 17. 80–81.
- Farkas István: Tíz év. Egri Kath. Egyházi Tudósító, 1926. XI. évfolyam, 1. szám, január. 17–19.
- Farkas István: Zsinat előtt. Sárospataki Református Lapok, 1921. XVI. évfolyam, 18–19. szám, szeptember 4. 107–108.
- Gergely Jenő: A „keresztény-nemzeti” ideológia (1919–1944). Társadalmi Szemle 1986/2. 81–93.
- Giczi Zsolt: A katolikus–protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországon. Doktori disszertáció. Budapest, 2009.
- Glässerné Nagyillés Anikó: „A gyermek lelkében a mennyország leér a földre...” A jezsuiták és a vallásos gyermeknevelés. Veritatis Imago 2017/1. 19–24.
- Habsburg Károlyt. Sárospataki Református Lapok, 1921. XVI. évfolyam, 28. szám, november 6. 152.
- Hatos Pál: Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete. Budapest, 2016.
- Janka Károly: Az új főiskolai papi gondnok székfoglaló beszéde. Sárospataki Református Lapok, 1921. XVI. évfolyam, 28. szám, november 6. 147–149.
- Kiss Ernő: Affiliáció. Sárospataki Református Lapok, 1921. XVI. évfolyam, 6. szám, május 10. 42–43.
- Kiss Ernő: Egyházfegyelem. Sárospataki Református Lapok, 1921. XVI. évfolyam, 20. szám, szeptember 11. 115–116.
- Klestenitz Tibor: 1918 az észak-magyarországi régió egyházi sajtójának tükrében. In: Régióink története I. 1918: vég és kezdet. Szerk. Gál Máté – Péterffy Gergely. Eger, 2019. 117–130.
- Klestenitz Tibor: A katolikus sajtómozgalom Magyarországon. Budapest, 2013.
- Klestenitz Tibor: Az egri főegyházmegye katolikus sajtója a dualizmus korában. In: Fejezetek az ezer éves egri egyházmegye történetéből. (Egri Érseki Gyűjtemények Kiadványai 1.) Szerk. Horváth István. Eger, 2018. 139–152.
- Klestenitz Tibor: Az egri katolikus sajtó a két világháború között. In: Fejezetek az ezer éves egri egyházmegye történetéből. (Egri Érseki Gyűjtemények Kiadványai 1.) Szerk. Horváth István. Eger, 2018. 181–195.
- Klestenitz Tibor: Reformtörekvések a magyar katolikus egyházban az I. világháború után. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2012/1–2. 67–84.

- Klestenitz Tibor: Sajtó és újságírás Trianon árnyékában. In: Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Szerk. Bódy Zsombor. Budapest, 2018. 301–336.
- Kósa László: Vallások, egyházak, vallásosság. In: Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések. (Jelenkortörténeti Műhely III.) Szerk. Püski Levente – Valuch Tibor. Debrecen, 2002. 71–77.
- Laczkó Miklós: Válságkorszak – válságelméletek. Három alapmű az 1920-as évek magyar szellemi életéből. Múltunk 2007/3. 4–39.
- Lajos, érsek: Főpásztorunk szól a katolikus férfiakhoz. Egri Katholikus Tudósító, 1921. VI. évfolyam, 3. szám, március. 33–34.
- László T. László: Egyház és állam Magyarországon 1919–1945. Budapest, 2005.
- Miklós Péter: Konfliktus és szolidaritás. Szempontok Horthy Miklós és a katolikus egyház kapcsolatának értelmezéséhez. Egyháztörténeti Szemle 2007/2. 205–212.
- Molnár Antal – Szabó Ferenc: Bangha Béla SJ emlékezete. Budapest, 2010.
- Nagy Béla: A mi szegénységünk és gazdagságunk. Sárospataki Református Lapok, 1921. XVI. évfolyam, 15. szám, június 25. 65–66.
- Norbert Spannenberger: Die Katholische Kirche in Ungarn, 1918–1939. Positionierung im politischen System und „Katholische Renaissance“. Stuttgart, 2006.
- Nyitray Károly: „Régi név – új program“. Sárospataki Református Lapok, 1921. XVI. évfolyam, 15. szám, augusztus 7. 95–96.
- Petro József: A katolikus intelligencia és az egyház. Egri Katholikus Tudósító, 1921. VI. évfolyam, 8. szám, szeptember. 115–120.
- Stolek Frigyesné: A katolikus autonómia a gyakorlatban. Egri Katholikus Tudósító, 1921. VI. évfolyam, 10. szám, október. 148–151.
- Sütő Kálmán: A pataki munkaterv. Sárospataki Református Lapok, 1921. XVI. évfolyam, 6. szám, május 10. 41–42.
- Szabó Viktor: A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája. Doktori disszertáció. Eger, 2016.
- Thomas Sakmyster: Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944. [Budapest] 2004.
- Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. Szerk. Ladányi Sándor. Budapest, 1977.

KÖKÉNY FERENC

ÁGYÚVAL A KASTÉLY ELLEN – ELLENFORRADALMI KÍSÉRLET HATVANBAN

Jelen tanulmány az 1918. november elejétől a következő év május elejéig tartó időszakot tárgyalja egy mára már elfeledett géppuskás tanfolyam történetén keresztül. Az iglói géppuskás tanfolyam legénységi és tiszti állománya jellemzően a kassai katonai honvédkerülethez tartozó vármegyéből származott. 1918 novemberétől év végéig, a Monarchia haderejének felbomlását „túlélve”, az iglói géppuskások karhatalmi egységként a Felvidék északkeleti területén helyenként fontos szerepet tölthettek be. Az év végén történő elvezénylésüket követően – továbbra is fegyelmezett alakulatként – tevékeny szerepet játszottak az ország északkeleti régiójában, egészen az 1919. május első napjaiban történt feloszlásukig. A salgótarjáni zavargások leverésében és a balassagyarmati „csehkiverésben” döntő részük volt. Kisebb egységük állomásozott Csonnál határőrizeti feladatot ellátva, és Miskolcon is, ahová a helyi direktórium hívta őket a közrend visszaállítása céljából. A néhai géppuskás alakulat törzse és az állomány nagy része Hatvanban állomásozott, a hatvani ellenforradalmi kísérletet követő feloszlásukig.

A tanulmányban szereplő eseményeket az alakulat történetén keresztül szemlélve régiótörténeti szempontból fontosnak tartom, kiegészítheti meglévő ismereteinket. A rendelkezésre álló források meglehetősen gyér volta miatt többek között Padányi Viktor könyve nyújt támpontot az iglóiak története kapcsán.¹ Annak ellenére, hogy a szerző történész volt, sajnos nem tanulmányban, hivatkozásokkal dolgozta fel az alakulat 1918 novemberétől 1919 májusáig tartó időszakát. Hirdetéseket adott fel, keresvén azokat a honvédeket, tiszteket, akik a szóban forgó időszakban az iglói géppuskás tanfolyam állományához tartoztak.² Könyvét a velük készített interjúk alapján írta meg. Mint minden visszaemlékezésekből írt munka, óhatatlanul tartalmaz szubjektív elemeket a szerző saját véleményének kíséretével. Ettől eltekintve segítséget nyújtott abban, hogy végig lehessen követni az iglóiak útját az alakulat állomáshelyei, egy-egy fontos eseményben történő részvételük kapcsán. A két világháború közötti sajtóból tallózva csak egy-egy napilapban, illetve havilapban találni utalást róluk, mint például a Miskolcon megjelenő *Reggeli Hírlap* 1919. április 25-i számában.³ A *Miskolczi Napló* 1922. augusztus 11-i számában pedig az egyik volt iglói tiszt vitézi avatásáról írnak.⁴ A Lenin-fiúk Hatvanban elkövetett

1 Padányi Viktor: Összeomlás (1918–19). Az iglói géppuskások regénye. Szeged 1942.

2 Újság, 1940. október 26.

3 Reggeli Hírlap, 1919. április 25.

4 Miskolczi Napló, 1922. augusztus 11.

gyilkosságairól, az elkövetőkről, büntetésükről a *Pesti Napló*, a *Pesti Hírlap* és a *Magyar Detektív* tudósított.⁵ A megtorlással kapcsolatban az időszak kutatói által is ismert dr. Váry Albert összefoglaló munkájában is lehet pontos adatokat találni.⁶ Az utóbbi évtizedekben megjelenő összefoglaló munkák, feldolgozások, évkönyvekben publikált tanulmányok, cikkek, a géppuskás alakulatok felállítására, a felvidéki impériumváltásra, a salgótarjáni és balassagyarmati történések, valamint a hatvani ellenforradalmi kísérlet tárgyalásai is fontos támpontokat nyújtottak a feldolgozás során.⁷ Ide sorolandóak még a Hatvany Lajos Múzeum gyűjteményében található interjúk, amelyeket több évtizeddel később készítettek hatvani illetőségű szemtanúkkal.⁸

A Déri Múzeum évkönyvében szereplő, Fogarassy László által írt tanulmányban a néhai iglóiak Nemzeti Hadseregben történő szolgálatáról találni fontos információt.⁹

Az 1918 utolsó hónapjaitól 1919 augusztusáig tartó – forradalmi és ellenforradalmi kísérletekkel zsúfolt – időszak igen eseménydús volt. A magyar történelem rendkívül fordulatos, és nemritkán máig is indulatokat generáló periódusa volt ez, így továbbra is érdeklődésre ösztönözheti a korrallalkozó kutatókat. Az iglói géppuskások történetének további feldolgozása régiótörténeti szempontból érdekes színfoltja lehet a téma iránt érdeklődők kutatásainak. Az alakulattal kapcsolatos bővebb ismereteken kívül az említett városokban történt események is sokak figyelmét felkelthetik. Szükségesnek tartom a Hadtörténeti Intézet Levéltárában, adattárában való kutatást, illetve az iglóiak miskolci szereplésével kapcsolatos direktórium irattanyag tanulmányozását. Ez utóbbi esetben a Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárában a Tanácsköztársaság helyi szerveinek irattanyaga tartalmazhat információkat.

5 *Pesti Napló*, 1920. augusztus 1.; *Pesti Hírlap*, 1936. július 8.; *Magyar Detektív*, 1928. szeptember 1.

6 *Dr. Váry Albert: A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Vác 1922.

7 *Suba János: Karhatalom szervezése a Magyar Királyi Honvédségben 1918-ban, Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historiae Preasidii Ordinis) 12.* (2012) 129–134.; *Popély Gyula: Felvidék 1914–1920*. Bp. 2010.; *Barthó Zsuzsanna – Tyekvicska Árpád: Civitas fortissima. A balassagyarmati „csehkiverés” korának forrásai és irodalma*. Nagy Iván Könyvek 10. Balassagyarmat 2000. 175–176.; *Németi Gábor: A hatvani ellenforradalom 1919 májusában*. Hevesi Szemle 8. (1980) 1. sz. 40–45. A salgótarjáni történésekkel kapcsolatban lásd *Sebestyén Kálmán: Salgótarjáni január*. https://mnl.gov.hu/mnl/nml/salgotarjani_január (Letöltés ideje: 2019. december 19.)

8 Integrált Könyvtár és Muzeális Gyűjtemény (Hatvany Lajos Múzeum) Történeti Tárgyi és Dokumentumtára (HLM)

9 *Fogarassy László: A Horthy-hadsereg bevonulása a Tiszántúlra*. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1973. 221–241.

Karhatalmi szerepvállalás a kelet-felvidéki vármegyékben

Az őszirózsás forradalmat követően a Károlyi-kabinet politikája – ami a hadsereget és a külügyeket illeti – a pacifizmuson alapult. Bízva a győztes antanthatalmak jóindulatában, tárgyalási alapot kívánt teremteni. Fontosnak tartották a hazatartó katonák leszerelését, mert tartottak attól, hogy az új berendezkedés ellen fordulhatnak. A hivatásos állomány nagy részének szolgálaton kívül helyezése, és a katonatömegek lefegyverzése szomorú következményekkel járt. A hagyományosan bevett eljárások helyett bizalmi rendszert építettek ki, amely szinte aláásta a megszokott alá- és fölérendeltségen alapuló működést. Rendszeres lett a parancsok elszabotálása, a rend és a fegyelem fellazulása. A katonaság, a katonalázadások, éhséglázadások, fosztogatások leverésére, a rend fenntartására a helyi polgárőrségek mellett alkalmasak voltak a helyi szinten alakuló nemzetőrségek is.¹⁰ Amikor az etnikai határokon túlléptek az antant által patronált régi-új államok csapatai, egy-egy megmaradó vagy frissen szerveződő alakulaton kívül nem volt példa a fegyveres szembenállásra. A kormány pedig csak futott az események után. Vagy nem, vagy későn reagáltak a vármegyékből bejövő hírekre, miszerint olyan területfoglalások történtek az egyezmények felrúgásával, amelyekre az adandó válasz normális esetben a fegyveres szembenállás, az önvédelmi harc. A késői, illetve sokszor ellentmondó utasítások folytán a megszállás előtti területek helységeknek vezetése többnyire képtelen volt önerőből biztosítani a közbiztonságot. A közigazgatás felbomlóban volt, a honvédség még ép alakulatai többnyire hátrálásra kaptak utasítást. A már említett ellenállásnak vagy a közrend biztosításának felelősségét a kassai honvéd katonai kerületben, majd azon kívül is az Iglón működő géppuskás tanfolyam vállalta fel. A háború alatt a géppuska volt az egyik olyan fegyver, amelynek hatékonyságát felismerve a szembenálló felek egyre sűrűbben alkalmazták, és kezelésüket megbízható, fronttapasztalatokkal rendelkező legénységekre és altisztekre bízta.

Az 1907/12 M. Schwarzlose géppuska az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének általános géppuskája lett, mivel a gyalogságon és lovasságon kívül már a haditengerészetnél és a légierőnél is rendszeresítették. A magyar honvédek által „Schwarzjósának” hívott sorozatlövő fegyvereket több gyárban is készítették, az örökös tartományok mellett Magyarországon is.

Minden zászlóalj kapott egy géppuskás szakaszt, amelyet leggyakrabban a negyedik századba osztottak be. A rajokra tagozódó géppuskás szakaszokat négy vagy több géppuskával fegyverezték fel.

A katonai kerületeknek volt egy géppuskás tanfolyama, ahová a fronttapasztalatokkal rendelkező, megbízható legénységet, altiszteket és tiszteket küldték. A háború utolsó szakaszában karhatalmi századokat alakítottak, és a géppuskás tanfolyamok is részesültek ebből a képzésből. A keretet tapasztalt és megbízható alakulatokból töltötték fel. Arra különösen figyeltek, hogy orosz

10 A háború vége felé kialakult „hátszínházi helyzet” jelentős gazdasági és társadalmi problémát látott, illetve régóta szőnyeg alá söpört kérdések kerültek felszínre. Megoldatlanságuk miatt a feszültség különböző formákban nyilvánult meg.

hadifogságból hazatérők ne legyenek benne, és elsősorban német, osztrák és magyar legénysége legyen ezeknek az alakulatoknak. Katonai kerületenként más-más felállásban alakították ki a karhatalmi alakulatokat. Minden géppuskás tanfolyamon kellett külön képezni állományt az ilyen feladatok ellátására. A szegedi géppuskás tanfolyamból 4 gyalogos század és 2 géppuskás szakasz, Iglóról 4 gyalogos század és 4 géppuskás szakasz került ki.¹¹

A 9., 10., 11., és a 16. honvéd gyalogezerdekből álló kassai honvéd katonai kerület géppuskás tanfolyama Iglón volt elhelyezve. Létszáma mintegy száz tiszt, illetve altiszt és változó létszámmal 1600–1800 főnyi legénység. A tanfolyam parancsnoka Mamusich István honvéd százados volt.

Az 1918 elejétől Iglón működő géppuskás tanfolyam számára a Monarchia összeomlását követő események adtak lehetőséget a tanultak gyakorlatban történő hasznosítására.

Eperjes városában 1918. november elsején a 67-es közös ezred pótzászlóalja – többnyire szlovák nemzetiségű katonák csoportja – fellázadt. Csatlakoztak hozzájuk felelőtlen elemek a környékbeli falvakból. Elsősorban a tehetősebb polgároknak az üzleteire, házaira támadtak. Két század iglói honvéd lett a karhatalmi feladat elvégzésére utasítva. Három nap alatt rendet tettek.¹²

Az elkövetkezendő hetekben a helyi nemzetőrséggel, polgárőrséggel együttműködve az iglói géppuskás tanfolyam állománya tartotta fenn a rendet, Szepes, Liptó, Abaúj, Hont vármegyékben. Mind több támadás érte a Zsolna–Kassa közötti vasútvonalat is, amelyet az iglóiak a vasútőrséggel együtt felügyeltek.

Megfigyelhető volt, hogy ezek a lázadások, fosztogatások Felvidéken és Erdélyben is elsősorban etnikai jellegűek voltak és elsősorban a módosabb zsidó, illetve a német és a magyar lakosság, kereskedők, tisztviselők, értelmiség ellen irányultak.¹³

11 1918. május 31-én Bécsben a vezérkar illetékes vezetői értekezletet tartottak, amelynek egyik napirendi pontja az állandó karhatalmi zászlóalj létrehozása volt, abból a célból, hogy a hátszágban lévő tábori hadosztályok a frontra kerüljenek, és helyüket karhatalmi alakulatok foglalják el. A lakosság részéről nőtt az elégedetlenkedők száma, illetve egyre nehezebb volt a katonák féken tartása. Erre született az a megoldás, hogy karhatalmi képzéseket vezessenek be a katonai kerületekben a már működő tanfolyamok keretében. A honvéd kerületi parancsnokság feladata volt többek között a katonai rend és fegyelem, a vagyon- és közbiztonság fenntartása, a nemzet- és államellenes tevékenység megakadályozása. *Subaj.*: Karhatalom szervezése i. m. 129.

12 A Padányi könyvében leírtak szerint az eperjesi 67-esek lázadása nemzetiségi irányultságú volt szokolista altisztek vezetésével. Jelentős részt képviseltek azon elemek, akik a közeli szlovák falvakból érkeztek, és ott a helyi csöcseléknek számítottak. A fosztogatások célpontjai tehetősebb zsidó, német és magyar polgárok voltak. *Padányi V.*: Összeomlás i. m. 14–16.

13 Míg a nemzetiségi területeken etnikai jelleget öltöttek a zavargások, a magyar területeken történő zendülések nyilvánvalóan a magyar polgárok vagyonában tettek kárt, illetve a célpontok a korábbi közigazgatást képviselő tisztviselők családjai voltak. A garázdaságok kapcsán az antiszemita irányultság szerte az országban jellemzőnek mondható, mivel a sokat nélkülözött rétegek a tehetősebb zsidókat tartották felelősnek az életszínvonaluk romlásáért.

A november elejétől meginduló cseh megszállás kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az akkor még a hónap első felében a Felvidék északnyugati részére bevonuló cseh csapatok harci értéke csekély volt, az összetételük pedig vegyes. Csendőrök, feltüzelt lelkes civilek és a néhai közös ezredek katonáit találjuk soraiban. A helyi lakosságban, köztük a szlovákokban is rossz benyomást keltek, fosztogattak, raboltak és erőszakoskodtak.¹⁴

A Felvidék helyzete akkor vált reménytelenné, amikor a hadifogságból hazatért, jól szervezett cseh légiók, antant-, olasz, francia tisztek irányítása alatt elkezdték a nekik szánt területek megszállását. December 4-én a szlovák politikusok a Vyx-jegyzékre való hivatkozással bejelentették Felvidék megszállását.¹⁵ A magyar kormány kiáltványban hívta fel figyelmet, hogy a lakosság tűrje a cseh csapatok bevonulását, minden ellenállás csak a magyarság helyzetét rontaná.¹⁶ A cseh légiókat a közrend fenntartása miatt a városok vezetése, a helyi nemzeti tanácsok tagjai rendfenntartó erőnek tekintették. December 27-én az iglóiak egyik szakasza Margitfalvánál próbált egy fontos vasúti csomópontot védeni az állomásórság és a kassai helyőrségből odairányított, gyakorlatilag a szétzülés határára sodródó századdal, akik megérkezésük után megtagadták a sínek felszedése kapcsán született parancsot. A cseh legionáriusokat egy páncélvonat támogatta. A géppuskás szakasz a támadó gyalogság ellen még fel tudta venni a harcot, de a páncélvonattal nem bírt. A kassaiak az ütközet elején visszavonultak cserbenhagyva Kvaszinger Zoltán hadnagy géppuskás szakaszát. Egy odarendelt tüzérüteg már részt sem vett a harcban, mivel a szomszéd faluban mulatozó tiszteket az éjszaka a legionáriusok elfogták. Az egyedül ellenálló géppuskás szakaszt pedig bekerítették, és foglyul ejtették.¹⁷ Mindezzek szabaddá vált az út Kassa és Ungvár irányába.¹⁸

A margitfalvai összecsapással egy időben a géppuskás tanfolyam törzséhez parancs érkezett, az új székhely Eger lett. Ennek tudatában az iglói géppuskások kénytelenek voltak az utóbbi hetekben vállalt karhatalmi szerepüket feladni.

14 „*Ez egy minden fegyelemnek híjával lévő csőcselék volt és az egész környéken olyan rossz benyomást keltett, hogy a lakosság határozottan csehellenes hangulatúvá vált.*” Az előbbi kijelentés egy köztudottan cseh-szlovák érzelmű zsolnai orvos, Iván Halek jelentette bizalmasan Prágába. *Popély Gy.*: Felvidék i. m. 180–181.

15 Budapesten folytak ugyan a tárgyalások szlovák–magyar kompromisszumos meg egyezés reményével, de Eduard Beneš párizsi egyeztetéseinek eredményeképpen olyan tartalmú táviratot küldött Prágába, mely feloldotta azt a problémát, miszerint a belgrádi konvenció határozatai nem vonatkoznak a Felvidékre. Prága akarata a felvidéki területek kapcsán zöld utat kapott az antant részéről. *Popély Gy.*: Felvidék 1914–1920 i. m. 208–209.

16 Uo. 211 o.

17 Kvaszinger Zoltán hadnagyot és géppuskásait később a balassagyarmati „csehkive-réskor” az iglóiak által elfogott cseh katonákkal kicserélték, így azok Hatvanba kerültek. *Padányi V.*: Összeomlás i. m. 68.

18 Uo. 30–32.

Salgótarjáni és balassagyarmati fegyveres beavatkozások

Eger helyett végül Hatvanban kaptak elhelyezést, ahová az újesztendő második napján érkeztek meg. A törzs, valamint a legénység egy része a Grassalkovich-kastélyban, a nagyobbik fele a kastéllyal szemben levő templom mögötti régi óvoda épületében szállásolt be.

Az iglói géppuskás tanfolyam állománya több vármegyéni területre kiterjedő, állandó készenlétben lévő karhatalmi feladatokat ellátva, két nehéz hónap alatt majdnem teljesen felmorzsolódott. Ami Hatvanba eljutott belőlük, a valamikor közel kétezres létszámú egységnek csupán töredéke volt. Húsz-huszonöt tiszt, közel kétszáz főnyi honvéd. A tanfolyam létszáma azonban még ennyi sem lett volna, ha állománya időközben nem gyarapodik más kötelékekből odasodródott tisztekkel és legénységgel.

Nemcsak a megszállás alatt lévő területeken kellett a rendre vigyázni, hanem a maradék Magyarországon is. Január elején Salgótarjában a bányászok fel lázadtak, a polgári lakosság menekült a fosztogatók és az erőszaktevők elől. A salgótarjáni zavargások körül nem egyedülálló módon sok az ellentmondás. A január 3-án és 4-én tartó zavargásnak az iglóiak vetettek véget.

A Szociáldemokrata Párt (SZDP) helyi titkára, Gádor Béla szerint a zavargást kiváltó okok között szerepel a munkanélküli katonák áldatlan helyzete is. A településen lézengő 600-800 leszerelt katona veszélyeztette a közbiztonságot. Az ígéretek ellenére sem a kormány, sem a társadalom nem segített nekik. A rongálás és fosztogatás célpontjai itt is elsősorban a zsidó közösség kocsmái, üzletei és lakásai voltak.

A salgótarjáni eseményekről alkotott véleménykülönbségek jól láttatták azt a jelenséget, amely az országban nem nevezhető egyedülállóknak. Lényegében a kommunista és a szociáldemokrata vezetők ellentétéről volt szó. A kommunista propaganda egyenesen a szociáldemokrata Peyer Károlyt tette felelőssé, hogy az iglóiak rendrakása tömegmészárlássá fajult.

Tévhitnek bizonyult a „vérfürdő”, melynek forrása a Vörös Újság. Ez a lap ragasztotta Peyer Károly neve mellé a „salgótarjáni Haynau” jelzöt, és mintegy száz ember kivégzéséről ír. Szecsey Ernő főszolgabíró jelentésében 40, az Alkotmány című újság értesülése szerint 24, a Bányamunkás szerint 17 volt az áldozatok száma.¹⁹ Padányi 18 halott lázadóról ír, és sok sebesültről.²⁰

Január 8-án az iglói géppuskások századát felváltotta a székely különítmény egyik alakulata. Ekkorra a községben már rend volt, a bányákban folyt a termelés.

A hónap további része sem telt el eseménytelenül. A január 29-én a csehek által január 15-én megszállt Balassagyarmaton a Hatvanban állomásozó géppuskás tanfolyam 6 géppuskával és a hozzájuk tartozó legénységgel támogatta a város felszabadításáért harcoló katonákat és civileket, akik között polgárok, munkások, vasutasok és diákok egyaránt voltak.

19 Sebestyén K.: Salgótarjáni január i. m.

20 Padányi V.: Összeomlás i. m. 44.

A Nógrádvármegye című lap tudósítása a január 29-i eseményekről:

„Kétheti megszállás után, f. hó 29-én este véget ért városunkban a csehek uralma. Kedden este a lakosság még mit sem sejtett a másnap bekövetkező eseményekről, szerdán hajnalban azonban már gépfegyverek kattogására ébredtünk, és este fél hétkor a városháza erkélyéről büszkén lengett a háromszínű lobogó.

Szerdán hajnalban a 38-asok és a 16-osok nemzetőreinek egy különítménye Szügy felől támadást kezdett a honvédlaktanyában lévő csehek ellen. A laktanya előtt álló őrt sikerült is lefegyverezniük, be is törtek a laktanyába, azonban az emeletre feljutni nem tudtak, mert a csehek, akik úgy látszik, besúgás folytán értesültek a szándékolt támadásról, felkészülve várták a támadókat, és kézigránatokkal és géppuskákkal visszaverték őket az emeletről. Kénytelenek voltak visszavonulni és a vasúti töltéstől balra emelkedő magaslaton, valamint a zsidótemető mellett helyezkedtek el és tűz alatt tartották a laktanyát.

[...] Délután 2 óra tájban megérkeztek az iglói géppuskások hat géppuskával és alkonyatkor támadást indítottak a laktanya ellen. A támadás eredményét azonban a csehek nem várták be, telefon útján tárgyalásba bocsátkoztak a katonai parancsnokkal. Helyzetük reménytelenségét látva, hajlandók megadni magukat, de szabad elvonulást kérnek. Ezt az ajánlatot a katonai vezetés nem fogadta, feltétlen megadást követelt, amibe a csehek végül bele is egyeztek [...].”²¹

Az iglói különítmény segítségével sikerült az addig viszonylag jól védekező cseh katonaságot kiverni a városból. A Magyarnándorban állomásozó katonaság egy része korábban elfutott cserbenhagyva tisztjeit és a többi alakulatot. Őket az iglóiak fegyverezték le, majd a szorongatott helyzetben lévő vasutasok, helyi önkéntesek, diákok és a maradék magyar katona segítségére siettek, és másnap a cseh kiverésének hírével tértek vissza Hatvanba.

Az iglói géppuskás tanfolyam december harmincadika óta, miután a csehek Kassára történt bevonulása következtében a kassai honvédkerület feloszlott, nem tartozott semmilyen magasabb egységhez. Mamusich István százados kezdetben próbált utána járni, hogy milyen keretek között működhet tovább a tanfolyam, de azt kellett tapasztalnia, hogy senki nem akart tudomást venni és senki nem akart gondoskodni róluk. Vizsgált a későbbiekben mind a salgótarjáni, mind a balassagyarmati részvétel kapcsán tudtak arról, hogy Hatvanban állomásozik egy fegyelmezett, harctéri és karhatalmi tapasztalatokkal rendelkező jól kiképzett egység, amit iglói géppuskás tanfolyamnak neveznek. Hatvan község vezetői látván az országos közállapotokat, tisztában voltak azzal a lehetőséggel, amit egy állandó és megbízható helyőrség jelent, helyet és ellátást biztosítottak az alakulatnak, amely megfogytatkozva is, de folytatta a kiképzési programot.

A hadsereg sajátos helyzetének jellemzői közé tartozott, hogy egyes alakulatok, azon kívül, hogy nemegyszer megtagadták a tisztjeik által adott parancsot, és nem katonához méltó módon viselkedtek, még egymással is konfliktusba keveredtek. Így jártak Hatvanban az ott állomásozó iglóiak a 10-es

21 Bartha Zs. – Tyekvicska Á.: Civitas fortissima i. m. 175–176.

honvédezedbeliekkel. A közlés szerint a 10-esek és az iglóiak szabályos utcai harcot vívtak.²² Padányi könyvéből ez az esemény hiányzik.

Hogy az iglói géppuskás tanfolyam katonai fegyelem szempontjából és politikailag is érintetlen tudott maradni az általános züllés ellenére is, annak több oka volt.

Annak idején erre a különleges kiképzésre a kerülethez tartozó négy honvédegyalozred legénységének színe-javát válogatta ki a kassai parancsnokság. Ez a válogatott legénység természetesen bizonyult megbízhatóbbnak az átlagnál.

Ehhez a körülményhez járult aztán hozzá második oknak az a tény, hogy a tanfolyam nem volt része semmilyen magasabb katonai egységnek. Így a Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadsereg intézményei, a politikai megbízott, a katonatanács és a bizalmirendszer nem épült be a mindennapokba.

A fegyelem megmaradásának harmadik, de talán legfontosabb biztosítója a tisztikar rátermettsége volt. Noha a tisztek létszáma is csökkent az idők folyamán, a legénység létszámához viszonyítva sok tiszttel rendelkezett a tanfolyam, mivel az aránylag kis harcászati egységeknek is tiszt volt a parancsnoka.

Szemben a miskolci direktóriummal

A salgótarjáni és a balassagyarmati eseményeket követően az iglóiakat legközelebb a Tanácsköztársaság idején érték kihívások. Egy kisebb alakulatnak Csapra kellett mennie határőrizeti feladatok ellátására, majd jött Miskolc.

Március 27-én a miskolci direktórium kérésére indult egy század Rajnay-Wechter Vilmos főhadnagy vezetésével karhatalmi feladat elvégzésére. Voltak a proletárhatalomnak olyan hívei, akik a meghirdetett szocializálást továbbgondolták, és fosztogatásba kezdtek.²³ A miskolci származású Rajnay-Wechter Vilmos főhadnagy egy századdal rövid idő alatt rendet tett. A Serház utcai laktanyában hónapok óta uralkodó fegyelmezetlenségnek is véget vetett. Április ötödikén a miskolci vörösőrség létrejöttével a direktórium felszólította Rajnay-Wechtert, hogy a különítményre tovább szükség nincs, távozzanak Miskolcra. A főhadnagy azt válaszolta a direktóriumnak, hogy csak felettes hatósága parancsára fog távozni. A rájuk tukmált politikai megbízottat pedig eltávolították. Három nap múlva a direktórium újra felszólította a távozásra Rajnay-Wechtert, azzal, hogy a laktanyára az újonnan felállított vörösőrségnek van szüksége. Az iglóiak megint azt válaszolták, hogy mutassa fel a direktórium a hatvani tanfolyam-parancsnokság rendeletét. A direktórium megkereste Hatvant, majd öt nap múlva, április 15-én, parancs érkezett Mamusich századostól, hogy amennyiben nincs szükség a jelenlétükre Miskolcon, vonuljanak be Hatvanba. Rajnay-Wechter Vilmos azonban azt jelentette Mamusichnak, hogy a különítmény jelenlétére szükség

²² Új Magyarország, 1944. május 4. 5.

²³ Padányi V.: Összeomlás i. m. 78.

van, így maradnak. Időközben a csapi különítmény is megérkezett Miskolcra a századhoz. A Miskolcon tartózkodó iglóiak az akkori hatalomnak hamar szemet szúrtak. A nemzeti színeket és hagyományos rangjelzéseket viselő, fegyelmezett, nyilvánvalóan nem rendszerbarát géppuskás tanfolyam tisztikara és legénysége a nemkívánatos elemek közé tartozott.²⁴

Ennek ellentmond a Reggeli Hírlap 1919. április 25-i cikke, amely felfokozott, díszes szóvirágokkal ecseteli azt a tényt, hogy az iglóiak milyen lelkesen fogadták Grosszmann Viktort, a megyei direktorium tagját, és biztosították őt az alakulat Tanácsköztársaság iránti hűségéről. A cikk írója érthető módon fontosnak tartotta ecsetelni, hogy mindezt külsőségben is demonstrálják. A legénység sapkáján vörös szalag díszelgett a következő felirattal: „Az iglói géppuskások Felsőmagyarországért és a proletárdiktaturáért.”

A cikk a következőkben idézetekkel magyarázta a nemzeti színű szalag jogosultságát. „A sapkájuk elején a forradalom vörös gombját fogják viselni, sapkájuk oldalán levő vörös szalagon pedig egy keskeny nemzetiszínű szegélyt annak az emlékeztetésére, hogy a megszálló csehek ezekért a színekért ártatlan gyermekeknek a vérért is ontották. Ezt a jelvényt a miskolci direktoriummal történt megállapodás alapján fogják ebben a formájában viselni. Az iglói géppuskások eddigi magatartása és viselkedése biztos garanciát nyújt arra nézve is, hogy az iglói fiúk bármilyen adott helyzetben is hősiessen fogják megállni helyüket a tanácsköztársaság és a forradalom vívmányainak védelmében.”²⁵ Mindez igazolhatja azt a tényt, hogy a géppuskások a látogatásig nem viselték az új rendszer jelzéseit. A Padányinak beszámoló néhai iglói katonák a történekről nem beszéltek, ennél fogva nem volt szó a cikkben szereplő jelvények, szalagok használatáról. Csupán arról adtak tájékoztatást, hogy nemzetiszínű szalag volt a sapkájukon, rajta a felirat: „IGLÓI GÉPPUSKÁS”.²⁶

Németi Gábor, hatvani illetőségű gimnáziumi tanár egy cikkében utalt arra, hogy Víg Vilmos, a hatvani vörösőrök parancsnokával készített interjújában Víg elmondta, hogy a II. világháború után találkozott Miskolc 1919-es városparancsnokával, Reisinger Ferencsel. Tőle tudta meg, hogy az iglóiak az ő személyes engedélye alapján viselték abban az időben a nemzetiszínű szalagot.²⁷

A Padányi könyvében leírtak szerint az iglóiak ellenforradalmat szándékoztak csinálni a Miskolc–Füzesabony–Vámosgyörk–Hatvan vasútvonalon. Hozzájuk csatlakoztak volna még az egri néhai csendőrségtől leszereltek és a felfegyverzendő polgárság egy része. A direktorium intézkedéseket tett az egyre kellemetlenebbé váló iglóiak eltávolítására. Főleg miután a cseh előretörés következtében rendezetlenül visszavonuló részeg lövöldöző pesti 32-eseket az iglóiak lefegyverezték és úgy küldték tovább őket Budapest irányába.²⁸ Április 26-án

24 Uo. 84–85.

25 Reggeli Hírlap, 1919. április 25. 2.

26 Padányi V.: Összeomlás i. m. 83.

27 Németi G.: A hatvani ellenforradalom i. m. 40.

28 Padányi V.: Összeomlás i. m. 99.

érkezett a hír, hogy a Székely Hadosztály megszűnt, pedig a géppuskások rájuk is alapoztak a szervezkedésben.²⁹ A hónap végén véget ért az iglóiak korántsem eseménymentes kiküldetése.³⁰ Hatvanba menet még Vámosgyörkön fegyelmeztek meg demoralizált, vagonokat fosztogató vöröskatonákat.³¹

A hatvani ellenforradalmi kísérlettől a felosztatásig

Hatvanban a főtéren a május 1. miatt bedeszkázott Őrszem szobron lógó vörös drapériát leszedte a Miskolcraól nemzetiszínű zászlók alatt bevonuló század. A városban elterjedt a cselekedet híre, és több házra is kitűzték a nemzetiszínű lobogókat.

Az általános helyzetről szólva, az akkor már a Tisza vonalához érkező román és a folyamatosan előrenyomuló cseh csapatok, a proletárdiktatúra belső válsága, az elégedetlenség növekedése miatt több helyen, így – csupán a közelben lévő nagyobb városokat említve – Egerben, Gyöngyösön és Szolnokon ellenforradalmi szervezkedés indult meg. Ezeknek a mozgalmaknak az akciórádiusza egyelőre még mindig nem érte el országos szintet, koordinálatlanok, szétszórtak voltak.

Liptai János, egy hatvani illetőségű vörösőr az iglóiak kapcsán a következőben idézettek szerint számolt be 1964-ben Németi Gábor gimnáziumi történelemtanárnak.

„Az iglói géppuskások már május elseje előtt is többször tanújelét adták annak, hogy nem lelkesednek a Tanácsköztársaságért, de nyíltan május elsején fejezték ki érzelmeiket, amikor az ünnepi menetben csak nemzeti zászlók alatt voltak hajlandók felvonulni. Megtagadták a vörös zászló vitelét, tüntetőén felvarrták a régi rangjelzéseket a tisztek, az altisztek, és a legénység sapkájára is visszahelyezték a régi sapkarózsát, amelyet még az 1918-as októberi forradalom idején leszaggattak a katonák.

Ezzel egy időben, az ellenforradalmi román imperialista hadsereg sikeres előrenyomulásának hírére, szervezkedni kezdett a hatvani polgárság is. Titkos

29 A miskolci ellenforradalmi szervezkedésről egyelőre Padányi Viktor könyvéből lehet tudni. A kérdés további kutatásra érdemes. Mivel a cseh haderő vészes közelségben járt, a rendszerrel nem szimpatizáló tisztekben felmerülhetett a hatalomátvétel gondolata. Április végére, amikor már Tokaj-Hegyalját is elfoglalták a csehek az akkorra demoralizált vörösegyeségektől, a városban az iglóiakon és a maradék néhai 10-eseken kívül nem volt számottevő katonai erő, valamint a direktórium sem szándékozott bevárni az ellenséget. A nemrégiben szerveződő vörösörség nagy valószínűséggel alkalmatlan volt bármi komoly ellenállásra.

30 Padányi Viktornak nyilatkozó szemtanúk regénybe illő történetet mondtak el a miskolci direktórium és az iglóiak viszályáról. A 32-esek lefegyverzése miatt Rajnay-Wechter főhadnagyot az utcán letartóztatták, és a kihallgatásra vitték. Maga Groszmann Viktor hallgatta ki. Az iglói század pedig a miskolci direktórium székháza előtt csőre töltött fegyverekkel sorakozott fel, és szabadították ki a főhadnagyukat. *Padányi V.: Összeomlás i. m. 107–108.*

31 Uo. 113.

*megbeszéléseket tartottak, ahol azt tervezgették, mit kell tenni a munkáshatalom bukása után. Ezek az összejövetelek mindinkább nyíltak lettek.*³²

Kétségtelen, hogy az ellenforradalom lehetősége felmerült mind a géppuskás alakulat tisztikara, mind a helyi polgárság között.

A hatvani vörösörök nem szívelték a kastélybeli katonákat. Januártól, miután polgárörök, illetve nemzetörök szolgáltak az épületben, állandó súrlódások alakultak ki a vöröskatonákkal. Sok kisebb-nagyobb verekedésről tudni, amelyek során a vörösörök húzták a rövidebbet. A civódás még a helybeli sajtóorgánumban is folytatódott „verspárbajok” formájában, amelyeket a vörösörök és az iglóiak házi költője, Meskó Cyrill váltottak egymással.³³

A század lemálházása után a tanfolyam parancsnoka fogadta Rajnay-Wechter századost és a többi tisztet. Mamusich százados lehűtötte a kedélyeket, világossá vált, hogy csak Eger marad a reménység. A százados vörös karszalagok felvételére buzdított, és szükséges óvatosságra intett, mivel olyan hírek érkeztek a kastélyba, hogy Egerben győzött az ellenforradalom, és Pesten a bolsevik vezetők már csomagolnak. Padányinak a volt géppuskások elmondták, hogy május 3-án lefegyverezték a vörösörséget, és lefoglalták a hatvani direktórium tagjait, legalábbis, akik Hatvanban maradtak, mert a többi Pestre utazott. A vörös lobogókat leszedték, a főszolgabíró és a főjegyző átvette az ügyek intézését.³⁴

Németi Gábor, hatvani gimnáziumi tanár egy, 1919. október 16-án kiadott államrendőrségi jelentést idézett a május 3-i események kapcsán a Hevesi Szemlében írt cikkében. *„Május hó 2-án, az iglói géppuskások Miskolcon állomásozó százada – miután a hírek szerint a románok már Jászberényben vannak – Hatvanba vonult vissza. A bevonulás nemzeti zászlók alatt történt, a katonák pedig ugyanilyen szalagokkal voltak ellátva. Ennek láttára a hatvani polgárőrség (?) bevonta a vörös zászlókat. A hatvani direktórium félve az esetleg beérkező románoktól, felkérte a főszolgabírót, s a községi főjegyzőt, hogy vegye át az ügyek vezetését ismét a régi elöljáróság.”*³⁵

A parádés bevonulás, a nemzetiszínű lobogók kihelyezése és a néhai városi elöljárók, illetve a rendszert nem kedvelő polgárok szervezkedésének láttán a direktórium küldöttséget menesztett a fővárosba a vörösörség országos parancsnokságára. A küldöttek közül két tag kiléte ismert, Balogh István a hatvani forradalmi törvényszék elnöke, Kovács Mihály pedig a vádbiztosa volt. Az utóbbinak korábban már volt összetűzése az iglóiakkal.

32 HLM T.72.27.1.

33 Az akkori helyi újság a Hatvani Munkás volt, amelynek sajnos nincs egy példánya sem a város helytörténeti múzeumában. Meskó Cyrillnek, az iglói géppuskás tanfolyam „házi költőjének” 1919-ben megjelent Hatvanban a versesfüzete, amit parancsnokának, Mamusich István századosnak ajánlott. A füzet elején a város szociáldemokrata elvtársainak is üzent benne. HLM T. 2009.17.1. Meskó Cyrill: Hulló Levelek Hatvan 1919.

34 Padányi V.: Összeomlás i. m. 115.

35 Németi G.: A hatvani ellenforradalom i. m. 42.

Május 3-án napközben a kastélyban székelő tanfolyam törzséhez olyan hírek futottak be Budapestről, mely szerint a május 2-án tartott munkás- és katonatanács gyűlésén Kun Béla a várakozások ellenére nem mondott le, hanem szorgalmazta a proletárdiktatúra ellentámadását a megszálló cseh- és román csapatok ellen, valamint kiadta a parancsot az ellenforradalmi gócek felszámolására. A szolnoki ellenforradalmat Szamuely Tibor terrorlegényei pedig vérbe fojtották.³⁶ A Hatvanból érkező hírek hallatán a Vörös Őrség Országos Parancsnokságán Chlepkó Hantos Ede politikai biztos utasítására Cserny József parancsnok Hatvanba irányított harminc Lenin-fiút Bertók József vezetésével, valamint egy kispesti vasas vörösőr zászlóaljtal Jakab Rudolf parancsnoksága alatt küldtek vonaton. Ez utóbbi alakulat tüzéséggel és kellő számú géppuskával volt ellátva.

Május 4-én hajnalban, a Bertók József által vezetett Lenin-fiúk a hatvani Szent Adalbert templom mellől elkezdtek löni a kastélyt géppuskával és egy kiskaliberű ágyúval. Bertók azzal nem számolt, hogy a kastély mögötti óvodában van a tanfolyam állományának nagyobb része. Idővel mind a kastély, mint az óvoda felől erős géppuska tűzbe kerültek, majd a bekerített bőrkabátosok egy két oldalról indított roham láttán letették a fegyvert.³⁷

Azt viszont a terrorkülönítményesek meglepődve látták, hogy az iglóiakon vörös szalag volt. Még előző este Mamusich százados óvatosságból elrendelte, hogy mindenki tűzzön fel a sapkájára egy vörös szalagot. Így „vörösök” fogtak el vörösöket. A Lenin-fiúk három embert veszítettek.

Reggelre azonban Mamusich százados, az iglóiak parancsnoka, azoktól a vasutastisztaktól, akikkel jó barátságban volt, megtudta, hogy Egerben és Szolnokon is levették az ellenforradalmat. Aszód felől pedig a kispesti vörösőrzászlóalj, a fegyvergyári őrséggel kiegészülve hamarosan beérkezik Hatvanba. Mamusich szerint egy tüzéséggel felszerelt dandárral kell szembenézniük. A hírek hallatán a százados rögtönzött tiszti gyűlésen az erőviszonyok ismeretében a megadás mellett döntött.³⁸

A százados tárgyalni kényszerült a Hatvan előtt állást foglaló vörös dandár parancsnokával, Jakab Rudolffal. Mamusichot lefegyverezték, és a dandár bevonult Hatvanba. A kastélyt körülvették, a foglyul ejtett bőrkabátosokat kiszabadították. A tiszteket néhányuk kivételével lefogták, és Budapestre, a Batthyányi-palotába szállították, amely az egyik rettegett kínzóhelynek számított. A bántalmazásokat, kínzásokat követően a Margit körúti fogdába vitték a tiszteket. Rajnay-Wechter Vilmos főhadnagynak maga Mamusich százados tanácsolta a szökést, mivel ő számított az ellenforradalmi akció szószólójának,

36 *Padányi V.*: Összeomlás (1918-19) i. m. 116.

37 A visszaemlékezések mind Németi Gábor által gyűjtött interjúk. A gyűjtések és a Padányinak elmondottak alapján nagyjából a leírtak szerint folyt le a harc május 4-én hajnalban. A Pestről érkező zászlóalj Padányi könyvében nem kispesti, hanem csepeli vasas dandár volt, tüzéséggel támogatva. Kétségtelen, hogy tüzerőben és létszámban is túlerőt jelentettek.

38 Uo. 126.

illetve a miskolci történések miatt volt mitől tartania. A tanfolyam legénységét az óvodába zárták. Három napig tartották fogva őket, majd az a döntés született, hogy mivel a legénységi állomány vétlen a hatvani történelemben, így azokat szét kell osztani az akkor újjászerveződő hadseregen belül. Csornai Géza iglói géppuskás, aki később hatvani lakos lett, visszaemlékezésében Szamuely Tibort emlegette, aki meglátogatta őket, és elnézést kért tőlük, mert tudta, hogy mindnyájan kényszerből lettek katonák.³⁹

A Lenin-fiúk közben elkezdtek a leszámolásokat. Hajdú Aladár negyvenéves vendéglőst a lakásában ölték meg, mert szerintük benne volt az ellenforradalmi szervezkedésben. Zachar Gyula először hasba lőtte, majd amikor az sebesülten próbált elmenekülni, még egyszer rálőtt. A gyilkos – elsősorban külföldi tartózkodása miatt – 17 éven keresztül elkerülte az igazságszolgáltatást. Amikor hazatért, 1936 tavaszán egy kisebb bűncselekmény kapcsán elfogták, és ekkor derült ki, hogy régóta keresték már gyilkosság miatt. Tettéért hat év fegyházát kapott.⁴⁰

Kobovits Bogdán vörösőrt szintén az otthonában végezték ki, előbb szuronyral megvakították, majd lelőtték. Németh József vörösőrt a vasútállomáson, mennyasszonya szeme láttára lőtték agyon. Az ok mindkét esetben a kötelességzegés volt, miszerint nem védték meg a direktóriumot. Németh gyilkosát, a szintén Lenin-fiú Krucker Józsefet később a proletárdiktatúra után fogták le a detektívek, a korábban elkövetett tetteiért, köztük Németh József megöléséért halálra ítélték.⁴¹ Mészáros József ötvennyolc éves cukorgyári munkás a lányáért aggódva hagyta el lakását. Eltévedt golyó oltotta ki életét, amikor a kastély előtt haladt el. Hüttl Vencel célzott lövéstől halt meg. A látottaktól ijedtében futni kezdett, bőrkabátosok menekülőnek hitték és megölték.⁴² Bertók Józsefet, a Lenin-fiúk Hatvanba küldött osztagának parancsnokát 14 évi fegyházban letöltendő büntetésre ítélték.⁴³

Közben a Lenin-fiúk az elterjedt gyakorlatnak megfelelően túszoikat szedtek. A régi elitnek, a korábbi politikai, gazdasági és társadalmi rend híveinek, a szocializálás miatt háborgó, vagy a földosztás elmaradása miatt elégedetlen szegényparasztság képviselőinek megfélemlítését a hatalom túsok gyűjtésével tervezte biztosítani. Sok esetben viszont ezeknek a letartóztatásoknak az áldozatait is ellenforradalmi szervezkedéssel, vagy köztörvényes bűncselekmények végrehajtásával vádolták. Hatvanban 13 túszt szedtek, köztük volt Csontos Alajos elemi iskolai igazgató, Gyulai Mihály cukorgyári tisztviselő, Hoffmann Mór könyvkereskedő, Knau Gábor polgári iskolai igazgató, Kovács Imre, Lakatos

39 Csornai Géza, volt iglói géppuskás, majd vöröskatona közlésén kívül nincs más információ arról, hogy a Tanácsköztársaság népbiztosa, a kommün terrorszervezetének vezetője ott járt volna Hatvanban. HLM T. 73.28.1.

40 Pesti Hírlap, 1936. július 8. 17.

41 Magyar Detektív, 1928. szeptember 1. 26–28.

42 A Lenin-fiúk hatvani áldozatairól és gyilkosaikról, azok büntetéseiről Váry Albert koronaügyész-helyettes kötetében lehet olvasni. *Dr. Váry A.: A vörös uralom* i. m. 58–59.

43 Pesti Napló, 1920. augusztus 1. 5.

Elemér hentesmester, Papp József hentesmester és Odray Celesztin prépost. A hatvani túszoikat néhány napi fogva tartás után elengedték.⁴⁴

Bertókék, mielőtt elmentek a Grassalkovich-kastélyból, a bútorzatot összetörték, és több mint 150 000 ezer korona értéket eltulajdonítottak. A Hatvani Takarékszövetkezet páncélszekrényéből a Radvánszky Aladár és Hammerschlag Viktor által letétbe helyezett ezüstöket vittek el. A cukorgyár birtokában lévő két személyautót és a gyár öttonnás teherautóját fegyverrel elrabolták. Kisebb csoportokban betörték a magánlakásokba is, és rengeteg értékes holmit raboltak össze.⁴⁵

A bőrkabátosok hatvani garázdálkodásának a nagy tömegekben érkező vöröskatonák vetettek véget. A Forradalmi Kormányzótanács május 5-én kiadta a Vörös Hadsereg újjászervezéséről szóló rendeletét. A parancsnokság a III. hadtest gyülekezőkörletét Hatvanban jelölte ki. A parancsnokok zömmel a régi hadsereg tisztjei voltak, akik a proletárdiktatúra által meghirdetett toborzás eredményeképp jelentkeztek szolgálatra. A diktatúra vezetése látván hogy milyen veszteségeket szenvedett el áprilisban, és milyen hibák vezettek a cseh és román területfoglalásokhoz, a szervezéskor hazafias szólamokkal szólították meg a Károlyi-kormányzat alatt leszerelt tapasztalt tiszteket. Másnap a tanfolyam legénysége két és félnapi fogság után visszakapta fegyvereit, és beosztották őket a 6. hadosztályba mint géppuskás századot.

Víg Vilmos hatvani politikai megbízottat a hatvani direktórium tagjai próbálták rávenni, hogy Pesten a vallomása alapján ártson az iglói tiszteknek. Mint szemtanút hallgatta ki a katonai forradalmi törvényszék, és ott elmondta, hogy Hatvanban nem volt ellenforradalom. A Padányinak tartott beszámolóok szerint Víg Vilmos hazudott a géppuskások érdekében.⁴⁶ Tény az is, hogy azokban a napokban, amikor folyt a hadsereg szervezése, és jelentős számú régi, tartalékos állományú tiszt jelentkezett szolgálatra, a vezérkar egy része is közülük került ki. Ennélfogva a hangulat olyan volt, hogy az iglói tiszteknek is kedvezett. Júniusban, ismerve a folyamatos lázadások és a brutális megtorlások történetét, már nem lehetett volna szerencsénk.

A katonai forradalmi törvényszék végül is a szökésben levő Rajnay-Wechter Vilmosra kimondta a halálos ítéletet, és elrendelte országos köröztetését. A többi vádlott sorsáról így döntött: „*mivel az iglói géppuskás különítmény a jelek szerint nem egészen megbízható, tovább egy kötelékben együtt nem maradhat, hanem, mivel a proletárhazának a jelenlegi nehéz időkben minden katonára szüksége van, a jövőben az egyes tagok szétszórva kötelesek szolgálatot teljesíteni s evégből megkeresi a 6. hadosztály parancsnokságát, hogy a volt iglói géppuskás különítmény állományát a hadosztály keretében ossza szét*”.⁴⁷

44 *Németi G.*: A hatvani ellenforradalom i. m. 43.

45 Új Nemzedék, 1920. június. 18. 5.

46 *Padányi V.*: Összeomlás i. m. 152–154.

47 Uo. 154.

A Vörös Hadsereg tisztikara 1919 júliusának közepétől egyre passzívabbá vált, és a Tanácsköztársaság bukása után beleolvadt a nemzeti hadseregbe, majd az újjászerveződő honvédségbe. 1920 novemberében a nemzeti hadsereg alakulatai a Tiszáig vették birtokba a románok által elhagyott területet. November 27-én Sajókesznyét községben egy román járőrt fogtak el rekvirálás közben. A következő nap kétszázadnyi román katona lépte át a Tiszát, és azzal fenyegették meg a bevonuló magyar egységek tisztjeit, ha nem adják ki az elfogott román járőrt, akkor a folyó túloldaláról román ütegek tűz alá veszik Sajókesznyét községet. A miskolci körletparancsnokság Tiszalúdra rendelt 50 katonát és az iglói géppuskás századot.⁴⁸

A legendás iglói géppuskás tanfolyam pályafutása nem ért véget a hatvani események után. A különítmény legénysége biztosan és nagy valószínűséggel a tisztek is részt vettek az északi hadjáratban, és a proletárdiktatúra bukását követő hónapok során beléptek a nemzeti hadseregbe.

1922. augusztus 11-én, a Miskolci Naplóban felsorolták azon tisztek és tiszt-helyettesek nevét, akiket vitézekké avattak. Köztük volt Rajnay-Wechter Vilmos főhadnagy is, az iglói géppuskás különítmény tisztje.⁴⁹

Az iglóiak a két világháború közötti években tartották a kapcsolatot, bajtársi találkozókat szerveztek, és Padányi Viktor könyvéhez is értékes információval szolgáltak.⁵⁰ Az iglói géppuskás tanfolyam volt tisztjeit és legénységét – függetlenül attól, hogy régi formában a különítmény már nem létezett –, mint a fentebb említett sajókesznyéti esetből is kiderült, iglóiaknak nevezték, és a köztudatban is így maradtak meg.

Felhasznált szakirodalom és források

A Magyar Detektív, 1928. 3. évfolyam, 17. szám, szeptember 1.

Barthó Zsuzsanna – Tyekvicska Árpád: Civitas fortissima. A balassagyarmati „csehkiverés” korának forrásai és irodalma. Nagy Iván Könyvek 10. Balassagyarmat, 2000.

Fogarassy László: A Horthy-hadsereg bevonulása a Tiszántúlra. In: A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen, 1973. 221–242.

Hatvani Lajos Múzeum (HLM) Integrált Könyvtár és Muzeális Gyűjteménye, Történeti Tárgyi és Dokumentumtára.

Miskolczi Napló, 1922. 22. évfolyam, 181. szám, augusztus 11.

Németi Gábor: A hatvani ellenforradalom 1919 májusában. Hevesi Szemle 8. 1980/1. 40–44.

Padányi Viktor: Összeomlás (1918–19). Az iglói géppuskások regénye. Szeged, 1942.

48 Fogarassy L.: A Horthy-hadsereg i. m. 227.

49 Miskolczi Napló, 1922. augusztus 11. 3.

50 Újság, 1940. október 26. 7.

- Pesti Hírlap, 1936. 58. évfolyam, 154. szám, július 8.
Pesti Napló, 1920. 71. évfolyam, 182. szám, augusztus
Popély Gyula: Felvidék 1914–1920. Budapest, 2010.
Reggeli Hírlap, Miskolc, 1919. 28. évfolyam, 97. szám, április 25.
Suba János: Karhatalom szervezése a Magyar Királyi Honvédségben 1918-ban.
Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historiae Praesidii Ordinis) 2012/25.
129–136.
Új Magyarság, 1944. 11. évfolyam, 100. szám, május 4.
Új Nemzedék, 1920. 2. évfolyam, 145. szám, június.18.
Újság, 1940. 16. évfolyam, 245. szám, október 26.
Váry Albert: A vörös uralom áldozatai Magyarországon. Vác, 1922.

LÁ CZAY MAGDOLNA

A RENDSZERVÁLTÁSOK HATÁSA A SZABOLCS-SZATMÁR-BEREGI FALVAKBAN

„Az ellenség, mely velünk szemben áll, nem a pillanatnyi ínség, hanem az elszegényedés, mely ezer háznak küszöbén koczog. – Zaj nélkül közelít, nem fokozva fel a rémülés által, melyet okoz, tetterőnket; nem szerzi meg a világ részvétét, de nem kisebb azért, s bizonyos, hogy ennek csak úgy állhatunk ellent, ha minden ház egy-egy vár leend, mely magát az ellenség ellen külön védelmezi.”
(Eötvös József 1865-ben írt újévi jókívánsága a Magyar Gazdasszonyok Lapjának)¹

A regionális változások kezdete

A fent idézett, Eötvös Józseftől származó gondolatot 1987-ben olvastam először, és úgy éreztem – akár a könyveknek – ennek is megvan a maga sorsa. Önálló figyelmeztetéssé vált számomra, miközben arra készültem, hogy egy kutatócsoport tagjaként feltárjuk az akkori Szabolcs-Szatmár megye gazdasági-társadalmi jellemzőit, megsejtve és remélve a változtatás lehetőségét. A kutatás során összegyűjtött információk inkább az ellentmondásos folyamatokról, az elszegényedés sokféleségéről tanúskodtak, amelyet a rövidesen bekövetkező rendszerváltás sem tudott megállítani. Így vált sok éve kutatási témámmá az északkeleti térség társadalomtörténetének kutatása, és lépésről lépésre haladva, a 18. századi forrásokig visszanyúlva keresem a válaszokat. Eközben ismertem fel, hogy az elmúlt két évszázad alatt a különböző változások egy komplex folyamattá szerveződtek, és csakúgy, mint a gőzgép felfedezése után kialakuló komplex forradalom, átalakította az itt élők sorsát. Ez a komplexitás természetesen nem egy megkésett utánpótlás, hanem olyan, csak erre a térségre jellemző, de külső hatásoktól induló változásokat indukált, amelyek visszavezethetőek a reformkorig. A sorsdöntő változást a Tisza 1845-ben elhátározott szabályozása indította el², amelynek döntő munkálatai 1890-ig elhúzódtak. A szabályozás előtti állapotokat mutató, az 1830-as éveket ábrázoló úgynevezett Pocsolyatérkép³ nagy kék foltot mutat az Északkeleti-Kárpátok

-
- 1 *Eötvös József: Újévre.* In: Kisebbségi politikai cikkek. XVII. Budapest 1903. 336–339.
 - 2 Erről informál Vásárhelyi Pálnak a levele, amelyet a vármegye alispánjához címzett 1845. november 21-én. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (továbbiakban MNL SZSZBL) IV. A. 1.
 - 3 *Kajner Péter – Fazekas István – Flachner Zsuzsanna – Molnár Géza – Balogh Péter: A Kárpát-medence vízborítottsága a XIX. században.* Bp. 2009.; *Babinszki Edit: Pocsolyatérkép. Élet és Tudomány.* 72. (2017) 29. sz. <https://map.mbfz.gov.hu/articles/Pocsolyaterkep.pdf> Letöltés: 2019. 12.01.

lábaitól végig a folyót övező síkságokon. A munkálatok eredményeképpen a Tisza hossza 40%-kal rövidült, 1211,8 km-ről 728,8 km-re, emellett a belvízelvezető csatornák hossza 28 km-ről 12000 km-re nőtt.⁴

A környezet átalakítása egy emberélet hosszánál ugyan nem igényelt ekkor több időt, de a következő évtizedekben véglegesen megváltoztatták a korábban létező, csak erre a tájra jellemző, bár a kor igényeihez képest már avított táj-ember-életmód harmóniáját, amelyet később Hamvas Béla a létezés jó minőségének a reményében keresett.⁵ A tőle kölcsönzött gondolatot az a felismerés indokolja, hogy a modern korban egyre szaporodó diszciplínák ugyanazon jelenséget más-más módszerrel közelítik meg, amelyek segíthetnek abban, hogy a 19. században megvalósult változások komplex hatását ne csak a helytörténetírás folyamatosan bővülő eszközeivel, hanem más tudományok módszereivel is kereshessük, és választ kaphassunk arra, hogy a rendi társadalom át tudott-e itt alakulni polgári társadalommá. Eközben abból indulok ki, hogy ennek az átalakulásnak nemcsak egy útja és formája lehetséges, hogy a lokális társadalmi, gazdasági változások – hasonlóan az élővilágból ismert jelenséghez, amely egyazon fajnak számtalan variánsát ismeri – az északkeleti országrész múltjában számos sajátossággal bírnak. Ennek a folyamatnak egyik startpontja lehetett a Tiszának és vidékének a szabályozása, de a következményeit előre megjósolni sem lehetett.

A Tiszának a térségünkre eső szakasza Közép-Európa kulturális tengelyének a metszéspontjában helyezkedik el, ahol a kelet-nyugati hatások igen sokrétűek, tradicionális kereskedelmi utak húzódtak, nagy történelmi változások alakították az itt élők sorsát, mégis, a víznek köszönhetően egy különleges elzártágban éltek. A természet által megszabott korszakokban a Tisza vize alakította a tájat, hátságain megtúrva az ide telepedő embert, akit aztán védett és a megélhetését is segítette. A földrajztudomány képviselői ezeket a képződményeket életkamráknak nevezték el⁶, amelyek rejtőzködő, biztonságos területekké váltak. Honfoglaló őseink felismerve az előnyeiket, jól alkalmazkodtak, és a „víz járásának” megfelelően egyfajta transzhumáló gazdálkodást folytattak, ahol a kevés szántón is kialakították az ártéri földművelést, a rét- és legelőgazdálkodást, a rideg állattenyésztést, gyakorolták a halászatot és vadászatot, valamint egy, az áradásokhoz igazodó vízi kereskedelmet is. Az eredményes alkalmazkodást bizonyítják a Mária Terézia által elrendelt úrbérrendezés során ezen a tájon 1772–74 között készült községenkénti felmérések,⁷ amelyek a ma divatos SWOT-analízisek előzményeként informálnak az adott település helyi előnyeiről, veszélyeiről, haszonvételeiről. Utódjának, II. Józsefnek a katonai

4 *Frisnyák Sándor: Magyarország történeti földrajza. Budapest 1990. Horoszné Gulyás Margit: Földmérés. Geodézia. Térképészet Utolsó letöltés: 2017. 10.21. és https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0027_BTRI8/ch01s04.html Utolsó letöltés: 2019. 12.03.*

5 *Hamvas Béla: Az öt géniuszt. München 1985.*

6 Lásd a 4. sz. lábjegyzetet.

7 MNL SZSZBL IV. A. 1/g Úrbéri iratok

felmérésről kiadott rendeletének köszönhetően⁸ azt is „leolvashatjuk” az elkészült térképekről, hogy voltak ugyan próbálkozások a víz útjának módosítására (pl. Kraszna-csatorna), de a közlekedés ugyanolyan nehéz volt a 18. század végén, mint a török hódítás idején. Csak a helyismerettel rendelkezőknek volt lehetősége eljutni egy-egy vásárra a tornyok és a jelölőfák⁹ segítségével. Az életkamrákban élők titka, hogy szántóföldjük ugyan alig volt, de egészségesen és bőségesen táplálkoztak, pénz és vagyon nélkül, de jól éltek ebben a természet-ember együttműködésében kialakult harmóniában. A honfoglalás emléke évszázadokig az egykori szabad magyar harcosok emlékezetében megőrizte a szabad kisenemesség tudatát, akik úgy tudták, és hitükre esküdtek, hogy nemességüket a királytól kapták, és a következő évszázadokban a király egy és ugyanazon jogokkal bíró nemeseinek számítottak. Ezt a kiváltságukat 1848-ig megőrizték, sőt az új törvények ellenére, életmódjukban, jogaik informális továbbélésében megtartották.¹⁰ Az a remény, hogy a Tisza szabályozása a modern vízi közlekedést fejleszti majd, és ezzel elősegíti a vidék fejlődését, a valóságban nem így valósult meg, a gazdasági és a társadalmi hatása elmaradt a várt eredményektől.

A vízfelület csökkenése, a mikroklíma, a talajvíz, a talajképződési folyamatok változását hozta, és a gazdag árterületek alig fél évszázad alatt szikes talajjá alakultak, másutt homokos földeket eredményeztek, amelyek megműveléséhez hiányzott a tőke, a szakértelem és a modern eszközpark. Az elképzelhetetlen környezeti átalakulásról 1939-ben Papp Géza a Szabolcsmegyei Gazdasági Egyesület titkára a következőket írta le: „Az egész termő területnek mintegy kétharmad része változatos minőségű homokföld, egyharmad része szelíd, közép kötöttségű fekete homok (Más megnevezéssel kotu, amely a korábbi alacsonyabb, és a talajvíz által gyakran elöntött területet jelentette L. M.), illetve vályog, némely helyen agyag. Az úgynevezett laposok, amelyek dombok közé ékelődnek, legnagyobb részben szívós, részint szelíd vagy vadszikes területek. A tőzegterületek ott vannak, ahol a vízszabályozás előtt a vízmedencék állottak.”¹¹

A megváltozott tájon megváltozott az élet, de ebben sorsdöntő politikai jelentősége volt az 1848/49-es forradalomnak és szabadságharcnak, majd a leverését túlélni akaró, napjainkig követhető politikai küzdelmeknek, az igazgatási reformoknak, a gazdasági, a társadalmi és a kulturális élet terén megvalósuló paradigmaváltásoknak. Végül nem tekinthetünk el még a lokális történelem

8 Pók Judit: Szabolcs vármegye katonai leírása 1782–1785. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza 1992.; Szatmár vármegye katonai leírása. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza 1993.

9 Jelölőfáknak nevezték azokat a régi, nagy testű fákat, amelyek útírányt mutattak áradáskor is a csónakkal utazóknak.

10 Lácza Magdolna: A Rétköz nemesi társadalma a 18–19. században. In: Rendi társadalom – Polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Szerk. Á Varga László. Salgótarján 1987. 125–131.

11 Papp Géza: Szabolcs vármegye mezőgazdasága. In: Szabolcs Vármegye (Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék). Szerk. Dienes István. Budapest 1939. 39–57.

kutatása közben sem azoktól a nemzetközi politikai tényektől, amelyek a 20. században a békediktátumok által az északkeleti országrészt – az egykori Partium területét – ismét határvidékké változtatták, azzal a jelentős különbséggel, hogy itt nem új kapcsolatok alakulását segítette a határmentiség, hanem az elzártságot, a leszakadást, a perifériává válást jelentette az ezen a tájon élők számára.

Nyitott a kérdés, hogy az elmúlt másfél évszázad rendszerváltásainak és változtatásainak a negatívumai a jelen helyi társadalmára miképpen hatottak?

Rendszerváltások, amelyek a térség leszakadásához vezettek

Az igazgatási határok változása

A címben vállalt feladatom, hogy a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye falvaiban élők sorsának alakulását ismertessem, csak hogy máris szembekerülünk azzal a kérdéssel, miért ilyen összetett nevű ez a megye? A hitelességhez hozzátartozik, hogy már az 1876. évi VI. tc. végrehajtása megszüntette a feudális kori, a Mária Terézia uralkodása alatt működésében megújuló megyét. Szabolcs például elveszítette egyik jelentős járását, a nádudvarit, amely az új Hajdú megye része lett a beolvasztott hajdúkerület mellett. Ennél azonban nagyobb változást hozott a 20. század, amely az elvesztett világháborúkat követő békék következményeként felszabdalták a határokat. A mai megyének öt korábbi megyéből vannak községei, Szabolcs, Szatmár, Bereg (az Árpád-korban Borsova), Ung és Ugocsa települései alkotják. A területének legnagyobb részét Szabolcs őrizte meg, a többiek már a trianoni béke megcsonkította, mivel a jórészt hegyvidékes részek Kárpátalja és Románia területén maradtak. Az első világháborút követő restauráció idején az 1923. évi XXXV. tc. úgy rendelkezett, hogy két, közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye jöjjön létre, Szabolcs és Ung k. e. e. vármegye, valamint Szatmár, Ugocsa és Bereg k. e. e. vármegye. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 4330/1945. M. E. számú rendelete egyszerűsítette Szatmár-Bereg megyére az utóbbi nevét, majd 1950. március 16-tól a tanácstörvény összevonta őket, és a Szabolcs-Szatmár megye nevet hagyta jóvá, ami a rendszerváltást követően 1990-ben módosult Szabolcs-Szatmár-Bereg megyére.

A politikai kényszer ellenére is vannak ennek a közigazgatási egységnek olyan történelmi gyökerei, amelyek sorsközösségbe kovácsolták az egyes részeket. Valamennyi alkotó megyét érintette a Tisza, településeinek döntő része évezredes múlttal rendelkezik, amelyben a nemesi megye évszázados hagyományain nevelődtek azok a zömmel kismemesi származásúak, akik élve kiváltságaikkal, a megyék hivatalait uralták, megalkották statútumaikat, megértették és gyakorolták az igazgatás, a szabályalkotás (és az országos törvényalkotás) és az igazságszolgáltatás megyei teendőit.¹² A megyerendszert számos jogos

12 *Láczay Magdolna*: A megyei önkormányzat a reformkori Szabolcs megyében. Levéltári Szemle 31. (1981) 1. sz. 177–194.

bírálat érte, de azt leszögezhetjük, hogy képes volt ellenállni a külső hatalmi erőknek – a saját véleményük szerint törvénytelen – átalakításoknak, változó funkciói ellenére fent tudott maradni, őrizve az államiságot, erősítve a közigazgatás és az önkormányzatiság szerepét. Már-már azt mondhatnám, magának a kisnemességnek megélhetési érdeke volt a szavazati joga megőrzése, így közeledhettek a modern hivatalnoki kar felé. Példa lehet erre a középbirtokosok között sem kiemelkedő vagyonnal rendelkező Kállay vagy Mikecz család, akik a megyei tisztikart időnként a család tanult hivatalnok tagjaiból töltötték meg, sőt minisztert is neveltek fiaikból.

A társadalom szerkezetében történő változások

A kisnemesség száma ezen a vidéken mindig magas volt, de hogy ennek milyen okai voltak, hogyan éltek, a korábbi történeti iskolák nem vizsgálták. A nemesség szerepét csak a modern társadalomtörténet 1970-es évek második felében induló fiatal kutatói, a hivatalos marxista történetiszemlélettől eltérő aspektusokból kezdték vizsgálni. Magam is ekkor fejeztem be tanulmányaimat, és találtam hiteles adatokat a szabolcsi kisnemesség számáról, tagozódásáról a különböző célból készült nemesi összeírásokban, tisztújítási iratokban, majd az 1848-as nemeztörvényi és a választói névjegyzékekben.¹³ Írásomban először tettem kísérletet arra, hogy felhívjam a figyelmet a következő tényre, ennek a régióknak a nemesi társadalmát nem lehet összehasonlítani azoknak a vidékeknek a nemességével, ahol a török utáni betelepítések történtek, vagy ahol a nagybirtokrendszer dominált. Nemcsak a nemesség száma, hanem vagyoni állapota is jelentősen eltért. Éppen ezért a további sorsuk attól függött, hogy a kiegyezést követő reformok során miben találják meg a túlélésük esélyét. Pálmány Béla 1997-ben¹⁴ a nemesség kutatásának két lehetséges irányát úgy jelölte meg, hogy vagy a vármegye hivatali szervezeteiben szereplő nemes származású tisztviselők kapcsolati hálóját, mobilitási képességét elemezzük, vagy a teljes megyei nemesség rendi tagoltságát (és annak elvesztését – L. M.) kutatjuk. Természetesen mindkét útnak van jelentősége, sőt Kövér György egy következőre hívta fel a figyelmet.¹⁵ A rendi jogállásról megállapítja, hogy az azonos jogállású, örökletesen kiváltságolt, érdekeit politikai síkon is érvényesíteni tudókat érti ezen a rétegen. Másrészt a szociológiai kutatások mintájára a mentalitás-, a viselkedésszociológiai szempontok feltárását is kutatná, csakúgy, mint a vagyoni-jövedelmi viszonyokat és a tevékenységszerkezetet,

-
- 13 *Láczay Magdolna*: A szabolcsi nemesség rétegződése 1797-ben. In: Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I-II. Szerk. Gyarmathy Zsigmond. Szabolcs-Szatmári Megyei Tanács, H. n. [Nyíregyháza] 1979. 77–95.;
Uő. Nemesek, tulajdonosok és birtokosok Szabolcs megyében a XVIII. század végén. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 39. (2004) 2. 155–169.
 - 14 *Pálmány Béla*: A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686–1815). In: Rendi társadalom – polgári társadalom 9. Mánások, birtokosok, címerlevelesek. Szerk. Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter. Debrecen 1997. 37–93.
 - 15 *Kövér György*: Középrend vagy középosztályok. Századok 137. (2003) 5. sz. 1119–1231.

ami véleményem szerint már-már az elitkutatás eszköztárához közelítene. Ezt látszott igazolni Bibó István¹⁶ is, aki a magyar közszereplést vállaló nemességről, 1848-as szerepéről azt állapította meg: „Akkor még kevésbé volt a magyar nemességen kívül bármiféle réteg vagy osztály arra készen, hogy a nemzeti elit feladatát átvegye... A magyar nemesség reformkori szerepének és 1848-as cselekedetének értelmét akkor fogjuk meg helyesen, ha az akkori magyar elit bátorságának és tisztánlátásának jeleként értékeljük. A jobbágyfelszabadítás maga lehetett kikerülhetetlen és sokáig már el nem odázható, de megtörténhetett volna idegen kezdeményezésre, külső nyomásra, a magyar nemesség rosszakaratú ellenállása mellett, s mindkét részről a bosszúvágy vagy legalábbis az elégtétel-keresés keserű hangulatában is. A reformkori magyar elitnek – másutt nemesi-polgári elitnek nevezi (L. M.) – az a történelmi érdeme, hogy nemcsak felismerte a rendi társadalomszervezet tartáhatatlanságát, hanem volt bátorsága arra, hogy ennek a következményeit is levonja.” Itt és most nincs mód a szabolcsi, szatmári, beregi nemesi elitet részletesen bemutatni, de a Patakon és Debrecenben végzett egykori diáktársak a márciusi ifjak között, a diétán is megtalálhatóak előbb Kölcsey Ferenc, majd Kossuth környezetében, később nagy számban jelentkeztek a honvédségbe, és irányították az új törvények megvalósítását a megyében. Nem tagadható, hogy a történelem során sokan nem tudták ezt a lendületet megtartani, és az is valóságos, hiteles, amit félszáz évvel később dzsentrí utódaikról Mikszáth Kálmán és Móricz Zsigmond írt. A megyében élő nemességnek megközelítően csak 5-10%-a vett részt a hivatali életben, a többiek sorsa a lefelé kiteljesedő elszegényedés felé fordult.

A mezőgazdaság birtokstruktúráinak és tulajdonviszonyainak a változásai

A szabadságharc leverését követő osztrák abszolutizmust a magyarok passzív ellenállása lassította, majd külső segítséggel megtörte, 1867-ben a kiegyezéssel előnyös kompromisszumot kötöttek, de nem tudták a változásokat megállítani. A kiegyezésig elsősorban olyan dolgok történtek, amelyre nem voltak felkészülve, nevezetesen a talaj szerkezetének megváltozása, a birtokok tulajdonosi viszonyaiban bekövetkező spontán változások. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája¹⁷ szerint a szabolcsi lakosságnak a 2/3-a élt a föld hasznából. Az 1895 és 1900 között az országban tapasztalt trendek itt is érvényesültek, azaz csökkent a tulajdonjog szerint és nőtt a bérlőként összeírtak száma. A gazdaságok mérete alapján két véglet alakult ki, amelyet úgy illusztrálunk, hogy már nagybirtoknak tekintjük az 500 kh-as gazdaságokat is, tudván, hogy több ezer holdas birtokok itt nem voltak jellemzőek. Az 500 kh feletti birtokok száma 296 volt, ami az összes gazdaság 1,02%-a, de az általuk birtokolt föld mennyisége az összes művelhető terület 59,39%-a. Már ebből is következik

16 *Bibó István*: Elit és szociális érzék. In: Válogatott tanulmányok I. Szerk. Vida István. Budapest 1986. 221–243.

17 *A magyar korona országainak a mezőgazdasági statisztikája*. Magyar Statisztikai Közlemények I–III. Budapest 1897–1900.

a kettéválás. Míg az 5 kh vagy ez alatti földterülettel rendelkező megyei gazdaságok száma 17 868, ami az összes gazdaságok 62,04%-a, addig a művelhető területnek mindössze 3,37%-a tartozott hozzájuk. Ennek a rendkívül végletes birtokstruktúrájának a számai mögé nem látunk, így nem tudjuk, hogy kik a régi nemesi jogon birtokosok, és kik azok az új birtokosok, akik korábban az úrbériség különböző szintjén éltek. Erre más források adhattak választ, amire később még visszatérünk. A 20. századba lépve ugyanis ez a birtokstruktúra tragikus lezárása a múltnak, és sajnálatosan szinte folyamatosan visszarendeződött a későbbi földosztások, birtokrendezések, privatizáció után is.

A számokat kissé kerekítve azt jelentette ez, hogy a birtokosok egy százaléka gazdálkodhatott az összes termőföld 60 százalékán, azaz közel kétharmadán, míg azon birtokosok, akiket még kisbirtokosoknak se igen nevezhetünk az ötholdnyi vagy az alatti tulajdonuk alapján, a gazdaságok kétharmadával rendelkeztek, amelyekhez a földterület töredéke tartozott (3,37%). Joggal mondhatjuk, hogy még önellátásra se volt elég a földjük.

A nyugati fejlődési modell szerint a felszabaduló munkaerőt felszívták az ipari üzemek. Szabolcs megyében a 20. század első évtizedeiben még alapítottak is a megye városaiban egy-egy kis üzemet vagy kereskedelmi vállalkozást, de a mezőgazdaságon és az állami hivatalokon kívül más alig adódott. Mindeközben a természeti gazdálkodás korábbi lehetőségei megszűntek. Nem voltak már meg a halakban gazdag, mindenkinek ételmet kínáló vizek, állattartásra alkalmas közös erdők, legelők. A művelhető föld ugyan látszólag nőtt, de az 1853-as tagosítási munkálatok után hamarosan kiderült, hogy a régi jogviták nem rendeződtek, ráadásul a korábbi szántók minősége a vízlecsapolásokkal tönkrement, a volt vizes részek viszont hiába voltak jobb minőségűek, teljesen más művelést igényeltek volna, amiről sem a nemeseknek, sem a volt jobbágyaiknak nem voltak ismereteik. Ezt bizonyítják az agrárszocialista jelzővel ismertté vált mozgalom 1896–1898. évi megyei dokumentumai.¹⁸ A mintegy félszáz érintett település panaszaiából néhány jellemző példát emelünk ki. Kékcse község panaszosai azt írják le, hogy a földesúr a 3428 kh határból a község 800 lakosának 509 holdat hagyott, de ebből 169 holdnyit kiosztottak a papnak, a tanítónak és a jegyzőnek, így kérik, hogy uzsora nélkül kaphassanak árendás (bérelhető) földet. Nagyon szemléletesen mutatja a 19. század második felében az egyes települések életében végbemenő változásokat Pátroha panasza. Ezen a településen az 1847-es tisztújításkor felvett nemesi összeíráskor 171 nemesi jogállású férfit jegyzetek fel,¹⁹ és 15 jelentősebb gazdaságot.²⁰ Az 1900-ban megjelent

18 MNL SZSZBML IV. B. 411. Alispáni iratok Agrárszocialista Gyűjtemény.; A munkásság és parasztság élete és mozgalmi Szabolcs-Szatmár megyében 1886-1919. Források és dokumentumok, Szerk. Hársfalvi Péter. Nyíregyháza 1981.; *Lácza Magdolna*: Az agrárszocialista mozgalom szabolcsi sajátosságai. In: Rendi társadalom- Polgári Társadalom 3. Társadalmi konfliktusok. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján 1989. 183–187.

19 MNL SZSZBL IV.A. 1. 47. sz. 1362. d. 1847.

20 *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára. Pest 1851.

Borovszky²¹ által szerkesztett monográfiában már csak hat gazdaságról tudnak, de egyetlen név sem maradt meg a fél évszázaddal korábbiakéból, bár így is előfordulhatna, hogy az örökös neve már más lett, de idegenül hangzik itt a Guttman, a Reich, a Grósz, amelyek bérlőkre vagy új tulajdonosokra utalnak. Előfordult olyan is, hogy az új tulajdonos bérlője a korábban is itt élő kisnemes, például Kemecse, Gemzse községben. Akadtak önsorsrontó magatartású vesztesek. Krasznay Péter főszolgabíró azt írja a gégényi elégedetlenek vezetőjéről, hogy „*korábban jómódú kisbirtokos nemes ember, községi bíró volt, azóta elkorhelyedett..., és most már, mint elzüllött állású, de írástudó régi nemes ember, minden vakmerőségre kész*”.²² Nem tévesztheti meg a kutatót Berencs község a mozgalomhoz csatlakozó lakosaitól fennmaradt kívánsága, miszerint „Mink, Berencs község lakói követeljük az egyenlő szavazati jogot”. Ez ugyanis a régi nemesi kiváltság új körülmények közötti visszaszerzésére tett kísérlet, ami jól mutatja, hogy a látszólagos paraszti elégedetlenség mögött megtalálhatóak az egzisztenciájukban meggyengült kisnemesek utódai, elsősorban a Rétköz korábban szinte kisnemesi falvaknak mondható településeiről, akik elsősorban református vallásúak. A mozgalomhoz kapcsolódó falvak másik csoportját a 18. században nagyrészt ruszin, kisebb részt román telepítésű lakossággal bíró, és főleg görögkatolikus vallásúak által lakott települései, ahol jellemzően megnőtt a bérlők száma. A gazdasági sérelmek törvényes úton történő orvoslását kérők mozgalmát a megye urai éppúgy elutasítják, mint az ipari munkások érdekvédelmét hirdető szociáldemokraták. Néhány tucat csendőri intézkedés és bírósági végzés ugyan történt, de még a jogosnak tartott követeléseket sem teljesítették, így nem csoda, hogy elindult a vidékről az első nagyarányú kivándorlás.²³

Nem javultak sem a nincstelenné vált, sem a törpebirtokos földművesek kilátásai a későbbi évtizedekben. A hitelességhez hozzátartozik, hogy készültek a földosztásra különböző koncepciók, amelyek közül méltatlanul és keveset foglalkozott mind a történetírás, mind a politikatörténet a Károlyi Mihály rövid ideig működő kormányzása alatt elfogadott nagyszabású rendelettel, amely Búza Barna előterjesztése alapján²⁴ született meg, és nem valósulhatott meg. Bizonyos részleteiben felhasználta ezt a Nagyatádi Szabó István nevéhez kötődő, a Horthy-korszakban meghirdetett, több évig elhúzódó földreform.²⁵

21 Magyarország vármegyéi és városai, Szabolcs vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Budapest 1900.

22 Lásd a 18. lábjegyzetet.

23 *Uo. és Rácz István: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914.* 1980.; *zászi Ferenc: Az Amerikába irányuló kivándorlás Szabolcs megyéből az első világháborúig.* Nyíregyháza 1972.

24 A „földművelő nép földhöz juttatásáról” szóló 1919. évi XVIII. néptörvény. 1919. február 2.

25 1920. évi 36. törvénycikk a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésről. 1920. augusztus 5. Ezt egészítette ki az 1924. évi VII. tc., amelynek hivatalos célja az események felgyorsítása volt.

A megyénkben (itt a mai megyehatárokat értve) élők sorsán azonban ezek az intézkedések nem javítottak. A két közigazgatásilag egyesített vármegye elemzését nehezíti, hogy a források hiányosan maradtak fenn. Szabolcs megyéből több adatunk van. Tudjuk, hogy az 1920-as években a teljes lakosság 72,3%-a élt a mezőgazdaságból, ami csak azt mutatja, hogy az agrárium volt a meghatározó. A megoszlási viszonyok akár javulhattak volna, de az 1935-ben felvett adatok²⁶ szerint ez nem történt meg. A mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megyére kigyűjtött adatok szerint az 5 kh alatti birtokosok átlag földterülete 1,4 kh volt, és ennek sokkoló hatását növeli, hogy az 1 hold alatti és az 1–5 hold közötti birtokosok aránya az összes birtokos 76,6%-át tette ki.²⁷

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a környezet változását a különböző, egymást követő politikai berendezkedések nem tudták kezelni, gyakorlatilag semmilyen komoly alkalmazkodási stratégiát nem alakítottak ki, súlyos elszegényedés kezdődött a mezőgazdaságból élők jelentős részénél. Az apró parcellák mellett meglévő néhány uradalom egy részén nem történt mezőgazdasági kultúraváltás, más részén viszont a két világháború között ez elkezdődött.

Saját út keresése a tudomány segítségével

A kialakult változatos talajviszonyok és a megélhetéshez kevés mennyiségű földbirtokok arra ösztönözték a mezőgazdaságból élőket, hogy alkalmazkodjanak. A két világháború között indított szabadművelődési tevékenységnek, a szakmai képzést kínáló gazdatanfolyamoknak az 1930-as évek végére már érzékelhető eredményei voltak. A 20. század első évtizedeiben azonban két nagyon fontos problémára kellett a helyben élőknek választ találniuk. Az első mindjárt a talajművelés lehetőségeink megtalálása, felismerése, hiszen szükség volt arra a tudásra, hogy miként lehetne a talajt jobb termőképességűre fejleszteni. A másik, hogy melyek azok a növényi kultúrák, amelyeket képesek meghonosítani, haszonnal termelni. E két cél nagymértékben össze is kapcsolódott, például a futóhomok megkötésének a szükségessége, a szélerozió megakadályozása kapcsán. Ennek érdekében a homoki területeken történő okszerű gazdálkodás megszervezésére a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara Nyíregyháza határában egy 82 kataszteri holdas Homokjavító Kísérleti Gazdaságot létesített 1929-ben. Vezetője Westsik Vilmos (1883–1976) rendkívül felkészült mezőgazdász lett, aki komoly oktatási és publikációs tevékenységgel rendelkezett már a kinevezésekor is. Ismertek ugyan néhány védekezési módot a megyebeliek, például a fásítást, a szőlő- és gyümölcsstelepítést, de ezek nem oldhatták meg a kisbirtokosok gondját. Kialakult körökben egy speciális parlagoltató földhasz-

26 Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. II. Birtoknagyságcsoportok szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. KSH, Budapest 1937.

27 Szácsi Ferenc – Vinnai Győző: A Horthy-korszak. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája 1. Történelem és kultúra. Szerk. Cserenyák László. Nyíregyháza 1993. 331–427.

nálat, amelyben egy évre egy-egy táblát parlagon hagytak, majd a talaj termőképességét azzal növelték, hogy a gyomnövényeket vetés alá szántották. Mielőtt részletezném a kísérleteket, röviden összefoglalom a Westsik Vilmos által kidolgozott technológiákat²⁸. Abból indult ki, hogy – fogalmazása szerint – talajélet nélkül nem termékeny egy talaj se. Másképp, ha nincsenek meg a talajban azok az apró szervezetek, amelyek beindítják a talaj erjedési folyamatát, ha hiányoznak a mikroelemek, amelyekre a növényeknek szüksége van, nem lehet eredményes a termesztés. Ezt már egy generációval korábban Kossutány Tamás is leírta, amiben viszont ő továbblépett, hogy a helyi talajok tulajdonságát, az éghajlati viszonyokat számításba vette, és speciális vetőforgókon kísérletezve optimalizálta a homoktalajok javítását. Az őszi mélyszántást általában nem javasolta, mert a Nyírségben előfordult, hogy az akár 20 cm mélységre forgatott szerves trágyát a tavaszi szél kitakarta és elhordta. Westsik szerint a szerves trágya hevíti, a zöldtrágya üdíti a homokot! Éppen ezért a pillangósok vetését ajánlotta előveteménynek, elsősorban a csillagfürtöt, de lehetett ez a lucerna, a lóhere is, amelyek egyébként takarmánynövények, visszaszántva pedig képesek az istállótrágyát is pótolni azoknál a gazdáknál, akiknek nem volt állatállományuk. A több évtizedes kísérletsorozata látványos eredményeket hozott. Mondhatnám, hogy Westsikben ötvöződött hazai körülmények között az amerikai szűzföldeket feltörő farmerek találékonyasága és az európai szakember tudása. Emellett nagyon aktívan tanította is a gazdákat, járta a falvakat, számos követőt találva. Élete végéig figyelte a kísérleti tábláit, sok elismerést, kitüntetést kiérdemelve ezzel, közülük a legmagasabb rangú az 1952-ben kapott Kossuth-díj.

A másik célkitűzést, nevezetesen, hogy milyen növényeket érdemes itt termelni, a cseh származású kiemelkedő tudós, Teichmann Vilmos (1898–1967) munkássága adta a meggyének. Őt Eszenyi Jenő Tornyospálcán élő nagybérlő hirdetése hívta ide az egyetemi tanulmányai befejezése után. A bécsi újságokban megjelent hirdetésben az állt, hogy olyan szakembert keresnek, aki különösen ért a burgonyához, tud németül, beszél a szaknyelvet magyarul, és ismeri a gyorsírást. Kicsi lehetett az esélye a megfelelő ember jelentkezésének, de a nemzetközi szakmai kapcsolatokkal rendelkező fiatalember vetőmag-nemesítéssel szeretett volna foglalkozni, és elvállalta az állást. Munkássága során nagyhírű kísérleti telepet hozott létre Kisvárdán, és összefogta a megyében dolgozó nemesítőket. Eredményességének egyik jele, hogy itt indult később Béres József tudósi tevékenysége is.²⁹ Legkedvesebb nemesítése a Gülbaba néven közkedveltté vált burgonya volt, amelyet egész életén át óvott, javított, de más fajtákat is nemesített. Őt a burgonya tudósaként tartották számon. Szoros kapcsolatban állt Westsik Vilmostal, így nem csoda, hogy a rozs nemesítésével is foglalkozott, és néprajzi jelentősége lett a magas szárú napraforgó

28 *Westsik Vilmos: Homoki Gazdálkodás Szabolcs vármegyében*, In. Szabolcs Vármegye (Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék). Szerk. Dienes István. Budapest 1939. 57–64.

29 *Láczay Magdolna: Sorsok a múltunkból*. Nyíregyháza 1988. 300–303.

nemesítésének. Ez utóbbit a parcellák köré vetették, ami nemcsak a mezsgyét mutatta, hanem szegényes, de hatékony, szélfogó erdősávot pótló haszonnövénynek számított, aminek termését az ajaki olajütőben várták.

Ők ketten „a futóhomok doktorai” voltak, mellettük megemlítendő még Nagy Sándor (1905–1970), akinek a szakmai körökben az almakirály nevet adták, és az a szólás járta, hogy ő metszőollóval „permetezte” a lisztharmatot.³⁰ Ennek az volt a lényege, hogy az almafa ágait úgy metszette, hogy a rügyekben áttelelő kórokozótól megszabadultak, másrészt a talaj felé irányította az ágak növekedését, így szinte felkínálták magukat a nap sugarainak. Az egyébként korántsem vékony szakember a gyakorlatban is bemutatta az ebben a korban meghonosított metszési módszerét a gyümölcsösök tulajdonosainak. 1939-ben nemcsak a híres metszési módjáról írt, hanem arról is, hogy szociális jelentősége van megyében a gyümölcstermesztésnek, mert sok száz embernek ad munka- és kenyérkereseti lehetőséget.³¹ Igaza lett, mert az ő hármójuk és kollégáik munkássága idején, ami gyakorlatilag az 1930-1980 közötti hat évtizedre terjedt, a megye lakossága képes volt kicsit felzárkózni az országos átlaghoz, a korszerű mezőgazdaságban keresve a lehetőséget. Természetesen ez nem volt mindenütt azonos mértékű, függött sok más tényezőtől is. A szak tudás és a szervezeti kultúra jelentőségének egyik, politikai okokból saját sikerként sokáig felhasznált megnyilvánulása a dohánytermesztő uradalmi falu, Ófehértó esete.³²

A helyi fejlődés akkor kezdődött, amikor az uradalmat megörökölte Majláth József gróf (1858–1940). A felesége Széchenyi István rokona volt, de nemcsak ezért, hanem meggyőződésből igyekezett megvalósítani „a legnagyobb magyar” útmutatásait. 1898. október 30-án Szabolcs megyében harmadikként megalakította az Ófehértó és Vidéke Hitelszövetkezetet.³³ Megbízta a jószágigazgatósággal Buday Gyulát. Ő a híres debreceni prédikátor professzor, Buday Ézsaiás oldalági elszegényedett leszármazottja volt, aki elvégezte a mosonmagyaróvári gazdasági akadémiát, és ott ismerte meg az Ófehértó mellett másutt is birtokos grófot. Ők ketten néhány évtized alatt a gazdasági sikerek mellett nagyon eredményesen formálták az uradalmi cselédség életét. Például az uradalom a dohánytermesztésnél eleve a feles művelést ajánlotta fel, nemcsak a saját földjén, hanem a falu kisbirtokosainak is, rendelkezésükre bocsátva a szükséges vetőmagot, keltetőt, pajtát, megszervezte az értékesítést, de emellett napszámot fizetett az idénymunkák idején. Építettett malmot, szeszfőzdét, a falu gazdái a saját állatállományuk gyarapítása érdekében igénybe vehették a fedezettállomását is. A falu két ura közösen elérte, hogy érintse

30 Uo. 291–293.

31 *Nagy Sándor*: A gyümölcstermesztés Szabolcs megyében. In: Szabolcs Vármegye (Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék). Szerk. Dienes István. Budapest 1939. 79–81.

32 *Láczay Magdolna*: Ófehértó – egy volt uradalmi falu a szocializmusban. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle. 53. (2018) 3. sz. 62–72.

33 *Bene János*: Ófehértó 1848–1920 között. In: Ófehértó évszázadai. Szerk. Sallai József. Ófehértó 2018. 103–104.

a Vásárosnaményi vasútvonal a települést, amihez gróf anyagiakkal is hozzájárult. A falu részeként a vasútállomást, valamint egy új telepet építtetett, ahol az áruszállításhoz szükséges rakodások történhettek.

Megkövetelték a cselédektől, hogy gyermekeik elvégezzék az elemi iskolát. Számos intézkedésük közül ezt azért emelhetjük ki, mert a II. világháború után – amikor már a két „irányító gazda” nem élt – a népi demokratikus szervezeteknek és a község képviselőtestületének ezek a gyermekek lettek a tagjai. Ófehértón a képviselőtestületi tagok valamennyien helybeliek, és mindenkinek megvolt a hat elemis végzettsége. *„Ezt az iskolázottsági szintet jónak tarthatjuk, ez nem volt általános, de ezen a településen az iskoláztatást is támogatta az uradalom, így az analfabetizmus itt sokkal alacsonyabb volt az országos és a megyei átlagnál. A képviselők valamennyien elkötelezettek voltak a falu, a lakosság érdekeinek védelmére, amit jól mutat az a kijelentésük, amit a saját maguk definiálására alkottak. A testületi ülések jegyzőkönyvei elején ekkoriban ez állt: Ófehértó község, mint erkölcsi testület.”*³⁴ Azt bizonyították ezzel, hogy a korábban tanult gazdasági fegyelmet, a közös értékek védelmét képesek megtartani, új körülmények között gyakorolni, és a maguk alakította demokratizmust a későbbi rendszerváltások idején is igyekeztek érvényesíteni. Kivételnek számítanak ebből a szempontból, de ők sem vonhatták ki magukat a politikai változások alól.

A földosztást már a 600/1945. földosztásról szóló kormányrendelet megjelenése előtt elkezdték kidolgozni, de megállapodtak, hogy a gazdasági évet még a régi rend szerint fejezik be. Az előkészítésként felvett adatok szerint az igénylők 85%-a teljesen nincstelen volt, kevés törpebirtokos létezett csupán, így érthető, hogy a földosztáshoz az uradalmi földeket jelölték ki.

A többi volt grófi vagyont közös tulajdonként fogadták el, és a képviselőtestület vezetésével működtették tovább a szeszfőzdét, a fedezettállomást, döntöttek a bérleti díjakról, helyi adókról stb. A községi Földigénylő Bizottság szerint 2538 kh és 1500 négyszögöl állt rendelkezésükre, és úgy döntöttek, hogy egy házaspárnak 1 kh föld jár és minden gyermekük után ismét 1 kh-t kaphatnak. Így aztán nem is találtak maguk között kulákot, amikor erre utasítást kaptak! Tele voltak tervekkel, fejlesztési elképzelésekkel, és nehezen értették meg, hogy amit ők megvédtek, azt elveszik tőlük. Az 1930-as években elkezdett nemesített dohánytermesztés sikerét a gróf és a jószágigazgató őket oktató, segítő tevékenységeként éltek meg, és most a nép uralmára hivatkozó hatalom a gróf által nekik építtetett dohánypajtákát államosította, és a Magyar Állami Dohányjövődék felügyeletére bízta. A jövőbe vetett hitük azonban megmaradt. Kérdés, mi táplálta az optimizmusukat? Talán mert az uradalom után is voltak olyan vezetők, akikben feltétlenül megbíztak? Vagy mert a saját gazdálkodás lehetősége itt nem fulladt kudarcba, hiszen továbbra is a feles földművelés tapasztalata és gyakorlata érvényesült, például a dohányművelésben, vagy mert a község tulajdonába került uradalmi infrastruktúrát is folyamatosan használták? Egy sajátos, inkább naiv választ adott az 1956 utáni események

34 MNL SZSZBML V. 190. 16/1947 kgy. sz.

értékelését tárgyaló tanácsülés. Nem hisznek a propagandának, a híreknek, és az érvelésüket a (tanácsülési) jegyzőkönyvben olvashatjuk: „...a munkásosztály maga ellen nem tör, nem kívánta megdönteni a saját hatalmát”. Aztán a csalódás ezt a kivételnek tekinthető közösséget is elérte.

A 20. század második fele a politikai rendszerváltások kora

1944 őszén a Vörös Hadsereg a hozzá csatlakozó román haderőkkel közösen rohanta le Szabolcs és Szatmár megyét. Voltak a Tisza menti falvakban és Nyíregyházán fegyveres harcok, de a lakosságot még ennél is jobban megviselte, hogy milyen mértékű rombolást végeztek a falvakban, és fosztották ki a lakosságot a saját ellátásuk érdekében. A közigazgatás emberei egy időre eltűntek, de már 1944 novemberében, ahogy a frontvonal továbbhaladt, a megyei közigazgatás itthon maradt vezetői törekedtek a közrend, a közellátás helyreállítására, ahogy a legtöbb faluba is visszatértek a korábbi bírók vagy jegyzők, és igyekeztek újjászervezni az életüket még az új államiság kormányának a megalakulása előtt.³⁵ Erre volt példa Eröss János kisgazdapárti főispán tevékenysége, aki minden településen ellenőrizte, megvannak-e a korábbi vezetők, ha nem volt, akkor maga ajánlott ideiglenesen a hivatal számára jegyzőt. Más esetekben is intézkedett. Ilyen volt a Nyírbogdányi Olajfinomító esete, amelyik 1904-ben kezdte meg működését, és ez volt Magyarországon az első ásványolaj-finomító, ahol gázolajat és petróleumot termeltek. A háborús évek idején a kormány hadiüzemként működtette, ennek megfelelően fejlesztette, de 1944 elején a németek a gyár kitelepítését kezdeményezték. A helyi vezetők és dolgozók viszont nemcsak késleltették a szállítást, hanem el is rejtették a község melletti tanyákon az alkatrészeket, és ezekről leltárt is készítettek.³⁶ Eröss János főispán 1945. február 12-én írt az új iparügyi miniszternek³⁷ arról, hogyan lehetne a nyírbogdányi petróleumüzemet újra működtetni. Szakmai érvekre hivatkozva kéri, hogy a származása miatt elűzött ügyvezető igazgatót, aki túlélte a háborút, és akinek a lakhelyét is megtudta, helyezték vissza, mert egyedül ő, Németh István képes szakmailag a vállalat életét újraindítani. Ehhez hasonlóan intézkedett a többi ipari üzem működéséről és az elhagyott birtokokról is. Egyelőre csak a haszonbérbe adásukra adott engedélyt, de rövidesen elkezdődtek a Nemzeti Parasztpárt által javasolt földreform kidolgozásának a munkálatai. Nagyjából eddig tartott az önállóságuk, hiszen a jelen lévő szovjet hadsereg árnyékában egyre erősödtek a politikai erők, és kiderült, hogy a közigazgatás nem tudja megtartani a szakmai irányítás feletti jogait.

35 Balogh István – N. Dikán Nóra: Iratok Szabolcs megye gazdasági helyzetéhez 1945 elején. Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve. XII–XIV. (1969–1971) Budapest 1972. 99–133.

36 Kormány Gyula – Lácza Magdolna: A gyártelepítő és községfejlesztő kőolaj-feldolgozás. In: A 800 éves Nyírbogdány. Szerk. Sallai József. Nyírbogdány. 2019. 271–282.

37 MNL-SZSZBL IV. B. 401. Szabolcsi főispáni iratok 1395/1945. 1945. február 24.

Az 1948-as fordulatig eltelt időszak a megye lakossága számára elsősorban a földreform miatt emlékezetes. Az országban elsőként 1945. március 27-én Tiszanagyfaluban kezdték meg a tényleges földosztást, bár az ünnepélyes kezdetet Pusztaszeren tartották. A nagyobb birtokok földjeivel gyarapodó kiosztható földmennyiség sem volt azonban elég ahhoz, hogy valóságos életmódváltozást eredményezzen, hiszen igen magas volt az igénylők száma, ezen belül az akkor felmért agrárszegények aránya. Szabolcsban az igénylők 49%-a, Szatmár-Beregben 42%. Következésképpen az úgynevezett juttatott földnek Szabolcsban a 74%-át, Szatmár-Beregben a 71%-át kapta a lakosság. Így a magánszemélyeknek kiosztott földterület nagysága átlagosan 5 hold volt, míg a szatmári-beregi részeken csak 3 hold jutott. Voltak azonban falvak, ahol ezt a mértéket sem tudták tartani, legfeljebb, ha el tudtak venni az állami használatú, az állami gazdaságok vagy a módosabb gazdáknál meghagyott területekből.³⁸ A lelkesedés óriási áldozatokra buzdította a helyieket, de sokan érzékelték, hogy a beszolgáltatások, majd a kuláküldözések nyomása alatt nehéz sikereket elérni.

Hatvan év – három rendszerváltás

„Az elmúlt hatvan évben háromszor alakították át a falvak gazdaságát. A mezőgazdaság átszervezésében, mindhárom esetben, figyelmen kívül hagyták a gazdasági logikát. A fő szempont a politikai volt. ... Az elmúlt hatvan évben háromszor kellett újjászervezni a falusi társadalom életét politikai megfontolások alapján. Megszűntek és újjáalakultak presztízscsoportok. Új értékek honosodtak meg.”³⁹ Az idézett hatvan év több generációt érintett, és több rendszerváltást hozott, hiszen volt földosztás, tévesztés és privatizáció, amelyeken belül újabb szakaszokat formált az átrendeződés, tehát érdemes lenne akár külön-külön is megvizsgálni, vajon voltak-e találkozási pontjai az emberi létből következő nemzedékváltásnak és a gazdasági, a társadalmi változásoknak az említett fordulatok előkészítésében, szervezésében vagy eredményeiben. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében bizonyára, hiszen máig felfedezhető a továbbélő rendiség számos jele, miközben voltak olyan modernizációs eredmények, amelyek egyfajta szerves fejlődés csíráit bontogatták. A mezőgazdaságban dolgozók élettereként az elmúlt századokban a falut értették, így a falusi társadalom vizsgálata egyet jelentett a mezőgazdaságban dolgozók sorsának kutatásával. Noha nem tarthatjuk ezt adekvát fogalom párnak, de itt elfogadható, hiszen a megyének a mezőgazdaságból élők adták a legnagyobb részét, így azok mobilizációját kísértem figyelemmel, akik a rendszerváltás előtt és után is a faluban maradtak, ott váltottak vagy nem foglalko-

38 Dikán Nóra: Szabolcs-Szatmár-Bereg története 1944–1950. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája 1. Történelem és kultúra. Szerk. Cserenyák László. Nyíregyháza 1993. 447–450.

39 Bognár László – Csizmady Adrienn: A falvak helyzete – közhangulat falun. Közgazdaság. Tudományos füzetek. 2. (2007) 3. sz. 21–26.

zást. A társadalom mozgását, strukturális átalakulását már többen kutatták, azt is, hogy mit jelentett a falu számára a távoli munkahelyre való ingázás, és a sokszor ebből sarjadó szegregáció, de viszonylag kevesen vállalkoztak arra, hogy az egyes ember életében lejátszódó, a szülők helyzetétől, a korábbi életformától eltérő változást vizsgálják. A paraszti társadalom legalapvetőbb kategóriájának a munkát tekintették, ami a szociológia nyelvére úgy fordítható, hogy a foglalkozás az egyik legfontosabb csoportszervező a társadalom ezen részében is. Szabó László⁴⁰ néprajztudósi felkészültségével a jelen korig vezette áttekintését, és végül arra a megállapításra jutott, hogy a generációk szervezkedését, a nemzedéki tudás szembeállítását vertikális és horizontális értelemben egyaránt politikailag motivált, politika által létrehívott jelenségnek kell tekintenünk, s nem a történelemben gyökerező valóságos tendenciának. A nyugati szociológusok véleménye, amely elsősorban a városok társadalmának elemzéséből származik, eltér ettől, de akár még mindkettő igaz lehet. A mezőgazdaságból élők társadalmában a változások mögött tehát más okokat érdemes keresni. Jelen dolgozatban azonban nem térek ki a politikatörténeti elemzésekre, csupán utalok a fordulópontokra.

Egy társadalom modernségét a 18. század óta azzal is szokás jellemezni, hogy milyen a mezőgazdasága. A volt feudális kötöttségeket mennyire váltotta fel a polgárosodás, az árutermelés. A magyar mezőgazdaságnak volt egy időszaka, az 1970-es évek eleje, amikor a világ figyelmének középpontjába került. A szövetkezetek nagysága, vezetői és a termelési struktúrája mind viszonylagos összhangba került, amellyel párhuzamosan létezett a „magyar modellhez” tartozó háztáji gazdálkodás. Ez utóbbi a magánszféra megerősödését hozta, hiszen a munkaigényes kultúrák piacérzékeny művelése folyt itt. Az 1980-as idősakra nőtt fel egy új szakember-generáció, akik a technikumokban, mezőgazdasági főiskolákon, egyetemeken ismerkedtek meg a gépesítés, a növényvédelem, a feldolgozás és az értékesítés modern technológiáival. Ők váltak a magyar mezőgazdaság elitjévé, kezükben tartva mind az anyagi, mind a helyi politikai hatalmat, de igazi erényük szaktudásukban rejlett.

A rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakban már történt egy nemzedéki váltás a politikai-hatalmi és a gazdasági elitben, és ez a fiatalabb generáció kétségtelenül iskolázottabb, politikailag képzetesebb, a világra nyitottabb volt, származásuk szerint viszont két csoportot alkottak. Az egyik az éppen regnáló vezetőknek, a másik a falu tekintélyes volt vezetőinek számító régi gazdacsaládjainak a gyermekeiből verbuválódott, a rendszerváltás idején azonban ez a két indíttatás nem okozott eltérő magatartást. Megkülönböztetésükre az elit fogalmát még nem tartották politikailag megengedhetőnek, ennek ellenére egyre több elméleti írás jelent meg róluk mint elitről. Egyre elfogadottabb a francia társadalomtudós, Bordieu hatására, hogy az elitet azok alkotják, akik a döntési jogkörök birtokosai, rendszerint nagy hatalommal, befolyással, jövedelemmel, elismertséggel, hírnévvel és legtöbbször magas műveltséggel is rendelkeznek.

40 Szabó László: Lehet-e a hagyományos paraszti közösségekben nemzedéki ellentét. In: Generációk a történelemben. Szerk. Gyáni Gábor – Láczy Magdolna. Nyíregyháza 2008. 247–259.

Mindezek alapján megkülönböztethetünk politikai-hatalmi, gazdasági, kulturális és tudóselitet. Rájuk azonban az a jellemző, hogy a felsorolt területeken a birtokolt „javakat” – anyagiakat, tudást, kultúrát, hatalmat és a kapcsolókat – képesek egymásra átváltani. A fentiek alapján nem kétséges, hogy a késő Kádár-kor politikai-hatalmi elitje, amely ugyan egyre differenciálódott, még képes volt a rendszerváltás békés levezetésére. A korabeli másik nagy csoportot azok az idősebb gazdasági vezetők alkották, akik az állami vállalatok, termelőszövetkezetek élén álltak. A két csoport között jelentős volt a mozgás, az átlépés, és a privatizációból nagy részük úgy került ki, hogy más területen tudta szakmai kapcsolatait hasznosítani. Nem teljes átmentésről van szó, csupán a minél felkészültebbek, a vállalkozásra nyitottabbak tudták presztízsüket megtartani, anyagi érdekeltségüket növelni.

A gondolataim realitását látom igazolódni egy messziről érkező kutató, Ieda Osamu⁴¹ írásában. Ő a magyar rendszerváltás agrárvonatkozásait vizsgálta, észrevételeket tett a japán és a magyar rendiséggel kapcsolatban. Megállapítása szerint: „...úgy tűnik, hogy a helyi vezetők egyik közös jellemzője a tehetős paraszti családi háttér és az, hogy hagyományosan ők voltak a helyi agrárnépesség vezetői már a 19. századtól kezdve, akik túlélték a különböző földreformokat, a kollektivizálást és a privatizálást is.”

Harminc évvel a rendszerváltás után, már világosabban látszanak a tévedések, nevezetesen, hogy a politikai és a közigazgatási része megelőzte a gazdasági rendszerváltást. Azt is joggal feltételezhetjük, hogy nem is volt kidolgozott, világos terve a privatizációnak, hiszen a Kárpótlási Hivatalok nem tudták következetesen betartani az 1948-as tulajdoni viszonyok szerinti privatizációt. Az azonban meglepi a kutatót, hogy mennyire világosan fogalmaztak az ófehértói tsz-tagok. Amikor 1992-ben a tsz-közgyűlésen megjelenik egy megyei vezető, és elmondja, hogy a kárpótlásra is kell gondolni, mert jelentkezhettek olyan örökösök is, akikről most még nem tudnak, mert nem tag, de ő vagy az elődei révén van bent földje, a helyiek méltatlankodva mondják, hogy a Kárpótlási Hivatal az igénylők névsorát nem küldte meg. A tagság elmarasztalja a sajtót és a rádiót, mert nem mondják el világosan a várható eseményeket. Az asszonyok szívbemarkoló indokokat sorolnak a tsz megtartásának az érdekében, például maradjon együtt a szövetkezet, mert egyénileg nem tudnak gazdálkodni, nincsenek hozzá gépeik, a másik asszony érvelése, hogy a fiataloknak feltétlenül munkahelyet kell teremteni.⁴²

Az újjáalakuló szövetkezeti tagság nevében a vezetőség csatlakozott a mezőgazdasági szövetkezők és termelők 1993. május 25-i közgyűlésének a felhívásához, amely komoly bírálatot tartalmaz, miszerint a kormány tétlenségéről az a véleményük, hogy hozzá nem értésből vagy a nyugati országok, azok mezőgazdasága iránti téves értékeléséből, politikai indíttatásból hozzájárulnak a mezőgazdaság széttzilálásához. A felhívás végül arra szólítja fel az ország polgárait,

41 Ieda Osamu: A szövetkezeti gazdálkodás és a vidéki társadalom átalakulásának folyamata Magyarországon. A kettős vezetésű integráció a mezőgazdasági termelésben. In: Aetas. 22. (2007) 2. sz. 191–208.

42 MNL SZSZBML XXX.339/a 1–3. d. tsz-közgyűlések iratai

hogy „Ismerjék fel, hogy a magyar mezőgazdaság tönkretétele a külföldi versenytársak érdekeit szolgálja”.⁴³

Félelmeiket és idegenkedésüket a következő évtizedek igazolták. A szövetkezetek és a korábban már létező gazdasági társaságok szétesetek, a korábban fontos exportlehetőségek (például alma) politikai okokból megszűntek. Az iparban dolgozó ingázó megyebeliek munkanélküliként tértek vissza, de nem találtak munkalehetőséget. A privatizáció utáni kis birtokokon a mezőgazdaság modernizációja megtorpant, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében más gazdasági befektetés lényegében hosszú ideig nem történt. Az anomáliák felszínre kerülésével egy időben rövidesen megindult a tulajdonviszonyokban egy szerkezetváltás, amelynek során az idősek, a kis területtel rendelkezők a földjüket vagy annak birtokbavételi jogát (a kárpótlási jegyeket) eladták, átengedték, és elindult az a folyamat, amely a magángazdaságok visszaállítása helyett a közép-, esetenként a nagybirtokok kialakulásához vezetett. Kovách Imre legújabb kutatásai⁴⁴ bizonyítják, hogy 2014-ben a gazdaságok mérete és száma közötti viszony vissza-rendeződött, sőt még kedvezőtlenebbek, mint az 1935. évi statisztika adatai. Róbert Péter azt állítja, hogy sokkal jelentősebb volt a munkaerőpiaci változások hatása ebben az időszakban. A generációk közötti változást az érintettek mintegy 2/5-e süllyedésként élte meg, azaz a szülőkhöz képest a saját helyzetét rosszabbnak látta 1999-ben. Természetesen akadnak szubjektív pozitív minták is, ilyenek az önállósodó, a mezőgazdaságból a vállalkozók közé vagy szellemi pályára lépők esetében voltak megfigyelhetőek, de összességében az első tíz évben az egyéni pályájuk alapján a legtöbben elődeikénél lejjebbre helyezték magukat a társadalmi ranglétrán.⁴⁵

Természetesen azok a szerencsés családok, akik a rendszerváltás után megtudták őrizni társadalmi státuszukat, igyekeznek azt megtartani. Viszont a hátrányos helyzetű térségek mezőgazdasági vállalkozói inkább szakközépiskolai végzettséggel rendelkeznek, a sikeresebbek főiskolai diplomával és jelentős családi gazdasági háttérrel, országos, esetenként sikeres nemzetközi tevékenységgel erősítik magukat. Ebből adódóan a kistelepüléseken legfeljebb egy-két család tudta megtartani befolyását, volt képes újjászervezni az előző generációtól örökölt, de ma már frissítésre váró kapcsolati hálóját, a helyi elitben megerősíteni befolyását.⁴⁶

43 Uo.

44 *Kovács Imre: Földek és emberek. Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon.* Debrecen 2016. Hasonló adatokat találunk megyére kigyűjtve: Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken. Szerk. Kovács Katalin. Budapest 2016.

45 *Róbert Péter: Társadalmi mobilitás és rendszerváltás. Századvég. Új évfolyam 15. szám.* <http://www.c3.hu/scripta/szazadvég/15/robert.htm> Utolsó letöltés: 2019. 12. 04.; *Bukodi Erzsébet: Társadalmi mobilitás Magyarországon, 1983–2000.* In: Társadalmi riport 2002. Szerk. Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György. Budapest 2002. 193–206.

46 Lácza Magdolna: A társadalmi mobilitás néhány jellegzetessége a rendszerváltás óta Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Közép-európai Közlemények. 11. (2018) 2. sz. 7–16., 10.

Összegezve a következményeket, szólni kellene a megyét sújtó nagyméretű munkanélküliségről, amely a KSH kimutatása szerint a megyénkben 2018-ban is a legmagasabb volt az országban (8,7%). Nem kellően kezelt bajaink közül a határmentiség okozta elszigetelődésről, az alacsony szintű iskolázottságról, az elhibázott oktatási reformok okozta társadalmi esélyvesztésekről, a roma származásúak szociokulturális problémáiról és még sok másról kell valós képet adni, amelyek más-más következményei annak, hogy a szerves fejlődést több esetben megakasztották a politikai rendszerváltások, a gazdasági válságok, hogy az egyébként elkerülhetetlen folyószabályozás okozta környezetátalakítás feldolgozása, a lokális adottságok jobb kezelése megrekedt. Mindezek ismeretében, de az itt feltárt információk alapján is kijelenthető, hogy az elmúlt másfél évszázad alatt az ebben a megyében élők hátrányai – a helybeliek küzdelmei ellenére – nem csökkentek, és az ország kirekesztettjeinek a víziójával küzdenek.

Felhasznált szakirodalom és források

- Babinszki Edit: Pocsolyatérkép. Élet és Tudomány 2017/29. 911–913. <https://map.mbfisz.gov.hu/articles/Pocsolyaterkep.pdf> Letöltés: 2019.12.01.
- Balogh István – N. Dikán Nóra: Iratok Szabolcs megye gazdasági helyzetéhez 1945 elején. In: Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve XII–XIV. Budapest, 1972. 99–133.
- Bene János: Ófehértó 1848–1920 között. In: Ófehértó évszázadai. Szerk. Sallai József. Ófehértó, 2018. 87–123.
- Bibó István: Elit és szociális érzék. In: Válogatott tanulmányok I. Szerk. Vida István. Budapest, 1986. 221–243.
- Bognár László – Csizmady Adrienn: A falvak helyzete – közhangulat falun. In: Köz-gazdaság, Tudományos füzetek 2007/3. 21–26.
- Borovszky Samu (szerk): Szabolcs vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, 1900.
- Bukodi Erzsébet: Társadalmi mobilitás Magyarországon, 1983–2000. In: Társadalmi riport. Szerk. Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György. Budapest, 2002. 193–206.
- Dikán Nóra: Szabolcs-Szatmár-Bereg története 1944–1950. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája 1. Történelem és kultúra. Szerk. Cserenyák László. Nyíregyháza, 1993. 439–494.
- Eötvös József: Újévre. In: Kisebbségi politikai cikkek. Báró Eötvös József összes munkái XVII. Budapest, 1903. 336–339.
- Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851.
- Frisnyák Sándor: Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1990.
- Hajdu Tamás – Hermann Zoltán – Horn Dániel – Varga Júlia: A közoktatás indikátorrendszere. Budapest, 2015.
- Hajdu Tamás – Hermann Zoltán – Horn Dániel – Varga Júlia: A közoktatás indikátorrendszere. Budapest, 2018.

- Hamvas Béla: Az öt génusz. München, 1985.
- Hársfalvi Péter (szerk.): A munkásság és parasztság élete és mozgalmi Szabolcs-Szatmár megyében 1886–1919. Források és dokumentumok. Nyíregyháza, 1981.
- Horoszné Gulyás Margit: Földmérés. Geodézia. Térképészet. Digitális Tankönyvtár, Nyugat-magyarországi Egyetem, 2010. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0027_BTRI8/ch01s04.html Letöltés: 2019.12.03.
- Ieda Osamu: A szövetkezeti gazdálkodás és a vidéki társadalom átalakulásának folyamata Magyarországon (A kettős vezetésű integráció a mezőgazdasági termelésben). Aetas 2007/2. 191–208.
- A Kárpát-medence vízborítottsága a XIX. században. In: Kajner Péter – Fazekas István – Flachner Zsuzsanna – Molnár Géza – Balogh Péter: Szelídvízország, 2009. <https://adoc.tips/szelidvizorszag-keziknyv-a-tisza-menti-arteri-gazdalkodas-me.html>, Letöltés: 2019.12.03.
- Kormány Gyula – Lácza Magdolna: A gyártelepítő és községfejlesztő kőolajfeldolgozás. In: A 800 éves Nyírbogdány. Szerk. Sallai József. Nyírbogdány, 2019. 271–282.
- Kovács Imre: Földek és emberek. Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon. Debrecen, 2016.
- Kovács Katalin (szerk.): Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken. Budapest, 2016.
- Kövér György: Középrend vagy középosztályok. Századok 2003/5. 1119–1231.
- Lácza Magdolna: A megyei önkormányzat a reformkori Szabolcs megyében. Levéltári Szemle 1981/1. 177–194.
- Lácza Magdolna: A Rétköz nemesi társadalma a 18–19. században. In: Rendi társadalom – Polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1987. 125–131.
- Lácza Magdolna: A szabolcsi nemesség rétegződése 1797-ben. In: Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I–II. Szerk. Gyarmathy Zsigmond. Nyíregyháza, 1979. 77–95.
- Lácza Magdolna: A társadalmi mobilitás néhány jellegzetessége a rendszerváltás óta Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Közép-európai Közlemények 2018/2. 7–16.
- Lácza Magdolna: Az agrárszocialista mozgalom szabolcsi sajátosságai. In: Rendi társadalom – Polgári Társadalom 3. Társadalmi konfliktusok. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1989. 183–187.
- Lácza Magdolna: Nemesek, tulajdonosok és birtokosok Szabolcs megyében a XVIII. század végén. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 2004/2. 155–169.
- Lácza Magdolna: Ófehértó – egy volt uradalmi falu a szocializmusban. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 2019/3. 62–72.
- Lácza Magdolna: Sorsok a múltunkból. Nyíregyháza, 1988.
- A magyar korona országainak a mezőgazdasági statisztikája. Magyar Statisztikai Közlemények I–III. Budapest, 1897–1900.

- Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (MNL SZSZBML) vonatkozó fondjai
- Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben II. Birtoknagyság csoportok szerint. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 102. Budapest, 1937.
- Nagy Sándor: Agyümlőcstermesztés Szabolcs megyében. In: Szabolcs Vármegye (Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék). Szerk. Dienes István. Budapest, 1939. 79–81.
- Pálmány Béla: A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686–1815). In: Rendi Társadalom – Polgári társadalom 9. Mánások, Birtokosok, címerlevelek. Szerk. Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter. Debrecen, 1997. 37–93.
- Papp Géza: Szabolcs vármegye mezőgazdasága. In: Szabolcs Vármegye (Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék). Szerk. Dienes István. Budapest, 1939. 39–57.
- Pók Judit: Szabolcs vármegye katonai leírása 1782–1785. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltár kiadványa II. Közlemények 6. Nyíregyháza, 1992. III–X.
- Pók Judit: Szatmár vármegye katonai leírása 1782–1785. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltár kiadványa II. Közlemények 7. Nyíregyháza, 1993. 21–160.
- Rácz István: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914. Agrártörténeti Tanulmányok 8. Budapest, 1980.
- Róbert Péter: Társadalmi mobilitás és rendszerváltás. Századvég új évfolyam 1999/15. 73–86. <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/15/robert.htm> Letöltés: 2019.12.04.
- Szabó László: Lehet-e a hagyományos paraszti közösségekben nemzedéki ellentét. In: Generációk a történelemben. Szerk. Gyáni Gábor – Lácza Magdolna. Nyíregyháza, 2008. 247–259.
- Szászi Ferenc – Vinnai Győző: A Horthy-korszak. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája 1. Történelem és kultúra. Szerk. Cserenyák László. Nyíregyháza, 1993. 331–427.
- Szászi Ferenc: Az Amerikába irányuló kivándorlás Szabolcs megyéből az első világháborúig. Nyíregyháza, 1972.
- Westsik Vilmos: Homoki gazdálkodás Szabolcs vármegyében. In: Szabolcs Vármegye (Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék). Szerk. Dienes István. Budapest, 1939. 57–64.

LÖVEI-KALMÁR KATALIN

A FÜRDŐÉLET ÁTALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON A 20. SZÁZADBAN A TÁRSADALMI, POLITIKAI VÁLTOZÁSOK TÜKRÉBEN*

„A turizmus a modernitás vívmánya, a modern identitás jelképe, az utóbbi kétszáz évben bekövetkezett társadalmi transzformáció szimbóluma”

(Böröcz 1996, Wang 2000;)¹

A fürdő kultúra gyökerei az ókori világba nyúlnak vissza. A különböző kultúrákban és civilizációkban eredetileg tisztasági és vallási szerepet töltött be, a görögök pedig már a víz gyógyító hatását is ismerték. A mai Magyarország területe geotermikus adottságai alapján a világon és Európában is egyedülálló mennyiségű és minőségű termálvízkészlettel rendelkezik².

Ennek az adottságnak és a római kultúrának köszönhetően már az ókori Pannóniában is fejlett volt a balneokultúra. A Kárpát-medence gazdag ásvány- és termálvízkészletét akkor is sokoldalúan használták, ezek a hagyományok pedig a középkorban is fennmaradtak, és a társadalmi-politikai változások tükrében folyamatos változáson mentek keresztül. Ebben a cikkben a XX. századi magyar fürdők szerepét, a turizmus, a fürdőzés elterjedését, módosulását követem nyomon néhány kiemelt példával időszakonként a társadalmi változások és a szabadidő-eltöltés jellemzőinek tükrében.

A szabadidő-eltöltés változása

A fürdő kultúra fejlődését számos szerző művelődéstörténeti összefüggéseiben mutatja be, mivel ennek a területnek a változása követi talán leginkább az egyes korszakokban kialakuló életminőséget, de a szabadidő-eltöltés kultúrája szorosan összefügg a politikai és társadalmi változásokkal is. A fürdőhely a társadalmi érintkezés intézménye volt. Egyes helyeken a gyógyturizmus jelenléte, máshol a kultúrturizmus vonzotta a vendégeket. Láthatunk példát

* A cikk elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 azonosító számú „Debrecen Venture Catapult Program” támogatta

1 Böröcz József: *Leisure Migration - A Sociological Study on Tourism*. Elsevier, Oxford 1996.; Ning Wang: *Tourism and Modernity: A Sociological Analysis*. Pergamons. Amsterdam-Tokyo 2000.

2 Gáspár Emese: *Magyarország geotermikus adottságai – termálkarszt gyógyvizek Magyarországon*. Miskolci Egyetem Közleménye. A sorozat 77. kötet (2009) 181–188.

a közösségi hagyományokat őrző erdélyi fürdőkre, valamint Parád kórházi jellegűvé válására. A fürdőkben alakult egyesületek szabadidős programokat és bálakat is szerveztek. A modern tömegközlekedés a XX. században mindenhol elősegíti a tömegturizmus létrejöttét, melynek előfeltétele a szabadidő és a szabadon elkölthető, ún. diszkrecionális jövedelem³.

A szociológiai megközelítésekben többféle társadalmi időt különítenek el (munka, iskola, vallási kötelezettségek stb.), de közülük egyetlen időszávot neveznek szabadnak, azt, amelyik a különféle kötelezettségeken kívül megmarad, rendelkezésre áll. A WTO meghatározása alapján napjaink modern turizmusának kialakulása külső okokra, hatásokra és piaci tényezőkre vezethető vissza, melyek közül az egyik a demográfiai és társadalmi változások, mint például a népességnövekedés és a növekvő városiasodás, a társadalmi és munkajogi viszonyok javulása, a szabadidő növekedése, új értékek és normák megjelenése.⁴

A munkaidő és a nem munkával töltött idő határozott elválása egymástól hosszú idő alatt játszódott le. A hagyományos agrártársadalmakra jellemző évszázados szokások és a nagy vagyoni és jövedelmi különbségek miatt a társadalom egyes rétegeinek életmódja nagymértékben különbözött. A munkával eltöltött idő teljesen uralta az alsó társadalmi rétegek hétköznapijait ebben az időszakban⁵.

Magyarországon a munkások számára 1891 óta munkaszüneti nap a vasárnap, és ekkoriban lett a Szent István-nap is szabadnap. Az 1920–30-as években csökkent a munkaidő napi 8 órára. A pár napos nyári fizetett szabadság is ekkor jelent meg hazánkban. Ezek a változások új társadalmi időt teremtettek, a szabadidőt, amely átalakította a tömegek mindennapi életét, életritmusát. A nagyvárosi tömegeknek a hétköznapi szórakozásra ritkán adódott lehetőség. Az ő időbeosztásuk ritmusát a vasárnapi szabadnapok adták. A szórakozás a munka során felgyülemlett feszültséget hivatott más érzelmi feszültséggel egyensúlyozni. A 10-12 órás munkaidő nem volt szokatlan a paraszti közösségekben sem, ott is általában kora hajnaltól késő estig tartott a munka. Arról a típusú munkaidőről, mint ami kialakult a nagyvárosokban a 20. század közepére, itt nem beszélhetünk. Nem vált el egymástól a munkával eltöltött idő a nem munkával eltöltött időtől. Modern szabadidőről nem beszélhetünk, ezekben a közösségekben mindig volt valamilyen elvégzendő feladat. A falusi lakosság nagy tömbjei lényegében hagyományos módon éltek életüket. A nyaralás, a turizmus számukra ismeretlen fogalmak voltak⁶. A társadalom más, felsőbb, polgári és arisztokrata rétegei sok szabadidővel rendelkeztek

3 *Wirth István*: Fürdőkultúra. Szent István Egyetem, Budapest 2011.

4 *International Tourism: A Global Perspective*. Ed. Chuck Y. Gee – Eduardo Fayos Sousa. WTO, Bloomington 1997.

5 *Bukodi Erzsébet*: Időfelhasználás: szabadidő. Budapest 2005.

6 *Könyves Erika – Müller Anetta*: Szabadidős programok a falusi turizmusban. Budapest 2001.

a vizsgált XIX. század második fele XX. század eleji időszakban. Az orvosok, ügyvédek, katonák sok szabadidejükben a szórakozás mellett nagy hangsúlyt fektettek a művelődésre.

A XIX. század végére kialakul a fürdőszézonok jellemző szórakoztató rendezvénysorozata. A májusi szezonnyitásra még rendszerint nem érkezett kellő számú vendég, így ezt szerényebb keretek közt tartották meg. Hétköznapokon az ivóutaknál zenekar játszott még a viszonylag kisebb fürdőhelyeken is. Minden hétvégén táncestélyt, akkori elnevezéssel reuniót tartottak⁷.

A szabadidő eltöltése tehát az ipari társadalom kialakulása óta állandó módosuláson megy keresztül, de az igény iránta folyamatosan növekszik. Jellemzője, hogy az egyén önként vesz részt, akár azért, hogy kipihenje magát, vagy szórakozzék, vagy társadalmi kapcsolatait ápolja, esetleg továbbképezze magát, vagyis célja a testi, szellemi rekreáció⁸, melynek már ebben az időszakban is ideális helyszíne volt a fürdő.

Fürdőélet az Osztrák–Magyar Monarchiában

A turizmus 19. századi kezdetei a kelet-közép-európai régióban elsősorban fürdőhelyekhez kapcsolódtak, melyek közül Karlsbad (Karlovy Vary) nagy nemzetközi forgalmat is lebonyolított, míg mások – mint Herkulesfürdő vagy Balatonfüred – inkább helyi jelentőségűek voltak. A tömeges turizmus a 19. század végén alakult ki Európában, s ezen belül elsőként Nagy-Britanniában. Mindenekelőtt olyan célok felé irányult, melyek a városi lakosság széles köre számára nyújtottak kikapcsolódást. Különösen fontosak voltak a tengerparti üdülőhelyek, melyek a nagy ipari központokból könnyen megközelíthetővé váltak a vasút és a hajózás fejlődésével⁹.

Az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában, ezen belül a Magyarországon kialakult fürdő kultúra nagyon összetett és jellegzetes volt. A „fürdőzés” egyszerre jelentett az emberek számára tisztálkodást, felfrissülést, testedzést, gyógyítást, és jelentette a szabadidő kellemes eltöltését. A polgári életformához hozzátartozott, hiszen a korszakban fogalmazódik meg először a minőségi pihenés igénye, amelynek kielégítésére a fürdőzés nagyszerűnek bizonyult: a fürdő „kitűnő tartózkodási helye az üdülőknek és az élet harcában kifáradtaknak”¹⁰. Az egész Monarchia területén mintegy 800 fürdőhelyet tartottak számon, sokféle adottsággal és különböző kínálattal. Erdélyben és Bánságban a legnépszerűbb fürdőhelyeknek számított Herkulesfürdő, Vízakna, Borszék, Tusnádfürdő.

7 http://www.unp.hu/sites/default/files/imuk/pdf/szabadidos_ismeretek_-_tematikus_vazlatok.pdf Letöltés: 2019. október 18.

8 *Heleszta Sándor*: Idő és Társadalom (Szöveggyűjtemény) – BGF-KVIFK 1998.

9 *Tomka Béla*: Európa társadalomtörténete a 20. században. Budapest 2009.

10 *Kósa László*: Fürdőélet a Monarchiában. Bp. 1999.

A század utolsó harmadában egy népesebb fürdő esetében már sokezeres vendégsereget kellett ellátni, ezért egy fürdő kialakítása nagy hatással volt a település életére. Mindez logisztikai szervezést igényelt, hiszen a helyi élelmiszer- és munkaerőforrások erre már nem voltak alkalmasak. Pöstyénnek, Herkulesfürdőnek a működtetése már sok professzionális ember alkalmazását tette szükségessé. A fürdők megnyitása a városok és falvak számára ismertséget hozott, hiszen soha nem hallott távoli települések nevei kerülhettek be a hazai közgondolkodásba. A szükséges állandó személyzet megszerzése és alkalmazása egyben jelentős lakosságszám-emelkedést is eredményezhetett, vagyis a korábbi alig pár száz fős falvak most akár több ezer fős településsé nőhettek. Megváltozhatott az addigi település társadalmi szerkezete. Egy régies paraszti faluból szolgáltatásra specializálódott fürdőtelepülés jöhetett létre, ahol most már kereskedők, szolgáltatók, orvosok, ápolók, karbantartók, kertészek, takarítók, bérkocsisok és egyéb foglalkozást űzők egyre nagyobb számban élhettek. Ha a korabeli népszámlálásokra tekintünk, akkor az egyes települések foglalkozási összetételének adatsorai ezt világosan tükrözik¹¹.

A fürdőhelyek számának gyarapodása és a szolgáltatások szélesedése az újabb és újabb társadalmi rétegek felé való nyitást is magával hozta. Magyarországon a 19. században folyamatosan emelkedtek a jövedelmek, ezzel párhuzamosan egy erősödő, gyarapodó középréteg is kezdett kialakulni. A fürdők látogatóit vizsgálva két sajátosságot láthatunk. Az első időkben az elitfürdők látogatói magas körökből kerültek ki (arisztokraták, középbirtokosok, állami tisztviselők stb.), ugyanakkor a falusi fürdők esetében a közemberek számára is nyíltak fürdőzési lehetőségek. A század második felében már egyértelműen a polgári középrétegek kerültek előtérbe. Ahogyan nőtt a középrétegek súlya, úgy emelkedett a fürdőlátogatók tömegében az arányuk. A közepes minőségű fürdőket az értelmiség is látogatta (pl. írók, zenészek, színészek). Jelenlétük mutatta a társadalmi, főleg urbánus beágyazódást is. Megjelentek a felfelé orientálódó társadalmi rétegek (kiskereskedők, helyi iparosok, egyéb középvállalkozók stb.). Az eddigiek alapján akár úgy is tűnhet, a fürdőket inkább férfiak látogatták, ám ahol a gyógyvíz alkalmas volt nőgyógyászati problémák kezelésére, túlsúlyban voltak a nővendégek. Ilyen volt például Tarcsafürdő, ahol a század vége felé egyértelműen kimutatható a többségi női látogatottság¹².

A századforduló idejére látványosan tömegesedett a rendszer, a fürdőlátogatók jelentős részét felemelkedett parasztok és polgárok alkották. Egyre jelentősebbé vált a fürdők helyi vagy környékbeli látogatottsága. Különösen jól látszik ez az alacsonyabb minőséget adó székelyföldi fürdőknél, hiszen ezek nem tudták vonzani a távolabbi erdélyi megyék vagy magyarországi települések

11 *Kaposi Zoltán*: Fürdők és fürdőélet Magyarországon a dualizmus korában. A Fürdőélet és egészségturizmus a Dunántúlon az ókortól napjainkig című konferencia tanulmánykötete. Rippel-Rónai Múzeum, Kaposvár 2015. 69–80.

12 *Bajzik Zsolt*: Fürdővendégek Tárcsán a 19. század második felében. In: Előadások Vas megye történetéről IV. A hivatali, a politikai és a gazdasági elit Vas megyében a 14–20. században. Szerk. Mayer László – Tilcsik György. Szombathely 2004. 233–250.

fürdőzni vágyó vendégeit, ezért az ottani fürdők többsége így a közeli Románia kevésbé igényes látogatóira, illetve a székelyföldi paraszti és kispolgári fürdőzők igényeinek kielégítésére rendezkedett be¹³.

A hegyvidéki üdülőhelyek is egyre népszerűbbé válnak ebben az időszakban, a fürdők gyógyító vizek mellett keletkeztek. A Tátra nagyszerű hidegvíz-kezelést biztosított a gyógyulni vágyóknak a tiszta levegőn. Mindezek mellett a nagyvárosi fürdők közül Budapestet kell kiemelni, amely bővelkedik gyógy- és ásványvizekben. Az évszázadok során több fürdő is kiépült a városban: ezek közül a Császár fürdő, amelynek fénykora a török hódoltság idejére esett; a Lukács fürdő, amelyet nagyrészt az alsóbb rendűek látogattak, vagy a Széchenyi fürdő, a város legnagyobb fürdőlétesítménye. A távolság és a nehéz közlekedés miatt a tenger vonzása kisebb volt ekkor, csak az előkelők és tehetősebbek látogatták: Abbázia és Crikvenica fürdőhelyek váltak a magyarság legkedveltebb tengerparti üdülőhelyeivé. A tóparti fürdőzés legfontosabb színhelyévé a ma is nagy népszerűségnek örvendő Balaton.

A vasútvonalak megépítése adott lendületet a Balaton északi partján lévő települések szálláshelyfejlesztéseinek, igaz, hogy csak a XX. század első évtizedének derekán, felismerve a turizmus szerepét, jövőbeni lehetőségeit. A településeken sorra alakuló Fürdőegyletek célja az adott község fürdőéletének kialakítása, fejlesztése volt. Számos helyen néhány év alatt több üdülő, szálloda épült fel szinte a semmiből, így például Siófok, Balatonföldvár községekben. A fejlesztéseknek köszönhetően nagyon megszorodtak a gyógyhelyként, nyaralóhelyként elismertté váló települések¹⁴. Balatonfüred a Balaton-partnak legkeresettebb és leglátogatottabb fürdőhelye, és itt található az összes balatoni fürdő között a legdíszesebb fürdőház. Az abban az időben „Keszthelyi” Hévízként említett, gyógytaváról híres település is komoly fejlődésen ment át. Írásos emlékként fellelhető Bolemann könyve, melyben dr. Heller Flórián bécsi tanár 1857. évi analízise olvasható: „*a hévízi tó a langyos akrato-thermákhöz tartozik, kibővülve a tó fenekén található méternyi vastag iszappal. A hévízi fürdő csúz, köszvény ellen, sérülések vagy lobos kórfolyamatok után visszamaradt izzadmányoknál, számos bőrbetegségnél, fekélyeknél, továbbá idegfájdalmaknál és idegbénulások esetében fejti ki gyógyító hatását.*”¹⁵ A tó gyógyvizére alapozva 1907-ben elkészült a Hévíz Szanatórium és Gyógyszálloda. 1911-re Hévíz-Gyógyfürdőn ezen felül 10 szállodában közel 300 szoba fogad gyógyulni érkező vendégeket. A vasútvonalak mentén elhelyezkedő településeken – mint pl. Szántód, Balatonföldvár, Lelle, Berény, Fonyód –, szintén hasonló mértékű és kapacitású szálláshelyek épültek, csak néhányat kiemelve a balatoni szállásadás

13 *Gidó Csaba*: Magyar Karlsbad. Székely fürdők az Osztrák Monarchia korában. <http://eletmod.transindex.ro/?cikk=14348> Letöltés: 2020. február 19.

14 *Bártfai Endre György*: A balatoni szállásadás története a XVIII. századtól a II. világháborúig. In: *Modern Geográfia*. 10. (2015) 3. sz. 27–48. http://www.moderngeografia.eu/wp-content/uploads/2015/10/2015_III_03_bartfai.pdf Letöltés: 2020. február 19.

15 *Bolemann István*: A balatonparti fürdők és üdülőhelyek leírása. Budapest 1900. 55.

történetének egyik meghatározó mérföldkövéből.¹⁶ Nemzetközi hírű fürdőhelyeink a XX. század elején alakultak ki – pl. Balatonfüred, Balf, Harkány, Hévíz –, és ez a korszak segített Budapest világvárosi és nemzetközileg elismert fürdővárosi rangra emelkedésében is (Gellért, Széchenyi, Lukács fürdők).

A fenti néhány település is jól példázza, hogy már a dualizmus korában jelentősen felgyorsult a fürdők fejlődése Magyarországon. A polgárosodás korszakában az emelkedő jövedelmek és a szabadidő növekedése megteremtette az alapját annak, hogy a nyugatihoz hasonló gazdasági és társadalmi változások mehessenek végbe. A századforduló táján a több mint 200 hazai fürdő működése világosan jelzi a tendenciát. Már ebben a korszakban is egyre többen jutottak hozzá a fürdőkben gyógyuláshoz vagy pihenéshez.

A két világháború között

A politikai, gazdasági változás a két világháború közötti időszakban sajátos korszakot képvisel a magyar társadalom életében. A háborút követően lassan indult el a gazdasági stabilizáció, amelyet az 1930-as évek elején alapvető mértékben visszavetett a világgazdasági válság. Számottevő gazdasági konjunktúrát csak az – újabb háborús készülődéssel is kapcsolatos – fokozottabb iparosítás hozott. Az 1920-as években végrehajtott Nagyatádi-Szabó-féle földosztás csak kismértékben csökkentette a föld nélküli mezőgazdasági munkásságot, és – a környező országoktól eltérően – Magyarországon megmaradt a nagybirtok dominanciája. A munkássághoz tartozók aránya a hadiipari konjunktúrával összefüggésben gyarapodott, míg a szellemi foglalkozásuk részaránya is növekedett.¹⁷ A korszak gazdaságpolitikájának köszönhetően az általános gazdasági helyzet javulásával a '30-as években egyre növekvő – bár a korábbitól eltérő irányú – turisztikai érdeklődés jelent meg ismét.

Az 1920-ban megkötött Trianoni békeszerződés értelmében ipari és gazdasági erőforrásaink nagy része a környező országokhoz került, és elvesztettük olyan turisztikailag is értékes, jelentős vonzerőinket, mint a tengerpart vagy Erdély, illetve jelentős gyógy- és fürdőhelyek kerültek határon túlra. Az I. világháború utáni években az ország idegenforgalma jelentősen visszaesett. 1920-ban pl. a fővárost csupán 15 ezer külföldi kereste fel, szemben az 1913. évi 55 ezerrel. A Balatonon is alig 20–25 ezer vendég (közülük alig ezer külföldi) fordult meg ebben az időszakban évente, a háború előtti 100 ezer fő helyett. Az 1920-as évek második felétől – az idegenforgalomban rejlő gazdasági lehetőségek miatt – megkezdődött a turizmus tudatos fejlesztése. A közlekedési, elszállásolási és szolgáltatási feltételek javítása mellett például megalakult az Országos Idegenforgalmi

16 Sági János: A Balaton írásban és képen. A Magyar Tengernek és vidékének leírása a Balatoni fürdő- és nyaralóhelyek elfogulatlan és kimerítő ismertetése. Keszthely 1902. 346.

17 Országos Széchényi Könyvtár – Magyar Elektronikus Könyvtár <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/212.html> Letöltés: 2019. november 12.

Tanács, és megkezdte működését a Balatoni Intézőbizottság. A külföldiek beutazását elősegítő intézkedések is történtek. Az 1930-as évek második felétől a belföldi idegenforgalom élénkítése, mint például a balatoni nyaralás, falusi turizmus is fokozódó figyelmet kapott. Nyáron a polgári és arisztokrata réteg vidékre, gyógyfürdőhelyekre, esetleg tengerpartra utazott. A hosszabb nyári üdülések mellett ekkor kezdett terjedni a víkendezés, amelyet már a kevésbé tehető városi rétegek is megengedhettek maguknak. A magyar idegenforgalom a két világháború között 1937-ben érte el csúcspontját. A főváros mellett már számottevő volt a Balaton, a Mátra, a Bükk, a Dunakanyar, valamint egyes vidéki városok és népművészeti értékekben gazdag falvak vendégforgalma is. Ez évben az országba érkező külföldiek száma 380 ezer fő (elsősorban német és osztrák) volt, míg a külföldre utazó magyaroké meghaladta a 220 ezer főt, és kb. 1 millió magyar állampolgár vett részt a belföldi turizmusban.¹⁸

A vasúti közlekedés fejlesztésével és az 1930-as évek elejének újjátásával a „filléres vonatok” vagy „filléres gyorsok” bevezetésével a Balaton melletti települések, fürdőhelyek látogatottsága tovább növekedett és a főváros mellett is első számú kiemelt idegenforgalmi terület maradt, ahol a hévíz- és termálfvízforrások is egyre ismertebbé és népszerűbbé váltak¹⁹. *„A Balaton mellé vonzza még a gyógyulni vágyókat a balatonfüredi szénsavas (savanyú-) víz, továbbá a hévízi melegforrás. A Csapok alatt, Füreden és a fürdőtelepen előbukkanó szénsavas vizek, továbbá a tapolcai és hévízi melegforrások utólagos vulkáni jelenségek.”* Erre utal Cholnoky Jenő Magyarország Földrajza Tudományos Gyűjteményének idézete is²⁰. A gyógyvizének rendkívüli hatása miatt már nemcsak itthon, hanem külföldön is ismertté vált Hévíz, ahol az 1930-as években már 7 szálloda és 11 vendéglő, valamint 40 villa állt, és 1936-ban 700 volt a vendéglátásra berendezett szobák száma. Ez a kapacitás a negyvenes évekre még intenzívebben növekedett. Ennek az időszaknak a fejlődési tendenciáját jól tükrözi, hogy míg 1934-ben a hivatalosan bejelentett adatok alapján a Balaton mentén 269 szálloda és penzió összesen 5 659 szobával rendelkezik, melyek közül 3 462 folyóvizes mosdóval volt felszerelve, addig 1938-ra hivatalos adatok alapján a Balaton mellett már 474 szálloda, penzió és üdülőház van 7 997 szobával, vagyis az egész ország szállásférőhelyeinek 57,7 százaléka ide koncentrálódott. A balatoni fürdőhelyek elnevezéseiben gyakran található utalások a korábbi monarchiabeli időkre, ismert nemzetközi üdülő- és gyógyhelyekre. Az 1940-es évek elején Siófokot *„Magyar Lidó”*-ként, Balatonfüredet a *„Szívujjok Mekkája”*-ként, míg Balatonalmádit *„Magyar Abbázia”*-ként említik a Balatont bemutató kiadványban.²¹

A fővárosban és a Balatonon az ország teljes területén zajlottak fürdőfejlesztések. A teljesség igénye nélkül említem például Miskolctapolcát, ahol a fából

18 Országos Széchényi Könyvtár – Magyar Elektronikus Könyvtár <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/366.html> Letöltés: 2019. november 12.

19 Fazekas Miklós: Az észak-balatoni vasút története, 1909–1999. Balatonfüred 2005.

20 Cholnoky Jenő: Magyarország Földrajza. Pécs 1929. 273–274.

21 Bártfai E. Gy.: A balatoni szállásadás i. m.

épült fürdőépület leírását már 1743-ból ismerték, így ekkorra már biztosan elkészült a fürdő. A 19–20. század fordulójától kezdődött meg Miskolctapolca igazi fejlődése. Az 1920–30-as évek fordulóján Miskolctapolca már igazi üdülőövezetté vált, 1934-ben hivatalosan is üdülőhellyé minősítették. Az egész üdülőövezet alapja a fürdővíz volt, ezért elengedhetetlenné vált a korábbi fürdőépület helyett egy új, európai színvonalú fürdő megépítése. Az új fürdőpalota 1939 és 1941 között épült fel, melynek teteje gombnyomással nyitható-zárható és a mai napig működőképes. Az akkori európai „ranglistán” a harmadik, nagyon előkelő helyen állt a fürdő, ez a ranglista a korszerűség, a vízminőség és a gyógyhatás szempontjai alapján készült.²²

1924-ben gázkutatás közben feltárták a hajdúszoboszlói termálvizet Pávai-Vajna Ferenc vezetésével, akinek több jelentős gyógy- és hévizünk feltárását köszönhetjük (Szeged, Hajdúszoboszló, Nádudvar, Karcag, Debrecen, Szolnok), így hévizünk atyjának is nevezik. Hajdúszoboszlón 1925. október 26-án szénhidrogén-kutatások nyomán 1091 méter mélységből földgáz társaságában felszínre tört az a különleges, 73 °C-os víz, amelynek gyógyhatása rövidesen cáfolhatatlanul bebizonyosodott. A későbbi kutatásokból kiderült, a feltörő víz különleges összetevői jódból, brómból, konyhasóból és hidrogén-karbonátból állnak. A föld mélyéből feltörő víz elárasztotta a környékbeli mélyedéseket. Az emberek az első meglepődésen hamar túlesve fürdőzni, mosni kezdtek benne. Hamar észrevették, hogy a víz csodát tud: gyorsabban gyógyultak a sebek, enyhültek a reumatikus fájdalmak, a fáradt testnek is enyhülést hozott. A csodaforrás vize nagy jövő képét vetítette elő. Hajdúszoboszló városa elhatározta, hogy fürdőt épít. 1927. július 26-án megnyílt a Hajdúszoboszlói gyógyfürdő, a fővenyfürdővel és egy hévizes kádfürdővel. A város anyagi ereje azonban nem tette lehetővé a fejlesztést, ezért részvénytársaság alakult, amely 1928-ban megépítette az első vasbeton medencét. A belügyminiszter 1934-ben a hajdúszoboszlói fürdőt gyógyfürdővé nyilvánította. Ezzel párhuzamosan indult meg a szállodák, üdülőházak kiépítése a bánomkerti részben. A bevételnek köszönhetően és az üdülőtulajdonosok révén fejlődés és népességnövekedés indult meg a városban. Hajdúszoboszló arról is híres, hogy 1937-ben itt nyitották meg Magyarország első és sokáig egyetlen hullámmedencéjét. Az élményelem hamar híres lett. A meghajtása is különleges, mivel a hullámkeltő lapátokat egy présre tették, amely körkörös mozog, és két erős villanymotor hajtja. Az elfolyó víz hasznosítására 1939-ben csónakázótavat létesítettek, 1941-ben már volt kádfürdő, 1942-ben pedig pezsgőfürdő is.²³

A fentiek alapján is látható, hogy az üdülés és a szabadidő eltöltés modern intézményeként a strand a húszas években vált népszerűvé, ez a tendencia az ország egyéb területein és Budapesten is tapasztalható volt: a Palatinus,

22 *Szlabóczky Pál*: Miskolc fürdőinek történetéről. A Miskolci Egyetem Közleménye. A sorozat. 77. kötet. 2009. 83–98.

23 *Földvári Jennifer*: A Hungarospa Hajdúszoboszló fürdőkomplexumának kialakulása, fejlődése és hatásai. Budapest 2017.

a Csillaghegyi strand, a Római fürdő átalakították a főváros fürdőéletét. A mai Budapest területén eddig 11 katonai és polgári köz- és magánfürdő maradványait tárták fel, amelyek mindegyike hasznosította az itt található meleg források vizét. 1922-ben a Vass József népjóléti miniszter a fürdők fejlesztésével foglalkozó terveket készíttetett. Különös figyelmet fordítottak a gyógyfürdők és nyaralóhelyek egészségügyi viszonyainak javítására, hiszen a háború idején és azt követően a fürdőlétesítmények karbantartására a szükségesnél kevesebb anyagi erő jutott. Pávai-Vajna Ferenc munkásságának eredménye a fővárosban is fennmaradt, például ő tűzte ki a Rudas gyógyfürdőnél a nagy mennyiségű gyógyvizet adó fúrások helyét, valamint a tabáni, az alsó Margit-szigeti és a II. városligeti mélyfúrást. 1928-ban ő hívta fel a figyelmet a Görömbölytapolcai-barlang vizének jelentőségére és hasznosításának fontosságára. A fürdők karbantartása ügyében és az üzemeltetők részére ingyenes egészségügyi és műszaki tanácsadó szolgálatot biztosított a minisztérium. Az intézményi törzskönyvekben a gyógyfürdők és nyaralótelepek minden változását rögzítették és nyomon követhetővé tették. A felmérések tapasztalatai alapján készült az 1929. évi XVI. törvény, amely a fürdők gyógyhatásának minősítését is a népjóléti és munkaügyi tárca hatáskörébe utalta. Szabályozta a fürdők és felszereltségük nyilvántartását, a megfelelő színvonalú infrastrukturális háttérrel és a fürdőorvosi ellátás megszervezését. A törvény a környezet védelmében védőövek létrehozását írta elő, a források környezetének védelmét szigorította. Szabályozta a fürdőlétesítés engedélyeztetési folyamatát. Gyógyfürdőt és éghajlati gyógyintézetet a miniszter engedélyével lehetett nyitni, melynek legfontosabb feltételei a megfelelő épület, a gyógyvíz minősége, a fürdő berendezése, képzett orvos alkalmazása, valamint megfelelő házirend használata voltak²⁴. A főváros mindegyik nagy forgalmú létesítménye sajátos egyéni szubkultúrát képviselt, más a Palatinus, a Gellért vagy a Rudas törzsközönsége. Valamennyi korcsoport, szellemi áramlat és alkotói közösség megtalálta saját kávéházi törzsasztalát, gőzfürdőjét és uszodáját. A főváros ezzel a divat, a viselkedéskultúra, a művelődés világát alapvetően meghatározta. Budapest 1934-ben nemcsak a fürdőváros címet kapta meg, hanem 1937-ben megrendezhette a nemzetközi fürdőügyi kongresszust. A kongresszus budapesti székhellyel létrehozta a Nemzetközi Fürdőügyi Szövetséget. A döntést a kongresszus termálvízkinccsünk gazdagságával és a magyar, illetve budapesti fürdőorvosi kar felkészültségével indokolta. Ez a döntés a hazai diplomácia hatalmas sikere volt, hiszen a tudományos és sporteredmények mellett a fürdőügy is Magyarországra irányította a világ figyelmét.²⁵

24 *Takács Sándor*: Régi Magyar fürdősök. In: Takács Sándor. Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Benda Kálmán. Budapest 1961.

25 *Csörnye Sándor – Fröchlích Loránd*: Budapest fürdői. Budapest 1969.

A II. világháborútól a rendszerváltásig

A második világháború pusztításait több évtized alatt heverte ki az ország. Gazdasági és társadalmi vonatkozásain túl a turizmusban is megmutatkoztak hatásai. A nemzetközi idegenforgalom más országokhoz hasonlóan hazánkban is nagymértékben lecsökkent. Az 1950-es évek közepéig alig néhány tízezer fő volt a magyarországi úti céllal érkező beutazók száma. Egészen az 1960-as évek elejéig a klasszikus értelemben vett nemzetközi idegenforgalom zömében a hivatalos utazásokra és rokonlátogatásokra korlátozódott.²⁶ Turistaforgalmunkban újra előkelő helyet szereztek fürdőink. A gyógyturizmus mellett a minőségi szolgáltatásokkal rendelkező élményfürdők jelentik az egyes hátrányos helyzetű kistérségek kitörési pontjait. Hévíz, Hajdúszoboszló, Sárvár sikerei újra a vidékfejlesztés kulcsfontosságú lehetőségévé tették évezredes múltú fürdőkultúránkat. 1948-ban, a nemzetközi kapcsolataiban gyámság alatt álló ország egyetlen igazi tudományos sikerét a Balneológiai Kongresszus megrendezésével aratta. A hajdúszoboszlói gyógykezelési lehetőségek egy egész nemzet felgyógyulásába és boldogulásába vetett hitet is szimbolizáltak. A második öt éves tervidőszak elején a hagyományos gyógyfürdőhelyek (pl. Debrecen, Hajdúszoboszló) mellett új fürdők (pl. Bük, Győr, Nyíregyháza, Gyula, Zalakaros, Zsóry) is ekkor épültek. A fürdők kihasználtságához hozzájárultak az újabb gazdaságpolitikai változások is. Az 1956 novemberében hatalomra kerülő Kádár-kormány gazdaság- és társadalompolitikájában a lakosság életszínvonalának emelését tűzte ki célul. 1981-ig több lépcsőben munkaidő-csökkentést hajtottak végre. 48 óráról 42-re csökkent a heti munkaidő. Az 1980-as években megjelent a kéthetenkénti szabad szombat²⁷. Ezzel jelentősen megnőtt az emberek szabadideje, és a megnövekedett jövedelmeket is fogyasztásra költötték, illetve a városi és vidéki környezetben még inkább elérhetővé vált a fürdőzés, melyet nemcsak a gyógyulni vágyók, hanem a hétvégi szabadidős kikapcsolódásra vágyók is egyaránt előnyben részesítettek jó idő esetén.

A múlt század második felében a munkanapok és a munkaidő folyamatos csökkenése mellett a szabadnapok számának növekedése határozta meg a szabadidő mennyiségét.²⁸ A magyar idegenforgalomban új fejlődési szakasz kezdődött az 1960-as években. Komoly erőfeszítések történtek a nemzetközi idegenforgalomba való minél élénkebb bekapcsolódás érdekében. Magyarország idegenforgalmának alakulását is egyre inkább a nemzetközileg megfigyelhető tendenciákhoz hasonló fejlődés jellemezte, a tömegméretekkel öltött turizmus nálunk is a társadalmi-gazdasági élet egyik fontos tényezőjévé vált. Ebben az időszakban a belföldi idegenforgalom gyors fejlődésnek indult, elsősorban

26 *Országos Széchényi Könyvtár* – Magyar Elektronikus Könyvtár <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/366.html> Letöltés: 2019. november 12.

27 *Rendszerváltás, demokrácia és a magyar társadalom.* Szerk. Bíró-Nagy András. Budapest 2016.

28 *Falussy Béla: Az időfelhasználás metszetei.* Budapest 2004.

a szociálturizmus megszervezésével. A társadalom életmódjának szerves része lett a nyaralás. Ennek tipikus formája az olcsó vállalati vagy szakszervezeti üdültetés volt. 1960-ban a szakszervezeti, vállalati, intézményi üdülőkben fél-millió fő fordult meg. A szociálturizmust igénybe vevők száma az 1980-as évek második felében már megközelítette az 1,5 millió főt. Egyre nagyobb tömegeket mozgatott meg a természetjárás és a kirándulóforgalom is²⁹. A nagy országos szakszervezetek, például a posta, MÁV, honvédség üdülőket tartottak fent az ország frekventált üdülőhelyein, dolgozóik számára elérhető áron biztosították szabadságuk eltöltésének lehetőségeit. A pártüdülők pedig az MSZMP vezetői, a politikai elit számára voltak fenntartva, pl. Balatonaligán.

A Budapesten kívüli termálforrások jelentős részét az 1950-es és 1960-as években tárták fel, rendszerint kőolaj vagy földgáz keresése közben. Így 1961-ben a „fekete arany” után kutattak a Laskó-völgyben is, de a fúrók nyomán nem olaj, hanem közel 70 °C-os termálvíz bukkant a felszínre. A hasznosítására jelentkező termelőszövetkezet sokáig nem kapott engedélyt, de közben a kiömlő magas sótartalmú víz szép lassan megkezdte a környezete „sózását”, évente 1-1,5 cm-el vastagítva a sóburkot, kialakítva ezzel a mára nemzetközileg is ismert egerszalóki sódomb alapjait, mely mellett még mindig csak engedély nélkül, de 1971-ben megépült az első medence. A 80-as évek közepének e fürdőhely „idilli” hangulatáról Szombathy Viktor így ír „Északi hegyek ölelésében” című művében:

„Azután az olajlelőhelyek kicsi tartományában, Egerszalók és Demjén között a Laskó-patak mély katlanában, távol minden lakott helytől, még egy útszéli kocsmától is, kerek fürdőmedence gőzölgő vizének melegében – mintha egy puszta prérin lennénk – reumájukat ápolgató fürdőzők közé keveredünk. Az olajkutatók fúrója nyomán feltörő meleg víz füves domboldalon, kövek, virágok között patakként zuhog alá, s forrása várja jó sorsát: hátha egyszer ünnepelt fürdőhely lesz belőle..... Hogy a hétvégi kirándulók kedvelik e helyet, azt a megannyi szertedobált sörösüveg jelzi s két ottfelejtett, szakadt autókerék gumi. Egy jövődő fürdőhely első nyomait láttuk. Így születik valamennyi: először feltör a meleg víz, azután beleülnek a népek, majd kerek betonmedencét kerítenek köréje. Néhány év múlva fatető is épül a medence fölé, majd kibátorkodik az első üdítőital-árus és palacsintasütő... A többi már csak reklám és árnyas fák dolga.”³⁰

A fenti idézet jól példázza sok, hasonlóan geológiai fúrások következtében talált termál-és gyógyvízforrás fürdőhellyé válását. A már korábban kiépített fürdőhelyekkel szemben ezeket sokáig csak földmélyedésekben, vagy később egy-egy meszelt falú medencében tudták élvezni az odaérkezők, akik már korántsem az arisztokrácia képviselői voltak, sokkal inkább helyi, elsősorban földműveléssel foglalkozó emberek, akik egy-egy napra, leginkább vasárnaponként megpihentek a meleg forrásokban. Csak később, a nyolcvanas években, de még inkább a rendszerváltást követően épült ki a megfelelő infrastruktúra.

29 Heleszta Sándor: Idő és Társadalom (Szöveggyűjtemény). BGF-KVIFK Budapest 1998.

30 Szombathy Viktor: Az északi hegyek ölelésében. Budapest 1984.

Állami kézben kevés fürdőfejlesztés zajlott ebben az időszakban, pedig használatuk tömeges volt, így a kiépítetlenség vagy a folyamatos állagromlás volt általában jellemző.

A rendszerváltás – privatizáció

Magyarországon az 1989–90-ben végbement rendszerváltás alapjaiban változtatta meg a politikai rendszert és egyben a magyar társadalom és gazdaság szerkezetét is. Az egypártrendszer helyét átvette a plurális demokrácia, illetve megkezdődött a tervgazdálkodásról piacgazdaságra történő áttérés és az állami tulajdon privatizálása is. A gazdaságban végbemenő változások hatással voltak a munkaerőpiacra és a foglalkoztatottságra, gyorsan emelkedett a munkanélküliség és csökkent az aktív keresők aránya. A társadalom szerkezete is átalakult: kialakult a hazai nagytőkések csoportja, nőtt a kis- és középvállalkozások száma, azonban az alsóbb társadalmi csoportok és a szegénységben élők száma jelentősen gyorsabban növekedett, a társadalmi különbségek jelentős mértékben nőttek. A korábbi viszonylag nagy egyenlőség után a magyar társadalom szinte kettészakadt. A társadalom 12-15 százalékát tették ki a viszonylag vagyonosok és jómódúak, a társadalom többségét pedig a szegények, illetve elszegényedők.³¹

A szabadidő mennyisége és tartalmi átalakulását nemcsak a nyolcvanas-kiencvenes évek gazdasági-társadalmi folyamatai eredményezték, hanem a szabadidőhöz való viszony, fogalmának átértelmeződése is. A szabadidős tevékenységek egyre szélesebb választéka, a választás szabadsága, az egyre csökkenő hozzáférésbeli korlátozottság jellemezte ezt az időszakot.³²

A rendszerváltás jelentősen átalakította az idegenforgalmat. A belföldi turizmus jelentősége átmenetileg csökkent, mivel annak bejártatott rendszere – az államilag támogatott csoportos utazás, illetve üdültetés – válságba került, a csökkenő reáljövedelmek pedig sokaknak nem tették lehetővé a piaci árak megfizetését. Ezenkívül az újonnan elnyert utazási szabadsággal élni kívántak a polgárok, s akik tehették, gyakran nyugat- és dél-európai, vagy akár távolabbi célpontokat választottak. A korábbi nagy állami utazási irodák, mint a csehszlovák Cedok, a lengyel Orbis, vagy a magyar IBUSZ versenytársakat kaptak, s az új cégek sikeresen szolgáltak ki rétegigényeket is. Nagy nemzetközi szállodaláncok kiemelt pontokon már évtizedek óta működtek a térségben, de a privatizációval és új szállodák létesítésével jelenlétük megerősödött. A turizmus lehetőségeit a jövedelmek mellett nagymértékben befolyásolta a szabadidő mennyisége. A munkával eltöltött idő drámai csökkenése a 20. század során

31 <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/13268.pdf> Letöltés: 2019. november 30.

32 Nagy Ádám – Fazekas Anna: Szabad és még szabadabb idők. Szabadidős terek és tevékenységek változása. In: Negyedszázad – Magyar Ifjúság. Szerk. Nagy Ádám – Székely Levente. Budapest 2012. 202–241.

önmagában is növelte a szabadidőt, ráadásul a háztartási munkát könnyítő vívmányok – a mosógéptől a készülékekig – ugyanilyen hatással jártak.³³

Az egészségturizmus, fürdőfejlesztések mérföldkövei az ezredfordulót követően

Hazánkban a rendszerváltás után kiemelt figyelem fordult az ágazat felé. A privatizáció már önmagában is nagyon sok pozitív változást hozott a fürdők üzemeltetésében és működtetésében, melyhez a kormányzati célok, melyek a gazdaságfejlesztés kiemelt területévé tették a turizmust, azon belül pedig egyértelmű prioritás volt az egészségturizmus támogatása. Az európai uniós tervezési időszakokban, a források elosztásánál szintén nagy hangsúlyt fektettek ezen terület támogatására. Így az elmúlt közel 20 év alatt a fejlesztési tervek gyakorlatilag átformálták az egészségturizmus piacát, és ezen intézkedéseknek köszönhetően alakult ki a napjainkra jellemző fürdőkínálat.

Az akkori Gazdasági és Közlekedési Minisztérium nyilvántartása szerint a Széchenyi-terv egészségturizmus-fejlesztési programjának első ütemében a nyertes pályázatok száma több mint 100 volt, és a beruházások mintegy 70 településen valósultak meg. Az első ciklus projektjei közül 2003. végén már 34 üzemelt, 2004-ben pedig további 33 új és megújult egészségturisztikai létesítmény fogadta látogatóit.³⁴ A turisztikai pályázatok közül az egészségturisztikai beruházások kapták a legnagyobb összegű állami támogatást. A megközelítőleg 30 milliárd forintos támogatáson túl azért is figyelemreméltóak ezek a beruházások, mert hatásukra gyakorlatilag átalakult Magyarország turisztikai kínálat, annak színvonala és területi szerkezete. Több esetben olyan településeken is történt fürdőfejlesztés és wellness-szálloda-építés, ahol eddig vonzerő vagy infrastruktúra hiányában nem volt meghatározó a turizmus.

A hat évre meghirdetett Széchenyi-terv elképzeléseivel összhangban a Gazdasági Minisztérium elkészítette az egészségturizmus 10 éves fejlesztési tervét, melynek eredményeként Magyarországon kialakulhatott az a többszintű (nemzetközi, regionális, helyi) jelentőséggel bíró gyógyfürdőrendszer, amely a turizmus trendjeinek megfelelő minőségi szolgáltatásokkal fogadja a külföldi és belföldi turistákat. A fejlesztések keretében a hagyományos gyógyfürdőzés kiegészült az egyre népszerűbb wellnessprogramokkal is, melyek az egész család részére biztosították a közös üdülés lehetőségét, figyelembe véve az egészség megőrzésének egyre fontosabb elvét is³⁵. A pályázatok közvetlen célja magas színvonalú, piacépes szolgáltatást nyújtó egészségturisztikai központok (termál- és gyógyfürdők, gyógybarlangok, természetes CO₂-terápiás

33 Tomka B.: Európa társadalomtörténete i. m.

34 Budai Zoltán: A Széchenyi Terv keretében megvalósuló egészségturisztikai fejlesztések első félévének eredményei. Turizmus Bulletin. 5. (2001) 1. sz. 9–14.

35 Gyarmati Petra: Lenyűgöző wellness választék. Turizmus Trend 1. (2005) 7–8. sz. 35–38.

helyek) kialakítása, infrastruktúrájuk és környezetük fejlesztése, valamint az ezen létesítményekhez kapcsolódó szálláshelyek fejlesztésének ösztönzése volt. A következő időszakban országosan is jellemző, de például az Észak-Alföld esetében a regionális operatív fejlesztési program része lett a 2007–2013-as konvergenciaprogramban az idegenforgalom jövedelemtermelő képességének növelése. A programban a 2. prioritási tengely: idegenforgalom-fejlesztés, amely az ösztámogatás mintegy 18 százalékát kapta meg. Ez lehetővé tette a fürdők infrastrukturális fejlesztésének a folytatását. A 2. prioritás célja az idegenforgalmi idény meghosszabbítása és a turisztikai látványosságok számának növelése volt. A főbb tevékenységek többek között a turisztikai termékek és látványosságok (például a gyógyfürdők, a gyógyászati központok, a kulturális és történelmi műemlékek) fejlesztésére, a kereskedelmi szálláshelyek támogatására, valamint a turisztikai célpontok kezelésének fejlesztésére irányultak. Ez az uniós program két, egymástól különböző politikai programot hirdető kormány idején ívelt át, de ez nem okozott megtorpanást, sőt a következő, 2020-ig tervezett program, a Széchenyi-terv tovább szélesítette a turizmus, ezen belül az egészségturizmus fejlesztési spektrumát. Egyik jelentős dokumentuma az Észak-alföldi régió gyógy- és termálfürdőinek stratégiai fejlesztését megalapozó fókusztanulmány elkészülte 2010-ben³⁶.

Az egészségturisztikai beruházások esetén előtérbe kerültek az élményelemek, az arculat kialakítása és a megelőzés fontossága kapcsán a wellness-részlegek kialakítása. Az egészséges életmód és a megatrendek mind a megelőzés fontosságát hangsúlyozzák, ehhez illeszkedve egyre nagyobb kereslet mutatkozik a wellness-szállodák szolgáltatásai iránt, a támogatások egy része a kereskedelmi szálláshelyek funkcióbővítése kapcsán wellness-szállodákat is érint, erre vonatkozó adatok azonban nem elérhetőek, pedig valószínű, hogy az egészségturizmusban mind kereslet, mind kínálat vonatkozásában a legmeghatározóbb területről beszélhetnénk.

Ezzel együtt megfigyelhető egy másik tendencia is. A belföldi vendégek számát nagymértékben befolyásolja a Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő (NEAK) által támogatott gyógyászati kezelések hozzáférhetősége és a támogatás mértéke³⁷. Ahogyan nőtt az ezen kezelések igénybevételéhez szükséges önerő mértéke, úgy volt megfigyelhető a gyógyfürdőkben ezen szolgáltatások igénybevételének csökkenése. Országos adatokat tekintve több mint 2 millió fő vett igénybe támogatott kezelést, ami természetesen nem elhanyagolható, de az országos vendégforgalomhoz viszonyítva mindössze 5,3 százalékot jelent³⁸.

36 ec.europa.eu/regional_policy/hu/atlas/programmes/2007-2013/hungary/operational-programme-north-great-plain Letöltés: 2019. március 12.

37 www.neak.gov.hu/felso_menu/lakossagnak/ellatas_magyarorszagon/gyogyszer_segedeszkoz_gyogyfuro_tamogatas/gyogyfurdo (Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő oldala) Letöltés: 2019. november 28.

38 www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fur001a.html?down=3998 (KSH tájékoztatói adatbázis) Letöltés: 2019. augusztus 5.

A fejlesztések hatására kiépült infrastruktúra üzemeltetése költségigényes, az árak nemcsak a gyógyfürdőkben, hanem a wellness- és élményfürdőkben is megemelkedtek. A gyógyászati szolgáltatások esetén a csökkenő támogatástartalommal együtt azt eredményezi – kis túlzással –, hogy lassan visszaterünk a századokkal ezelőttihez hasonló helyzethez, melyben a jómódúak szabadidős tevékenysége volt a fürdőbe járás. Először az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában épültek a polgárság igényeit kielégítő, reprezentatív fürdők, és ebben az időszakban kezdtek el a vidéki települések is fellendülni, fürdőházakat kiépíteni³⁹. Annak ellenére, hogy nagyon népszerűek voltak a magyar fürdők, a külföldi turisták számára csak a rendszerváltás után váltak látogatottá. Napjainkban több fürdőtípust is megkülönböztetünk, amelyek más célt szolgálnak az emberi szükségletek szempontjából, azonban ezek mind belföldi, mind külföldi turisták szempontjából is igen kiemelkedőek az egész világon.

Felhasznált szakirodalom és források

- Bajzik Zsolt: Fürdővendégek Tárcsán a 19. század második felében. In: Előadások Vas megye történetéről IV. A hivatali, a politikai és a gazdasági elit Vas megyében a 14–20. században. Szerk. Mayer László – Tilcsik György. Szombathely, 2004. 233–250.
- Bártfai Endre György: A balatoni szállásadás története a XVIII. századtól a II. világháborúig. *Modern Geográfia* 2015/3. 27–48.
- Bíró-Nagy András (szerk.): Rendszerváltás, demokrácia és a magyar társadalom. Budapest, 2016.
- Bolemann István: A balatonparti fürdők és üdülőhelyek leírása. Budapest, 1900.
- Budai Zoltán: A Széchenyi Terv keretében megvalósuló egészségügyi fejlesztések első félévének eredményei. *Turizmus Bulletin* 2001/3. 9–14.
- Bukodi Erzsébet: Időfelhasználás: szabadidő. Fejlesztéspolitikai helyzetértékelő tanulmányok. TÁRKI. Budapest, 2005.
- Cholnoky Jenő: Magyarország földrajza. Tudományos Gyűjtemény 101. Pécs, 1929.
- Chuck Y. Gee – Eduardo Fayos Solá: *International Tourism: A Global Perspective*. 1997.
- Csörnye Sándor – Fröchlich Loránd: *Budapest fürdői*. Budapest, 1969.
- Falussy Béla: *Az időfelhasználás metszetei*. Budapest, 2004.
- Fazekas Miklós: *Az Észak-balatoni vasút története, 1909–1999*. Balatonfüred, 2005.
- Földvári Jennifer: *A Hungarospa Hajdúszoboszló fürdőkomplexumának kialakulása, fejlődése és hatásai*. Budapest, 2017.

39 Michalkó Gábor – Rátz Tamara: *Egészségturizmus és életminőség Magyarországon*. Budapest 2011.

- Gáspár Emese: Magyarország geotermikus adottságai – termálkarszt gyógyvizek Magyarországon. In: A Miskolci Egyetem Közleménye, A sorozat, Bányászat, 77. kötet. Miskolc, 2009. 181–188.
- Gidó Csaba: Magyar Karlsbad. Székelyfürdők az Osztrák Monarchia korában. 2011. <http://forestpress.hu/hu/index.php/szabadido/kiranduloknak/celpontok/18171-magyar-karlsbad-transindexro>
- Gyarmati Petra: Lenyűgöző wellness választék. Turizmus Trend 2005/7–8. 35–38.
- Heleszta Sándor: Idő és Társadalom (Szöveggyűjtemény). Budapest, 1998.
- Kaposi Zoltán: Fürdők és fürdőélet Magyarországon a dualizmus korában. In: A Fürdőélet és egészségturizmus a Dunántúlon az ókortól napjainkig című konferencia tanulmánykötete. Szerk. Horváth Szilvia – Tóth Mária. Kaposvár, 2015. 69–80.
- Kósa László: Fürdőélet a Monarchiában. Budapest, 1999.
- Könyves Erika – Müller Anetta: Szabadidős programok a falusi turizmusban. Budapest, 2001. http://www.unp.hu/sites/default/files/imuk/pdf/szabadidos_ismeretek_tematikus_vazlatok.pdf Letöltés: 2019. okt. 18.
- Michalkó Gábor – Rátz Tamara: Egészségturizmus és életminőség Magyarországon. Budapest, 2011.
- Nagy Ádám – Fazekas Anna: Szabad és még szabadabb idők: Szabadidős terek és tevékenységek változása. In: Negyedszázad – Magyar Ifjúság. Budapest, 2012. 202–241.
- Sági János: A Balaton írásban és képben. A Magyar Tengernek és vidékének leírása a Balatoni fürdő- és nyaralóhelyek elfogulatlan és kimerítő ismertetése. A „Keszthelyi Hírlap” kiadása. Keszthely, 1902.
- Szlabóczky Pál: Miskolc fürdőinek történetéről. In: A Miskolci Egyetem Közleménye, A sorozat, Bányászat, 77. kötet. Miskolc, 2009. 83–98.
- Szombathy Viktor: Az északi hegyek ölelésében. Budapest, 1984.
- Takács Sándor: Régi Magyar fürdősök. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Szerk. Uő. Budapest, 1961.
- Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században. Budapest, 2009.
- Wirth István: Fürdő kultúra. Budapest, 2011.
- Országos Széchényi Könyvtár – Magyar Elektronikus Könyvtár <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/366.html>. Letöltés: 2019. nov.12.
- ec.europa.eu/regional_policy/hu/atlas/programmes/2007-2013/hungary/operational_programme-north-great-plain Letöltés: 2019.03.12.
- www.neak.gov.hu/felso_menu/lakossagnak/ellatas_magyarorszagon/gyogy_szer_segedeszkoz_gyogyfuro_tamogatas/gyogyfurdo (Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő oldala) Letöltés: 2019.11. 28.
- www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fur001a.html?down=3998 (KSH, tájékoztatói adatbázis) Letöltés: 2019.08. 05.

MÁRKUS BEÁTA

„SOHA ÉLETÜKBEN NEM VOLTAK NÉMETEK” A NÉMET SZÁRMAZÁSÚ CIVILEK SZOVJETUNIÓBA DEPORTÁLÁSA EGY ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI RÉGIÓBÓL 1944/1945

A 2010-es évek magyarországi közéletében és közbeszédében egyre gyakrabban esett szó az úgy nevezett „malenkij robotról”, azaz a civil lakosság Szovjetunióba hurcolásáról 1944 és 1945 fordulóján. Ennek tetőpontját a kormány által 2015 januárján kihirdetett, a „*Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások*” emlékéve jelentette,¹ amely végül 2017 februárjáig húzódott. Az emlékév keretében kutatások, rendezvények, emlékműavatások és kiadványok tömegei kaptak állami támogatást, és a sokáig tabunak számító témára országos figyelem hárult. Az elhurcolások „magyar nemzeti tragédiaként” jelentek meg mind a közbeszédben, mind az új tudományos művekben, amely egyként érintette a magyar nemzet egészét mind a határokon innen, mind azokon túl. A makroszintű vizsgálatok egyik legfőbb jellemzője, hogy az áldozatok létszámát a kutatók mind magasabbra becsülték. Jelenleg már a több mint egymillió elhurcolt a hivatalosan is elfogadott létszám² – ami egyben azt sugallja, hogy a magyar nemzet egészét érintő legnagyobb katasztrófa a 20. században a szovjet megszállás, az elhurcolások és a kezdődő kommunizmus volt.

Sokkal kisebb figyelmet kapnak az utóbbi években a helyi szinten zajló események, azok regionális jellegzetességei, különbözőségei, vagy éppen a magyar hatóságok és a szovjet katonák egyéb segítőinek szerepe. Szintén egyre kevésbé jelenik meg a nemzeti tragédiát némiképp árnyaló azon tény, hogy az elhurcoltak egy részét nem magyar, hanem német származásuk miatt szállították el a szovjet katonák. Míg az 1990-es évek első, úttörő munkái és emlékművei még szinte kizárólag a német kisebbség számára sajátították ki az elhurcolásokat, az utóbbi időben ez a csoport vagy marginalizáltan jelenik meg az új munkákban, vagy a csoport egy részének etnikai hovatartozását kérdőjelezi meg a szerzők olyan állításokkal, hogy az „*elhurcoltának a 90%-a magyar nemzetiségű volt*”.³

-
- 1 1009/2015. számú kormányhatározat a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékéve meghirdetéséről. Magyar Közlöny, 2015. január 20. 191–192.
 - 2 Lásd erről Bognár Zalán kutatásait, illetve legutóbb: Tóth Gábor: Magyarok a szovjet lágerbirodalomban. In: Vasárnap, 2019. november 26. <https://vasarnap.hu/2019/11/26/magyarok-a-szovjet-lagerbirodalomban-1944-45/> Letöltés: 2019. december 18.
 - 3 *Marchut Réka*: Töréspontok. A Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948). Budapest 2015. 130.

Tanulmányom egyik célja az ilyen kijelentések értelmezhetetlenségének felmutatása, illetve egy szűkebb régió – Miskolc és néhány közeli község – eseményeinek bemutatása. Ezáltal betekintést kívánok nyújtani a deportálással kapcsolatos lokális szintű események sokszínűségébe, illetve az érintett csoport heterogenitásába. Az általam választott esettanulmány nem reprezentatív az országban történt más deportálásokról nézve, hanem a választott térségben uralkodó unikális, sajátos állapotok eredménye, amelyek figyelembevétele nélkül aligha lenne értelmezhető, mi történt 1944 és 1945 fordulóján. Kutatásom elsősorban a korabeli magyar közigazgatási szervek iratanyagán alapul, amely forráscsoport egyre elhanyagoltabb a téma szempontjából. Az uralkodó narratívát ugyanis az országos szervek iratai, illetve a túlélőkkel készítettett oral history interjúk határozzák meg. A mikroszint mélyreható vizsgálatával egyben arra is rá kívánok mutatni, hogy a deportálás kizárólag az ilyen mélyfúrások révén lenne feltárható az ország más régióiban is.

A kutatás állása

Manapság szinte közhely, hogy az 1990-es évek és a rendszerváltás előtt a téma tabunak számított, amelyet se kutatni, se kibeszélni nem lehetett.⁴ A szocialista Magyarországon a szovjet bűnök feltárása valóban nem volt kívánatos, így legfeljebb sporadikus, kétértelmű szakirodalmi utalások maradtak fenn az elhurcolásokról. Publikációk a témáról így kizárólag külföldön, főleg a Németországi Szövetségi Köztársaságban jelentek meg,⁵ Magyarországon erre az 1980-as évek végéig kellett várni.⁶ A rendszerváltást követően megtört a csend, különösen interjúkötetek, visszaemlékezések, illetve kisebb régiókról szóló alkotások jelentek meg az addig elhallgatott elhurcolásokról.⁷ A termékeny 90-es éveket

4 Kivételek azonban akadtak, amelyek átcúsztak a cenzúrán. Míg egy csávolyi munkában egyetlen félmondat utal a deportálásra („néhányat a Szovjetunióba internáltak”), addig Császártöltés esetén egy kisebb bekezdés informált arról, hogy a német lakók egy részét munkára vitték a Szovjetunióba, ahol feladatuk a „német fasiszta seregek által végbevitt pusztítások helyreállítása” volt. Vö.: *Mándics Mihály*: Fejezetek Csávoly község krónikájából 1944–1964. Csávoly 1969. 68.; *Bánáti Miklós*: Huszonkét évtized az új hazában. Császártöltés község történeti adattára 1744–1964-ig. Kecskemét 1969. 208.

5 Például egy emigráns magyar szerző munkája: *Palásthy Rezső*: Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről. Bad Wörishofen 1950. Emellett a téma gyakran felmerült az elűzött magyarországi németek által jegyzett ún. Heimatbuch-okban, és az általuk kiadott lapokban.

6 Néhány úttörő alkotás a teljesség igénye nélkül: *Árva Erzsébet – Pozsonyi József*: Deportáltak. Balmazújvárosból elhurcoltak visszaemlékezései. Balmazújváros 1989.; *Rózsa Péter*: Ha túlélted, hallgass! Budapest 1989.; *Zielbauer György*: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945–1948). *Történelmi Szemle* 31. (1989) 3–4. sz. 270–291.

7 Néhány példa, szintén a teljesség igénye nélkül: *Erdmann Gyula*: Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban. Gyula 1990.; *Füzes Miklós*: Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáborjaiban.

követően a téma ismét háttérbe került, a 2000-es években kevesebb, ám szintetizálásra törekvőbb munkák jelentek meg róla.⁸

Mindezzel párhuzamosan a nemzetközi kutatás a 90-es évektől fontos eredményeket ért el, amelyek egy részét a legtöbb magyar szerző máig nem recipiálja. Az orosz levéltári nyitás eredményeként főként német nyelvterületen úttörő munkák születtek olyan, addig nehezen feldolgozható témák terén, mint a szovjet hadifogság, a Gulag-táborok és a civilek elhurcolása.⁹ Publikálták azt a szovjet határozatot is, amelynek értelmében a Vörös Hadsereg által elfoglalt államok egy részéből szervezeten deportálták a német származású civil lakosságot.¹⁰ A deportálásról részletes feldolgozások születtek egyes régiókra, érintett csoportokra nézve (pl. szatmári svábok,¹¹ erdélyi szászok¹²). Herta Müller *Lélegzethinta (Atemschaukel)* című műve, majd az érte kapott irodalmi Nobel-díj pedig a világ közvéleményét is ráirányította az eseményekre.

Budapest 1990.; *Kormos Valéria – Várhelyi Pál*: Emberrablás orosz módra. Budapest 1990.; *László Lajos*: Halálpolka. Szekszárd 1990.; *Merk Zsuzsa*: A Szovjetunióba deportált katymári és vaskuti németek. Cumania 12. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve, Kecskemét 1990. 347–373.; *Die Verschleppung ungarländischer Deutschen 1944/45: Erste Station der kollektiven Bestrafung*: (Dokumentarband). Hrsg. Zielbauer György. Budapest 1990.; *Dobozí Eszter*: „Csak a napnyugtát néztük...”. Elhurcolt magyar nők a Donyecben. Debrecen 1991.; *Szebeni Ilona*: Merre van a magyar Hazám? Budapest 1992.; *Szebeni Ilona*: Haza fogunk menni. Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949. Debrecen 1993.

- 8 *Stark Tamás*: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest 2006.; „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”. Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe, 1944/45–1950. Szerk. Bognár Zalán. Pécs 2009.; *Varga Éva Mária*: Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében. Budapest 2009.
- 9 Néhány fontosabb mű e témákban: *Stefan Karner*: Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956. München 1995.; *Ralf Stettner*: „Archipel GULag”. Stalins Zwangslager – Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant. Entstehung, Organisation und Funktion des sowjetischen Lagersystems 1928–1956. Paderborn 1996.; *Kriegsgefangenschaft im Zweiten Weltkrieg. Eine vergleichende Perspektive*. Hrsg. Günter Bischof – Rüdiger Overmans. Ternitz-Pottschah 1999.; *In der Hand des Feindes. Kriegsgefangenschaft von der Antike bis zum Zweiten Weltkrieg*. Hrsg. Rüdiger Overmans. Köln–Weimar–Wien 1999.; *Andreas Hilger*: Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion, 1941–1956. Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung. Essen 2000.; *Pavel Poljan*: Against their will. The history and geography of forced migrations in the USSR. Budapest–New York 2004.; *Tanja Pentz*: Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953. Essen 2010.
- 10 A 7161-es határozat számos munkában megjelent teljes szöveggel, magyarul pl. Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június. Dokumentumok. Szerk. Vida István. Budapest 2005. 100–101.
- 11 *Helmut Berner – Doru Radosav*: Und keiner weiß warum. Eine deportierte Geschichte. Ravensburg 1996.
- 12 *Die Deportation von Siebenbürger Sachsen in die Sowjetunion 1945–1949*. Hrsg. Georg Weber. 1–3. Köln 1995.; *Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică 1945: culegere de documente de arhivă*. Szerk. Hannelore Baier. Sibiu 1994.; *Hannelore Baier*: Tief in Russland bei Stalino: Erinnerungen und Dokumente zur Deportation in die Sowjetunion 1945. Bukarest 2000.

Magyarországon különösen a 2010-es év óta került újra hangsúly a deportálásokra, ennek fénypontját a már említett emlékév és az annak keretében zajló projektek jelentették. Ebben az időszakban jelent meg a Miskolc környéki deportálásról is egy rendkívül részletes, tudományos igényű feldolgozás,¹³ amelynek tényanyagán ez a tanulmány aligha mutathat túl. Írásomban ezért kevésbé keresem arra a választ, mi történt az általam vizsgált régióban, sokkal inkább arra az aspektusra koncentrálok, miként illeszthetőek be ezek az események a teljes magyarországi deportálási folyamatba, mik a regionális jellegzetességek, illetve milyen hosszú távú hatalmi, politikai, illetve etnikai átrendezési és homogenizációs folyamatokba illeszthető be a deportálás végrehajtásának mindössze néhány hete.

A deportálás előtörténete

A magyar kutatásban az 1944/1945-ös deportálások mindmáig a Vörös Hadsereg bosszújaként jelennek meg. A szakirodalom többnyire idézi is ennek kapcsán Molotov külügyi népbiztos 1943-as kijelentését arról, hogy a magyarokat meg kell büntetni:

„A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatoságokért, amelyeket a megszállt területen követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb, vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.”¹⁴

Arra nézve azonban, hogy az elhurcolások valóban e büntetés részei lettek volna, semmilyen bizonyító erejű dokumentum nem került mindeddig elő, még ha ez a motiváció nyilvánvalónak is tűnik. Kérdéses az is, hogy ha az elhurcolások szovjet részről a háborús részvételre adott válaszok voltak, akkor miért korlátozódtak egyes államokban a német származású lakosságra, illetve hogyan értelmezendő, hogy elhurcolásokra olyan államokban is sor került, amelyek nem álltak háborúban a Szovjetunióval (pl. Jugoszlávia).

A nemzetközi szakirodalom a deportálások okát sokkal inkább a Szovjetunióban a háború végére kialakult óriási munkaerőhiányban látja. Mind a szovjet belpolitika, mind a német támadás okozta pusztítás milliós embervesztéseket okozott,¹⁵ emellett a sztálini állam nyugati, frontterületté vált részén

13 *Kunt Gergely*: A málenkij robot Miskolcon, különös tekintettel a német nemzetiségű lakosok elhurcolására. In: Miskolci németek kényszermunkán a Szovjetunióban, 1945–1949. Szerk. Tóth Arnold. Miskolc 2017. 41–95.

14 Idézi: Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Szerk. Juhász Gyula. Budapest 1978. 158–159., továbbá *Bognár Zsolt*: „Itt volt a végállomás”. Halálos áldozatokkal járó német- és magyarelles tevékenységek a Kárpát-medencében. Pécs 2015. 10. Bognárnál hiányzik az idézet középső része.

15 E. M. Andreev kutató 1993-as munkája alapján 1941-ben a szovjet lakosság száma 196 716 000 fő volt, 1946-ban 170 548 000. Andreev háborús veszteségként 25,3 millió főt adott meg a háború éveit alatt, azaz a veszteségek aránya 12–14% lehetett.

az infrastruktúra is romokban állt. Az újjáépítéshez hiányoztak a hadra fogható férfi lakosság milliói is, akik a Vörös Hadseregben szolgálatot teljesítve még évekig, évtizedekig Közép-Kelet-Európában maradtak.

A lakosság átnevelése, megfélemlítése, az „ellenséges” elemek megbüntetése mellett ez a munkaerőhiány vezethetett oda, hogy a Szovjetunióban a háború végére fokozott igény jelentkezett a kényszermunka felhasználására. Ennek egy része a hírhedt Gulag-táborrendszerben¹⁶ raboskodott, amely elnevezést a magyar kutatás és köznyelv jellemzően máig helytelenül a szovjet lágerrendszer egészére alkalmaz. 1939-ben, a háborúval szoros összefüggésben létrejött egy másik lágerrendszer is a fogságba került idegen állampolgárok elhelyezésére, ellátására és munkába állítására;¹⁷ a GUPVI¹⁸, amely 1945-re érte el a legnagyobb kiterjedését. Ebben a legszamosabb csoportot a német hadifoglyok képezték. Internált státuszban azonban ide kerültek azok a civilek is, akiket különböző akciók keretében a Vörös Hadsereg által megszállt államokból hurcoltak el.

A német származású civil lakosság deportálásával kapcsolatban több szovjet dokumentum is ismert. Ezek alapján tudjuk, hogy a szovjet Állami Védelmi Bizottság 1944. december 16-án rendelte el azt a 7161-es határozatban, amelyet maga Sztálin szignált.¹⁹ Az akciót Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország és Románia területén kellett végrehajtani úgy, hogy a deportáltak 1945 februárján megérkezzenek a célágerekbe. Ezek a rendelet szerint a Donyecki-szénmedencében, illetve Dél-Oroszországban voltak. A határozat kiterjedt minden német származású, munkaképes nőre 18 és 30 éves kor között, férfiak esetén a korhatárok 17 és 45 éves kor között voltak. A végrehajtásról készült jelentések alapján létszámadatok is rendelkezésre állnak, összesen kb. 112 000 főt deportáltak a végrehajtás másfél hónapja alatt, ebből 31 923 főt Magyarország területéről.²⁰

Míg a romániai és német szakirodalom a szovjet források hitelességét jellemzően nem vitatja, a magyar kutatásnak szinte mantraszerűen visszatérő eleme, hogy e létszámok túl alacsonyak, és a végrehajtás során nem csak „németeket” vittek el. Véleményem szerint ez a szkepticizmus téves alapfeltevéseken alapul, mivel a szovjet határozat több tekintetben meglehetősen ködösen fogalmaz. Egyrészt nem derül ki belőle, hogy 1944 végén a szovjet fél mit tekintett Magyarország határainak. Másrészt arra nézve sem adott pontos

Vö.: Андреев Е.М., Ли.Е. Дарений, Т.Л. Харькова: НАСЕЛЕНИЕ Советского Союза 1922–1991. Москва 1993. 74.

16 Glavnoje upravlenyje ispravityelno-trudovih lagerej – Javító-munkatáborok és Kolóniák Főigazgatósága.

17 *Vladimir Korotajev*: Deutsche Kriegsgefangene in der UdSSR. In: Orte des Gewahrsams von deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion (1941–1956). Findbuch. Dresden 2010. 16–24, itt 16.

18 Glavnoje upravlenyje ispravitelno-trudovih lagerej i kolonij, azaz Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság.

19 Lásd erről *Vida I.*: Iratok i. m. 100–101.

20 *Varga É. M.*: Magyarok i. m. 154.

meghatározást, hogy a német származást kinek és mi alapján kellett volna megállapítania. A végrehajtás során keletkezett dokumentumokból az azonban egyértelműen kiderül, hogy a szovjet fél számára a származás nem öndefiníció, identifikáció kérdése volt, hanem egy olyan faj-születési-vérségi kategória, amelynek külső személy általi megállapítása a végrehajtás során mindvégig problémás volt, és eltérő eljárasmódokhoz vezetett a különböző érintett régiókban. Ennek egy markáns példája a bemutatni kívánt régió, Miskolc és környéke.

Annak megértéséhez, hogy miben volt különleges a vizsgált térségben zajló deportálás, fontos utalni az ország többi részére is, ahol hasonló események zajlottak. A német származású civilek elszállítására az ország minden olyan régiójában sor került, amely 1944 végéig szovjet ellenőrzés alá került. Ebben földrajzilag nagyjából összefüggő deportálási régiók rajzolódnak ki, súlyosan érintette az akció

- az ún. Sváb Törökországot a Dél-Dunántúlon (Baranya, Tolna és részben Somogy vármegyék német kisebbség által lakott részét),
- a Duna bal partján és a Csepel-szigeten fekvő községeket Budapest szélesebb vonzáskörzetében,
- a mai Bács-Kiskun megye területének német kisebbség által lakott településeit,
- Békés és Csanád vármegyék németek által lakott községeit,
- Északkelet-Magyarországot.

Az utolsó kivételével az összes esetben a magyarországi német kisebbség hagyományos településterületeit érintette tehát a deportálás, ami annak fényében logikusnak is tűnik, hogy a szovjet fél alapvetően német származású személyeket keresett. A fenti régiók egyes zárt településterületein a német kisebbség valójában többséget alkotott, amely a megelőző népszámlálások eredményeiben is megmutatkozott. Az 1920-as évektől a német kisebbség emellett egyre élénkebb kulturális, majd részben politikai tevékenységet fejtett ki az Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein (Magyarországi Németek Népművelési Egyesülete), majd a Volksbund der Deutschen in Ungarn (Magyarországi Németek Népi Szövetsége) szervezetek keretei között.²¹

E szervezetek mindenkor ellentétben álltak a két világháború közötti magyar nemzetiségi politikai törekvésekkel, amelyek elsősorban az ország területén élő kisebbségek asszimilációját igyekeztek előrevinni. Az 1930-as évektől a bel- és külpolitikai viszonyok egyre kevésbé tették lehetővé e szervezetek tevékenységének korlátozását, az említett Volksbund szervezet tevékenyen részt vett a magyarországi német kisebbség gazdasági erejének a német hadigazdaság szolgálatába állításában, majd az 1940-es évektől a német fiatalok Waffen-SS-be való toborzásában és besorozásában.²² A Volksbund-tagság vált

21 Ezek működéséről részletesebben lásd: *Gerhard Seewann: A magyarországi németek története. 2. kötet. 1860–2006. Budapest 2015. 174–334.; Spannenberger Norbert: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között: Budapest 2005.*

22 Vö. *Spannenberger N.: A magyarországi i. m. 275–372.*

a német kisebbség 1945 utáni kollektív felelősségre vonásának, jogfosztásának és Németországba úzésének egyik „jogalapjává”. A deportálás szempontjából szintén releváns tényezőnek számítottak az etnikai ellentétek és a német szervezetekben való részvétel. Így 1944 végén, 1945 elején megfigyelhető volt, hogy a deportálási parancsok végrehajtása során a magyar hatóságok igyekeztek elsősorban a Volksbund tagjait kiadni német származásúként.

Kevésbé érthető, hogy hogyan hurcolhattak el több ezer főt az északkeleti országrészből, ahol néhány települést leszámítva egyáltalán nem élt magát németnek valló lakosság. A német szervezetek szintén nem alakultak meg a térségben, a Volksbildungsvereinnak egyáltalán nem volt helyi fiókegylete Északkelet-Magyarországon.²³ A sikeresebb Volksbundnak is csupán két helyi csoportja alakult Debrecenben és Miskolcon,²⁴ ezek aktivitása az ismert források alapján azonban szintén mérsékelt volt.²⁵

1945 januárján mégis több ezer főt vittek el a szovjet katonák németként, közülük több száz főt Miskolc környékéről. Az érintettek száma és a deportálás végrehajtásának ténye alátámasztani látszik az olyan, a magyar szakirodalomban gyakran ismétlődő állításokat, miszerint a szovjet katonák válogatás nélkül, csak egy előre meghatározott létszámkeretet figyelembe véve hurcolták el az embereket, azok nemzetiségétől függetlenül.

Az alábbi táblázatban az általam vizsgált régió anyanyelvi, nemzetiségi adatai láthatóak a deportálás előtti két utolsó népszámlálás tükrében.²⁶

23 Vö. *Paul Flach*: Ortsgruppengründungen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins (1920–1940) und des Volksbundes der Deutschen und Ungarn (1938–1941). München 1968. 2–7.

24 *Flach, P.*: Ortsgruppengründungen i. m. 15, 17.

25 A debreceni helyi csoportról lásd: *Kerepeszki Róbert*: Debrecen és a Volksbund. Adalékok a debreceni Volksbund megalakulásának körülményeihez. *Múltunk* 141. (2007) 255–281.

26 Az adatokat a következő kiadványok alapján számítottam ki: Az 1930. évi népszámlálás. I. Rész. Demográfiai adatai községek és külterületi lakott helyek szerint. Szerk. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest 1932.; 1941. évi népszámlálás: A népesség nemzetiség szerint községenként és törvényhatóságoként (Ideiglenes eredmények). Szerk. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest 1944.; 1941. évi népszámlálás: A népesség anyanyelv szerint, községenként és törvényhatóságoként (Ideiglenes eredmények). Szerk. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest 1943.

Hely	Népszámlálás 1930			Népszámlálás 1941				
	Összes	Német anyanyelv	Arány	Összes	Német anyanyelv	Arány	Német nemzetiség	Arány
Borsod vármegye	296 721	811	0,2%	304 955	361	0,1%	145	0,04%
Edelényi járás	37 479	85	0,2%	40 607	43	0,1%	22	0,05%
Edelény	2 935	7	0,2%	3 280	5	0,1%	5	1%
Szuhakálló	684	5	0,7%	1 068	1	0,09%	1	0,09%
Kurtyán	894	1	0,1%	1 055	1	0,09%	1	0,09%
Miskolci járás	64 548	390	0,6%	71 762	168	0,2%	64	0,08%
Alsózsolca	2 504	3	0,1%	2 899	1	0,03%	64	0,08%
Diósgyőr	20 854	323	1%	26 538	135	0,5%	59	0,2%
Görömböly	2 296	2	0,08%	2 845	3	0,1%	3	0,1%
Hámor	1 053	11	1%	1 030	2	0,1%	1	0,09%
Hejőcsaba	6 356	28	0,4%	5 036	10	0,1%	2	0,03%
Ónod	2 387	2	0,03%	2 369	2	0,08%	2	0,08%
Szirma	1 738	2	0,1%	1 899	0	0%	0	0%
Miskolc város	61 559	564	0,9%	77 762	841	1%	127	0,1%

1. táblázat: Német anyanyelvűek és nemzetiségűek a vizsgált térségben az 1930-as és 1941-es népszámlálás tükrében

A statisztikai adatok rámutatnak, hogy a térségben rendkívül alacsony volt a magukat valamilyen módon németnek valló lakosok száma: lényegében csak Miskolcon és Diósgyőrben éltek németek, akik jelentős részt a helyi vasipari munkásság tagjai voltak. Az asszimilációs folyamatok eredményességét mutatja az a tendencia, hogy míg az összlakosság száma dinamikusan növekedett, a német anyanyelvűeké csökkent. Szintén feltűnő, hogy a magukat német nemzetiségűnek vallók száma lényegesen alacsonyabb volt a német anyanyelvűekénél 1941-ben, amely egy gyenge etnikai identitásra enged következtetni.

Az északkeleti országrészt a Vörös Hadsereg 2. Ukrán Frontja foglalta el 1944 őszén, intenzív hadiesemények után, amelyek elsősorban Debrecen és Nyíregyháza térségében zajlottak.²⁷ Valószínűleg a harcok intenzitásával függhetett össze, hogy a régióból a szovjet csapatok civil férfiak tömegeit hurcolták el kényszermunkára a Szovjetunióba.²⁸ Ezen akció szovjet háttere máig feltáratlan, részben megtorlás, részben stratégiai okok állhattak mögötte: a szovjet parancsnokok számára kockázatot jelentett a megszállt területen a katonakorú férfiak tömegeinek jelenléte. Ezek az elhurcolások mind a korabeli forrásokban, mind a szakirodalomban keverednek a német származás miatti deportálásokkal. Előbbiek a „polgári foglyok” gyűjtőkategóriát alkalmazták mindkét esetben, míg utóbbi a „malenkij robot” kifejezést. A két akció közötti párhuzamok vitathatatlanok, alaposabb vizsgálódásokkal mégis több szempont mentén is elválasztható a két eset. A férfiak elhurcolására közvetlenül a hadi események után került sor, 1944. október–novemberén – míg a német származású civilek elszállítása 1945 elején kezdődött. Előbbi akció többnyire spontán, gyakran erőszakos volt, és kizárólag a férfiakat érintette – míg a német származásúak elszállítása az adott körülmények között szervesen zajlott, és a legmarkánsabb különbség, hogy a női lakosságot is érintette.

Miskolc környékén a szovjet megszállás egy jellegzetes vonása volt, hogy az előkészítésben egy konkrét magyar szervezet, az ún. Mogan Komité is részt vett. A Magyarországi Kommunisták Antináci Komitéját a diósgyőri vasgyár munkásai alapították 1943-ban illegálisan, vezetői Fekete Mihály, Oszip István, Barbai

27 Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest 2004. 333.

28 Ld. Erről „...akkor aszt mondták kicsi robot”. A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében. Szerk. Stark Tamás. Budapest 2017. 52–53. Az egyes esetekről számos település, térség esetén készültek feldolgozások, például: Fazekas Árpád: Elhurcoltak. Nyíregyháza, 1944–1989. Nyíregyháza 1989.; Ilyés Gábor: Malenkij robot. A nyíregyházi elhurcoltak. Nyíregyháza 2010.; Varjasi Imre: Megszenvették. Tények, adatok és források a XX. század második felének hajdú-bihari áldozatainak, meghurcoltjainak történetéhez. Debrecen 2011.; Tűzfoglyok a Hajdúságban. Akiknek még sír sem jutott. Tanulmányok a malenkij robotról. Szerk. Varjasi Imre. Hajdúböszörmény 2017.; Emlékeztül. A malenkij robotra elhurcolt beregiek, szabolcsiak és szatmáriak névsora. Szerk. Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza 2017.

Ferenc, illetve a későbbi borsodi főispán, Tóth Béla voltak.²⁹ Már a szovjetek bevonulását aktívan segítették kémtevékenységükkel. 1944. december 3-án a Vörös Hadsereg elfoglalta Miskolcot, és a MOKAN tagjait, akik intenzíven keresték velük a kapcsolatot, azonnal különböző rendvédelmi és szervezeti funkciókkal ruházták fel. A szervezet tagjai bekerültek a közigazgatásba, a városi és megyei grémiumokba, jogosultak voltak fegyver és karszalag viselésére, valamint őrzőfeladatokat szervezhettek.³⁰ Többen a különböző hivatalok és a vármegye életének helyreállítása után is hivatalban maradtak, és a későbbiekben a kommunista párt tagjaként határozták meg Miskolc és környékének életét.

A régió helytörténeti irodalma alapján biztosra vehető, hogy a MOKAN tagjai a „malenkij robot” végrehajtásában is aktívan részt vettek a térségben. E tanulmány, mivel a helyi közigazgatási dokumentumokon alapszik, elsősorban Borsod vármegye új főispánjának, dr. Tóth Bélának a szerepét fogja részletebben bemutatni.

A deportálás végrehajtása a régióban

1944 decemberére a szovjet csapatok megvetették a lábukat a régióban, és megkezdődött a térség életének újjászervezése és normalizálása. A civil lakosság számára számos mindennapi konfliktust jelentett a szovjet katonák jelenléte, a beszállások, rekvirálások, a helyiek – főként a nők – ellen elkövetett erőszak és a megszállók ellátásának kényszere. A hatalmi pozíciókban számos személycserére került sor, a szovjet parancsnokok igyekeztek politikailag megbízható – azaz baloldali – személyeket kinevezni, illetve olyan embereket, akikkel oroszul szót tudtak érteni. A számos mindennapi súrlódás ellenére a helyi lakosság élete 1945 elejére már nem volt közvetlen veszélyben, és a front elcsendesedésével bízhattak abban, hogy a háború több áldozatot a térségben már nem fog szedni.

A deportálás nyitányát az ország minden érintett régiójában egy összeírás jelentette, amelyet a szovjet parancsnokok rendeltek el, és amelyben a német származású lakosság névjegyzékbe vételét rendelték el. Ez értelemszerűen oroszul és gyakran szóban történt, így a magyar hatóságok iratanyagában jellemzően már az általuk leírt, és a közigazgatás alsó szintjeire szétküldött utasítások maradtak meg, amelyekben a települések vezetőit utasították arra, hogy készítsenek valamiféle listákat a szovjet parancsnokok részére. Ezek a rendeletek minden esetben tartalmazták a kért korhatárokat (nők 18–30, férfiak 17–45 év között), a gyülekezés helyét és idejét, és valamilyen szankciót helyeztek kilátásba azok részére, akik nem jelentek meg. Emellett rögzítették, milyen súlyú

29 *Simon József*: MOKAN-komité: a miskolci-diósgyőri ellenállás története. Herman Ottó Múzeum Évkönyve LIII. Miskolc 2014. 325–332, itt 325. A MOKAN-ról lásd még: *Majzik Dávid*: A MOKAN-Komité szerepe a kommunista hatalomváltás előkészítésében Miskolcon. Herman Ottó Múzeum Évkönyve LIV. Miskolc 2015. 453–469.

30 *Simon J.*: MOKAN i. m. 330.

felszerelést vihettek magukkal az érintettek, ami általában valószínűtlenül sok, 200 kg volt. A parancsokban minden esetben szerepelt, hogy az érintetteknek „németnek” kell lenniük, arra nézve azonban országosan számos eltérés figyelhető meg, hogyan fogalmazzák az egyes kiadott parancsok: német származású, német nemzetiségű, esetleg német ajkú lakosságról írnak-e – noha a szovjet parancs nyilván egységesen német származást írt elő. Amiről pedig minden rendelet hallgatott: hogy ezeket az embereket többéves kényszermunkára fogják deportálni szovjet lágerekbe.

Miskolc környékén szintén készültek ilyen összeírások. 1945. január 19-én Borsod vármegye új főispánja, a már említett Tóth Béla szovjet utasításra rendeletet adott ki a „németajkú és nevű egyének igazolása” tárgyval.³¹ A névjegyzéket halálbüntetés terhe mellett három napon belül kellett elkészíteni a 18 és 30 év közötti nőkről, valamint 17 és 45 év közötti férfiakra. Ez a korhatár tehát pontosan az volt, amelyet a deportálást elrendelő szovjet határozat is tartalmazott. A listákban a következő kategóriák szerint kellett az embereket csoportosítani:

„a) A legutolsó népszámlálás alkalmával kik vallották magukat német anyanyelvűeknek, német ajkúaknak;

b) Kik változtatták vissza magyarosított nevüket az eredeti német névre;

c) Kik vallják magukat kifejezetten németnek és kikerül tudott tény, hogy németek, vagy németeknek vallják magukat;

d) Kiknek van német, vagy német hangzású nevük.

Megjegyezni kívánom, hogy a d. pont tisztán csak informatív jellegű s az illetőknek semmiféle hátrányuk, vagy bántódásuk nem lesz.”³²

A rendelet nem tartalmazza ugyan a „német származás” kritériumot, amellyel a szovjet parancsnok a maga utasítását vélelmezhetően átadta a főispánnak, de a felsorolt kategóriák mindegyike valamiféle gyakorlati értelmezése annak, ki tekintendő a lakosság köréből németnek, német származásúnak. Január 19-én tehát még ebben a régióban is az történt, ami az ország többi részén is: a szovjet parancsnok utasította a magyar közigazgatást arra, hogy tegyék meg az első előkészítő lépést a deportálás végrehajtásához.

A dokumentum alapján az nem egyértelmű, hogy Tóth főispánt arról is tájékoztatták-e rögtön, hogy mi az összeírás célja, nevezetesen, hogy az összeírtakat a Szovjetunióba fogják szállítani munkára. Ez azonban annál is inkább valószínűnek tűnik, mert a főispán Mókán-tagként nyilvánvalóan élvezte a szovjet fél bizalmát. Másrészt január 19-éig az ország szinte minden más régiójában végrehajtották már a német származású lakosság összeszedését és elszállítását, az országos szervek pedig annak céljáról is értesültek január első napjaiban. Valószínűtlen tehát, hogy Miskolc környékén minderről ne tudtak volna.

31 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL BAZML) Borsod vármegye alispánjának elnöki iratai IV. 904. A. 934/1945.

32 MNL BAZML IV. 904. A. 934/1945.

És még ha Tóth nem is ismerte az összeírás pontos célját: az 1944-es év eseményei után a magyar hatóságoknak aligha lehettek illúziói, hogy ha egy megszálló parancsnok a lakosság egy csoportjáról származási alapon listát kér, az aligha fogja az összeírtak érdekét szolgálni. Így a felsorolás d pontja lényegében tudatos megtévesztésként értelmezhető. Azért is érdekes a megjegyzés, miszerint a német nevű személyeknek nem lesz bántódásuk, mivel ez implicit azt is közli, hogy a többi kategóriában felsoroltakat ellenben hátrány fogja érni.³³

Január 23-án az alispán kiegészítést küldött ki a rendelethez, amelyben arra utasította a települések előljáróit, hogy az a, b és c pontoknál a szülők nevét is tüntessék fel, a d pontnál pedig még a nagyszülőkét is.³⁴ A legtöbb településen – talán a valós viszonyoknak megfelelően, talán a helyi lakosság védelmében – nemleges jelentések érkeztek a következő három napon, legfeljebb a d pontnál soroltak fel néhány főt.³⁵ A névjegyzékek további sorsára annak alapján következtethetünk, hogy egy részük nem maradt fenn a levéltári anyagban: főként azok a települések hiányoznak, ahol a deportálást végrehajtották. Ennek oka az lehet, hogy ezeket a listákat átadták a szovjet parancsnoknak 1945-ben. Így például hiányzik Diósgyőr, ahonnan ennek alapján több száz vasgyári munkást szállítottak el német származásuk okán.

A deportálás több településen már a listák átadása előtt megkezdődött. Erről árulkodik az Edelényi járás főszolgabírójának jelentése, amelyben részletesen beszámolt a deportálás végrehajtásáról:

„...pár nappal ezelőtt, amikor éppen a többi itt tartózkodó orosz parancsnokok eltávoztak, megjelent Edelényben egy orosz /valószínűleg csendőr/ kapitány embe-reivel és a legerőszakosabb fellépéssel összeíratta Edelényben és környékén 17–45 éves férfiakat és a 18–35 éves nőket. E listákból szemmeláthatólag és önkényüleg és minden rendszer nélkül /egy részét állítólag németes hangzású neve miatt/ kijegyzett Edelényben kb. 50, vidékről kb. 60 személyt, ezeket tegnap és tegnapelőtt összekísértette Edelényben, és ma hajnalban gyalogosan ismeretlen céllal elvitette. [...] Többször megkísérleltem felvilágosítást kérni és a szerencsétlen elhurcoltak érdekében közbe-lépni, de minden alkalommal a legdurvább visszautasításban volt részem.”³⁶

Mivel a főszolgabíró nem közölte, hogy a leírt események pontosan mikor történtek, nem állapítható meg, hogy a szovjet katonák már a listák birtokában érkeztek-e meg Edelénybe. Az új jegyzékek összeírása azonban arra enged következtetni, hogy a szovjet parancsnok itt nem várta meg a listák beérkezését. Az edelényi események azt is megmutatták, hogy a főispán 19-ei rendeletében foglaltak lényegében üres ígéretesek voltak: a német nevű személyeknek igenis bántódása esett. A 2. Ukrán Front által megszállt területen egyébként országosan jellemző volt, hogy a német származást a német hangzású nevek alapján próbálták megállapítani.

33 Lásd még: Kunt G.: A málenkij i. m. 52.

34 MNL BAZML Edelény nagyközség iratai V. 133. 47/1945.

35 MNL BAZML IV. 904. A. 11/1945.

36 MNL BAZML IV. 904. A. 6/1945.

Január 22-én Tóth Béla főispán újabb kísérletet tett arra, hogy a maga kezébe vegye az események irányítását. A vármegyében a következőket tette közhírré:

„Beérkezett panaszokból megállapítottam, hogy még ma is az emberek fizikai munkára való összegyűjtése több esetben az utcán való elfogás útján biztosítottik. Ezt a tényt a legszigorúbb hatállyal azonnal megtiltom. Az orosz katonai parancsnokság vezetője határozott ígéretet tett arra vonatkozólag, hogy ilyen uton való elfogás és munkára való elvitel az orosz katonaság részéről nem fog megtörténni.”³⁷

A hír ugyan a főispán magabiztosságát sugározza, annak fényében azonban, hogy semmilyen változást nem sikerült elérni – az elhurcolások tovább folytak –, az is látszik, hogy Tóth számára ekkor kezdett világosság válni, hogy rosszul mérte fel a saját hatalmi-politikai súlyát. Noha a szovjet megszállás előkészítőjeként, frissen kinevezett vármegyei vezetőként és Mogan-tagként eleinte azt hihette, hogy a szovjet parancsnok partnerként fogja kezelni, és figyelembe veszi a kéréseit, már a január végi deportálás végrehajtása során kiderült, hogy ebben mennyire tévedett. Az újonnan kinevezett vármegyei vezetőknek helyi szintű ügyekben ugyan autonómiát, esetleg beleszólást biztosított a szovjet fél, azonban egy Moszkvából érkezett parancs teljesítésekor erről szó sem lehetett.

Talán éppen a hatalmi helyzet felismerése vezetett ahhoz, hogy a főispán a továbbiakban távol tartotta magát a deportálással kapcsolatos ügyektől, így további presztízsvesztéséget sem szenvedett el ezek miatt. Helyette Borsod vármegye alispánja, dr. Bónis Bertalan vette át a további intézkedéseket. Vélhetőleg Tóth és Bónis is azon az állásponton volt, hogy vannak a térségben olyan személyek, akik valóban kiérdemelték, hogy a szovjet katonák összeszedjék és hosszú távra eltávolítsák őket az országból. Problémásnak csak a szovjet fél által követett eljárásmodot tartották, melynek keretében nem kifejezetten azokat az embereket szedték össze, akik azt „megérdemelték volna”. Az ilyen hibákat pedig kiküszöbölhetőnek tartották volna, ha a szovjet parancsnok számára egyértelművé teszik, mely személyeket kellene eltávolítaniuk. Így január 25-én Bónis újabb összeírásokat kért a beszédes „Népellenes elemek összeírása” című rendeletében. Ennek kategóriái azonban nagyban eltértek az előző, január 19-ei főispáni összeírásban foglaltaktól:

„1. Akik köztudomásúlag és bizonyíthatóan a nyilaskeresztes, hungarista vagy más fasiszta jellegű pártok tagjai voltak, tehát akik német irányzatú mozgalomban vagy egyesületben részt vettek.

2. Akik népellenes álláspontjukat hangoztatták, annak félreérthetetlenül kifejezést adtak, és akik hangoztatták, hogy a Szovjettel és általában a demokratikus elveket valló politikai pártokkal nem értenek egyet, ezek ellen küzdenek.

3. Akik megállapíthatóan német származásúak vagy magukat német anyanyelvűnek vallották bármilyen alkalommal.

37 MNL BAZML Ónod nagyközség iratai V. 185. 99/1945.; MNL BAZML A sajobábonyi körjegyzőség iratai V. 191. 89/1945.; idézi: „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947. Szerk. L Balogh Béni. Budapest 2015. 271–272.

Jegyzékbe foglalandóak továbbá a férfiak 17–50 éves korig, a nők 18–40 éves korig, ha

4. közismerten németbarátok, németbarát magatartást tanúsítottak és ez tanukkal vagy másképpen reájuk bizonyítható.¹³⁸

Az új összeírás kategóriáinak fele már egyáltalán nem volt összhangban az eredeti szovjet utasítással. Míg a harmadik pont a korhatárokat leszámítva megfelelt az eredeti szovjet parancsnak, az első kettő, illetve a negyedik pont már az új vármegyei vezetők értékítélete mentén jöhetett létre, és az etnikai-származási helyett politikai motivációkat tükrözött. Ekkor már egyértelmű volt, hogy az összeírások célja az, hogy a listákra került embereket a szovjet katonaság ismeretlen helyre és időre elszállítsa. Ennek tudatában Bónis egyértelműen arra tett kísérletet, hogy a szovjet deportálási parancsot politikai ellenfeleivel való leszámolásra használja fel – vélhetőleg anélkül, hogy erről a szovjet parancsnokot tájékoztatta volna.

Január 27-én az alispán „*Német kapcsolattal bíró és más népellenes elemek összeírása és őrizetbevétele*” tárgyú rendeletében részletesen ki is fejtette az ezzel kapcsolatos álláspontját. Ezt a dokumentumot érdemes hosszabban idézni, mivel mind a megszövegezés, mind a benne foglaltak érdekes betekintést nyújtanak Miskolc új vezetőinek interpretációjába arról, hogy mi is a deportálás pontos célja, illetve arról, hogy gondolkodott egy olyan vármegye alispánja a németekről, a német kisebbségről, akinek aligha lehettek első kézből szerzett (konfliktus)tapasztalatai ezzel a csoporttal.

„Tudomásomra jutott, hogy a vármegye területén ezidő szerint folyamatban lévő, német származású, németajku stb. lakosságot érintő összeírási eljárás és őrizetbevételek során több községben is előfordult, hogy a rendelkezések és a kitűzött cél félreismerése mellett oly egyének is őrizetbevételek, akik e cél szerint ez alól mentesítve lettek volna, viszont oly egyének maradtak ki az eljárásból és mentesültek, akiknek eltávolítása kétségtelenül államérdeket képez. A vonatkozó rendelkezésekből világos az a cél, hogy a népi közösségből kiküszöbölendők, vagy legalább is huzamosabb időre eltávolítandók azok az egyének, akiknek a mai demokratikus és népi életbe való beilleszkedése német származásuknál, vagy eddigi magatartásuknál fogva nem remélhető, sőt akikről joggal feltételezhető, hogy a szabadelvű, baloldali Magyarország kívánatos gyors fejlődését károsan zavarhatják.

Szemelőtt tartva ezt a célt és irányelvet, melynek abszolút helyessége és szükségessége vitathatatlan, elrendelem a következőket:

1. Minden községi elöljáróság állítsa össze azonnal azok névjegyzékét, akik eddig elszállítottak, őrizetbevételek, vagy ilyen célból összeíratottak.

2. A községi elöljáróság a legsürgősebben állítson össze a megengedett politikai pártok /KP, SZDP, NPP, FKGP, PP, Demokrata Párt/ tagjaiból bizottságot, mely az 1. pont szerinti névjegyzék lelkiismeretes átvizsgálásával megjelöli ama személyeket, akik nyilvánvaló tévedésből, tehát meg nem érdemelten kerültek az elszállítandók névjegyzékébe.

3. Az előbbi pontban említett bizottságok tegyék gondos vizsgálat tárgyává, akad-e a község lakosságából még olyan személy akinél fennforognak azok az előfeltételek, melyek szükségessé teszik az illető összeírását és eltávolítását, de eddig ilyen névjegyzékbe nem kerültek. Az ily személyeket a bizottság foglalja külön névjegyzékbe. Ez a jegyzék tüntesse fel az illető nevén kívül anyja leánykori nevét, az összeírt születési évszámát és tömören annak leírását, hogy miért látszik kívánatosnak az illető eltávolítása.

Itt is utalok arra, hogy a megvalósítandó igen helyes cél: a község lakosságának köréből huzamosabb időre eltávolítani a nyilvánvalóan német származásúakat, a magukat ily származásuknak vallókat, a németajkuakat és a többi olyan elemet, melyről köztudomású, hogy a német és fasiszta rendszer hívei voltak.

A jelen rendeletem 2. pontjában körvonalazott bizottságban a párteembereken kívül behívandók oly párton kívüli személyek is, akiknek baloldali, demokratikus, népi világnézete közismert és nyilvánvaló és akikről joggal feltételezhető, hogy ezt a fontos államérdeket lelkiismereti kérdéssé teszik.

A bizottság teljesen pártatlanul, csupán a legfelsőbb célt szemelőtt tartva járjon el, ne tűrjön el semmilyen egyéni mentesítő közben járást, de ne adjon teret a személyes hajszának és gyűlölködésnek sem – bárki részéről érvényesülne az ilyen káros befolyásolás.³⁹

A rendeletben feltűnően keverednek az etnikai és a politikai kategóriák. Az azonban nyilvánvaló, hogy az alispán a német származású, német anyanyelvű embereket magától értetődően, kollektíven népellenes bűnösnek tekintette, akiket ennek megfelelően jogosan büntetett meg a Vörös Hadsereg a deportálással. Bónis meg volt róla győződve, hogy ezek az emberek származásuk és anyanyelvük miatt eleve alkalmatlanok az együttélésre egy demokratikus országban. Ennyire radikálisan németellenes állásfoglalásra az ország többi részén sehol nem volt példa a deportálás során. Ellenkezőleg: a német településterületeken végrehajtott deportálás során és után a helyi magyar hatóságok jellemzően azt próbálták elérni, hogy az akció alapja ne a származás, hanem az önbevallás (népszámlálási eredmények) és az érintettek magatartása (pl. Volksbund-tagság) legyen. Azaz: az ország többi részén a pusztán német származás és anyanyelv mentesítő tényezőknek számítottak, míg Miskolc környékén ezek a tulajdonságok már eleve büntetendőnek minősültek.

Felmerülhet a kérdés, hogy ha a főispáni intézkedéseket, összeírásokat és kéréseket a helyi szovjet parancsnok nem vette figyelembe, akkor vajon volt-e értelme dr. Bónis Bertalan alispán későbbi próbálkozásainak? Vajon sikerülhetett-e neki elérni, hogy a szovjet fél a német származású lakosság helyett vagy mellett a politikai ellenfeleit is deportálja? Erre azonban biztos válasz az eddig feltárt forrásadottságok alapján nem lehet adni. Mégis valószínűnek tűnik, hogy nem így történt. Erre utal, hogy a szovjet parancsnokok más érintett régiókban is elutasították a magyar hatóságok olyan jellegű kéréseit, hogy

39 MNL BAZML IV. 904. A. 11/1945.; MNL BAZML Borsod vármegye főispánjának elnöki iratai IV. 901. A. 7/1945.

elsősorban a magukat politikailag kompromittált személyeket vigyék el. A szovjet tisztok több alkalommal és helyen kijelentették, hogy a deportálást az érintettek pártállásától, előéletétől függetlenül kell végrehajtani.⁴⁰

A próbálkozások sikertelenségére utal Tóth főispán január 28-ai jelentése is a belügyminiszterhez, amelyben a végrehajtás visszásságaira tett panaszt:

„Borsodvármegyében, főleg Miskolcon és általában az egész megyében a németek elszállításában nagyon nagy elkeseredés folyik. Az itteni megbízott alezredes nem akar velünk karöltve dolgozni, hogy azok menjenek el, akik valóban németek és megbízhatatlan elemek. Összeszedet mindenkit, akit ő akar, jóhangzású magyar neveket, akik soha életükben nem voltak németek. Mink ennek ellensúlyozása képen a pártokkal és a Nemzeti Bizottsággal karöltve igyekszünk ezt a helyes mederbe terelni: azokat kiadni, akik valóban németek és valóban ellenségei a demokratikus államrendnek, ellenben megmenteni azokat, akik a pártoknak tagjai.”⁴¹

E sorok arra utalnak, hogy Tóth Béla is hasonló elképzeléseket vallott a némettség kérdésében, mint Bónis Bertalan – a német származású személyeket ab ovo antidemokratikusnak, politikailag megbízhatatlannak és ellenséges elemnek tekintette. Panaszja egyik része mégis figyelemre méltó: szerinte az elvittek egy része „soha életében nem volt német” – azaz a németséget valójában nem vérségi kategóriának tekintette, amely veleszületett és megváltoztathatatlan, hanem eleve egy magatartásformának, amelyről vagy amely ellen az illető tehetett. Erre az elvont felfogásra az ország többi érintett, németek által lakott részén nem volt példa.

A Miskolc környéki régióban a január 28-ai jelentés az utolsó, amely a deportálás végrehajtásával egy időben keletkezett. Minden további intézkedés utólagos; az elszállítottak felkutatására, hazaszállítására, illetve a hazatérők és családtagok segélyezésére, támogatására irányult. A fentiek alapján azonban nyilvánvaló, hogy az ilyen intézkedéseket a magyar hatóságok nem terjesztették ki a deportáltak teljes csoportjára, mivel azok egy részének elhurcolásával és fogva tartásával maguk is egyetértettek. A magyar állam vezetői ugyan a maguk keretein belül sokat tettek a hadifoglyok és általában a polgári foglyok hazaszállításáért és támogatásáért, felismerték ugyanekkor ebben is a „bűnösök” megbüntetésének lehetőségét is. Az első központi intézkedésre a foglyok ügyében például 1945 tavaszán került sor. Ekkor a magyar külügyminisztérium a szovjet kormányhoz kívánt fordulni, hogy azok engedjék szabadon a foglyokat. Ehhez először is megbízható névjegyzékekre volt szükség az elvittekről, így 1945. március 31-én a külügy országos összeírást rendelt el az elhurcoltakról. A névjegyzékekbe azonban korántsem kívántak mindenkit felvenni, a külügyminiszteri rendelet erre nézve a következőket tartalmazta:

40 Csanád-Arad-Torontál vármegyében: Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, Békés vármegye alispánjának általános iratai IV. 407. B. 8/1945.; Erdmann Gy.: Deportálás i. m. 42.; Somogy vármegyében: Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, Somogy vármegye alispánjának általános iratai IV. 405. B. 380/1945.; A mozsói körjegyzőség iratai V. 286 42/1945.

41 MNL BAZML IV. 901. B. 2/1945.

„Megjegyzem még, hogy az új kérdőívek (névjegyzékek) kitöltésénél is az a szempont irányadó, hogy csak olyan személyek veendőek fel az új névjegyzékekbe, akiknek személye politikai szempontból kifogás alá nem esik, azaz, hogy az illetők nem voltak nyilas, vagy egyéb jobboldali pártok aktív tagjai, nem voltak a Volksbundnak tagjai, nem német származásúak, ha pedig német nevének, úgy az esetben, a legutóbbi népszámlálásnál magyar anyanyelvnek vallották magukat, vagy ha német anyanyelvűek, úgy magyar érzelmeikről tanúságot tettek.”⁴²

A rendelkezésből jól látszik, hogy annak feltételrendszere homályosan lett megfogalmazva. Nem tisztázza, pontosan milyen szempontok alapján állapítható meg, ki német származású, illetve miként tehetett adott egyén tanúságot magyar érzelmeiről. Szintén feltűnő a politikai kategóriák közötti súlyozás: míg a nyilas és jobboldali pártoknak csak az aktív tagjait kívánták megbüntetni, a Volksbund-tagságot egyéni mérlegelés nélkül, eleve szankcionálták. A pontatlan megfogalmazás tág mozgásteret hagyott a rendelkezés végrehajtóinak, hogy az összeírásokból szinte tetszés szerint kihagyjanak embereket indoklási kényszer nélkül.

A miskolci régióból ez az összeírás sajnos nem maradt fenn, de a főispán és alispán korábbi hozzáállása alapján valószínűnek tűnik, hogy ott sem minden elhurcolt került fel a külügyminisztériumnak felterjesztett listákba. Implicite tehát a deportálást számos esetben jogosnak ismerték el és az érintettek hazatérését nem támogatták: azaz a deportálási rendelet nemcsak szovjet, de magyar részről is büntetési lehetőségé vált.

Összegzés

Tanulmányomban az 1944/1945 fordulóján történt deportálási folyamatokat vettem górcső alá, amelynek során az országot elfoglaló Vörös Hadsereg szervezetten kényszermunkára hurcolta a Magyarország területén élő német származású lakosságot. Vizsgálatomban egy kisebb régióra, Miskolc környékére fókuszáltam. Az ott történtek az ország egészében történt deportálásokra nézve nem reprezentatívak, hanem a térség speciális adottságainak függvényében értelmezhetőek – ellenben számos olyan kérdésre rámutatnak, amely a magyarországi deportálási folyamat egészére nézve is tisztázandóak.

Miskolc térségében a német kisebbség számaránya elenyésző volt, a két háború közötti német–magyar etnikai konfliktusok ezért legfeljebb hírből lehetnek ismertek az ország ezen részén. A régiót 1944 őszén foglalta el a 2. Ukrán Front, amely decemberben, a deportálási parancs kiadásakor már hetek óta megvetette a lábát a környéken. Az élet újraszervezésében fontos támogatást kaptak a kommunista szervezet, a Mókán Komité tagjainak részéről, akik így vezető pozíciókat szereztek már ekkor a helyi közigazgatásban.

42 Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Baranya vármegye főispánjának iratai IV. 1401. B. 345/1945.

A deportálási parancs kiadásakor, 1944 decemberén vagy 1945 januárján az új magyar hatóságok láthatóan meg sem próbálták tájékoztatni a szovjet parancsnokot arról, hogy a térségben szinte egyáltalán nincsen magát németnek tartó vagy német származású lakosság. A szovjet utasítás teljes megtagadására nyilván nem lett volna mód, mégis figyelemre méltó, hogy a magyar hatóságok meg sem próbálták felhasználni a legkézenfekvőbb érvet a helyi lakosság megkímélésére – nevezetesen azt, hogy azok nem németek.

Ez arra enged következtetni, hogy már a deportálási parancs kiadásakor számoltak a lehetőséggel, hogy azt saját céljaikra fordíthatják, és eltávolíthatnak számukra nemkívánatos elemeket a közösségből. 1945 januárján az egymást követő főispáni, majd alispáni rendeletek lépésről lépésre átértelmezték az eredeti szovjet parancsot: az eredetileg faji-etnikai alapú deportálás helyett törekedtek arra, hogy az akciót politikai síkra tereljék, és az „antidemokratikus, ellenséges elemeket” vitethessék el a szovjet katonákkal. A fennmaradt beszámolók alapján ezeket a próbálkozásokat ugyan mérsékelt siker koronázta a szovjet parancsnokok ellenállása, hiányzó kooperációja miatt, a szándék azonban egyértelműen nyomon követhető az egyes összeírási rendeletekben és jelentésekben.

A deportálási parancs végrehajtása már 1944 végén, 1945 elején prognosztizálta, hogy az új hatalmi berendezkedés radikális etnikai és politikai átrendeződéssel fog járni.

Etnikai értelemben ez a deportálás volt a nyitánya annak a folyamatnak, amely az 1946 elején megkezdődő Németországba való elűzésben érte el a tetőpontját. Az elhurcolások végrehajtói ugyan a szovjet parancsnokok és katonák voltak, mégis félreismerhetetlen, hogy a folyamatra a magyar hatóságok is igyekeztek befolyást gyakorolni. A kiválasztás alapja a deportálás során nem az öndefiníció, a választott etnikai hovatartozás volt, hanem a származás. Lényegében tehát 1944 és 1945 fordulóján újabb faji alapú deportálásokra került sor Magyarországon, amellyel Miskolc új elöljárói alapvetően egyetértettek. A térségből elszállított civilek nagy része valóban magyar nemzetiségű és anyanyelvű magyar állampolgár volt, ez viszont a szovjet fél és a magyar hatóságok egy része számára nem volt releváns tényező.

Figyelemre méltó az a tény, hogy a lakosság egy részének kollektív elítélésére pusztán német származásuk miatt pont abban a térségben került sor, ahol az összes deportálásban érintett régió közül a legkisebb volt a német lakosság számaránya. A Volksbundot, a magukat nyíltan németnek valló személyeket, sőt a német származású lakosságot pontosan azok a magyar elöljárók ítélték el a legszélsőségesebben, akiknek semmilyen első kézből szerzett negatív tapasztalata nem lehetett velük. A német kisebbség főbb településterületein a deportálás során jellemzően azért szálltak síkra a magyar elöljárók, hogy ne a teljes német származású csoportot, hanem annak csak a magát leginkább kompromittált részét szolgáltatassák ki a szovjet katonáknak, így a Volksbund-vezetőket, aktív tagokat, SS-katonákat, esetleg a magukat német nemzetiségűnek vallókat. Miskolc környékén ellenben teljesen differenciálatlanul minden német származású személyt ellenségnek, veszélyes elemnek

tekintettek minden valós alap nélkül. Abban tehát, hogy a térségből a magyar nemzetiségű civileket is elvitték német származásúként, a magyar hatóságoknak is volt felelőssége. Sőt, számos magyar nemzetiségű, politikai ellenfélnek tekintett személyt ők maguk próbáltak kiszolgáltatni németként, megtévesztve ezzel a szovjet parancsnokokat is.

A miskolci eset másik figyelemre méltó eleme a hosszú távú politikai átrendeződés, amely már ekkor láthatóvá vált. A térségben hamar jelentős pozíciókat szereztek a kommunisták, akik a Vörös Hadsereg támogatásáért azt remélték, hogy valós súlyt kaphatnak az új rendszerben. A deportálás során azonban kiderült, hogy a szovjet parancsnokok és a magyar hatóságok viszonya nem lesz partneri – még abban a speciális esetben sem, ha utóbbiak különleges szolgálatokat tettek a szovjet félnek. Mindez már előrevetítette az 1945 utáni szereposztást, Magyarország Moszkvából történő irányítását, amelyben a helyi kommunisták ugyan aktív szerepeket kaptak, valós mozgásterük, döntési és érdekérvényesítési lehetőségeik azonban egyáltalán nem voltak.

A deportálás folyamata így már ebben a korai időpontban a jövőt vetítette előre. Egyrészt az ország szuverenitásának elvesztését, másrészt a német kisebbség jogfosztását és elűzését, amely szintén egyéni helyett kollektív ítéletek alapján zajlott, és amely az ország 1945 utáni etnikai újrendezését hivatott megvalósítani. Azt az új rendet, amelyben nem volt helye az országban olyan magyar állampolgároknak, akik etnikai vagy politikai szempontból nem illeszkedtek a homogén és centralizált szocialista társadalomba.

Felhasznált szakirodalom és források

- Andreas Hilger: *Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion, 1941–1956. Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung*. Essen, 2000.
- Árva Erzsébet – Pozsonyi József: *Deportáltak. Balmazújvárosból elhurcoltak visszaemlékezései*. Balmazújváros, 1989.
- Bánáti Miklós: *Huszonkét évtized az új hazában. Császártöltés község történeti adattára 1744–1964-ig*. Kecskemét, 1969.
- Bognár Zalán (szerk.): *„Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”. Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe, 1944/45–1950*. Pécs, 2009.
- Bognár Zalán: *„Itt volt a végállomás”. Halálos áldozatokkal járó német- és magyarelleses tevékenységek a Kárpát-medencében*. Pécs, 2015.
- Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică 1945: culegere de documente de arhivă*. Szerk. Hannelore Baier. Sibiu, 1994.
- Die Deportation von Siebenbürger Sachsen in die Sowjetunion 1945–1949*. Hrsg. Georg Weber. 1–3. Köln, 1995.
- Die Verschleppung ungarländischer Deutschen 1944/45: Erste Station der kollektiven Bestrafung: (Dokumentarband)*. Hrsg. Zielbauer György. Budapest, 1990.

- Dobozi Eszter: „Csak a napnyugtát néztük...”. Elhurcolt magyar nők a Donyecben. Debrecen, 1991.
- Erdmann Gyula: Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban. Gyula, 1990.
- Fazekas Árpád: Elhurcoltak. Nyíregyháza, 1944–1989. Nyíregyháza, 1989.
- Füzes Miklós: Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáborában. Budapest, 1990.
- Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): Emlékezetül. A málenkij robotra elhurcolt beregiek, szabolcsiak és szatmáriak névsora. Nyíregyháza, 2017.
- Gerhard Seewann: A magyarországi németek története. 2. kötet. 1860–2006. Budapest, 2015.
- Hannelore Baier: Tief in Russland bei Stalino: Erinnerungen und Dokumente zur Deportation in die Sowjetunion 1945. Bukarest, 2000.
- Helmut Berner – Doru Radosav: Und keiner weiß warum. Eine deportierte Geschichte. Ravensburg, 1996.
- Ilyés Gábor: Málenkij robot. A nyíregyházi elhurcoltak. Nyíregyháza, 2010.
- In der Hand des Feindes. Kriegsgefangenschaft von der Antike bis zum Zweiten Weltkrieg. Hrsg. Rüdiger Overmans. Köln–Weimar–Wien, 1999.
- Juhász Gyula (szerk.): Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Budapest, 1978.
- Kerepeszki Róbert: Debrecen és a Volksbund. Adalékok a debreceni Volksbund megalakulásának körülményeihez. Múltunk 2007/4. 255–281.
- Kormos Valéria – Várhelyi Pál: Emberrablás orosz módra. Budapest, 1990.
- Kriegsgefangenschaft im Zweiten Weltkrieg. Eine vergleichende Perspektive. Hrsg. Günter Bischof – Rüdiger Overmans. Ternitz-Pottschah, 1999.
- Kunt Gergely: A málenkij robot Miskolcon, különös tekintettel a német nemzetiségű lakosok elhurcolására. In: Miskolci németek kényszermunkán a Szovjetunióban, 1945–1949. Szerk. Tóth Arnold. Miskolc, 2017. 41–95.
- L. Balogh Béni (szerk.): „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947. Budapest, 2015.
- László Lajos: Halálpolka. Szekszárd, 1990.
- Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BAML) vonatkozó fondjai
- Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BEML) vonatkozó fondjai
- Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML) vonatkozó fondjai
- Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML) vonatkozó fondjai
- Majzik Dávid: A MOKAN-Komité szerepe a kommunista hatalomváltás előkészítésében Miskolcon. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve LIV. Miskolc, 2015. 453–469.
- Mándics Mihály: Fejezetek Csávoly község krónikájából 1944–1964. Csávoly, 1969.
- Marchut Réka: Töréspontok. A Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948). Budapest, 2015.

- Merk Zsuzsa: A Szovjetunióba deportált katymári és vaskuti németek. In: Cumania 12. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve, Kecskemét, 1990. 347–373.
- Palásthy Rezső: Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről. Bad Wörishofen, 1950.
- Paul Flach: Ortsgruppengründungen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins (1920–1940) und des Volksbundes der Deutschen und Ungarn (1938–1941). München, 1968.
- Pavel Poljan: Against their will. The history and geography of forced migrations in the USSR. Budapest–New York, 2004.
- Ralf Stettner: „Archipel GULag”. Stalins Zwangslager – Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant. Entstehung, Organisation und Funktion des sowjetischen Lagersystems 1928–1956. Paderborn, 1996.
- Rózsa Péter: Ha túlélted, hallgass! Budapest, 1989.
- Simon József: MOKAN-komité: a miskolci-diósgyőri ellenállás története. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve LIII. Miskolc, 2014. 325–332.
- Spannenberger Norbert: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között: Budapest, 2005.
- Stark Tamás (szerk.): „...akkor aszt mondták kicsi robot.” A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében. Budapest, 2017.
- Stark Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest, 2006.
- Stefan Karner: Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956. München, 1995.
- Szebeni Ilona: Haza fogunk menni. Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949. Debrecen, 1993.
- Szebeni Ilona: Merre van a magyar Hazám? Budapest, 1992.
- Tanja Penter: Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953. Essen, 2010.
- Tóth Gábor: Magyarok a szovjet lágerbirodalomban. In: Vasárnap, 2019. november 26. <https://vasarnap.hu/2019/11/26/magyarok-a-szovjet-lagerbirodalomban-1944-45/> letöltés 2019. dec. 18.
- Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest, 2004.
- Varga Éva Mária: Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében. Budapest, 2009.
- Varjasi Imre (szerk.): Tűzfoglyok a Hajdúságban. Akiknek még sír sem jutott. Tanulmányok a málenkij robotról. Hajdúböszörmény, 2017.
- Varjasi Imre: Megszenveték. Tények, adatok és források a XX. század második felének hajdú-bihari áldozatainak, meghurcoltjainak történetéhez. Debrecen, 2011.
- Vida István (szerk.): Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június. Dokumentumok. Budapest, 2005.

- Vladimir Korotajev: Deutsche Kriegsgefangene in der UdSSR. In: Orte des Gewahrsams von deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion (1941–1956). Findbuch. Dresden, 2010.
- Zielbauer György: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945–1948). Történelmi Szemle 1989/3–4. 270–291.
- Андреев Е.М., Л.Е. Дарений, Т.Л. Харьков: НАСЕЛЕНИЕ Советского Союза 1922–1991. Москва, 1993.

PAP PÉTER ISTVÁN

EGY EMBER, KÉT SZERVEZET – HÁNYFÉLE ÁTMENET? AZ EGRI MDF-ALAPSZERVEZET MEGALKULÁSÁNAK KÉRDÉSEI EGY „KETTŐS ÜGYNÖK” JELENTÉSEINEK TÜKRÉBEN*

Az 1989/90-es magyar politikai átmenettel kapcsolatban többféle narratíva létezik. Ezek között akadnak megalapozott, sokféle nézőpontot érvényesítő tudományos munkák is, de dominánsnak mondhatók egy-egy politikai irányzat emlékezet- és identitáspolitikai érdekeit kiszolgáló konstrukciók is.¹ E változatos szöveg hagyományt áttekintve szembeűnő két általános jelenség: egyfelől a történések szinte kizárólagosan országos fókuszú elemzése, másfelől az események teleologikus tárgyalása. E tanulmány e két körülményt szeretné árnyalni azáltal, hogy bemutatja egyrészt azt, hogy egy adott lokalitásban is megvoltak az átmenet ritmusának sajátosságai (habár teljesen azért nem voltak függetlenek az országos eseményektől); másrészt azt, hogy az átmenet, mint olyan, a kortárs recepciójában cseppet sem volt előre meghatározott, sőt, sokféle – reális vagy vágyott – elágazás és alternatíva létezett.

Mindezen szempontok kifejtéséhez látszólag bizarr helyről szerezhet – bőséges mennyiségben – adatokat a kései krónikás: az állambiztonság, azaz a Belügyminisztérium III/III. főosztályának fennmaradt aktáiból.² Van olyan narratívája az átmenetnek – ezekre halványan utaltam az előző bekezdésben – mely a rendszerváltoztatás immanens részének, sőt, egyenesen mozgatórugójának

* Jelen tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

1 Klasszikus, tudományos „mesternarratíva” például: *Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990.* Budapest 2006. Az emlékezetpolitikai intenciók „megzenésítésére” ld. a „30 éve szabadon” elnevezésű, a Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány és a Terror Háza Múzeum által koordinált emlékévet.

2 Az állambiztonsági akták forrásértékéről, és az ide vonatkozó episztemológiai kételyekről ld.: *Rainer M. János: Jelentések hálójában.* Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989. Budapest, 2008., 70-78. Rainer szerint a jelentéseket készítő hálózati személyek legfeljebb csak társszerzőik saját jelentéseiknek, azokat legalább annyira írja a hivatásosok látható vagy láthatatlan pressziója, az ügynök megfelelési kényszere – ezért csak erős korlátozásokkal van forrásértékük. E tanulmányban a kurrens szakirodalom, visszaemlékezések és a sajtó által kontrollálom a jelentésekből kiszűrt információkat, a személyes nézőpont kihangsúlyozásával – és az eseménytörténettel való folytonos ütköztetésével – pedig talán sikerült létrehozni egy olyan értelmezési keretet, mellyel kapcsolatban indokolatlanná válnak az ismeretelméleti kételyek. Az ügynökakták változatos társadalomtörténeti felhasználásáról lásd: *Takács Tibor: Az ügynökhálózat társadalomtörténeti kutatása.* In: *Az ügynök arcai.* Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés. Szerk. Horváth Sándor. Budapest 2014.

tekinti a titkosszolgálati manipulációt. Az efféle drasztikus állítások aligha igazolhatók teljeskörűen, mindazonáltal annyi valóságnak látszik: mind a szolgálatok hivatásosai, mind a társadalmi kapcsolatok (a hálózat) néhány tagja valóban *megpróbáltak* bizonyos helyzetekben az események élére állni. Sőt, egyes hálózati személyek – mint látni fogjuk – egyenesen a helyi átmenetek kulcsfigurájává léptek elő.

Ennek szellemében jelen munka *kettős metszetben* értelmezi a rendszerváltoztatás egri történetének egy szeletét. Egyfelől az átmenet egyik legfontosabb „alternatív” szervezetének, Magyar Demokrata Fórum helyi csoportja megalakulásának körülményeit dolgozza fel, mindezt azonban egy, a helyi „sejtben” vezető szerepet betöltött személy – aki egyben a III/III. hálózatának is tagja volt – jelentésszövegeinek feldolgozása által. Ekképpen tehát adódik egy esemény-szekvencia, illetve egy személyes megéleltörténet.

Az ügynöki szövegeket használó elbeszélésekben szokás a hálózati személyt fedőnévén hivatkozni. Ezen gyakorlat mellett bizonyos esetekben felhozható ugyan néhány – adatvédelmi és más jogi szempontú, időnként nyomós – érv, esetünkben azonban ezek kevésbé relevánsak. A szóban forgó személy több, mint két évtizede halott; (első házasságából született) gyermekeivel az 1960-as évek óta nem tartotta a kapcsolatot; de talán ami a legfontosabb: már legalább két – e tanulmányban is citált – szakmunka, Standeisky Éva 2014-es tanulmánya³, és Szőnyei Tamás 2012-es kétkötetes, monumentális méretű monográfiája⁴ is megnevezte az illetőt. Ehhez még egy, személyesebb szempont is hozzáfűzhető: a fedőnévvel való hivatkozás mellékhatásként az utólagos elbeszélésben (is) dehumanizálja a jelentésvetőt, hiszen ügynöki szerepe „önálló életre kel”, és egyfajta kizárólagosságra tesz szert. A hálózatba beszervezést azonban, ha van rá mód, célszerű a személyiség és az adott ember életének integráns – bár kétségtelenül az esetek többségében sajnálatos – részeként tekintenünk. Ekképpen volt a hálózati munka *Sándor András*, a különös, ízig-vérig 20. századi „sorsú” bölcsész-újságíró egy bizonyos életszakaszának is elválaszthatatlan része – aki ennek az életszakaszának a legvégén, néhány hónapig egyszerre, párhuzamosan volt tagja egy másik szervezetnek is: az (egri) MDF-nek.

Sándor András – életút és eszmeiség

E tanulmányban ismertetett, mindössze néhány hónapot átfogó, a kádári belső elhárítás hálózati személyeként írt jelentések mögött egy hosszú és kanyargó életút tapasztalata és nézőpontja áll. Talán nem tévedés azt gondolni, hogy ennek az életútnak a vázlatos bemutatásával többet megérthetünk a szűkebben vett tárgyunk szempontjából.

3 *Standeisky Éva*: Egy literátus ügynökről. In: Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés. Szerk.: Horváth Sándor. Budapest 2014.

4 *Szőnyei Tamás*: Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990. 1–2. kötet. Budapest 2012.

Sándor András 1923. július 11-én látta meg a napvilágot Bécsben, erdélyi eredetű, kikeresztelkedett zsidó szülők gyermekeként.⁵ A születés helye természetesen nem véletlen: édesapja a Tanácsköztársaság tisztségviselője volt, így a család az osztrák fővárosba menekült az 1919. augusztusi bukás után.⁶ Innen néhány év múlva az immár román fennhatóság alá került Erdélybe tértek haza, s Sándor András itt is töltötte gyermekora egy részét.⁷ Visszaemlékező írásaiban erről az időszakról egyrészt az egyszerre rettegett és – széles körű műveltsége okán – rendkívül tisztelt apa képe; másrészt a Székelyföld idealizált emlékei a hangsúlyosak.⁸

Az 1930-as évek közepén családjával visszatért Budapestre, s Sándor András itt kezdte meg középfokú tanulmányait, a Madách Imre Gimnáziumban – ahol Sándor aktív tagja lett a cserkészmozgalomnak, és a Soli Deo Gloria református ifjúsági közösségnek.⁹ Identitáskeresésének különösen exponált időszaka volt ez, amit katalizált szembesülése a kor szociális viszonyaival – különös tekintettel a parasztság helyzetére, valamint a feléledő népi írói mozgalommal és az alapvetően antiklerikális édesapjának halálával.¹⁰ A népiekhez való elköteleződése az egyetemi éve alatt láthatólag tovább erősödött: az ELTE bölcsészkarának latin–magyar szaka mellett a Győrffy Kollégium tagja volt; majd a háború alatt harcos antifasisztává, a háborúellenes mozgalmak aktivistájává és a különböző kurzus- és háborúellenes csoportok közeledésének hangadóivá vált.¹¹ Illegális mozgalmakban való részvételéért 1944 elején néhány hónapig munkaszolgálatos volt a keleti fronton.¹²

Mindezeknek megfelelően 1945-től lelkes, sőt, mondhatni naiv „kurzus-építő” lett belőle. Az egyetemi évek alatt megszerzett nyelvismeretét a Szabad Nép újságírójaként, országot járó népművelőként igyekezett a nép felemelésének szolgálatába állítani a fiatal Sándor András, s ebből következően közvetlen kapcsolata volt a pártvezetéssel, amit az is erősített, hogy kezdettől részt vett

5 ÁBTL 2.1.2.-H45907. 1. H adattárban szereplő beszervezési dosszié (ún. 6-os karton).

6 *Czike László*: Sándor András, a szabadgondolkodó. Emlékezés az íróra, esszéekben. Budapest, 2006. 37. Czike kötete a szerző és Sándor András 90-es évekbeli levelezésére épül. Sándor ebben a – részben – egodokumentumban idealizáltan jeleníti meg önmagát és élete egyes stációit.

7 *Czike L.*: Sándor András i. m. 65.

8 *Sándor András*: A történelem elmezavara (Látletelek, 1987–1996). Budapest 1997. 8–13.

9 *Czike L.*: Sándor András i. m. 110–112.

10 Uo.

11 *Sándor A.*: A történelem i. m. 8–24. A Győrffy kollégiumos időktől datálható barátsága Fekete Gyulával, az MDF későbbi alapítójával is. A Győrffy Kollégium által kifejtett hatásról ld. *Papp István*: A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetségek gondozása vagy tudatos elitnevelési kísérlet. Politikatörténeti Füzetek XXVI. Budapest 2008. 241–317. Az Papp által bemutatott szellemi közeg e tanulmány tárgya szempontjából is alapvetőnek tekintendő.

12 ÁBTL 2.1.2.-H45907. 2.

– mintegy „sajtósként” – Sztálinváros építésében.¹³ A lelkesült tudósításokon túl egy szabályos Sztálinváros-monográfiát is letett az asztalra, amolyan hamisítatlan szocialista realista stílusban.¹⁴ Az elkészült reprezentatív kötet egy tiszteletpéldányát személyesen adta át az ifjú Sándor Rákosi Mátyásnak.¹⁵ (Lásd 1. kép a tanulmány végén.)

Nem tudható, hogy vajon a fokozódó represszió és a gazdaság csődje korábban is elbizonytalanította volna, de az 1950-es évek közepén már Nagy Imre híveként mutatkozik nyilvános írásaiiban – mint a Szabad Nép megannyi munkatársa ekkoriban. Sőt, lelkesültsége abban is tetet öltött, hogy egyik szervezője volt a Petőfi Kör vitáinak.¹⁶

1956-ban aztán tanúbizonyosságát adta, hogy a szocializmus egy megreformált verziójában való hite nem csak pillanatnyi fordulat volt: a forradalom idején a dunaújívárosi események egyik vezetője, sőt, az iparvárosban november 4-e után is kitartó fegyveres ellenállás szervezője volt, melyekért 1958-ban aztán kétszer is letartóztatták, a második alkalmat követően két és fél évet töltött börtönben, majd amnesztiával szabadult 1960-ban.¹⁷

Szabadulása után – nyelvismeretére támaszkodva – a Szerzői Jogvédő Hivatalban dolgozott, majd 1966-tól a Belügyminisztérium III/III. osztály titkos megbízottja (tmb.) „Sárdi”, majd „Stimecz” fedőnéven.¹⁸ Beszervezésének pontos körülményei nem ismertek. Annyi azonban biztos, hogy Sándor megtorlás utáni újrakezdésének alapvető körülményévé vált a hálózati munka.¹⁹ A Szerzői Jogvédő Hivatalban a magyar irodalom külföldi terjesztéséért volt felelős, így ekkoriban nemcsak a belső elhárítás, de – kiterjedt külföldi kapcsolatai

13 Sándor András: Városunk. Egy sztálinvárosi lakos jegyzetei 1952 nyarán. Szabad Nép, 1952. augusztus 20. 3.

14 Sándor András: Sztálinváros. Budapest 1951.

15 Sándor ekkori szerepéről 1989-ben egy sajtóvita is kibontakozott a (Heves megyei) Népújság és az Egri Újság hasábjain. Sárhegyi István: Sztálinváros. Népújság 1989. június 3. 8.; Sándor András – Politikai életrajz. Egri Újság, 1989. június 9. 2.; Sárhegyi István: Politikai életrajz – vargabetűkkel, Népújság, 1989. június 10. 1.; Sztálinváros. Mogyorósi Zsolt és Csóka János viszontválasza. 1989. június 12. 1.; Cs. Varga István: A teljesebb igazságért. Népújság, 1989. június 17. 8. A vitát Sárhegyi István, a Népújság munkatársa robbantotta ki, aki leleplező célzatú cikkeivel támadta az újonnan megalakult egri MDF egyik „veteránját”, míg az MDF és a Remenyik Zsigmond Közművelődési Egyesület „fiataljai” védelmükbe vették.

16 Sándor András: A negyedik új esztendő. Szabad Nép, 1954. január 1. 2. Vö. Sándor A.: A történelem i. m. 8–24.

17 Ítélet Sándor András ellenforradalmi bűnyűgyében. Népszabadság, 1958. március 8. 8. A perben 8 év börtönre ítélték. Vö. ÁBTL 2.1.2.-H45907. 2.

18 ÁBTL 2.1.2.-H45907.

19 Sándor András ügynöki magatartását elemzi Szőnyi T.: Titkos írás 2... i. m. 487.; Ständeisky É.: Egy literátus i. m. 336–338. Ehelyütt elegendő annyi: legkevésbé „ügynökként” sokkal inkább „tanácsadóként” viselkedett, akinek a hálózati munka lehetőségét kínál arra, hogy az ilyen-olyan ügyek folyását az általa üdvösnek vélt irányba terelje. Szövegeiben önmagáról is egyes szám harmadik személyben írt.

miatt – a hírszerzés is foglalkoztatta.²⁰ Fő hálózati működési területe azonban – Budapestről való elkerülését követően is – az irodalmi élet, és annak belső viszonyai maradtak.²¹

Még a forradalom előtt alapított családja szabadulása után felbomlott: felesége elvált tőle, gyermekei megszakították a kapcsolatukat vele.²² Sokadik újrakezdésként indult tehát egri karrierje 1973 végén, 1974 elején. Amellett, hogy megismerkedett egy idevalósi, nála jó néhány évvel fiatalabb hölgygel – Bodó Judittal, akit feleségül is vett – a hevesi megyeszékhelyre kerülésében meghatározó volt találkozása Domán Lászlóval, az Egri Dohánygyár vezérigazgatójával: Domán ekkoriban az ország egyik vezető vállalatát akarta csinálni a dohánygyárból, s ennek érdekében bevezette a Dolgozz Hibátlanul (DH) nevű, japán eredetű mozgalmat üzemében, melyhez számos idegen nyelvű szakirodalom lefordítására volt szüksége.²³ Ebbéli minőségében figyelt fel egy egri konferencián tolmácsként dolgozó Sándorra, akit aztán, mint az újonnan létrehozott Információs Csoport vezetőjét szerződtette.²⁴ Sándor szerepe a dohánygyárban meglehetősen széles körű volt: egyfelől Domán személyes tanácsadójaként működött, másrészt az üzem belső kulturális életének egyik szervezője volt, harmadrészt a gyár külkapcsolatainak építésében és ápolásában is kulcsszerepet töltött be.²⁵ Összességében elmondható, hogy a dohánygyárban nagy respektus övezte, és 1983-as nyugdíjba vonulása után is a gyár kollektívájának közelében maradt.²⁶

Ezzel a háttérrel lett alapítója az egri MDF alapszervezetének, azonban a pártból már 1990-ben kilépett. Fokozatosan Csurka István köréhez került közel: 1991-től a Magyar Fórum és a Pest Megyei Hírlap munkatársa, s később a MIÉP-be is belépett; 1997-es haláláig aktív volt, számos – bár egyre marginálisabb – helyen jelentek meg írásai.²⁷ Egerben, a Hatvani temetőben helyezték örök nyugalomra, a gyászszertartást id. Hegedűs Lóránt celebrálta.²⁸

Mindezen életrajzi tények keretezik Sándor András eszmeiségét és politikai gondolkodását, amely az 1980-as évek végén, az MDF alapításakor is meghatározták őt. Mindezek egy önálló tanulmányt is megtöltenének, itt most azonban csak néhány bekezdésben van mód ezekre az ideológiákra kitérni – annál is inkább, hiszen Sándor egy mélyen ideologikus karakter volt, aki az élet minden jelenségét egy-egy nagyobb eszmerendszer részeként értelmezte. Ehelyütt

20 Szőnyi T.: Titkos írás 1. i. m. 110. vö. Ständeisky É.: Egy literátus i. m.

21 Uo., 111–112.

22 Czike L.: Sándor András i. m. 23.

23 Interjú Tarnóczy Tiborral, az Egri Dohánygyár egykori műszaki főosztályvezetőjével.

24 Domán László: Búcsú egy közvetlen munkatársamtól. Egri Dohánygyár 1983. június. 2.

25 Uo. vö. Ständeisky É.: Egy literátus i. m. 336.

26 Műszaki konferencia. Egri Dohánygyár, 1983. augusztus. 1.

27 Czike L.: Sándor András i. m. 70–102.

28 Interjú Tarnóczy Tiborral, az Egri Dohánygyár egykori műszaki főosztályvezetőjével.

lehetetlen egy olyan komplex fogalomrendszert, mint a magyar népiség, kielégítően felvázolni, úgy, hogy e kísérlet ne forduljon reflektálatlan fogalomhasználatba, és ezzel ne sorakoztatna alanya gondolkodásmódjának leírására látszólag igazán felületes ideológiai címkéket.²⁹ Azáltal azonban, hogy a tanulmány egyik metszete egyetlen ember (és nézőpontja), mégis szükségesnek látszik egy rövid eszmetörténeti exkurzus, mely által talán e munka további fejezetei is érthetőbbé válnak.

Mind a 23 évet felölelő jelentések szövegéből, mind Sándor saját munkáiból többé-kevésbé körvonalazható egy radikális népi-nemzeti irányultság, melyben különösen hangsúlyos a népi kultúra primátusa – minden mással szemben.³⁰ A vidéki-paraszti lakosság szociális helyzete felett érzett aggodalma alapján az is bátran állítható, hogy mindez egy nagyon erőteljes kollektivista-antikapitalista alapállással társult Sándornál – bizonyos értelemben marxistának is tekinthető, egy sajátos „káeurópai”, agrárius alapállásból. Mindezt egy jellegzetesen „magyar” egységbe fogta nála a függetlenségi-kurucos hagyomány, és a „mélymagyar”, református (erdélyi) identitás, amely utóbbi azonban nála csak részben volt „bölcsebből való”, de legalább annyira választott, sőt, konstruált identitás.³¹ Zsidó származására ritkán, de reflektált, azt is leginkább egyfajta öngyűlölő beszédmódban: antiszemitizmusa azonban igen komplex volt, hiszen mindenféle „polgári eszmét”, a kozmopolitizmust, a liberalizmust mélységesen el- és megvetette – 1990 utáni publicisztikájában ez egészen szélsőséges nyelvi „megjelenítést” kapott.³² A Harmadik Magyar Köztársaság időszakának korai radikális jobboldala minden toposzát felvonultatta: „világméretű összeesküvés”, a „zsidók által működtetett pénzügyi és kereskedelmi központok”, vagy éppen „a magyar nép kipusztítására tett kísérletek”, s effélék.

Ezek az alapvető beállítottságai másféle nézetekkel és talentumokkal is társultak. A természetjárás, a természetvédelem Egerbe kerülésétől kezdve alapvető fontosságú volt nála – több könyvet is írt a Bükkről, s második, „egri” fedőnevét is efféle indíttatásból választhatta. Mindezek mellett széles körű, klasszikus, görög-latin műveltség és poliglott nyelvismeret jellemezte – legyen szó akár a mediterrán, akár a különböző szláv nyelvekről.

Nem feladat itt Sándor András önképének vizsgálata, két dolgot azonban szükséges aláhúzni. A fent leírt eszmék és ideológiák egyidejű jelenléte egyetlen emberben joggal kelthetnek disszonáns érzéseket a kései olvasóban, Sándor Andrásnál azonban ezek meglehetősen koherenciában álltak egymással, mely

29 Bartha Ákos: Populizmus, népiség, modernizáció. Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből. Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések. Budapest 2017. 13–45., különös tekintettel 23–28; ill. Papp István: A magyar népi mozgalom története 1920–1990. Budapest 2012. 9–29. E sorok írója a populizmusfogalomtól markánsan elkülönített „barthai” álláspontot véli elfogadhatóbbnak.

30 Sándor A.: A történelem i. m.

31 Ständeisky É.: Egy literátus i. m. 320–328.

32 Uo. 329–335. vö. Czike L.: Sándor András i. m.

koherencia középpontjában az elvont magyar népi szellem állt. Akármilyen ordas eszmék, személyes és morális vereségek szegélyezték is pályáját, a népe iránti őszinte – és kissé fontoskodó – aggodalma megmutatkozik írásaiban.

Protoszervezetek

„A tmb. a rendkívüli találkozót azért kérte, mert Egerben két olyan egyesület létrehozásáról, illetve megalakulásáról szerzett információkat, melyek jellege és a benne résztvevő személyek összetétele – megítélése szerint – állambiztonsági szempontból figyelmet érdemel.”³³

Sándor András jelentéseiben 1988 legelejétől vannak utalások az egri „másként gondolkodók” szervezkedéséről.³⁴ A kialakuló ellenzéki, félellenzéki csoportosulások elsődleges kontextusa a szövegekben azonban nem korlátozódik csak helyi kérdésekre, hanem szerzőjük folyamatosan reflektált ezekben az országos közbeszéd fokozatos kitágulására, a májusi pártértekezletre, az országos ellenzékről szivárgó hírekre – egyfelől a saját véleményét is belefűzve a jelentésekbe, másfelől a tartótisztje számára is „értelmezve” a történéseket.

A későbbi egri MDF-„sejt” vonatkozásában, időrendben az első protoszervezet a Népfront Klub [sic!], amely megjelenik a szövegfolyamban. Ez a hatalom intézményes keretein belül (Hazafias Népfront, HNF) alakult meg, hasonlóan a korszakban sokfelé megalakuló a reformkörökhöz – pártbéli, vagy párthoz közeli értelmiségiek fóruma a korlátozott mederben végrehajtandó változásokért. 1988 februárjában így írt erről Sándor András: *„Egerben alakulóban van egy úgynevezett Népfront-klub, mely a város értelmiségét hivatott tömöríteni, összefogni. A városi Népfront támogatásával jelenleg folynak az előkészületek. A hónap végén lesz egy megbeszélés, melyen a konkrét szervező munka beindítását, az aktuális teendőket vitatják meg. A szervezésben aktívan részt vesz Sándor András, Korompai János, Molnár István városi Népfront titkár.”³⁵* Ha a három említett szereplőt megvizsgáljuk, hirtelen megtelik értelemmel a megelőző évtizedekben kiüresedett népfrontfogalom: Korompai János Eger híres szociáldemokrata vezetőjeként volt közismert, már az 1945-öt követő években is; Molnár István ifjú, de dogmatikus kommunista volt; míg Sándort joggal tekinthetjük – mint az előző fejezet is illusztrálta – a népi gondolat megjelenítőjének. Ez a formáció alighanem a korabeli hatalom és a kommunista vezetés számára is elfogadható lett volna a politikai változások kerete gyanánt – országszerte.³⁶ Néhány héttel később

33 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 271.

34 Tematikai szempontból ezek a szövegrészek markánsan új elemek, hiszen Sándor a korábbiakban főleg az irodalmi (köz)életéről, külföldi kiküldetéseiről, illetve az egri dohánygyár belső életéről és annak külkapcsolatairól készített jelentéseket.

35 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 266.

36 Hasonló terveket fogalmaztak meg ekkoriban a „hatalom sáncain” belül is, melyet szokás „bevonási taktikának” is nevezni. Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 165.

már arról tanúskodnak Sándor szavai, hogy „hozzákezdtek a Népfront-klub [sic!] szervezéséhez, amely város értelmiségének kíván fórumot teremteni.”³⁷ Mindezek mellett hangsúlyozta a klub önigazgató illetve vitaklub jellegét.

A januári és februári jelentésekben vázolt előkészületek után végül 1988. március 10-re tűzték ki a Népfront Klub alakuló ülését, amelyről és az oda vonatkozó tervekről Sándor hosszabban beszámolt egy nappal korábbi jelentésében.

„1988. március 10-én 17,00 órakor kerül sor az egri Népfront Klub első, alakuló összejövetelére a Hazafias Népfront városi szervezete székházában. Erre mintegy 60 főt hívtak meg a szervezők. Elkészítették a működés tervzetét is, melyben meghatározták a klub célját, a tisztségviselők szerepét, a tagsággal járó jogokat és kötelezettségeket.

A tervek szerint lenne egy elnök, mely tisztséget Harmath László nyugalmazott építész töltene be. A titkári tisztségre Sándor Andrászt jelölik, míg az ún. háznagy egy Simon nevű, a Városi Népfrontnál dolgozó nyugdíjas lenne. Elképzeléseik szerint a társadalom minden rétegéből összejövő emberek nyílt és szabad vitafórumává akarják tenni ezt a klubot. [...]

A szervezőknek van egy olyan elképzelése is, hogy a Demokrata Fórum hatását megelőzendő, annak ellenzéki ellenséges törekvéseit gátló, kompenzáló vitaszellemet alakítsanak ki, mely azonban nem zárná ki azt, hogy mindenki szabadon kifejttesse véleményét. Sándor András egy beszélgetés kapcsán a klub célját és működését illusztrálva kifejtette, hogy a betegségek megelőzése érdekében a védőoltások hatóanyaga maga a betegséget okozó baktérium, csak lényegesen legyengített formában. A klub tehát egy ilyen »legyengített baktérium« lenne az ellenzéki ellenséges nézetek terjedésének megelőzésére.”³⁸

E szöveg a klub megalakulásának körülményen túl további két fontos részletre is rávilágít. Egyrészt jól illusztrálja a Sándor András – és még számos, népi-ként jellemezhető értelmiségi – által használt írói, publicisztikai nyelvezet egy alapvető sajátosságát: az organikus hasonlatot. Az emberi testhez, az egészséghez és a betegséghez kapcsolódó példák, szóképek használata plasztikusan mutatkoznak meg ebben a néhány sorban: ezek szerint az MDF – „ellenséges ellenzéki”³⁹ nézeteivel – a vírus, a Népfront Klub pedig, a maga konstruktív-nak mondott vitaszellemeivel az oltóanyag, amely formailag hasonlatos ugyan az MDF-hez, de nem ellenséges a szocialista rendszerrel szemben. E nyelvi tényező és hasonlatvilág ugyanakkor egy nagyon is valóságos jelenséget ír le: az értelmiség egy jelentékeny része – helyben és országosan is – nem látván

37 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 269

38 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 272–273. A Népfront Klubról szóló jelentésekkel és ennek Sándor András általi interpretálásával Szőnyei Tamás is foglalkozik röviden: „Eldönthetetlen, hogy „Stimecz” valóban ki akarta-e fogni a szelet az ellenséges vitorlákból, avagy az állambiztonsági szolgálat megnyugtatóra szánta jelentését, miközben civilben maga is egyre aktívabban vett részt a közéletben.” Szőnyei T.: Titkos írás 2... i. m. 1015

39 Ez a volt a leggyakoribb, a hatalom – így az állambiztonság hivatásosai által is – használt jelző az újonnan létrejövő szervezetekre.

előre a kibontakozó politikai változás lehetőségeit és esélyeit 1988-ban, de talán még 1989 első negyedében sem helyezkedett szembe a szocialista rendszerrel, sőt, még az MSZMP hatalmi monopóliumával sem, hanem – mint az egyidejű kifejezés, a „modellváltás” is mutatja – a rendszeren belüli valamiféle korrekcióért szállt síkra.

A Népfront Klub mellett azonban – szintén 1988 márciusában – létrejött egy másik, a „hatalom sáncain” kívüli új csoportosulás is: a Remenyik Zsigmond Közművelődési Egyesület (RZsKE). Sándor András beszámolója szerint *„Ennek fő szervezője Szabó Pál újságíró, aki korábban az Ifjúsági Házban dolgozott. Jelenlegi tagságuk gerincét főleg fiatalok, a főiskola történelem-népművelés szakos hallgatói alkotják.”*⁴⁰ A Remenyikkel kapcsolatos szövegek számos érdekes tényre világítanak rá. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a fiatalabb generációk nyíltabban és előttelezettebben álltak az átmenethez. Másrészt az is látszik, hogy Sándornak volt valamelyes tekintélye ebben a közegben: műveltsége, kora, 56-os előélete ezt megalapozta Szabóék szemében – ez a tisztelet azonban nem került viszonzásra Sándor jelentéseiben, sőt, erős paternalizmus és némi lekicsinylés érzékelhető.

„Az alakuló ülésre Szabó meghívta Sándor Andrást is, akit az egyesület elnökének szerettek volna megnyerni (Sándor András erre még nem adott végleges választ). Ugyanakkor felhívta a résztvevők figyelmét arra, hogy az egyesület csak úgy lesz életképes, ha megfelelő értelmes célkitűzések megvalósítását szolgálja. Ezért szükséges az alapszabályban konkrét célok megjelölése.

*Erre a felvetésre reagálva az egyik résztvevő, Mandák Attila egri lakos, a TIGÁZ dolgozója kijelentette, hogy a jelenlegi helyzetben senki ne várja a fiataloktól „ilyen” nevelés mellett értelmes, konkrét célok meghatározását, egyébként is a fiataloknak elégük van az ilyenfajta „zászlókból”. Hasonlóképpen nyilatkozott Sziklay Árpád egri lakos is. Mindkettejük megnyilvánulásán, magatartásán érződött, hogy törekvésük arra irányul, hogy az egyesületet az ellenzéki, ellenséges nézetek terjesztésének színterévé tegyék. A tmb. véleménye szerint Sziklay magatartása egyértelműen párhuzamba állítható Csurka István magatartásával.”*⁴¹

Egyértelmű, hogy a RZsKE-ben a Népfront Klubnál radikálisabb, a fennálló renddel való élesebb szakítást kívánó program, elgondolások fogalmazódtak meg, melyeket Sándor érzékelhetően elítélt. Hogy ebbéli véleménye jelentéseiben így megjelent, az nyilván nem független attól az erős – külső és belső – megfelelési kényszertől, amely a hálózati munka egyik alapvető velejárója – mindezek ellenére sincs okunk kételkedni abban, hogy Sándor András ekkoriban valóban bizonyos mértékig ódzkodott az efféle stílustól.

A tartótiszt, Tarjányi Tibor „veszélyérzékelése” mindazonáltal éles maradt, és – mint utóbb kiderült, joggal – tartott ezen csoportok és az országos mozgalommá terebélyesedő MDF összekapcsolódásától. Már a Népfront Klubról

40 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 271.

41 Uo. 272. Komoly disszonancia érzékelhető egyébként, ha összevetjük az 1990 utáni Sándor András-életúttal: itt Csurka István még egy „ellenséges ellenzéki”, egy bajkeverő (Sándor más szöveghelyeken is így értekezik róla), Sándor ugyanakkor később a Magyar Fórum állandó publicistája volt.

szóló februári hírmorzsák kapcsán is világossá tette Sándor András számára, hogy ebbéli minőségében is számít rá: „Ehhez kapcsolódva feladataként határoztam meg, hogy szerezzen értesüléseket a Demokrata Fórum további sorsát, a szervezők elképzeléseit illetően.”⁴² Sándor ennek a következő hónapokban eleget is tett – mint az MDF egri alapszervezetének egyik alapítója.

Az átmenet „eszkalációja”

Az általam protoszervezet szakaszaként értelmezett periódus nagyjából 1988 nyarán lezárható. Létrejött a későbbi MDF két azon pólusa, amely helyben, de országosan is meghatározta a későbbi kormánypárt jövőjét. A tartótiszt lakonikus tömörséggel foglalta össze az 1988-as tavasz ide vonatkozó történéseit: „Az egyesület és a klub működését hálózati úton ellenőrizzük. Az ellenzékkel kapcsolatos információról tájékoztatjuk a Központi Osztályt. Stimecz fn. tmb. vegyen részt a Közművelődési Egyesület és a Népfront Klub összejövetelén, a tapasztalatról számoljon be. Budapesti kapcsolatai felhasználásával szerezzen információkat a Demokrata Fórum tevékenységéről, lehetőségeihez mérten próbáljon résztvenni rendezvényein.”⁴³

1988 tavaszának, egyben a magyar átmenetnek is az egyik legfontosabb, országos jelentőségű eseménye volt az ún. májusi pártértekezlet – ekkor váltották le az MSZMP főtitkári tisztségéből Kádár Jánost, és kerültek immár visszavonhatatlanul előtérbe a párt reformerei.⁴⁴ Ez az esemény hangsúlyosan megjelenik Sándor András beszámolóiban is: értékeli a történeteket, elemzi annak helyi hatásait. E sorok egyfelől felmutatják a heves megyei küldöttséget reformellenes beállítottságát, és annak a pártértekezleten tanúsított visszasságait, különös tekintettel az előre megbeszélt hozzászólások kérdésében, melynek kapcsán Sándor egykori dohánygyári főnöke, a küldöttségben helyet kapott – és ott inkább reformer nézeteket képviselő – Domán László is megsértődött.⁴⁵ (Sándor mindazonáltal lelkesülten regisztrálta, hogy Nyers Rezső és Pozsgay Imre bekerültek a párt Politikai Bizottságába.) A két egri alternatív szervezet összefüggésében Sándor külön hangsúlyozta a megyei és a városi pártvezetők keményvonalasságát, akik szerinte ezért helyben (is) lassítják a reformfolyamatot, és „visszatartják a helyi sajtóban az avval kapcsolatos pozitív híreket”.⁴⁶

Annak ellenére, hogy 1988 nyara az országos ellenzék vonatkozásában mozgalmas volt – ekkoriban zajlottak a romániai falurombolás, illetve a bős-nagymarosi vízlépcső elleni tiltakozások (és amelyeket jelentései alapján Sándor

42 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 270.

43 Uo. 274.

44 Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 130–138.

45 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 275.

46 Uo. 276.

András leginkább aggodalommal kísért) – ez az időszak az egri ellenzéki és féllenzéki szervezetek szempontjából „uborkaszezon” volt. *„Az egri egyesületek – Népfront Klub és a Remenyik Zsigmond Közművelődési Egyesület – háza táján jelenleg csend honol. A Népfront Klub legközelebb ősszel tart összejövetelt, a szabadságok miatt. A Remenyik Zsigmond Közművelődési Egyesület nem tud igazán beindulni. Szabó Pál hiába fáradozik, nem tud maga mögé felsorakoztatni jelentős számban embereket. Ez elsősorban azért van, mert programjaira nincs igény, **nincs Egerben igazán ellenzéki beállítottságú értelmiség.**”⁴⁷*

Néhány héttel később – amellet, hogy a pangás tényét a Népfrontklub vonatkozásában is regisztrálta – hasonlóképpen írt a RZsKE-ről: *„Az egri Népfront Klub a nyári szabadságokra tekintettel jelenleg szünetelteti összejöveteleit. Legközelebb szeptemberben tartanak foglalkozást, melyen az alkotmánnyal kapcsolatos jelenlegi problémákat szándékoznak megvitatni. A Remenyik Zsigmond Közművelődési Egyesület szinte »halódik«. A főszerző Szabó Pál családi problémái miatt – elvált, korábbi munkahelyén felmondott – nem tud foglalkozni az egyesület ügyeivel. Főiskolás segítői nincsenek Egerben. Összességében nem sok jövőt jósolnak az egyesületnek.”⁴⁸*

A nyár folyamán, köszönhetően a már említett budapesti tüntetéseknek is, az ellenzék által generált közbeszéd keretei kitágultak, s ez a kitágulás szeptember folyamán erőteljes hatást gyakorolt a helyi értelmiségi szervezetekre – és személyesen Sándor Andrásra is. Ez a fordulat Sándor András 1988. szeptember 20-i, kézírásos jelentésében jelenik meg: régi barátja, Fekete Gyula meghívására részt vett az MDF szeptember 10-i, esztergomi (Labor Műszerművekben rendezett) országos fórumán.⁴⁹ Szövegeiben érződik, hogy imponált neki a számára érzékeny témák (ökológia, környezetvédelem, Bős-Nagymaros, határon túli magyarság) hangsúlyossága, ugyanakkor a gyűlés hangnemét kritikusnak, de konstruktívnak és felelősségteljesnek értékelte. Mint írta, a jelen lévő 680 fő *„magas szellemi színvonal”*-ról tanúskodott: az értelmiségi seregszemle valószínűleg elbűvölte Sándort: *„A jelenlévők nagy részének a párt értelmiségét kellene alkotnia, ha el nem idegenítették volna őket.”⁵⁰* Jelentésében saját magáról is ír, sajátos öniróniával és skizoid reflexekkel: *„Megjelent és fel is szólalt viszont az utóbbi időben aktivizálódott Sándor András, aki, úgy látszik, óvatosan megvárta, hogy a fórum legálissá váljék.”⁵¹*

Az esztergomi tapasztalatai arra ragadtatták Sándort, hogy jelentésében nagy ívben összefoglalja MDF politikai alapállását: *„A szocializmusnak az a sztálini modellje, amelyen a szocialista országok jelenlegi politikai berendezkedése is nyugszik, életképtelen és káros. A fórum nem ellensége a kommunista pártnak, ha a kommunista párt lehetővé teszi más pártok létezését is. A vezető szerep mindig*

47 Uo. 278. (A jelentés június 28-i keltezésű) Kiemelés tőlem – P. P.

48 Uo. 279.

49 Uo. 287.

50 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 288.

51 Uo.

attól függ, kinek adják a választók a megbízást. A szocializmus egyetlen elfogadható értelmezése: olyan társadalmi intézményrendszer és szemlélet, amely lehetetlenné igyekszik tenni a társadalmi értékek kisajátítását egyetlen csoport által. Ebbe beleértendő, hogy az állam illetéktelen és nem normális szerepét meg kell szüntetni, a társ. számára biztosítva az önszerveződést.”⁵² Sándor ezzel egy, az átmenet idején nagyon is valóságos attitűd esszenciáját foglalta össze: egy sajátos, féldemokratikus berendezkedés, ahol vannak ugyan más politikai csoportok (leginkább a népi-szocialista MDF), de egy „szocialista koalícióban” vezetik az országot, melyben az MSZMP helye megkérdőjelezhetetlen, legfeljebb a koalíció belüli befolyása lehet egy-egy választás kérdése.⁵³

Éppen ezért Sándor sem ekkor, sem a következő időszakban nem helyeselte a teljes többpártrendszer bevezetését, és óvatosságra figyelmeztetett. „Az MDF-nek van igaza [...], de nem lehet elvonatkoztatni a konkrét helyzettől. [...] Az MDF offenzívában van, és ezt most nem lehet megállítani, noha ez offenzíva [...] sok veszélyt rejt magában.”⁵⁴ 1988. őszén tehát egy, a változásokra nyitott, de a világpolitikai erőviszonyok és a szocializmus vívmányai felett aggódó Sándor András mutatnak a jelentések, aki azonban nyitottá vált a mérsékelt változások és különös tekintettel az MDF irányában, amelyet már nem tartott teljes egészében egy destruktív, „ellenséges-ellenzéki” csoportosulásnak.

Ellentmondásba kerülve korábbi szavaival, 1988. szeptember 21-i jelentésében a RZsKE nagy létszámú és heves vitákat kiváltó üléséről számolt be.⁵⁵ Az egyesület szeptember 15-i, a Hazafias Népfront városi székházában tartott ülésén meglehetősen nyíltsággal kerültek elő a helyi és országos átmenet kérdései, melyeket a kerecsendi Elek István⁵⁶ és a gyöngyösi Komenczi Bertalan⁵⁷ megjelenése és fellépése katalizált. Sándor szövegeiből egy sajátos vita képe bontakozik ki, melyben egyfajta agitátorként mutatja be Eleket és Komenczit, akik az RZsKE tagjait az egri MDF alapszervezet megalakításának szükségességéről győzködik. A tagság többsége végül elhatározta magát erre a lépésre, ezúttal azonban Sándor nem dolgozta bele jelentésébe saját álláspontját, így csak sejthető, hogy a RZsKE fiataljai körében nagy tiszteletnek örvendő Sándor sem ellenezte ezt. 1988 őszére egyértelművé vált, hogy – a hatvanit, gyöngyösit,

52 Uo. 289.

53 Ez a koncepció határozta meg a Grósz Károly (és az ez ügyben eljáró Fejtő György) tevékenységét is – talán egészen 1989. február-márciusig. Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 110–138. Sándor szavai azonban azt illusztrálják, hogy az efféle elgondolásra az értelmiségi egyes köreiben is volt fogadókészség.

54 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 291.

55 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 292.

56 Elek István tanár, író, publicista. Az MDF alapítója, az átmenet időszakában „közismert” ellenzéki, amit az is jelez, hogy az állambiztonság „F”, azaz „figyelő” dossziét nyitott személyére. Elek később az MDF mérsékelt szárnyának meghatározó alakjává vált, s később ki is lépett a pártból annak radikalizálódó hangvétele miatt.

57 Komenczi az RZsKE-vel párhuzamba állítható gyöngyösi Bajza József Közművelődési Egyesület vezetője volt.

és a kerecsendit követően – az egri MDF meg fog alakulni. Az is bizonyosnak látszódott ekkor, hogy mindebben Sándor Andrásnak is kulcsszerepe lesz.

Az egri MDF-alapszervezet megalakulása és közvetlen körülményei

1988 novemberére világossá vált, hogy az Egerben létrejött alternatív csoportosulások egy része – különös tekintettel az előzőekben tárgyalt két egyesületre – új szervezeti formában folytatja tevékenységét, vagyis bekapcsolódik a kibontakozó politikai átmenet egyik legfontosabb szervezetének, az MDF-nek a munkájába. Ennek a „becsatlakozásnak” jól definiálható aktusa volt az egri MDF-alapszervezet alakuló ülése, melyről mint alapító Sándor András részletekbe menően beszámolt.⁵⁸

Mint a tartótiszt által papírra vetett összefoglalóban olvasható, 1988. november 17-én „Stimecz” kérésére rendkívüli találkozót tartottak a „Bástya” fedőnevű „találkozási (T) lakásban” az egri MDF-„sejt” előző napi megalakulásának tárgyában. Beszédese, hogy ezt megelőzően Sándor gyakran csak napokkal, hetekkel később számolt be az eseményekről, ezúttal azonban szükségét érezte, hogy már az alakuló ülés másnapján találkozzanak. Ennek megfelelően, az idő rövidege miatt Sándor ez alkalommal nem is készített sem kéz-, sem gépírási beszámolót, szavai a tartótiszt tolmácsolásában, a találkozó után a rendőrségen legépelte formátumban olvashatóak.

„1988. nov. 16-án Egerben megalakult az MDF helyi szervezete. Az alakuló összejövetelre az »Arany Oroszlán« borozó külön termében került sor. Kb. 30-40 fő volt jelen. Az alakuló ülés összehívását Szabó Pál egri lakos kezdeményezte. Olyan – korábban már látókörbe került – személyek is jelen voltak, mint Csóka János és Mogyorósi Zsolt főiskolai hallgatók, Fidesz tagok, Széll Lászlóné egri lakos, Elek István F dossziés kerecsendii lakos, Herceg László dr., orvos stb.⁵⁹ Az alakuló ülés normális mederben, szélsőségektől mentesen zajlott. Nem volt tapasztalható párt vagy kormányellenes megnyilvánulás. A jelenlévők elfogadták azt az MDF országos vezetősége által kinyilvánított alapvetel, hogy az MDF nem ellenzéki és nem kormánypárti.”⁶⁰

58 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 293

59 Az egri szervezet alapító tagjai: Balogh László képzőművész, Benedekfi Vilmos mérnök, Berta Csilla főiskolai oktató, Borhy Imre kisiparos, Csóka János főiskolai hallgató, dr. Farkas Gabriella jogász, dr. Herczeg László orvos, Kelemen István magánvállalkozó, Koós Anna főiskolai hallgató, Kovács Endre főiskolai oktató, Mandák Attila technikus, Mogyorósi Zsolt főiskolai hallgató, dr. Offenbacher Géza jogász, Örsi Tibor pedagógus, Poór Tibor számítógép-technikus, Sándor András író, Szabó Pál népművelő, Szarvas Béla üzemgazdász, Széll László nyugdíjas, Széll Lászlóné nyugdíjas, Szkalák István mérnök, dr. Szokolay Károly főiskolai oktató, továbbá Baráz Csaba, Benkő Endre, Berecz Lajos, Holló Gábor, Király Gábor, dr. Offenbacherné Czakó Judit, Patrik János, dr. Péchi Dezső, Poórné Táncsics Györgyi, dr. Szokolay Károlyné, Szűcs András, Tompos József, Tóth Gábor, dr. Tresó András. Diktatúrából a demokráciába. A politikai rendszerváltozás Heves megyében. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXII. Szerk. Kovács Ernő. Eger 1994. 115.

60 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 294.

Az egri csoport konkrét helyi célkitűzései is megőrződtek az állambiztonsági aktákban. A lejegyzettek szerint – olyan közhelyszámba menő frázisokon túl, mint hogy „*bekapcsolódni a város közéletébe*” – a városi adónemként funkcionáló településfejlesztési hozzájárulás (teho) módosítása; a városi kábeltévé helyzete, valamint az uszoda kérdése voltak a legfontosabb témák.⁶¹

Az efféle alakuló ülések kiforratlanságára és kaotikusságára jellemző, hogy azt ugyan elhatározták, hogy „*bekapcsolódnak a november 26-án Gyöngyösön megtartandó megyei MDF alakuló közgyűléshez*” azonban „*konkrét küldötteseket nem választottak ki, aki tud, az elmegy*”.⁶² Szintén a szervezetlenségre utal, hogy semmiféle vezetőséget (elnök, titkár stb.) nem választottak, és a működési struktúrát sem alakították ki, mindössze egy programszerkesztő bizottságot alakítottak Sándor András vezetésével, melynek a közvetkező ülésre kellett elkészíteni az alapszervezet írott programját.⁶³ A szervezeti bizonytalanság okát Sándor egyfelől bázisdemokratikus alapelvekkel, másfelől a tagság egymás közti kapcsolatrendszerének kialakulatlanságával magyarázta, s kiemelte: a tagság abban állapodott meg, hogy mindig az adott napirendhez legjobban értőknek kell meghatározni az alapszervezet irányvonalát.⁶⁴ Egy héttel később, november 23-án aztán Sándor András saját, előzetes programtervezetét bemutatta tartótisztjének – hamarabb mint bármelyik MDF-es társának. „*A tmb. a találkozó során átadott egy téma-tervezetet melyet az egri MDF szervezet további működése során kíván napirendre tűzni*.”⁶⁵

Az MDF megalakulása azonban nem járt együtt a protoszervezetek megszűnésével, ráadásul új ellenzéki-félellenzéki csoportosulások is alakultak ez idő tájt Egerben. Például november elején éppen Sándor András adott elő az RZsKE-ben az „56-os eseményekről”⁶⁶ – vagyis az átmenet egyik leginkább szimbolikus kérdéséről. „*A pártbizottság részéről kifogás nem merült fel, az előadás tényyszerű, reális volt*” – sietett leszögezni jelentésében Sándor.⁶⁷ November 22-én közgyűlést is tartott az RZsKE is, melynek kapcsán Sándor újfent regisztrálta, hogy az egyesület tagjainak többségét a főiskola történelem-népművelés szakos hallgatói adják, de már olyan helyben ismert és idősebb személyek is bekapcsolódtak, mint például Nagy Sándor tanszékvezető főiskolai tanár,

61 Uo.

62 Uo. 295.

63 Az első intéző bizottság tagjai az Arany Oroszlán-beli megalakuláskor: Sándor András, Szabó Pál, Kovács Endre, dr. Offenbacher Géza, dr. Herczeg László, Benedekffy Vilmos, Patkó József, Dósa László és Borhy Imre voltak. Diktatúrából a demokráciába i. m. 115.

64 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 296.

65 Uo. 297.

66 Uo. 296. A jelentésben értelemszerűen még így szerepel, nyilván egy állambiztonságnak szóló jelentésben – még 1988-ban is – nem volt ildomos forradalomnak, szabadságharcnak – de még (nép)felkelésnek sem, hiszen Pozsgay 1989. januári rádiónyilatkozata előtt járunk – nevezni 1956-ot.

67 Uo.

Remenyik-kutató; Vanapai János nyugalmazott muzeológus, vagy éppen Mikolai Vince római katolikus pap.⁶⁸

Szintén novemberi eseményként rögzítik az akták az Új Márciusi Front egri szervezetének megalakulását. Noha az ÚMF a párt egyik közismert reformszárnyának számított, így is merésznek és különösnek tűnik, hogy az alakuló ülésen Pákh Tibor, egykori 56-os elítélt és közismert aktivista tartott előadást 56-ról, és arról, hogy „az oroszok fizessék meg adósságaikat és rehabilitálják Mindszentyt”.⁶⁹ Sándor András természetesen elhatárolódott Pákh kijelentéseitől, és arról is beszámolt, hogy ezen az ülésen beszélt Szokolay Károly főiskolai tanárral, „aki fordítja és terjeszti Ion Pacepa, a román titkosszolgálat emigráns vezetőjének emlékiratait”, mellyel kapcsolatban Sándor újfent rosszallását fejezte ki.⁷⁰ Úgy tűnik azonban, hogy magát az ÚMF-et, és az „56-os események” hivatalos, párt általi rehabilitálását maga is támogatta – és ezt értésére is adta az állambiztonság embereinek. Mint írta, a frontban „a párt legprogresszívebb elemei vannak”, akiknek a körében elemi követelésként merült fel „az 56-osok teljes körű, politikai rehabilitációjának igénye”.⁷¹ Mindezek mellett az egri Fidesz 1988. november 14-i megalakulására is kitérnek a jelentések. A HNF városi székházában lezajlott eseményről Sándor meglehetősen rosszindulattal számolt be: „komolytalannak tűnik”, az „ifjúsági programok és koncertek szervezésén kívül nincs témájuk”.⁷²

Látható tehát, hogy az „egri rendszerváltoztatás” 1988 novemberében átlépett a „zajos erjedés” szakaszába, és az új szervezeteken volt a sor, hogy világos és konkrét követelésekkel, igényekkel lépjenek a helyi közélet színpadára.

Program és polarizáció: a második ülés

Az egri MDF megalakulását követő hónapok képezik azt az időszakot, melyben Sándor András sajátos helyzete élesen rávilágít az átmenet jellegzetes struktúrára az adott lokalitásban. A programszerkesztő bizottság vezetőjeként alapvető ráhatása volt a helyi MDF-követelések megfogalmazására (és megszürése); „népfrontos” álláspontja megosztotta, polarizálta a fórum helyi tagságát; „titkos megbízotti” munkája pedig bemutatja azt, miként hatolt be az állambiztonság az átmenetben létrejött ellenzéki, félellenzéki szervezetekbe.⁷³

A november 16-i alakuló ülést követően – mint az előzőekben jeleztem – programszerkesztő bizottságot választottak, amelynek december 1-re

68 Uo.

69 Uo. 286.

70 Uo.

71 Uo.

72 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 294.

73 Más kérdés, hogy ez a titkosszolgálati jelenlét, és az ebből fakadó információ többlet valójában nem került hasznosításra – ekkor már nem következtek belőle titkosszolgálati akciók.

kellett elkészítenie egy vitairatot, melyet a tagság elé kellett bocsájtani az Arany Oroszlánban tartandó újabb ülés keretein belül. Valójában a programtervezetet egyedül Sándor András készítette el, melyet először tartóbizottságához juttatott el, a programszerkesztő bizottságban lévő társainak csak a vitát megelőző napon. (Maga a nyilatkozattervezet, de a későbbi végleges proklamáció sem maradt fenn egészében, sem Sándor András munkadossziájában, sem a helyi sajtóban, így arra csak a programvita leírásából következtethetünk.) Mint december 13-án kelt, saját kezűleg gépelt, közel ötoldalas – választékos szókincséről, szépírói vénájáról és az állambiztonsági munka által (is) kialakított skizoid nyelvi reflexekről tanúskodó – beszámolójában megfogalmazta: „*Informátorom [sic!] belépett az MDF Egerben megalakuló csoportjába és az eddig történekről bőséges tájékoztatást adott. Ez a csoport, bár összesen egy olyan 40-50-es keretben mozog, máris kétfelé hasadóban van. Az elbeszélésből úgy látszik, hogy a csoportot az – úgy mondhatnánk – »mérsékeltek« kezdtek megalakítani, élükön Sándor Andrással, aki, mint hír szerint Fekete Gyula jó barátja, most színre lépett és megpróbál újra politikai szerephez jutni. A mérsékeltek másik figurája Szabó Pál, akit évekkkel ezelőtt az Ifjúsági Házból bocsátottak el, azóta volt a Népújságnál, most állítólag nincs munkahelye.*”⁷⁴ Ezen kívül még név szerint említette Herczeg Lászlót, az egri kórház fiatal orvosát, valamint Csóka Jánost és Mogyorósi Zsoltot, az RZsKE fiatal szervezőit.

Sándor a programnyilatkozat és a szervezet jövőbeli helyzete kapcsán két, ellentétes csoportot mutatott be, melyek közül nyilván azt – azaz a „mérsékelteket” szárnyat – exponálta jobban, melynek ő volt az egyik szellemi vezetője. „*Az informátor szerint ezek be akarnak illeszkedni egy pluralisztikus rendszerbe, amelyben nem vitatják az MSZMP vezető szerepét. Ez látszik abból a programnyilatkozatból is, amit lényegében Sándor András szerkesztett. Ez a nyilatkozat még ellenzékinék sem nevezhető. No most [sic!] ez Sándor Andrászt gyanússá tette a kemény vonal hívei előtt.*”⁷⁵ A „kemény vonal” vezetője Sándor szövegében dr. Kamrás Iván törvényszéki bíró, „*aki az azonnali párttá alakulást szorgalmazta, és egyedül szavazott a programnyilatkozat ellen. [...] Az informátor szerint ennek ellenére a legjobb barátságban együtt távoztak Sándor Andrással, úgyhogy lehet, hogy megosztják a szerepeket.*”⁷⁶ (Nem világos, hogy az utolsó néhány szóval Sándor egy valós manipulációról ír, vagy Kamrást akarta jobb színben feltüntetni az állambiztonság emberei előtt.) A helyi szervezet radikálisai kapcsán még hozzáfűzte: „*A kemény vonal másik szóvivője egy építőipari brigádvezető a tanácsi építőtől, az informátornak nem sikerült megtudnia a nevét, de ígéri, hogy majd megtudja.*”⁷⁷

74 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 298.

75 Uo. 299.

76 Uo.

77 Uo. Kiemelés tőlem – P. P. Az efféle szavak már-már abszurd módon világítanak rá az ügynöki szövegek tartalmi és nyelvi elemzésének mikrostrukturáira: a jelentés írója itt vajon kinek, miért és hogyan akart megfelelni? Saját eminensségének illetően bizonygatása alighanem korlátozottan tudott csak célba érni – legfeljebb tartóbizottsje dicsérhette meg.

Mindenesetre az biztos, hogy „*nagy vita volt: többen követelték, hogy az általános követeléseket, mint többpártrendszer, külpolitikai követelések, munkásőrség felosztatása, vegyék be a nyilatkozatba, de Sándor András jobban bírta szusszal és meggyőző erővel, úgyhogy a kemény vonalnak ez nem sikerült. Végül annál a pontnál került sor szavazásra, amely cigánytanácsot akart Egerben, vagyis a cigánykérdésnek a cigányokkal együtt való megoldását.*”⁷⁸ Ebben a kérdésben 14 igen, 12 nem és egy tartózkodó szavazatot kapott Sándor „cigánytanács” javaslata, így azt végül elfogadták.⁷⁹ A „kemény vonal” továbbá tiltakozott még a Sándor javaslatában lévő más pontok ellen is, mint például az üresen álló tanácsi lakások szociális hasznosítása, a népismeret iskolai tanítása vagy éppen a Népfronttal és az MSZMP-vel való partnerség ellen.⁸⁰ Valószínűleg a vita annál árnyaltabb volt ezen kérdéseket illetően, mint azt Sándor András leírta, egy azonban bizonyos: a „kemény vonal” fel kívánta venni a többpártrendszer azonnali bevezetésének követelését a programpontok közé.⁸¹ Ennek kapcsán Sándor minden kertelés nélkül leírhatta talán legfontosabb mondatát: „*Ebből kitűnik, hogy a kemény vonal – egyszerűen polgári vonal, amely a rendszer teljes elutasítását akarja, és direkt támadó taktikára rendezkedik be. Sándor Andrásnak arra az érvére, hogy az MDF országos elnöksége leszögezte, hogy egyelőre nincs szó párttá alakulásról, egy Lapszic, vagy Lapszitt nevű (az informátor nem emlékszik jól, mert nem akart jegyezni) [sic!] többek helyeslése mellett azt mondta, hogy szembe kell helyezkedni az országos elnökséggel és miért ne lehetne kezdeményezés alulról. Végül ebben a kérdésben is sikerült Sándor Andrásnak 2-3 emberrel többet maga mellé állítania*”⁸², így a többpártrendszer követelése nem került be a hivatalos programba. Sőt, a végleges nyilatkozatra „*olyan rosszízű megjegyzés is elhangzott, hogy ez akár egy MSZMP pártszervezet programja is lehetne.*”⁸³ Végül mégis a programtervezet közel egyhangú elfogadásáról számolt be Sándor András, amelyre azért kerülhetett sor, mer ő maga és „*dr. Offenbacher ügyesen manipulált*” ennek érdekében.⁸⁴ Olybá tűnik a leírásból, hogy a Sándor által készített vitairaton alig változtattak, lényegi adalék csak annyi volt, hogy Szabó Pál javaslatára kiegészítették az MDF 1987. szeptemberi alapítólevelével – ez azonban az elfogadott nyilatkozat hangvételén alig módosított.⁸⁵ Az elkészült dokumentumot

78 Uo. 300.

79 Ha helyesek a leírt szavazatszámok, az egri MDF második ülésén 27 fő vett részt, amely ellentétben áll a korábban emlegetett 40–50 fős nagyságrenddel.

80 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 300.

81 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 300.

82 Uo.

83 Uo.

84 Uo.

85 A lakitelki nyilatkozat sem tartalmazott az átmenet radikális irányultságára vonatkozó mondatokat. Ld.: Lakitelek 1987. A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek, 1987. szeptember 27. Szerk. Agócs Sándor – Midvigyev Endre. Budapest-Lakitelek 1991. 177–179. Egyébként az 1987-es találkozáson – természetesen – Sándor András is részt vett, és tapasztalatairól az állambiztonságnak is beszámolt.

eljuttatták az országos és megyei MDF vezetőihez – és Sándor András december 9-én kelt jelentéséhez is csatolta.⁸⁶

Mindezek fényében Sándor értékelte az MDF megyei helyzetét is. A fórum november 26-án, Gyöngyösön zajló megyei gyűléséről – mely párhuzamosan zajlott az MSZMP megyei pártértekezletével – szólva is hangsúlyozta az MDF-ben markánsan megjelenő két irányzatot, és azok sajátosságait, megjegyezve, hogy *„Gyöngyösön barátságosabb a viszony a pártbizottság és az MDF között, mint Egerben, de az is igaz, hogy Gyöngyösön érettebb és megfontoltabb emberek vezetik az MDF-et, idősebbek, mérsékeltebbek, tapasztaltabbak”*.⁸⁷ A megyei gyűlés – az országos elnökség intenciójára – szavazott a párttá alakulás kérdéséről, melyben kiegyensúlyozottak voltak az erőviszonyok az azt támogatók, illetve ellenzők között. Végül a sokadik szavazási kör után a 'nem'-ek kerültek többségbe – a látványos belső megosztottság miatt pedig a megyei gyűlés az elvi nyilatkozat kiadását is elhalasztotta következő ülésére, december 10-re.⁸⁸

Sándor András ekképpen jellemezte az újonnan megalakult szervezet helyzetét, és néhány tagját az 1988-as év végén: *„Az informátor szerint az MDF itt, a megyében és Egerben is kétfelé megy. Legalább kétfelé. A mérsékeltek sem teljesen egyivásúak, Sándor András például olyan, mint egy félig nacionalista, félig marxista mozgalom öreg csatalova,*⁸⁹ *Herczeg László dr. pedig egy politizálás-ellenes technokrata. Szabó Pál idealista, aki csodálkozik, hogy ezzel nem megy semmire. A kemények viszont nem valók a Magyar Demokrata Fórumba, ha az országos elnökség vonalát vesszük alapul.”*⁹⁰ Ilyen körülmények között, efféle véleményekkel érkezett el a fórum – helyben és országosan is – az új esztendőhöz.

Epilógus

Sándor András, mint a BM III/III. főosztályának titkos megbízottja, tevékenységét 1989 elején beszüntette: utolsó jelentése március eleji keltezésű, munkadossziéját május 23-án lezárták.⁹¹ 1989 első néhány hónapja azonban éppen az az időszak, amikor az MDF országosan is, helyben is „színt vallott” az átmenetben elfoglalt helyét illetően – s így erről a folyamatról még Sándor is tudott közölni néhány elszórt információt.

Mind a jelentésekben, mind a helyi sajtóban sorsfordító eseménynek látszik az egeri MDF által 1989. január 14-én, a Neumann Gimnáziumba szervezett ún. „uszodafórum”. Mint emlékezhetünk, az uszoda problémája már a novemberi

86 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 301.

87 Uo. 302.

88 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 302.

89 Kiemelés tőlem – P. P.

90 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 302.

91 310. Vö. Szőnyi T.: Titkos írás 2... i. m. 1016.

alakuló ülésen is az elsők között merült fel: nem túlzás azt állítani, hogy az 1980-as évtized legfontosabb helyi ügye volt egy új és fedett létesítmény megépítése, valamint a régi, téli időszakokban csak rendkívüli kényelmetlenségek árán használható uszoda sorsa.⁹² Ezért, érzékelve a nagyon is valóságos társadalmi nyomást – Herczeg László, a „*politizálás ellenes technokrata*” javaslatára – az MDF a városi tanács szakértőinek meghívásával egy nyilvános fórumot rendezett, s ezzel a gyakorlatban is belépett a városi közéletbe.⁹³ A lakosságnak – az addigaktól eltérően – végre közvetlenül is volt módja információt szerezni az ügyről, sőt, az áldatlan állapotok felett érzett düh is munkálhatott egyesekben, hiszen – a szervezők számára is meglepő módon – több, mint száz érdeklődő jelent meg az eseményen. A tanács „szakértői” azonban – akiket nyilván készületlenül ért az efféle transzparencia – csak közhelyeket, üres lózungokat tudtak mondani, amit viszont nem fogadtak osztatlan lelkesedéssel az egriek: feszült, kiabálásoktól sem mentes párbeszédbe és hatalomellenes kirohanásokba torkollott a lakossági fórum.⁹⁴ A lakossági reakciókon nemcsak a tanács és a párt emberei, de az egri MDF-esek is megütköztek: legkésőbb itt vált világossá mindannyiuk számára, hogy ha szánnak még politikai jövőt szervezetüknek a hevesi megyeszékhelyen, fel kell adniuk társutas – „*sem nem ellenzéki, sem nem kormánypárti*” – álláspontjukat, és – ha nem is a legeléesebb szögben, de – a fennálló renddel szemben kell magukat pozicionálni.

Ezzel párhuzamosan az országos politika szintjén is hasonló jellegű folyamatok zajlottak le: januártól kezdve folyt az ellenzéki szervezetek közös március 15-i megemlékezésének előkészítése, melyben az MDF is részt vett; a forradalom emléknapján tehát – minden politikai és sajtónyomás ellenére – nem az MSZMP, a kormány és HNF múzeumkerti rendezvényén vett részt, hanem a többi „alternatív” szervezettel együtt a rendszerváltoztatás folyamatának egyik legnagyobb hatású tömegrendezvényének szervezője volt.⁹⁵

Fejet hajtva a helyi és országos tendenciák előtt, az egri MDF is a többi ellenzéki szervezettel együtt ünnepelt március 15-én.⁹⁶ Noha Sándor András rosszallását fejezte ki ezt illetően, minden bizonnyal ő is belátta, hogy politikai értelemben nincs más lehetősége a fórumnak.⁹⁷ Sőt, annak ellenére, hogy nem különösebben rokonszenvezett a Fidesszel, utolsó jelentésében – rá jellemző módon, az ügynöki munkát egyfajta tanácsadásként tekintve – arról győzködte tartótisztjét, és rajta keresztül Molnár István egri HNF-titkárt, hogy nem volna

92 Eger, mint ismeretes, ekkor már évtizedek óta a vízisportok városa volt, s több száz fiatal látogatta az uszodát a szabadidő-, és utánpótlássport keretein belül, ekkor már valóban rendkívül rossz körülmények között.

93 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 303.

94 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 304. Az esetről – modoroskodó hangnemben, a feszültséget bagatellizálva – a Népújság is beszámolt: Fórum az uszodáról. Népújság, 1989. január 16. 6.

95 Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 300–301.

96 Előkészületek március 15-re. Népújság, 1989. március 2. 4.

97 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 305.

szerencsés egy kisebb félreértés miatt megvonni a Fidesz helyi szervezetétől a HNF városi bizottsága nagytermének – korábban már megígért – használati jogát.⁹⁸

Az átmenet helyi történetében az MDF a későbbiekben is exponálta magát: az 1990-es országgyűlési választásokon ők adták az egri körzet képviselőjét, Szarvas Bélát – aki egyébként szintén része volt a BM III/III. hálózatának.⁹⁹ Az önkormányzati választásokon azonban az akkor ellenzéki SZDSZ főlényes sikert aratott, ezzel pedig a helyi MDF politikai mozgástere – egyszer, s mindenkorra – leszűkült. Sándor András 1990 júliusában még a helyi MDF-csoport vezetőségi tagja, de egodokumentumainak tanúsága szerint még abban az évben kilépett a pártból.¹⁰⁰ Nincs nyoma annak, hogy akár az „egri rendszerváltoztatásban” játszott, állambiztonsági munkájából fakadó ellentmondásos szerepére valaha is reflektált volna.

Felhasznált szakirodalom és források

- Agócs Sándor – Midvigyev Endre (szerk.): *Lakitelek 1987. A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek, 1987. szeptember 27. Budapest–Lakitelek, 1991.*
- Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) vonatkozó fondjai
- Bartha Ákos: *Populizmus, népiség, modernizáció. Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből. Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések. Budapest, 2017.*
- Czike László: *Sándor András, a szabadgondolkodó. Emlékezés az íróra, esszéekben. Budapest, 2006.*
- Egri Dohánygyár, 1983. XII. évfolyam, 6. szám, június.
- Egri Dohánygyár, 1983. XII. évfolyam, 8. szám, augusztus.
- Egri Újság, 1989. XXXI. évfolyam, 131. szám, június 9.
- Hegedűs Zoltán (szerk.): *Eger üdve a legfőbb törvény. Az egri rendszerváltoztatás története. Interjúkötet. Eger, 2019.*
- Interjú Tarnóczy Tiborral, az Egri Dohánygyár egykori műszaki főosztályvezetőjével. (Az adatfelvétel időpontja 2019. október 12., az interjú időtartama 50' 20")
- Kovács Ernő (szerk.): *Diktatúrából a demokráciába. A politikai rendszerváltozás Heves megyében. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXII. Eger, 1994.*
- Népszabadság, 1958. XVI. évfolyam, 57. szám, március 8.
- Népújság. Az MSZMP Heves Megyei Bizottságának Lapja, 1989. XL. évfolyam, 13. szám, január 16.

98 Uo., 306.

99 *Ungváry Krisztián: A szembenézés hiánya – Felelősségre vonás, iratnyilvánosság és átvilágítás Magyarországon 1990–2017. Bp. 2017. 126–129.*

100 *Diktatúrából demokráciába i. m. 116. Vö. Sándor A.: A történelem i. m. 184–188.*

- Népújság. Az MSZMP Heves Megyei Bizottságának Lapja, 1989. XL. évfolyam, 52. szám, március 2.
- Népújság. Az MSZMP Heves Megyei Bizottságának Lapja, 1989. XL. évfolyam, 129. szám, június 3.
- Népújság. Az MSZMP Heves Megyei Bizottságának Lapja, 1989. XL. évfolyam, 135. szám, június 10.
- Népújság. Az MSZMP Heves Megyei Bizottságának Lapja, 1989. XL. évfolyam, 136. szám, június 12.
- Népújság. Az MSZMP Heves Megyei Bizottságának Lapja, 1989. XL. évfolyam, 141. szám, június 17.
- Papp István: A magyar népi mozgalom története 1920–1990. Budapest, 2012.
- Papp István: A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetségek gondozása, vagy tudatos elitnevelési kísérlet. Politikatörténeti Füzetek XXVI. Budapest, 2008.
- Rainer M. János: Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989. Budapest, 2008.
- Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990. Budapest, 2006.
- Sándor András: A történelem elmezavara (Látletek, 1987–1996). Budapest, 1997.
- Sándor András: Sztálinváros. Budapest, 1951.
- Standeisky Éva: Egy literátus ügynökről. In: Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés. Szerk. Horváth Sándor. Budapest, 2014. 319–355.
- Szabad Nép, 1952. X. évfolyam, 196. szám, augusztus 20.
- Szabad Nép, 1952. X. évfolyam, 228. szám, szeptember 21.
- Szabad Nép, 1954. XII. évfolyam, 1. szám, január 1.
- Szőnyi Tamás: Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990. 1. kötet. Budapest, 2012.
- Szőnyi Tamás: Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990. 2. kötet. Budapest, 2012.
- Takács Tibor: Az ügynökhálózat társadalomtörténeti kutatása. In: Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés. Szerk. Horváth Sándor. Budapest, 2014. 107–128.
- Ungváry Krisztián: A szembenézés hiánya. Felelősségre vonás, iratnyilvánosság és átvilágítás Magyarországon 1990–2017. Budapest, 2017.

Mellékletek

1. kép: Rákosi Mátyás átveszi Sándor Andrástól a Sztálinváros-monográfia tiszteletpéldányát. (Forrás: Népújság 1989. június 2.)

2. kép: Sándor András idősebb korában (Forrás: Czike László: Sándor András, a szabadgondolkodó. Emlékezés az íróra, esszéekben. Budapest, 2006.)

3. kép: az ellenzék március 15-i tüntetése Egerben, a Dobó téren
(A képért köszönet Molnár Dávidnak.)

4. kép: Sándor András sírja és kopjafája Egerben, anyósa, apósa és felesége mellett, a Hatvani temetőben (Saját fénykép)

PÉTERFFY GERGELY

VASÚT ÉS VASUTASOK A BORSODI IPARVIDÉKEN A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN A MÁV MISKOLCI ÜZLETVEZETŐSÉG TÖRTÉNETE 1944–1948*

Tanulmányunk célja vázlatosan bemutatni a Magyar Államvasutak Miskolci Üzletvezetőségének II. világháborút követő újjáépítési időszakát. Korábban már bemutattuk a Pécsi Üzletvezetőség 1944–1948 közötti történetét, igaz, akkor kevesebb üzemviteli forrás állt rendelkezésre.¹ Ennek fényében lehet érdekes, hogy az ország két ellenkező végén lévő üzletvezetőség a sok hasonlóság és legalább annyi eltérés mellett hogyan szervezte újjá önmagát. A MÁV vonal-hálózatát hat üzletvezetőség között osztották fel, ezek látták el a középszintű vezetést.² A vasúthálózat nagysága alapján ugyan a miskolci volt a legkisebb, ám a gazdasági életben jelentős szerepet játszó borsodi szénmedence és a ráépülő iparvidék miatt kulcsfontosságú volt vasútvonalainak mielőbbi újrainyitása a helyreállítás és a jóvátétel terhei alatt görnyedő ország számára. Annál is inkább, mert a nagyjából 8000 km-es országos vasúthálózatból 724 km-t irányító Miskolci Üzletvezetőség súlyos veszteségeket szenvedett el mind pályalétesítményekben, mind járművekben, mind a kiszolgáló infrastruktúrákban. Az üzletvezetőség a Zagyva és a Tisza folyók, valamint az országhatár által közrefogott terület vasúthálózatának irányításáért felelt.³

Tanulmányunk alapvetően a MÁV Igazgatóság részére havonta készített üzletvezetőségi jelentéseket, illetve az ezekből összeállított havi üzemgazdasági jelentéseket dolgozza fel. Minden üzletvezetőség a hónap utolsó dekádjában elkészítette részletes jelentését, amiben az egyes szolgálati ágak szerint számolt be az elmúlt hónap fejleményeiről. Részben ezekből készültek el azok a műszaki-gazdasági jelentések is, amelyek már szigorúan csak az üzemvitelre fókuszáltak, és amit a következő hónap első felében megtartott Igazgatósági, illetve Üzletigazgatói értekezleteken röviden szóban bemutattak és megvitatnak.

* A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

1 Péterffy Gergely: A Dél-Dunántúl vasúti közlekedése a II. világháború után. In: Mozaikok a 18–20. századi magyar és egyetemes történelemből. Szerk. Ballabás Dániel. Eger 2017. 181–204.

2 A MÁV hat üzletvezetőségének székhelyei az 1945. tavaszi át(vissza)szervezések után Budapesten, Miskolcon, Debrecenben, Szegeden, Pécsen és Szombathelyen voltak.

3 A Hatvan–Salgótarján–Somoskőújfalu vasútvonal hol a budapesti, hol a miskolci üzletvezetőséghez tartozott, a vizsgált korszakban a Budapesti Üzletvezetőség alá tartozott.

Az üzletvezetőségi jelentések azonban nemcsak az adott vasúthálózat infrastruktúrájáról számolnak be, hanem értékes információkat nyújtanak egy-egy régióban zajló gazdasági és társadalmi folyamatokról, mint például a mezőgazdasági terményszerkezet átalakulása,⁴ járványok lezajlása, vagy éppen a helyi társadalmi és politikai feszültségek.⁵

A MÁV központi iktatású iratai, valamint a közlekedésügyi tárca dokumentumai nélkül nem kapnánk teljes képet a Miskolci Üzletvezetőségről, ahogy a visszaemlékezések és újságok is fontos adalékokat tartalmaznak. A személyforgalom fejlődésénél a korabeli menetrendek nyújtanak támpontot, nem feledkezve meg arról, hogy a hétköznapok valósága gyakran felülírta a menetrendet, így a menetidő- és utazási sebesség-számítások és összehasonlítások nem tekinthetők abszolút értékeknek, de jó indikátorai a személyforgalomban történt változásoknak.

Legfontosabb vasútvonalnak a Budapest–Miskolc–Sátoraljaújhely nemzetközi fővonal számított, nemcsak a főváros és a borsodi iparvidék összekötése miatt, hanem mert a jóvátételi szállítások, valamint a szovjet katonai forgalom jelentős része is – különösen amikor a helyreállított záhonyi Tisza-hidat elvitte az árvíz 1946 tavaszán – ezen a vonalon zajlott. Érthető módon igyekeztek mielőbb visszaépíteni ezért Budapest és Miskolc között mindkét vágányt, ez végül 1948 őszére sikerült.⁶ Szintén komoly feladat hárult a hegyvidék és az Alföld találkozásánál futó fővonalból kiágazó Miskolc–Bánréve–Ózd és a Füzesabony–Debrecen vasútvonalakra. Előbbi a borsodi iparvidéket kapcsolta be az országos vérkeringésbe, utóbbi pedig az alföldi mezőgazdasági termények és termékek hozzáférését biztosította. Jóllehet a füzesabony–debreceni vonal helyi érdekű vasút volt, a harcok után gyorsan helyreállított tiszafüredi vasúti híd emelte a vicinális jelentőségét és forgalmát, hiszen a környező vasúti Tisza-hidak – mint a tokaji vagy a tiszalöki – helyreállítása csak a vizsgált időszak után fejeződött be. Országos szinten kevésbé fontos vonalnak számított még a Kisterenye és Kál–Kápolna közötti vicinális, ami a salgótarjáni és miskolci fővonalakat kötötte össze, kiszolgálva a Mátra és a Bükk erdészeteit, valamint a recski réz- és színesfémbányát. Hasonló szereppel bírt az Eger–Putnok mellékvonal, amelyen az egercsehi szénbánya, a bélapátfalvi cementgyár és mészkőbánya, valamint a szilvásváradai erdészet termékeit szállították. Itt kell megemlíteni a Barcika–Ormosbánya és a Boldva-völgyi vicinálisokat is, amelyek a környék szénbányáit, illetve a rudabányai vasércbányát – az ország egyetlen vasércbányáját – szolgálták ki. A miskolci fővonalból délre kiágazó mellékvonalakon elsősorban agrártermékeket fuvaroztak, illetve cukorrépat a hatvani,

4 Péterffy G.: A Dél-Dunántúl vasúti közlekedése... i. m. 195.

5 Lásd például Gosztonyi Béla debreceni és Cserta László szegedi üzletigazgatók beszámolóit az üzletvezetőségük területén történt vasutasok elleni „népítéletekről” az 1946. március 11-i üzletigazgatói előértekezleten. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) Z 1523. f. 67. cs.

6 Ludason ünnepélyes keretek között átadták a Hatvan–Miskolc II. vágány utolsó helyreállított szakaszát. Észak-Magyarország, 1948. október 5. 5.

selypi és szerencsi cukorgyárakba, valamint dohányt az egri és sátoraljaújhelyi dohánygyárakba. Idesorolható a Miskolc–Hidasnémeti másodrangú fővonal – amelyen a háború előtt a kassai vonatok is közlekedtek, de a vizsgált időszakban csak helyi személyforgalom bonyolódott le – valamint a Zemplén nyugati peremén vezető Szerencs–Hidasnémeti vicinális, amelyen a tállyai kőbánya kivételével szintén csak mezőgazdasági terményeket szállítottak.

Háborús károk

Az üzletvezetőség vasúti infrastruktúráját ért károk nagyobb részét a visszavonuló németek által elkövetett rombolások és elhurcolások tették ki. Természetesen a harci cselekmények is jelentős veszteséget okoztak az infrastruktúrában. Nagyobb angolszász légitámadás csak a miskolci rendező pályaudvart és a fűtőházakat érte 1944. június 2-án és augusztus 28-án, amelyek során gyakorlatilag megsemmisült a csapatszállítások szempontjából (is) létfontosságú rendező pályaudvar és a vontatási létesítmények.⁷ Itt említendő a Budapesti Üzletvezetőséghez tartozó hatvani pályaudvar 1944. szeptember 20-i amerikai bombázása is, ami szintén súlyosan csökkentette a miskolci fővonal kapacitását – hosszú évekig. Az okozott károkat először 1945 tavaszán, majd nyarán foglalta össze az üzletvezetőség, bár ekkor még nem álltak rendelkezésre a pontos adatok.⁸ Az alaposabb összefoglaló jelentés a károkról 1947 tavaszán készült el. A MÁV Igazgatósága ekkor határozta el, hogy a szokásos igazgatósági és üzletigazgatói értekezleteket az egyes üzletvezetőségeken fogják tartani, módot adva helyzetük alaposabb megismerésére, illetve a helyi politikai és közigazgatási vezetők kívánságainak meghallgatására, valamint a helyi kamarák és nagyobb vállalatok képviselőivel való tárgyalásra. 1947. május 12–13-án a Miskolci Üzletvezetőség látta vendégül az Államvasutak vezetőségét.⁹

Az üzletvezetőség kezelte vasúthálózat a Felvidék és Kárpátalja visszacsatolásával 1524 km-re nőtt, majd a trianoni határok visszaállítása után 724 km-re csökkent. Ráadásul ennek is számottevő része járhatatlanná vált a német rombolások miatt. Az eger–putnoki vonal mindhárom alagútját berobbantották, a Kisterenye–Kál–Kápolna vonal középső részét pedig egy speciális ekeszerű – úgynevezett farkasfog – szerkezettel „szántották fel”, középen kettévágvá a talpfákat. Számos helyen felrobbantották a hidakat, vagy egyszerűen néhány sínmezőt aknáztak alá. A fel nem robbant aknák hatástalanításáig nem indulhattott meg a helyreállítás, amit először az orosz, majd a demokratikus honvédség

7 Mohay László – Bory Endre – Fojtán István: A miskolci fűtőház története. Budapest 2003. 84–86.

8 MÁV Szolgáltató Központ. Archívum. (továbbiakban: MÁV Arch.) BG. 1. d. Miskolci Üzletvezetőség jelentése a front átvonulása óta eltelt időszakról, 1945. július 22. (Továbbiakban: Miskolci Üzletvezetőség beszámolója, 1945. július 22.)

9 MNL OL Z 1523. 68. cs. 1947. május 12-i értekeztet Borsod vármegye érdekképviselői szerveivel, és a május 13-i igazgatósági és üzletigazgatói értekezletek jegyzőkönyvei.

megszervezésével a magyar utászalakulatok végeztek. Nem minden robbanószert sikerült eltávolítani, előfordult, hogy csak évekkel a háború után derült ki egy-egy vágány vagy váltó aláaknázottsága! Edelény állomáson 1950 nyarán egy hétköznapi váltójavítás során derült fény rá, hogy a szerkezetet aláaknázták a visszavonuló németek, de valamiért nem lépett működésbe. Mivel a váltószerkezet nem volt sem fekszing-, sem irányhibás, ezért évekig nem végeztek szabályozást, így több mint öt évig haladtak át rajta a vonatok.¹⁰ A térségbeli súlyos német pusztítás magyarázata – különösen az, hogy nem kizárólag fővonalak, hanem összekötő, észak-déli irányú mellékvonalak is áldozatul estek a visszavonulók rombolásának – a délről gyorsan előretörő szovjet hadsereg miatt katlanba szorulás veszélyének kitett Északkelet-Alföldön harcoló magyar és német csapatok visszavonulásának biztosítása volt. A kettős vágányú pályák nagyjából fele vált használhatatlanná, a megmaradt második vágányok 10%-át pedig más vonalakon történő pótlás érdekében szedték fel. Egy másik adat a rombolások mértékére: a régió számára kulcsfontosságú hatvani vasútállomás vágányzatának 95%-a, magasépítményeinek 90%-a semmisült meg 1944 őszén, a borsodi megyeszékhelyen ugyanezek a számok 95 és 70% voltak. 1945 nyarára sikerült a vágányok és váltók 40%-át, az épületek valamivel kevesebb felét úgy-ahogy használhatóvá tenni.¹¹

Ezenfelül 258 db átereszt és híd semmisült meg, így a vasúti pályában és tartozékaiban összesen több mint 171 millió pengő kár keletkezett, amihez jött még 7 millió pengős anyag- és szerszámvesztés.¹² A biztosító- és hírközlő berendezéseknél, sorompóknál még ennél is súlyosabb kár esett, gyakorlatilag teljesen megsemmisültek. Az épületekben is tetemes rongálódás történt, 200 állomásépületből 9 teljesen megsemmisült, 92 pedig komolyabb mértékben rongálódott. 402 órházból 26 pusztult el, 228 lakóépületből pedig 22 vált a földdel egyenlővé, további 203 sérült meg.¹³ Ugyan a front előtt számos vasutas is elmenekült – egyesek csak szülőfalujukba, rokonokhoz, mások a kiűritési paranccsal Dunántúlra, vagy akár a Harmadik Birodalom területére – voltak, akik hadifogságba estek, vagy életüket veszítették a bombázások, a harcok során.¹⁴ Egy 1947-es kimutatás szerint a Miskolci Üzletvezetőség vasutasai közül 269-en tartózkodtak szovjet hadifogolytáborokban, ebből négyen tartalékos tisztként,

10 MNL OL XIX-H-1-aa-1. 2561. d. 132251/1963: Robbanóanyagok felfedezése Edelény állomáson.

11 MNL OL Z 1610. 561. d. 147/1945: Feljegyzések a sajtóértekezlet számára, 1945 júl. 26.

12 MÁV Arch. BG. 1. d. Miskolci Üzletvezetőség beszámolója, 1945. július 22. 11. A jelentésben szereplő pengő árfolyama nem ismert, de biztos hogy nem az 1938-as békeidős érték. Egyes számításoknál 1944. júniusi, máshol az aktuális árfolyamon tüntették fel az anyagi károkat.

13 MNL OL Z 1523. 68. cs. 1947. május 13-i üzletigazgatói értekezlet, Barta Aladár üzletigazgató beszámolója.

14 Néhányan viszont már a harcok után veszítették életüket, amikor nem aknamentesített területre léptek. Lásd: A MÁV Gépészeti szakszolgálatát vezették: Tölgyes Lajos és Varga Jenő. S. a. r. Mezei István. Budapest 2004. 45.

197-en besorozott honvédként, 68-an pedig polgári személyként estek fogságba. A miskolci műhelyből még további 34 alkalmazott került hadifogságba, közülük 14, mint polgári személy.¹⁵

A lakhatási gondok érzékenyen érintették a vasutasokat – nem csak a Miskolci Üzletvezetőség területén. *„Annál nagyobb és nehezebb elfoglaltságot okoz a lakáskérdés megoldása, tekintettel a menekült alkalmazottakra, a visszatért internáltakra és végül a rendelkezésre álló és lakható épületek csekély számára.”*¹⁶ A kibombázott vasutasok mellett internálásból és katonai szolgálatból hazatérők, valamint a Felvidékről kitoloncolt, elmenekült alkalmazottak elhelyezése szinte lehetetlen feladat elé állította az államvasutakat. *„A kiutasítások hasonlóképpen növelik az elkeseredést, ugyanis szlovákok 1938. óta a felvidékre települt összes vasutasokat, 24 órai időt adva nekik, kiutasították. [sic!] A kiutasítottak ingóságai elszállítására kocsit nem kaptak és így csak a legszükségesebbet tudták magukkal vinni. Különösen súlyos a helyzet Füleken, Losoncon és Rozsnyón szolgálatot teljesítő alkalmazottaknál, tekintettel arra, hogy az orosz parancsnokság rendelete folytán a miskolci üzletvezetőség csak Bánrévíg diszponál.”*¹⁷ Egy 1945. október 10-i kimutatás szerint 220 vasutast és családjukat toloncolták ki Felvidékről a csehszlovák hatóságok, közülük 108 az üzletvezetőség területén talált menedéket. Erdélyből és a Délvidékről további 9 vasutas érkezett.¹⁸ Ezenfelül a még használható épületek egy részét lefoglalták az orosz megszállók, a miskolci vasutasbérházakat és lakásokat csak 1946 decemberében kezdték el visszaadni.¹⁹

Hasonlóan súlyos kár érte a járműállományt és a kiszolgálólétesítményeket is. A miskolci két fűtőház gyakorlatilag teljesen elpusztult a vízvételző és szén-szerelő berendezésekkel együtt. A másik nyolc fűtőházból egyedül a jászapátit nem érte súlyosabb rongálás, a barcikai, bánrévei, egri, füzesabonyi, gyöngösi, sátoraljaújhelyi és szerencsi megsemmisült vagy használhatatlanná vált. 1945 nyarára ugyan minden állomási és fűtőházi vízállomást – ha szükségmegoldással is, mint például uradalmi lokomobil igénybevételével – sikerült működésképpé tenni, de a szényszereléshez fontos csillék, buktatók és daruk helyreállítása sokkal hosszabb időt vett igénybe, így egyes helyeken akár éveken át 40-50 kilogrammos kosarakkal kellett a mozdonyok széntartályait, szerkocsijait megtölteni buktatók vagy daruk hiányában. Szintén hosszú időbe telt a fűtőházi fordítóköröngök újjáépítése is, ami annál is inkább gondot okozott, mert számos robbantott járművet nem lehetett addig eltávolítani a sín-párról, amíg a fordítóköröngöket és váltókat helyre nem állították. A kiszolgáló

15 MNL OL XXIX-H-50. 27392/1948. sz. ügyirat 40607/1947. sz. irata: Szovjet hadifogságban lévő államvasúti alkalmazottak névjegyzékének felterjesztése, 1947. május 27.

16 MÁV Arch. BG. 1. d. Miskolci Üzletvezetőség beszámolója, 1945. július 22. 5.

17 MÁV Arch. BG. 1. d. Miskolci Üzletvezetőség beszámolója, 1945. július 22. 37.

18 MNL OL Z 1610. 486. d. Névjegyzékek a Csehszlovákiából, Jugoszláviából és Romániából ingóságai visszatartásával kiutasított vasutasokról, 1945. október 10.

19 MNL OL Z 1523. 68. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1946. december havi jelentése, 1947. január 6.

létesítmények mihamarabbi helyreállítása már csak azért is fontos volt, mert a töredékére csökkent mozdonyállag és az 1947 végéig folyamatosan fennálló szénhiány miatt létfontosságúnak számított vontató járművek minél gyorsabb és gazdaságosabb kiszolgálása. Az orosz megszállás előtt 402 mozdony üzemelt az üzletvezetőség fűtőházaiban, ebből 62 német (egy részük lengyel) és olasz tulajdonú volt, amihez jött még 24 motorkocsi. A háború magyarországi befejeződésekor összesen 53 üzemképes gőzmozdonyt számoltak össze az üzletvezetőség területén. Ennyit is csak azért, mert az orosz katonai irányítás román és zsákmányolt német eredetű mozdonyokat vezényelt a térségbe, hogy megindulhasson a katonai forgalom.²⁰ Miskolcon 39 gép üzemelt, ebből 18 román – részben magyar gyártású, az I. világháború után átadásra vagy elhurcolásra került! – 4 német, 2 vasgyári és csak 15 volt államvasúti mozdony. Sátoraljaújhelyen a 9 mozdonyból 8, Egerben mindkét lokomotív a román államvasutakhoz tartozott. Bánrévén csak a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű ózdi telepének két iparmozdonyát tudták üzemeltetni. Összesen 256 mozdonyt, 335 személy- és 68 poggyászkocsit, valamint 384 teherkocsit írtak fel a kárlistára. A szakemberek több mint fele is hiányzott, a vontatási szolgálat 9 fűtőházában 1944 szeptemberében 2606-an dolgoztak, 1945 áprilisában már csak 1153-an.²¹

A szénbányák orosz parancsnokság alá kerültek, ami miatt – figyelembe véve a bányák lecsökkent kapacitása, a hadsereg igényei és az általános helyzet közötti ellentmondást – a vasút még a gyenge minőségű borsodi szénből sem jutott elegendő mennyiséghez. *„A fűtőházak szene főleg borsodi szén. Az orosz uralom óta minden egyes szénbánya élén egy biztos van. Az összes széntermelés fölötti diszponálás joga a Sajószentpéteren székelő elosztó bányakapitányság hatáskörébe tartozik, amely legtöbbször, sajnos hozzá nem értéssel intézi az ügyeket. Így a MÁV-nak ismételt kérelem dacára főleg por szenet küld darabos szén helyett, amit nem tudnak használni és kénytelenek átadni a Diósgyőri-vasgyárnak. Egy mozdonyra 6 tonna borsodi szén megy, amiatt a mozdonyoknak Füzesabonynál újra szenet kell vételezni, ami cca félórai idővesztést jelent.”*²² A szénhiányt a bombázott vonatok – Miskolc rendező pályaudvar bombázásakor több szén szállító vonat is megsemmisült – roncsai közül kikapart szénrel próbálták csökkenteni.²³ Jóllehet a jelentés idején viszonylag sok – többnapos – szénkészlettel rendelkeztek a fűtőházak, különféle kenőolajokból viszont egyáltalán nem rendelkeztek még a napi működéshez szükséges mennyiséggel sem.

Az orosz katonai vezetés természetesen a vasutak fölött is azonnal átvette az irányítást, legalábbis a járművek és a forgalom felett. Az egyes vonalak forgalmát menetirányítók végezték, akik a Felsőzsolca–Sárospatak vonal kivételével mind

20 Dokumentumok a magyar közlekedés történetéből (1945–1949) Összeáll., bev. írta: Pálmány Béla. Budapest. 1981. 18–25.

21 MÁV Arch. BG f. 1. d. Miskolci Üzletvezetőség beszámolója, 1945. július 22. 38–49.

22 MÁV Arch. BG f. 1. d. Miskolci Üzletvezetőség beszámolója, 1945. július 22. 47.

23 MNL OL Z 1523. 68. cs. 1947. május 13-i üzletigazgatói értekezlet, Barta Aladár üzletigazgató beszámolója.

orosz katonai irányítók voltak – ennek megfelelően moszkvai időt kellett használni. A katonai szállítási igények miatt a fegyverszüneti szerződésben érvénybe léptetett államhatárok nem jelképeztek szilárd határt, miskolci és sátoraljaújhelyi mozdonyok rendszeresen továbbítottak vonatokat a Csehszlovákiához és Szovjetunióhoz került Sátoraljaújhely–Csap vonalon, esetenként Munkácsig is vontattak – idáig maradt járható a normál nyomtávú vágány. Sem polgári, sem katonai menetrend nem létezett még 1945 nyarán sem, egy-egy vonat indításához a menetirányító adott engedélyt. Az üzletvezetőség forgalmi, gazdasági és adminisztratív irányítását 1945. május 12-én N. M. Romanyenko igazgató-alezredes, a II. Ukrán Front tisztje adta át Barta Aladár igazgatónak.²⁴

Miskolc Tiszai pályaudvarra az első vonat 1944. december-14-én érkezett a diósgyőri vasgyárból, másnap Füzesabonyból futott be szerelvény. A személyforgalmat 1945. január 18-án indították el Füzesabonyba, három nap múlva Szerencsre, január 25-től pedig már Sárospatakig lehetett eljutni. Budapestről február 27-én indult vonat, ami másnap reggel futott be a borsodi megyeszékhelyre. Az első tavasszal Bánréve és Tornanádaska felé még nem tudtak rendszeres személyforgalmat biztosítani.²⁵ Az egyes mellékvonalakon a hadi helyzet és a rendelkezésre álló járművek függvényében indultak el a vonatok, így Gyöngyös és Vámosgyörk között február 8-án közlekedett az első menetrend szerinti vegyesvonat, egy kitört ablakú harmadosztályú személykocsival és néhány tehervagonnal.²⁶

Pályaállapot

A harcok elmúltával a fontosabb vonalakon rögtön megindult a helyreállítás – ahogy máshol is történt – orosz katonai érdekeknek megfelelően. Szolgálati ágtól függetlenül minden vasutast és a környező települések lakosságát is kivezényelték a romeltakarítási és helyreállítási munkálatokhoz. 1945. május 24-én a MÁV Újjáépítési Osztályán tartott értekezleten került sor az egyes vasútvonalak helyreállítási sorrendjének újabb, immár az ország gazdasági érdekeit is szem előtt tartó megállapítására. Az üzletvezetőség területén a miskolci fővonal, valamint a Miskolc–Bánréve vonal szerepelt az elsősorban helyreállítandó vonalak között, míg a másodlagosak között Felsőzsolca–Hidasnémeti, Szerencs–Nyíregyháza (a tokaji híd hiányában ez 1950-ig várattott magára), Füzesabony–Debrecen, Eger–Putnok, Miskolc–Diósgyőr, a borsodi és tarjáni szénmedence elágazásai, valamint a Hatvan–Szolnok vonalak szerepeltek.²⁷

Az 1945 tavaszán meginduló földosztás, valamint az egyre nagyobb léptékű infláció sok vasutast szólított el szolgálati helyéről. Számos faluról bejáró

24 Dokumentumok a magyar közlekedés i. m. 74–76.

25 MÁV Arch. BG. 1. d. Miskolci Üzletvezetőség beszámolója, 1945. július 22. 59–61.

26 *Halas György*: Vörös lámpák az utolsó kocsin. Budapest 1991. 217.

27 MNL OL Z 1610. 561. d. 42/1945: Jelentés a miniszter részére, 1945 máj. 29.

– nemcsak pályamunkás, hanem mozdonyfűtő, jegyvizsgáló, raktáros stb.
 – alkalmazott inkább a biztosabbnak tűnő földművelést választotta. A munkaerőhiány alaposan visszavetette az újjáépítés ütemét, ahogy az építőanyagok és a szerszámok krónikus hiánya is alapvetően befolyásolta a pályaépítési és fenntartási munkákat. Az üzletvezetőség nem is tudott eleget tenni az Igazgatóság 1945. május 11-i, 200 fős mozgó helyreállító osztag szervezéséről szóló rendeletének.²⁸ A hiperinfláció miatt a MÁV sok esetben nem jutott szerszámokhoz, felszerelési anyagokhoz sem, mert a lassú teljesítés miatt a kereskedők 1945 őszétől már általában csak azonnali készpénz ellenében voltak hajlandók kiszolgálni az Államvasutakat. Gyakran fordult elő tehát, hogy vagy nem volt elég munkáskéz, vagy építőanyag és szerszám hiányzott, olykor pedig mindkettő. A krónikus munkaerőhiányon a kormány vasútépítő honvéd zászlóaljakkal próbált úrrá lenni, a régió szempontjából létfontosságú Budapest–Hatvan vasútvonalon a hatvani 3. vasútépítő zászlóalj katonái vettek részt az újjáépítésben 1945. december végéig.²⁹

A fentiek tükrében nem csoda, hogy a háború előtti 80-100 km/h-s maximum sebességet nem lehetett egyik fővonalon sem alkalmazni. A MÁV Igazgatóság 27215/1945. sz. rendeletében a fővonalon közlekedő motorkocsik és motorvonatok részére 70, a gőzvontatású vonatok részére 60 km/h-ban kellett limitálni a legnagyobb sebességet, a mellékvonalakon pedig 30-40 km/h-s sebességgel döcögtek a szerelvények.³⁰ Ehhez képest 1945 végén a miskolci fővonalon Nyékládháza és Miskolc rendező pályaudvara között legfeljebb óránként 30 kilométeres sebességgel haladhattak a vonatok, a miskolci rendező pályaudvar és a személypályaudvar között pedig ennek a felével.³¹

A vasútvonalak menti községek természetesen sürgették a számukra létfontosságú vonal újjáépítését, hogy mielőbb bekapcsolódhassanak az ország gazdasági vérkeringésébe. A lassan haladó rekonstrukció miatt olykor gyanúsítgatások szökkentek szárba, hanyagsággal, erélytelen munkavégzéssel vádolva a vasúti vezetést. Ez történt az Eger–Putnok vicinális esetében is, a bélapátfalvi kommunista párttitkár, aki egyúttal a helyi cementmű üzemi bizottságát is vezette, bepanaszolta a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztériumnál a MÁV-ot az elhúzódozó helyreállítás miatt. 1945. szeptember 21-i, a panasztevővel közösen tartott helyszíni vizsgálat azonban nem talált semmilyen lazaságra

28 MNL OL XXIX-H-50. 6157/1945 sz. ügyirat.

29 Halassy Géza: Az MN Műszaki Főnökség és jogelődjének története, 1944–1980. Budapest 1985. (Kézirat) HL MN Különgyűjtemény. TGy II./D-9. 55–56.
 Az ország újjáépítésében részt vett honvédségi részvételről lásd: *Molnár Pál*: A dolgozó Honvéd. Hadtörténelmi Közlemények. 2. (1955) 3–4. szám. 267–303.

30 *Bory Endre*: A hazai vasutakon elért menetrend szerinti sebességek történeti áttekintése. Vasúthistória Évkönyv. Budapest 1992. 403–413.
 A miskolci fővonalon közlekedő, áramvonalas 242. sorozatú mozdonnal továbbított 3-4 kocsis könnyű gyorsvonatok 120 km/h-s sebességgel is közlekedhettek a háború előtt.

31 MNL OL Z 1523. 66. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1945. november havi jelentése, 1945. december 6.

utaló jelet. A jelentéstevő szerint a Bükkön átvezető vasútvonal az ország egyik legjobban rombolt vonalai közé tartozott, hiszen mindhárom alagútját berobantották a németek a számtalan híd és átereszt mellett, a felszántott pályatest-ről nem is beszélve. A helyreállítást Tamáskovics Zoltán nyugállományú mérnök vezette, bármilyen ellenszolgáltatás nélkül, vasutasok és a cementgyári munkások bevonásával három hónap alatt sikerült járhatóvá tenni a vicinális déli szakaszát egészen Szilvásváradig. Így nemcsak a cementgyár tudott fogadni és küldeni szállítmányokat, hanem a szilvásvárad és felnémeti erdészetek is megkezdhatték a kitermelt faárut elfuvarozását. A panaszt benyújtó MKP-titkár beismerte vádaskodásának megalapozatlanságát, a déli szakaszt pedig szeptember 26-án adták át a forgalomnak.³²

Utolsónak a Kisterenye–Kál–Kápolna vasútvonal került helyreállításra, itt a Parád és Mátramindszent közötti 16 km-es szakaszt csak 50 internált kivézenylésével sikerült újjáépíteni 1946. szeptember közepére.³³ Miután a vasútvonalakat járhatóvá tették – egyedül a Hidasnémeti–Zsujta állomásközben volt üzemszünet a hidasnémeti Hernád-híd 1947 nyári elkészültéig – a Hatvan–Miskolc fővonal második vágányának visszaépítése és a hídprovizóriumok végleges szerkezetre való cserélése vált prioritássá. Ezt a valóban kulcsfontosságú építkezést is hátráltatta az építőanyagok és berendezések hiánya, a zúzottkő- és vasanyaghiány, illetve a forgalom biztonságát fokozó előjelzőkhöz szükséges acélhuzal hiányát említették legtöbbször a havi jelentések.³⁴ 1948. október 3-án érkezett el az ünnepi pillanat, amikor Ludas állomáson Gerő Ernő miniszter és Szalóky Emil üzletigazgató jelenlétében ünnepélyesen átadták a II. vágányt, így a főváros és Miskolc között jelentősen nőtt a vasúti szállítás kapacitása.³⁵ A II. vágány átadásával egy időben tértek át a mai is használatos, úgynevezett jobbvágányú közlekedésre.³⁶ Az ünnepséget viszont – az erősen baloldali vasutas-szakszervezet jelentése szerint – beárnyékolta, hogy a budapesti és a miskolci ünnepi különvonatok sem voltak zsúfoltak, ráadásul a miskolci vonattal érkező ormospusztai bányászok nem átalítottak régi lobogójukat is magukkal

32 MNL OL Z 1610. 561. d. 172/1945: Jelentés a miniszter részére, 1945. szeptember 27. A miniszter ceruzával az alábbi megjegyzést írta a jelentésre: „*Jobban szerettem volna, ha a vádak visszavonásáról szóló nyilatkozatot becsatolták volna. 1945. IX. 29-én. Gerő.*” Az átadásról lásd még: MAFIRT Krónika 1945. 10. sz. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6032> Letöltés 2019. december 9.

33 MNL OL Z 1523. 67. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1946. szeptember havi jelentése, 1946. október 7.

34 MNL OL Z 1523. 71. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1948. július havi jelentése, 1948. augusztus 4.

35 MNL OL Z 1523. 71. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1948. október havi jelentése, 1948. november 5.

Ludason ünnepélyes keretek között átadták a Hatvan–Miskolc II. vágány utolsó helyreállított szakaszát. Észak-Magyarország, 1948. október 5. 5.

36 Jobbvágányú közlekedés: kétvágányú vonalon a közúti közlekedéshez hasonlóan a vonatok jobb oldali sínpáron közlekednek. A jobbvágányos közlekedésre való áttérés 1947–1948-ban kezdődött a magyar vasúthálózaton.

hozni. A zöld zászló egyik oldala ugyanis a védőszentjüket ábrázolta 1941-es felírással, a másik oldalon pedig a magyar középcímer ékeskedett koronával és a két anygallal.³⁷

A hősiesség ellenére a Miskolci Üzletvezetőség pályahálózata végletekig leromlott, az év végi sebességkorlátozások számát és gyakoriságát vizsgálva az üzletvezetőség végig a legrosszabb eredményeket produkálta. Amíg 1946 végén még az egy sebességkorlátozás előfordulására országosan 27 kilométerenként lehetett számítani, a miskolci régióban kétszer akkora sűrűséggel fordultak elő vonatok közlekedését lassító jelzések. A helyzet pedig tovább romlott. Országos viszonylatban is a legrosszabb állapotú vasútvonalak közé tartozott a Miskolc–Bánréve és a Miskolc–Sátoraljaújhely vonalak, itt átlagosan 6 és 8 kilométerenként fordult elő egy-egy sebességkorlátozás. Ebben persze közrejátszott az is, hogy a borsodi fővonalakon rendkívül sűrű forgalom zajlott, ráadásul a legnagyobb terhelésű tehervonatok is itt közlekedtek.

		1946. dec. 31.		1947. dec. 31.		1948. dec. 31.	
		Országos	Miskolc	Országos	Miskolc	Országos	Miskolc
Sebesség- korlátozás mértéke	5 km/h	136	10	130	18	110	17
	10 km/h	3		1		2	
	15 km/h	157	46	126	41	128	32
	25 km/h					152	34
	Összes	296	56	257	59	392	83
Vonalhossz		7992,91	770,52	7997,38	738,67	8005,98	738,67
km/lassújel		27,00	13,76	19,00	12,51	20,42	8,89

1. táblázat: Sebességkorlátozások a MÁV hálózaton, 1946–1948

Egyes vonalakon viszont már a pontszerű sebességcsökkentéseket sem lehetett alkalmazni, hanem az egész vonalra kellett korlátozást bevezetni. Az 1948. őszi menetrend életbe léptetésekor a Vámosgyörk–Újszász, Kál–Kápolna–Kisköre és Nyékládháza–Mezőcsát vonalon 40 km/h-ról, a Kazincbarcika–Rudabánya-vasérctelep vonalon 50 km/h-ról kellett 30 km/h-ra csökkenteni a vonatok sebességét.³⁹

Az iparvágányoknál – tekintettel az anyag-, pénz- és munkaerőhiányra – még rosszabb volt a helyzet, hiszen a hadigazdálkodás alatt elmaradtak a szükséges karbantartási munkák, a háború után pedig a jóvátétel és az újjáépítés miatt nem juthatott elegendő figyelem a gyárak és bányák üzemi vágányaira. A Magyar Állami Szénbányák térségbeli iparvágányai 1948 nyarára kritikus

37 PIL-SZKL 48. f. 73. dosszié. Jelentés a vasárnapi Ludason megtartott második vágány átadásáról, 1948. október 3.

38 MÁV Arch. PG. 1-3. d. Havi üzemgazdasági jelentések, 1945–1948. Pályafenntartási fejezetek adatai alapján.

39 MNL OL Z 1523. 71. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1948. október havi jelentése, 1948. november 5.

szintre romlottak.⁴⁰ A pályákon már 5 km/h sebesség mellett is balesetveszély mellett tudták csak továbbítani a szénvonatokat, ami mind ezek mellett jelentős többletköltséget is okozott a többletszén-felhasználás miatt. A bányászati szénbánya iparvágánya esetében már a bezárást javasolta az üzletvezetőség. Az iparvágányok bezárása nemcsak az egyes vállalatokat, hanem az országos újjáépítési és a jóvátételi programot is veszélyeztette, így 1948 utolsó hónapjaiban végre nagyobb volumenű karbantartási munkák kezdődtek.⁴¹ A diósgyőri vasgyárhoz vezető vágány régi, folyóméterenként 34,5 kg tömegű sín párja is annyira elhasználódott, hogy 1947-től egyre akutabb problémát jelentett a folyamatosan emelkedő forgalom lebonyolítása. Végül jugoszláv jóvátételből visszamaradt 45 kg/fm tömegű sínrel sikerült korszerűsíteni a jelentős iparvágányt 1948 nyarán, így már nagyobb teljesítményű mozdonyokkal lehetett a gyárat kiszolgálni.⁴²

A biztosítóberendezések helyreállítása – csakúgy, mint az állomásépületek, őrházak és más üzemi épületek – a hároméves terv keretében végzett beruházások ellenére jócskán áthúzódott a következő évtizedre, annak ellenére, hogy rengeteg baleset történt a távközlő és biztosítóberendezések hiányában.⁴³ Az 1683 km hosszú táviró-vonalhálózat teljesen megsemmisült, 1948 végéig csak 475 km-nyi hosszban sikerült újjáépíteni. Ezzel arányosan alakult a távirókészülékek száma is. A távbeszélő-hálózat kevesebb kárt szenvedett, a 40%-os rombolást sikerült pótolni a korszak végéig. A távbeszélő-készülékeket viszont már nem sikerült ugyanilyen ütemben pótolni, a 490 megrongálódott készülékből csak 143-at sikerült.⁴⁴ Már az is előrelépésnek bizonyult, hogy 1948-ban sikerült az állomási vágányok váltóin a közlekedő vonat alatti véletlen megnyírást megakadályozó váltózárakat felszerelni.

Az épületeknél elsősorban a vontatási kiszolgálólétesítmények mielőbbi használhatóvá tételén volt a hangsúly, az állomásépületekben esett károkat

40 MNL OL Z 1523. 70. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1948. május havi jelentése, 1948. június 5.

41 MNL OL Z 1523. 71. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1948. december havi jelentése, 1948. december 4.

42 MNL OL Z 1523. 71. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1948. augusztus havi jelentése, 1948. szeptember 6

43 MNL OL Z 1523. 70. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1947. november havi jelentése, 1947. december 9. Baleset fejezet.

1945. július 28-án tartott MÁV Igazgatósági értekezlet fő témája a vasúti balesetek tömeges előfordulása, amelynek egyik oka a jelzőberendezések hiánya volt. Dokumentumok a magyar közlekedés i. m. 105–110.

MNL OL XXIX-H-50. 30020/1945. sz. irat: Szabálytalanságok a forgalmi szolgálat ellátásánál, 1945. szeptember 3. A jelzési képek egységesítése érdekében adott ki rendelkezést az Igazgatóság, hogy az egyes üzletvezetőségeken eltérő forgalomirányítási jelzőképeket egységesítse.

44 MNL OL MNL OL XIX-H-1-aa-1. 100. d. 5995/1948 sz. irat: Vasúti helyreállítási munkák haladása, 1948. január 26. A MÁV Elnöki Hivatal II. Üzemgazdasági osztályának összeállításai révén 1946 decemberétől 1948 novemberéig lehet nyomon követni az újjáépítés alakulását.

gyakran csak ideiglenes megoldásokkal javították ki. 1946 tavaszán a magyar vasút centenáriumának alkalmából a MÁV nemcsak saját alkalmazottait kérte különmunka keretében egy-egy vágány, rakodó, raktár vagy épület újjáépítésére, hanem a településeket és közületeket is igyekezett bevonni. A Miskolci Üzletvezetőség területén nem járt sikerrel ez a törekvés, ugyanis Sátoraljaújhely, Gyöngyös, Füzesabony és Eger települések vezetői is saját nehézségeikre hivatkozva visszautasítottak mindenféle segítséget – még a kisebb építkezések esetében is.⁴⁵ Minden erőfeszítés ellenére a vontatási és műhelyi épületek sérüléseinek kevesebb mint negyedét sikerült helyreállítani 1948 végére. A raktárak és lakóépületek esetében is csak a háborús rombolások mintegy felét sikerült végleges vagy ideiglenes megoldással használhatóvá tenni.⁴⁶

Járműpark

Ahogy arról már korábban szó volt róla, rengeteg jármű vált használhatatlanná vagy került el a fűtőházakból, amiket az orosz katonai parancsnokságok által odavezényelt gépekkel igyekeztek pótolni. Természetesen a probléma nem korlátozódott az északkeleti ország rész vasúthálózatára, 1946 tavaszán összesen 106 különböző sorozatú gőzmozdonyt számoltak össze a MÁV hálózatán, nagy részük külföldi. Ez súlyos karbantartási nehézségeket okozott a fűtőházak és műhelyek szakembereinek, igyekeztek is minél hamarabb megszabadulni a német, olasz és lengyel eredetű gépektől.⁴⁷ A Debreceni Üzletvezetőség területén például hatféle német mozdonytípusból 25 példány volt állagban, de közülük csak hetet tudtak üzemeltetni.⁴⁸ A ferencvárosi fűtőháznál volt talán a legrosszabb a helyzet, ahol 40 különböző sorozatú mozdony is előfordult, rémálommá téve a mozdonyszemélyzet és karbantartók munkáját. Az 1946. március 16-i rendelet igyekezett észszerűen átcsoportosítani a különböző típusú mozdonyokat egy-egy fűtőházhoz.

Az alapvető nehézséget azonban az jelentette, hogy rendkívül lassan kerültek vissza külföldről az elhurcolt vagy kivezényelt és otthagadt járművek, a műhelyek rendkívül hiányos felszereltsége és súlyos leterheltségük miatt a meglévő mozdonyok kijavítása is nehézségekbe ütközött. A mozdonyhiányt részben a 15 millió dolláros amerikai áruhitelkölcsön keretében beszerzett 510 darab hadimozdonyral sikerült csökkenteni.⁴⁹ Nem minden mozdonyt

45 MNL OL Z 1523. 67. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1946. március havi jelentése, 1946. április 14.

46 MNL OL MNL OL XIX-H-1-aa-1. 100. d. 5995/1948 sz. irat: Vasúti helyreállítási munkák haladása, 1948. január 26.

47 MNL OL XXIX-H-50. 18392/1946 sz. ügyirat.

48 MNL OL Z 1523. 67. cs. 1946. március 12-i üzletigazgatói értekezlet. Gosztanyi Béla, debreceni üzletigazgató beszámolója.

49 MNL OL XXIX-H-50. 13435/1948 sz. ügyirat 15583/1948 sz. irata: 411 sor. mozdonyok számlája, 1948. február 10. Az 510 mozdony összesen 5 684 000 dollárba került,

helyeztek üzembe, hanem 32 lokomotívot alkatrészbányaként hasznosítottak. A 478 mozdonyból tízet a miskolci műhelyben, tizennégyet a miskolci fűtőház fiókműhelyében helyeztek üzembe.⁵⁰ Az 1947 májusa és decembere között beérkező, a vasutasok által csak „Truman”-nak hívott hadimozdonyoknak köszönhetően le lehetett állítani az orosz hadizsákmányt képező, idegen eredetű mozdonyokat. Ez ugyanakkor nem oldotta meg a mellékvonalak vonattatási gondjait, még 1948-ban is súlyos gondot okozott a vicinálisokon az őszi forgalom jelentette többlet-mozdonyszükséglet. Olyannyira, hogy még a MÁV szempontjából különösen fontos diósgyőri MÁVAG-nak kölcsönadott mellékvonali mozdonyokat 1947 őszén alig két hónap múlva visszavette.⁵¹ Legalábbis kettőt a háromból, ugyanis a MÁVAG diósgyőri gyára egészen 1948 áprilisáig megtagadta a harmadik mozdony visszaadását annak nélkülözhetetlenségére hivatkozva.⁵²

Diósgyőr ellátása egyébként is gondot okozott, sokáig nem volt megfelelő mozdony a vasércszállítmányok továbbítására a gyenge felépítményű diósgyőri és ózdi vonalakon. 1946 őszén az osztrák államvasutak azzal az ajánlattal fordult a MÁV-hoz, hogy cseréljenek mozdonyt. A magyar államvasutaknak kapóra jött a csere ötlete, ugyanis a cserére felajánlott 651-029 pályaszámú mozdony jobban megfelelt a diósgyőri és ózdi ércszállító vonatokhoz, mint a nehezebb német hadimozdonyok. Mivel mindkét szóban forgó mozdony hadizsákmányként volt nyilvántartva, ezért szovjet katonai hatóságok jóváhagyása kellett a cseréhez, ami végül meg is történt, így 1946. november 5-én Hegyeshalomban megtörtént a mozdonycseré.⁵³ Az egyre növekvő forgalom miatt 1948 tavaszán 10 darab régi, 421 sorozatú – ebből csak három üzemképes, egy roncs, a többi pedig javításra váró gép volt – mozdonyt helyeztek át a miskolci fűtőházhoz a diósgyőri ércvonatok és munkásvonatok kiszolgálására. A valódi megoldást a Diósgyőrbe vezető vágány átépítése jelentette, amire 1948 második félévében került sor, így már a nehezebb, nagyobb teherbírású amerikai mozdonyokkal is ki lehetett szolgálni a vasgyárat.

amihez jött még a 15%-os jutalék a New York-i Charles B. McDaniel Jr. & Herbert S. Buckley, Agents American Express Company cégnek.

50 MNL OL XXIX-H-50. 13435/1948 sz. ügyirat 126380/1948 sz. irata: 411 sorozatú mozdonyok üzembehelyezési költségei, 1948. december 29.

51 MNL OL XXIX-H-50. 19373/1947. sz. ügyirat 84779/1947 sz. irata: MÁVAG: 377-451 sz. mozdony bérleti megállapodása, 1947. október 16. és 90532/1947 sz. irata: MÁVAG-nak bérbeadott 377-451 sz. mozdony visszavételi jegyzőkönyve, 1947. november 4.

52 MNL OL XXIX-H-50. 60019/1948. sz. ügyirat: A 377-303 sz. mozdony visszavétele a diósgyőri vasgyártól, 1948. január 12.

53 MNL OL XXIX-H-50. 53936/1947 sz. ügyirat: DR 52 sor. mozdony átadása az osztrák államvasutaknak MÁV mozdony ellenében, 1947. július 16. és MÁV Arch. GG. 10001. d. Gy. 212/1856/1947. E. I. sz. irat: adatközlés a SZEB Bulacsev őrnagynak. 1947 tavaszán Bulacsev alezredes nehezményezte, hogy a SZEB engedélye nélkül hajtották végre a mozdonycserét, mire Bebrits államtitkár közölte, hogy Bulacsev felettese, Lebuskin tábornok nem ellenezte a mozdonycserét. MÁV Arch. GG. 10002. d. 89201/1946. E. főo. Jegyzőkönyv (fordítás) az 1946. december 11-én Bécsben tartott megbeszélésekről.

Visszatérve a másodrangú, mellékvonali mozdonyokra, az államvasutak kényszerűségből – a Közlekedésügyi Minisztérium jóváhagyása után – a már lejárt vizsgaidejű, de még jó állapotú kazánnal bíró mozdonyok úgynevezett fővizsgaidejét fél évvel kitolta 1947 nyarán, hogy a várható nagy őszi forgalom igényeit ki tudja elégíteni.⁵⁴ Ennek ellenére még ekkor is előfordult, hogy ha egy mellékvonali mozdony elromlott, a közeli fűtőház nem tudott másik mozdonyt biztosítani, és órákra megállt az amúgy is gyér forgalom.

	1945. dec.	1946. dec.	1947. dec.	1948. dec.
I. r. mozdony	86	113	196	n. a.
II. r. mozdony	35	37	43	n. a.
összesen	121	150	239	238
ebből üzemképes	64	88	140	147

2. táblázat: A Miskolci Üzletvezetőség mozdonyállagának alakulása⁵⁵

Ahogy a fenti táblázatból is látszik, csak igen lassan javult az üzemképes gőzmozdonyok aránya a teljes állagon belül, az 1945 végi 52%-ról korszakunk végére is csak 62%-os volt az üzemképes lokomotívok aránya. A mozdonypark kihasználtságának és állapotának markáns jelzője a szolgálatképtelenségek alakulása, vagyis az összes megtett kilométer összevetése a mozdonyelakadások számával. 1938-ban 202 szolgálatképtelenség történt a MÁV teljes hálózatán, átlagosan 177 ezer kilométerenként egy, a Miskolci Üzletvezetőség területén 18 szolgálatképtelenség történt, átlagosan 264 ezer kilométerenként. Az esetek száma tehát az összesnek a 9%-a, megfelelve az üzletvezetőség teljes vonalhálózathoz képesti arányának. A szolgálatképtelenségek gyakorisága viszont jelentősen kedvezőbb volt az országos átlagnál, majdnem másfélszer nagyobb távolságra jutott egy-egy meghibásodás. Ehhez képest érdemes megnézni a szolgálatképtelenségek alakulását a háború után. Amíg a fekvemaradások – vasutas szaknyelvben így hívták a szolgálatképtelenségeket – aránya 12%-ra emelkedett 1946-ban, a távolsággal arányos gyakoriságuk megegyezett az országos átlaggal. 1947-ben bár tovább emelkedett a szolgálatképtelenségek száma, aránya némileg csökkent. Az utolsó vizsgált évben viszont az esetek 16%-a történt az üzletvezetőségen, gyakoriságuk pedig alig haladta meg az országos átlag felét. A hely hiányában itt nem közölt havi adatok alapján elmondható, hogy a két szolgálatképtelenség között meg-

54 MNL OL XXIX-H-50. 56641/1947 sz. ügyirat: Másodrangú mozdonyok fővizsgájának elhasználása, 1947. július 21.

A háborús sérült II. rangú mozdonyok kijavításának prioritása mellett a közlekedési tárcának sikerült megfelelő támogatást szereznie az Országos Tervhivataltól, így 1948 tavaszán 10 db 375 sorozatú, univerzális mellékvonali gőzmozdonyt rendelhetett meg a MÁV a MÁVAG-tól. MNL OL XXIX-H-50. 1423/1948 sz. ügyirat: MÁV részére 10 db 375 sor. mozdony beszerzése, 1948. január 3.

55 MNL OL Z 1523. 66–71. cs. Miskolci Üzletvezetőség havi jelentései, 1945–1948. Vontatási fejezetek adatai alapján.

tett vonatkilométer tekintetében – egy-egy rövid időszakot kivéve, a Miskolci Üzletvezetőség a rosszul teljesítők közé tartozott. Ez alól nem jelent kivételt az 1947-es év sem, itt egy-egy kiugró adat húzta fel az átlagát. Miközben a 10 évvel korábbinak majd háromszorosára emelkedett a fekvemaradások száma, gyakoriságuk viszont kevesebb mint a felére zuhant. Ha a két eset közötti távolságot nézzük, akkor a hat üzletvezetőség közül a miskolci még a negyedik volt 1946–1947-ben, 1948-ban viszont az utolsó helyre csúszott vissza. Feltűnő, hogy az ország másik jelentős bányászataival – ráadásul jó minőségű feketeszen-lelőhelyeivel – rendelkező Pécsi Üzletvezetőség hasonló földrajzi adottságok, ugyanakkor eltérő gazdasági termékpaletta mellett szintén igen rosszul szerepelt a mozdony-meghibásodások listáján. Ebben nyilván szerepet játszott az, hogy ha a mozdony valami miatt elvesztette vonóerejét, a hegyes-völgyes vidékeken vezető vonalakon hamar elfogyott a lendület, és gyakran két állomás között állt meg a vonat, leállítva az adott vonal forgalmát. A sík észak-alföldi területet irányító Debreceni Üzletvezetőség ezzel szemben végig az elsők közé tartozott. Ugyanakkor a szintén sík területen elhelyezkedő Szegedi Üzletvezetőség mutatói szintén az utolsók közé tartoztak, tehát a földrajzi körülmények és a szolgáltatképtelenségek között nem lehet egyértelmű összefüggésről beszélni.

Év	Szolgáltatképtelenség	Országos	Budapest	Szombathely	Miskolc	Debrecen	Szeged	Pécs
1938	összes eset	202	110	13	18	30	11	20
	hány 1000 vkm-re jutott egy	177	132	316	264	180	211	230
1946	összes eset	289	166	34	36	19	45	75
	hány 1000 vkm-re jutott egy	59	59	71	55	84	43	42
1947	összes eset	349	131	40	38	14	54	72
	hány 1000 vkm-re jutott egy	129	146	139	113	246	85	96
1948	összes eset	303	102	40	50	18	31	56
	hány 1000 vkm-re jutott egy	188	234	195	115	230	179	134

3. táblázat: A szolgáltatképtelenségek alakulása⁵⁶

Sajnos a szolgáltatképtelenségek konkrét okairól csak 1948-ból állnak rendelkezésre adatok. Általában anyaghiba, karbantartási hiányosságok vagy a mozdony személyzet hibája szerepelt az indokok között. Sok esetben ugyan nem történt elakadás, viszont jelentősen megnőtt a menetidő a rossz minőségű szén miatt. Hiába működött számtalan bánya az üzletvezetőség területén, a vasút csak gyenge minőségű borsodi szenekhez jutott, amik nem voltak alkalmasak

56 MÁV Arch. PG. 1-3. d. Havi üzemgazdasági jelentések, 1946–1948. Az 1946. évnél nem szerepelnek a januári és februári adatok.

mozdonykázánban való felhasználásra. Jól mutatja ezt a fajlagos szénfogyasztási adat, ami a 100 tonna elegy egy kilométerre való továbbításához szükséges szénmennyiséget adja meg.

Fajlagos szénfogyasztás kg/100 etkm	1938		1946		1947		1948	
	országos	miskolci	országos	miskolci	országos	miskolci	országos	miskolci
január	14,57	13,30	23,64	29,10	20,19	23,43	14,86	16,23
február	12,55	11,02	23,75	31,23	22,11	23,17	13,50	13,63
március	12,06	10,26	21,11	26,42	16,47	16,49	14,03	13,63
április	11,82	9,94	17,77	21,05	12,91	12,76	12,25	12,30
május	11,07	9,37	16,84	21,00	11,77	11,35	11,28	10,63
június	10,52	9,04	15,39	19,22	11,69	11,02	10,82	10,40
július	10,29*	9,37*	15,30	18,66	11,56	11,84	11,02	10,64
augusztus	9,92*	8,80*	15,08	17,08	11,80	12,37	10,38	9,95
szeptember	10,17*	8,80*	14,83	15,92	11,89	13,44	10,59	10,19
október	10,55*	9,19*	15,24	16,28	12,43	13,19	11,05	10,34
november	11,64*	10,02*	17,23	19,09	13,09	14,26	12,01	11,60
december	11,93 *	10,38*	16,84	18,36	13,75	15,26	13,85	13,38

4. táblázat: A fajlagos szénfogyasztás alakulása, 1946–1948⁵⁷

Mint az közismert, a háború után a szénbányák teljesítménye is jelentősen csökkent, részben a háborús rombolások, de főleg a bányafa és gépi berendezések hiánya, valamint a megélhetési problémák miatti alacsony termelékenység miatt. A szűkös szénkészleten az újjáépítésre és javátételre gyártó vállalatok mellett az erőművekkel és a közületekkel is osztozkodnia kellett a MÁV-nak, nem csoda, hogy 1945 őszétől 1947 végéig a téli hónapokban folyamatosan kritikus szintre zuhant a vasút üzemi szénkészlete – olykor magánvállalatok szénküldeményeit kellett lefoglalnia a MÁV-nak, hogy fenntarthassa az üzemvitelt.⁵⁸ A sokszor csak 1-2 napos szénkészlet nem tette lehetővé a gazdaságos szénkeverék összeállítását, gyakran az induló mozdonyra azt adták fel, ami éppen volt a széntéren. Ehhez képest a háború utáni országos fajlagos szénfogyasztási átlag 1947 márciusától kezdte megközelíteni a békeidős szintet. Ezzel együtt pedig a szénkészletek is folyamatosan emelkedtek, 1947 végére átlagosan már 12 napos készlet állt rendelkezésre az üzletvezetőség fűtőházaiban, ami 1948 decemberére tovább

57 MÁV Arch. PG. 1-3. d. Havi üzemgazdasági jelentések, 1946–1948. A *-al jelölt háború előtti adatok 1937. évek.

58 Dokumentumok a magyar szénbányászat történetéből, 1945–1949. Szerk. Erdmann Gyula – Pető Iván. Budapest 1975. 125.

A szénellátási nehézségekről és a szénfogyasztás jelentőségéről lásd: Péterffy Gergely: A vasúti közlekedés újraindításának nehézségei a II. világháború után. Pályaállapot – járműpark – szénhelyzet. In: Trauma és válság a századfordulón. Szerk. Bartók Béla. Eger 2015.

https://uni-eszterhazy.hu/public/uploads/peterffy-gergely-a-vasuti-kozlekedes-ujrainditanak-nehezsegei-a-ii-vilaghaboru-utan-palyaallapot-jarmupark-szenhelyzet_56a72937d4ad4.pdf Letöltés: 2019. december 30.

nőtt 14 napra. Ezt követték a miskolci üzletvezetőség mozdonyai is, de 1948 januárjáig jelentős többletfogyasztás mutatható ki az üzletvezetőségi fűtőházaknál.

A kiugró eltérések – mind országos, mind miskolci tekintetben – okai nem pusztán a már említett rossz szénminőségben keresendők, hanem a forgalmi torlódások miatti várakozásokban, és a kevés mozdony miatti tolatási feladatokban is. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy 1947 őszéig – az amerikai mozdonyok nagyszámú üzembeállításáig – tömegesen használt idegen eredetű mozdonyokat nem a gyenge magyar barnaszemekre tervezték, így jelentősen több szenet fogyasztottak a német, lengyel és osztrák mozdonyok. Például a német 57. sorozatú mozdonyok 1946. februári fajlagos szénfogyasztása 89, márciusi fogyasztása 72 kg/100 etkm volt, mintegy háromszorosa a miskolci átlagnak! Szintén hátrányosan hatott a szénfogyasztásra, hogy a miskolci gépek még 1946-ban is gyakran Csapig vontatták az orosz katonavonatokat, ahol sokszor órákig kellett várakozni, hogy bejárhassanak az állomásra, illetve visszaindulhassanak.⁵⁹ 1948 tavaszára sikerült megközelíteni a békeidős szénfogyasztást, és hasonlóan a háború előttihez, ismét valamivel jobb szénfogyasztást tudott felmutatni az üzletvezetőség az országos átlagnál. Itt kell megjegyezni, hogy a háború előtti 4800 kalóriás fűtőértékű szén helyett a háború után 3800 kalóriás szénnel számolták a fogyasztást.

A vontatójárműpark után érdemes néhány szót ejteni a vontatott járművekről is, tehát a személy- és teherkocsikról. Sajnos ezekről viszont viszonylag kevés információval rendelkezünk egyelőre. A személykocsikról csak minimális adat található, elsősorban a teherkocsikról, roncskocsikról közöltek információkat az üzletvezetőségek. Két alapvető probléma tükröződik a havi jelentésekben: kocsihány mind a személy-, mind az áruszállításban, valamint a roncskocsik magas száma és kezelésük. A roncsjárműveket ugyanis általában egy-egy állomás mellékvágányain, vagy a nyílt vonalon tárolták egy használaton kívüli második vágányon, mint például Szerencs és Sátoraljaújhely között. 1946 tavaszán mintegy ezer kocsi foglalta el a vágányokat az üzletvezetőség területén.⁶⁰ Még az év nyarán elkezdődött a roncskocsik kiemelése, hogy felszabadíthassák a vágányokat. Terv szerint száz kocsi kellett volna eltávolítani, de végül a kiemeléshez szükséges darus kocsit átvezényelték Nyíregyházára, majd szeptember végén a miskolci rendező pályaudvaron újraindult a roncsjárművek eltávolítása.⁶¹ Október 31-ig lezárult az évre a program, Miskolcon 18, Füzesabonyban 21 kocsi sikerült eltávolítani a sínpárokról.⁶²

A kisebb sérüléseket szenvedett járművek elszállítására műhelycsoportokat szerveztek 1946 végén, amelyek előbb Hidasnémetin, majd Szerencs állomáson

59 MNL OL Z 1523. 67. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1946. április havi jelentése, 1946. május 11.

60 Uo.

61 MNL OL Z 1523. 67. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1946. augusztus havi jelentése, 1946. szeptember 7. és szeptember havi jelentése, 1946. október 7.

62 MNL OL Z 1523. 68. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1946. október havi jelentése, 1946. november 9

javitottak ki majdnem száz kocsit.⁶³ Nagyobb lendületet 1947 nyarán vett a járműroncsok eltávolításának programja, néhány tucat B-listázott féklakatos és szakmunkás visszavételével roncseltakarító csoportokat szerveztek. Az ország szinte valamennyi nagyobb állomásán és pályaudvarán, valamint a használaton kívüli iparvágányokon is mintegy 24000 roncs és javításra váró kocsi állt, jelentős mértékben akadályozva, lassítva a forgalmat. Ebből a Miskolci Üzletvezetőség területére 2648 kocsi jutott az 1947. április 15-i rovincs szerint.⁶⁴ 1947. december végéig összesen 864 kocsit emeltek ki a vágányokról Emőd, Mezőkövesd, Miskolc, Szikszó és Szerencs állomásokon, 45 selejtezésre került.⁶⁵ 1948 tavaszán újjászervezték a kocsiselejtező csoportot, ami október 15-i feloszlataáig 274 kocsit selejtezett.⁶⁶ Mindamellet, hogy rendkívül fontos volt a járműroncsoktól megszabadítani a vasútvonalakat, nem bizonyult egyszerű feladatnak a végrehajtása. A katasztrófális állapotú kocsik műhelyekbe továbbítása közben gyakran történt baleset.⁶⁷ A vágányfoglalás mellett a másik problémát az jelentette, hogy a kocsi roncsok miatt a téli hófúváskor elzáródtak a mellettük lévő vágányok, ezért is tartotta sürgősnek 1948 végén az üzletvezetőség felszámolni a Sárospatak és Sátoraljaújhely között második vágányon tárolt roncskocsik elszállítását. 1948 decemberében állapotuk alapján öt csoportba sorolt sérült és roncskocsikból 917-et tartottak számon, ebből csak Sárospatak közelében 848-at! A vágányokon kívül még 588 roncsjárművet írtak össze.⁶⁸

A sérült kocsik eltávolítása, műhelybe szállítása utáni következő lépés a kocsik kijavitása, újjáépítése volt. Az üzletvezetőség területén háborús sérülései ellenére a miskolci műhelyben tudták csak a nagyobb mérvű javításokat elvégezni. Nagyobb volumenű helyreállításokra Miskolcon csak a hároméves terv beindulása után adódott lehetőség, összefüggésben a műhely helyreállításával. Az 1948. augusztus 1. – december 31. közötti időszakra 90 teherkocsi helyreállítását szabták a műhelyre 405 000 forint költséggel. Az utolsó tervévre pedig 400 kocsi újjáépítésére 2 080 000 forintot, 320 teherkocsi légfékkal való felszerelésére pedig további 800 000 forintot állítottak be a költségvetésbe.⁶⁹

63 MNL OL Z 1523. 68. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1946. december havi jelentése, 1947. január 6.

64 MNL OL XXIX-H-50. 41853/1947 sz. irat: Üzletvezetőség Budapest: A vonalhálózatán álló 8600 javításos kocsi elintézését kéri, 1947. május 30.

65 MNL OL Z 1523. 70. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1947. december havi jelentése, 1948. január 3.

66 MNL OL Z 1523. 71. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1948. október havi jelentése, 1948. november 5.

67 MNL OL Z 1523. 70. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1948. június havi jelentése, 1948. július 6.

68 MNL OL Z 1523. 71. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1948. november havi jelentése, 1948. december 4.

69 MNL OL XXIX-H-50. 318768/1949 sz. ügyirat: Szolnoki műhely által újjáépített teherkocsik felülvizsgálata, 1949. július 21.

Nemcsak teherkocsik, hanem kéttengelyes személy- és poggyászkocsik is megfordultak a miskolci műhelyben.⁷⁰ Sok esetben nem tudtak minden hiányosságot megszüntetni, gyakori panasz volt a gőzfűtési tömlők, ablaküvegek és világítási berendezések hiánya. A még igencsak gyér 1946. szeptemberi forgalom 200 személyvonati szerelvényéhez 1324 személykocsi és 560 fedett teherkocsira volt szükség. Az akkori számvetés szerint a távolsági személyvonatokban kiegészítésként még további 100, a helyi személyvonatokban közlekedő teherkocsik kiváltására pedig 400 személykocsi forgalomba állítását tartották nélkülözhetetlennek. A MÁV ekkor összesen 2000 személykocsival számolt minimálisan szükségesként. Ehhez képest az 1946. augusztus 8-i járműrovincsban az 1324 üzemképes személykocsiból mindössze 699 volt MÁV-cégjeles. Az őszi csúcsgalamban ráadásul a személyszállításra használt marhavagonokat is vissza kellett adni az áruforgalomnak, ezért az igazgatóság utasítást adott a kis javítással – akár a belső berendezések nélkül is! – üzembe helyezhető idegen személykocsik helyreállítására és helyi személyvonatokba való besorozásukra.⁷¹

A helyreállításokat azonban jelentősen hátráltatták az anyag- és alkatrészhiányok. Krónikus hiánycikknek bizonyult az üvegtábla, ezért az ablakokat deszkatáblával fedték be egy darabka üvegszem berakásával, hogy tájékozódni tudjanak az utasok. Miskolcon is ugyanez volt a helyzet, a téli forgalomra készülve beállított – valószínűleg csak MÁV-os – személykocsikat felszerelték gőzfűtési tömlőkkel, de elegendő üveg hiányában a kocsik nagy részét kénytelenek voltak bedeszkázni. A személyszállításra használt marhavagonokat ekkor még nem látták el fűtőberendezésekkel.⁷² Erre csak 1947/48 telén került sor, az üzletvezetőség területén 24 gőzfűtéssel és 24 kályhával felszerelt, marhavagonból átalakított szükségszemélykocsi futott. A tapasztalatok szerint a mozdonyból fűtött kocsik jobban beváltak a forgalomban, mint a kályhával felszerelt kocsik, ráadásul egy-egy kályhafűtésű szerelvényhez külön fűtőt is kellett alkalmazni.⁷³ A szükségkocsik másik neuralgikus pontja a világítás volt. Néhány ablak kialakítása ellenére az utastér nappal is sötétben maradt. Este viharlámpákkal, később akkumulátoros megoldással villamos világítással próbálták javítani a komfortérzetet.⁷⁴ Persze nem mindig volt elegendő olaj a viharlámpákhoz,

70 Négytengelyes személy- és poggyászkocsik nagyobb mélységű javítását ekkor kizárólag a dunakeszi főműhely végezte. A kisebb vizsgákat és javításokat a budapesti Keleti és Nyugati pályaudvari műszaki kocsihivatalok, valamint az egyes üzletvezetőségek területén lévő kocsitelepek intézték.

71 MNL OL XXIX-H-50. 59286/1946 sz. irat: Személykocsijaink helyreállítása, 1946. szeptember 13.

72 MNL OL Z 1523. 68. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1946. december havi jelentése, 1947. január 6.

73 MNL OL Z 1523. 70. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1948. március havi jelentése, 1948. április 6.

74 1947 őszén indultak meg a dinamóval és akkumulátorral felszerelt szükségkocsik villanyvilágítási kísérletei. PIL-SZKL. 48. f. 54. dosszié. MÁV Gépészeti főosztály 1947. szeptember 23-i értekezlet jegyzőkönyve.

a villamos világítású kocsik dinamói vagy akkumulátorai a nem megfelelő karbantartás miatt idő előtt elhasználódtak, vagy éppen az izzókat szerelték ki szorgos (munkás)kezek.⁷⁵ A Miskolci Üzletvezetőség kocsijainak karbantartását és javítását a miskolci mellett a debreceni műhely végezte. A személykocsi-park jelentős részét ekkor még egyébként légszesszel világították, a központi gáztartály viszont csak 1948 decemberére készült el Miskolcon, de a szükséges armatúrák hiányában még egy ideig továbbra is – Püspökladányból és Budapestről szállított – gázpalackokkal kellett feltölteni a kocsik gáztartályait.

A szükségsszemélykocsikat – ahogy a korabeli vasutasszlang nevezte őket: a bocipullmanokat – elsősorban a helyi személyvonatokban, illetve néhány közvetlen gyári munkásvonatokban közlekedtették, de olykor még a hétvégi munkásvonatok is marhavagonokból kerültek kiállításra.⁷⁶ A kocsiállag végig neuralgikus pontja maradt az Államvasutaknak, és nemcsak a vizsgált időszakban, hanem azon jócskán túlnyúlva, egészen az 1960-as évekig kihatott a vasúti közlekedésre a járműhiány. Elsősorban Budapest környékét érintette érzékenyen az egyre több vonat és az elégtelen kocsimennyiség ellentmondása. Ez főleg a nyári különvonatok, valamint a hétvégi távolsági munkásvonatok közlekedtetésénél csapódott le, amikor a Budapesti Üzletvezetőség kénytelen volt kölcsönkérni kocsikat a többi üzletvezetőségtől. A kölcsönkért kocsik helyett a vidéki üzletvezetőségek, így a miskolci is kénytelen volt még paddal sem ellátott, fűtetlen, világítatlan marhavagonokat besorozni a helyi vonatokba.⁷⁷

Az idegen eredetű kocsik karbantartása eleinte a minimumra korlátozódott, hiszen a járműcserék miatt nem érte volna meg jelentős anyagi és munkaerő áldozni a bizonytalan sorsú személykocsikra. Annál is inkább, mivel a német, francia, olasz és lengyel kocsik műszaki megoldásai jelentősen eltértek a magyar vasúton alkalmazott szabványoktól. Így akár egy olyan viszonylag egyszerű berendezésnek, mint a gőztömlő pótlása is komoly gondot okozott az eltérő átmérő- és gőznyomási szisztéma miatt. Ezek nagyobb mérvű kijavítására, mint például beüvegezésükre, fűtési rendszerük kijavítására és a belső bútorzat helyreállítására csak a saját járművek rendbetétele után kerülhetett sor. Ez egyébként nem feltétlen minősült kidobott pénznek, hiszen a járműcseréknél nemcsak a darabszám, de az állapot is számított. Az általános európai vasúti járműhiány miatt pedig előbb-utóbb a külföldi vasútvállalatok is kénytelenek voltak a jobb állapotú MÁV-kocsikat karbantartani, kijavítani, hogy felhasználhassák saját közlekedésükben. 1948 végére – párhuzamosan a gazdasági konszolidációval – került a MÁV olyan állapotba, hogy már a külföldi személykocsik

75 PIL-SZKL. 48. f. 117. dosszié. MÁV Gépészeti főosztály 1948. november 28-i értekezlet jegyzőkönyve.

76 MNL OL XXIX-H-50. 42716/1948 sz. irat: Gyors és távolsági személyvonatok szerelvényeinek összeállítása 1948. május 9-től. 1948. április 30.

77 MNL OL XXIX-H-50. 67073/1947 sz. irat: Személyszállításra használt teherkocsik padokkal ellátása és kezelése, 1947. augusztus 26.; 111532/1948 sz. irat: Fedett teherkocsik használata személyszállításnál, 1948. november 16.

szakszerű kijavítására is tudott áldozni, az üzletvezetőség területén már csak 41, idegen eredetű személykocsit nem sikerült végig beüvegezni, ezeket üvegbetétes fatáblákkal látták el.⁷⁸

Forgalom⁷⁹

Ahogy arra már utaltunk, a forgalom a háború után nemcsak az adott vonal állapotától és a rendelkezésre álló járművektől, hanem az orosz katonai parancsnokságok akaratától is függött. Hetente, havonta indultak új vonatok és szüntek meg korábbiak, például az 1945. május 14-i menetrend életbe lépése után majd két héttel később indult meg a forgalom Miskolc és Mezőcsát között, hétköznapokon kettő, vasárnap csak egy vonatpárral. Mivel Nyékládháza és Mezőcsát között ekkor még nem voltak helyreállítva a távközlési berendezések, ezért egyetlen szerelvény tartózkodhatott a vonalon elkerülve az esetleges baleseteket.⁸⁰

Az elégtelen szállítási kapacitás miatt a MÁV igyekezett korlátozni a személyforgalmat, hogy enyhítsenek a vasút leterheltségén. 1945. május 15-től csak a rendőrhatalóság vagy a községi hatóság által kiállított utazási igazolvánnyal lehetett jegyet váltani, július 25-től pedig már a munkásvonatokat is csak vonathasználati jeggyel lehetett igénybe venni.⁸¹ A korlátozások – kérdéses eredményességgel – egészen 1946 végéig maradtak érvényben.⁸² A mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén viszont másfajta korlátozással is számolni kellett 1946 első felében. A térségben kiütött tífuszjárvány miatt a bánrévei, rudabányai, boldvai, hidasnémeti és sátoraljaújhelyi vonalakon csak friss orvosi igazolvánnyal lehetett jegyet váltani. A népjóléti miniszter kérésére február elején életbe léptetett intézkedést május 8-án vont vissza a közlekedésügyi miniszter.⁸³

1945 októberében az orosz hatóságok utasítására életbe léptetett forgalomkorlátozás következtében napokra megállt mindenféle közlekedés még a fővonalakon is.⁸⁴ Végül csak a munkásvonatokat állítottak forgalomba, illetve

78 MNL OL Z 1523. 71. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1948. november havi jelentése, 1948. december 4.

79 A személyforgalom és utazási körülményeket részletesen taglalja a szerző 2019. május 16-i IV. Országos Vasúttörténeti Konferencián elhangzott „Utazás az újjáépülő vasúton, 1945–1948” c. előadásának a konferenciakötetben megjelenni tervezett tanulmánya.

80 MNL OL XIX-G-1-b. 4. d. 8005/1945: Miskolci Üzletvezetőség körrendeletei 1945. május 11-31. 4259/1945. III. sz. körrendelet.

81 Közlekedési Közlöny, 1945. 1. sz. 1.; 9. sz. 371–373. és 12. sz. 385.

82 Dokumentumok a magyar közlekedés i. m. 57–61.

83 Közlekedési Közlöny, 1946. 8. sz. 36. és 24. sz. 356.

84 MÁV Arch. DNR. 15/1945/20879 sz. irat.

„Koszov tábornok úr ragaszkodik ahhoz, hogy szénkészletünk állandóan emeltessék és október hó 1-ig minden nagyobb fogyasztóhelyen legalább 20 napos szénkészlet álljon rendelkezésre.”

a fontosabb megyeszékhelyek felé kormányzati futárvonatokat indítottak a fővárosból, amelyeken a fenntartott hivatali helyeken felül maradó szabad helyeket felár ellenében vehették igénybe az utazni vágyók. A ritka vonatközlekedés miatt a tehervonatokra is felkéredzkedtek, felmáztak az emberek, és ott utaztak, ahol éppen helyet találtak. Utaztak kocsitetőn és ütközőn ülve is, ami cseppet sem volt veszélytelen. A vasúttársaság ezért kényszerből – hogy biztonságosabbá tegye az utazásokat, illetve hogy ne essen el bevételről – egyegy személykocsi besorozását rendelte el a fővonali gyorstehervonatoknál.⁸⁵

A bevételek – sem a személy-, sem az áruszállítási tarifák – nem tudtak lépést tartani az inflációval. Közvetlenül a harcok befejeződése után a Miskolci Üzletvezetőség háromszoros jegyáremelést akart bevezetni vonalain, ezt viszont kevesellte a II. Ukrán Front parancsnoksága, utasítást adtak az eredeti ár négyszeresére emelésére, amit viszont a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium utasított el, végül 1945 júniusában az 1936. augusztusi tarifa két és félszeresében állapították meg az új – a járművek szedett-vedett állapota miatt ekkor egységesen harmadosztályú – menetdíjakat.⁸⁶ Az infláció gyorsulásával a MÁV szorzószámokkal próbált lépést tartani. 1946 májusában a tíz évvel korábbi menetdíjak 5220-szorosára emelkedtek, de a valódi utazási és szállítási költségek ekkor már rég elszakadtak a valódi költségektől. A Magyar Nemzeti Bank 1946. júniusi összeállítására szerint már a háború alatt is jelentősen elmaradt a MÁV teherszállítási tarifája a tényleges inflációtól, a háború után pedig teljesen lehetetlenné vált az „értékkövetés”. A jóvátételi szállításokért a MÁV 1945 júliustól 1946 januárjáig nagyjából 85 ezer dollárt számított fel fuvardíjnak, ugyanakkor az 1938-as fuvardíjak szerint a valós szállítási költség 1,227 millió dollárt tett volna ki.⁸⁷ A forint bevezetése természetesen új tarifákat hozott magával.⁸⁸ A tarifa kidolgozásakor szem előtt kellett tartani azt a miniszteri utasítást, hogy a MÁV-nak saját bevételeiből kell fenntartania magát. Újra megjelentek az 1., 2. és 3. osztályú jegyek, ami mellé társultak a bocipullmanokba szóló 4. osztályú jegyek is. *„Az 1946 augusztus 1-én életbe léptetett forint értékű személydíjszabás, bár felállítására körültekintő vasútgazdasági szempontok figyelembe vételével történt, a stabil fizetőeszköz életbe léptetése után jelentkező pénzhiány és főleg az általános kereseti viszonyok miatt magasnak*

A szénkészletet október hó végéig pedig minimum 28 napos fogyasztásnak megfelelő mennyiségre kell emelni.

Amennyiben ezt emelni nem tudjuk, úgy polgári forgalmunkat kell olyan mértékben csökkenteni, hogy az orosz szállítások részére az itt előírt szénkészlet minden körülmények között rendelkezésre álljon.”

- 85 MNL OL XXIX-H-50. 44363/1945: Személyszállító kocsik közlekedtetése gyorstehervonatoknál, 1945. október 26.
- 86 MÁV Arch. BG. 1. d. Miskolci üzletvezetőség helyzetjelentése 1945. július 22. 30–37. Forgalmi és kereskedelmi osztály jelentése.
- 87 MNL OL M-KS 274. f. 12. cs. 211. őe. Magyarország jóvátételi terheinek alakulása c. MNB-jelentés „A jóvátételi szállítások fuvarköltisége” c. fejezete. 1946. június.
- 88 Közlekedési Közlöny, 1946. 37. sz. 475.

*bizonyult.*⁸⁹ Végül október 14-én 20%-os általános tarifacsökkentést engedélyezett a Közlekedésügyi Minisztérium, a szociális kedvezményeknél 12%-kal csökkentették a díjtételeket.

A ritka és emiatt zsúfolt közlekedés miatt nem egy súlyos, olykor halálos baleset történt. Egy péceli asszony például Vámosgyörkön esett a vonat alá 1945 novemberében, amikor elvesztette egyensúlyát és leesett a teherkocsi homlokoldaláról, életét már nem tudták megmenteni.⁹⁰ Szerencsésebben járt az a diósgyőri vasgyári munkás 1946 tavaszán, aki Sárospatak felé utazva egy fedett teherkocsi tetején rosszkor állt fel Olaszliszka és Sárospatak között, egy felüljáróba verte fejét, de túlélte. Az eset már csak azért is érdekes, mert a vizsgálati anyagból megtudható, hogy a kalauzok hiába próbálták rendőri erő bevonásával Miskolcon és Szerencsen is lezavarni az utasokat a kocsitetőkről, az utasok a következő állomásokon már visszamásztak. A sérültet végül befektették a kalauzkocsiba és a sátoraljaújhelyi kórházba szállították.⁹¹ Fél évvel később egy borsodszentmártoni (ma: Bükkszentmárton) lakos esett le az Egerből Putnokra tartó személyvonatról. Egerváron mintegy 380 fő rohamozta meg a vonatot, és 15 perces állás ellenére sem sikerült az embereket leszállásra bírni az ütközőkről és tetőkről, ezért végül továbbindult a vonat. A férfi másokkal együtt a lépcsőn utazott, amikor elfáradt a karja, és leesett a vonatról. A kalauz jelentésében kiemelte, hogy különösen a hétfői és pénteki napon fordultak elő tumultuózus jeltek a vonatokon, ezért karhatalom kivezénylését kérte a biztonságos személyszállítás érdekében.⁹² A menetrendek javulásával, egyre több és nagyobb kapacitású vonat forgalomba állításával csökkent a balesetek száma.

1946. szeptember 15-én a Kisterenye–Kál–Kápolna vasútvonal forgalomnak való visszaadásával az üzletvezetőség minden vonalán újra lehetett utazni és szállítani. Az újrainduló forgalomról plakátokból, újságcikkekből és természetesen a helyi vasutasoktól értesültek az emberek. Egészen 1946 novemberéig nem adott ki a MÁV klasszikus, könyv formátumú menetrendet. Az 1946. november 1-től életbe lépő téli menetrendhez is csak egy 50 oldalas füzetet adtak ki, amelyben az egyes vonalak nagyobb állomásai kerültek feltüntetésre. Az első rendes, békeidős menetrendkönyv az 1947. május 4-i menetrendváltással jelent meg. Az utolsó jelentősebb változást az 1948. május 9-i menetrend hozta magával, ami az első valóban békeidős menetrendnek tekinthető.

Aszemélyszállítás alakulását nem csak az elszállított utasszámmal és az abból eredő bevétellel, hanem a menetrendek összehasonlításával kívánjuk bemutatni. Ehhez az 1939-es nyári, az 1946-os téli és az 1948-as nyári menetrendet vettük alapul. Amíg a háború előtt csak Budapest és Miskolc között 5 gyors- és 6

89 MÁV Arch. PG. 1. d. 1946. október havi üzemgazdasági jelentés. Kereskedelmi szolgálat fejezet.

90 MÁV Arch. DNR. 15622/1945 sz. irat.

91 MÁV Arch. DNR. 9616/1946 sz. irat

92 MÁV Arch. DNR. 21074/1946 sz. irat.

személyvonatpár közlekedett, 1946 telén 1-1, 1948 nyarán 3 és további 2 gyorsvonat közlekedett még Sátoraljaújhely felé, valamint Hidasnémetin át Kassára. Eger és Gyöngyös is napi 10 pár vonattal volt elérhető Füzesabonyból, illetve Vámosgyörkből, de az összes bányavidéki mellékvonalon is napi 4-5 vonatpár közlekedett 1939-ben. A fővonalis távolsági vonatokon mindhárom osztályra lehetett jegyet váltani, a vicinálisok és helyi személyvonatok 2. és 3. osztályú kocsikkal közlekedtek. Ehhez képest az 1946. téli menetrendben még a gyorsvonatokon is csak a 2. osztály jelentette a „luxust”, – első osztályon kizárólag nemzetközi vonatokon lehetett utazni, de ilyen nem közlekedett ekkor a térségben – az összes helyi személyvonat kizárólagosan 3. osztályú kocsikból állt. Persze előfordult az is, hogy egyes helyi személyvonatokban 2. osztályú kocsik is közlekedtek, miközben a távolsági vonatokban idegen eredetű, hiányos berendezésű személykocsik jártak. Emiatt már 1946 nyarán rendelet született, hogy mellékvonalis és helyi személyvonatokba csak akkor sorozhatnak be másodosztályú személykocsit, ha a távolsági vonatokhoz előírt szerelvények már kiállításra kerültek.⁹³ A mellékvonalakon csak napi egy vonatpár állt az utasok rendelkezésére, Egerbe és Gyöngyösbe is csak négy vonatpár járt. A fővonalakon egy-egy betétjárat egészítette még ki a szegényes választékot. 1948 nyarán már javultak a közlekedési lehetőségek, a mellékvonalakon már napi 2-3 vonatpár közlekedett, Eger és Gyöngyös is hét vonatpárral vált elérhetővé a miskolci fővonalról, sőt Eger is elérhetővé vált közvetlen kocsival Budapestről.

A személyszállító vonatok menetidejét és utazási sebességét tekintve szintén jelentős különbséget mutatnak a menetrendek – különösen akkor, ha nem feledkezünk meg arról, hogy a lepusztult infrastruktúrán rossz szénrel közlekedő, nem mindig tökéletes állapotú járművek gyakran okoztak és/vagy szenvedtek jelentős késéseket! Gyorsvonattal két és fél órába telt a Budapest–Miskolc távolság, személyvonattal 4 és 6 óra közötti menetidővel lehetett számolni 1939-ben. Hét évvel később a gyorsvonatnak is majdnem négy óra kellett, a személyvonatnak pedig 6 óra 40 perc! A menetidőket összefoglaló táblázat mellett az utazási sebességek alakulásából is kidomborodik a vasúti közlekedés drasztikus visszaesése, és ezzel összhangban a kapacitás csökkenése.

93 MNL OL XXIX-H-50. 32613/1947 sz. ügyirat 45602/1946 sz. irata: A távolsági és a Budapest-környéki helyi személyszállító vonatok szerelvényeinek összeállítása, 1946. július 2.

	Vasútvonal	Távolság (km)	Vonatnem	Utazási idő		
				1939	1946	1948
Fővonalak	Budapest–Hatvan– Miskolc	182	gyorsvonat	2628p– 2635p	3645p	365p– 3645p
			személyvonat	4610p– 5659p	6640p	5655p– 6645p
	Miskolc–Sátoraljaújhely	83	gyorsvonat	1610p	-	1619p– 2617p
			személyvonat	1657p– 1650p	1640p – 3630p	2640– 3615p
	Miskolc–Felsőzsolca– Hidasnémeti	62	gyorsvonat	58p–51p	-	-
			személyvonat	1628p	2640p – 2654p	267p– 2620p
Mellékvonalak	Kisterenye–Kál–Kápolna	55	személyvonat	1630p	2632p– 2648p	265p– 5625p
	Kisterenye– Homokterenye– Mátranovák	15	személyvonat	27–29p	45–60p	55p–16
	Vámosgyörk–Gyöngyös	12	személyvonat	21p	29–41p	25–35p
	Füzesabony–Eger	17	személyvonat	28p–25p	38p–48p	40p
	Eger–Putnok	70	személyvonat	362p	3630p– 3650p	3655p–46
	Miskolc–Mezőcsát	34	személyvonat	163p	1620p	1626p– 1642p
	Miskolc–Bánréve	46	személyvonat	1613p	26–2630p	1655p–26
	Bánréve–Ózd	12	személyvonat	26p – 20p	30p	30–35p
	Kazincbarcika– Rudabánya	16	személyvonat	30p	50p	50–55p
	Miskolc–Tornanádaska– Bódvavendégi	66	személyvonat	2614p– 2610p	3620p– 3635p	3645p– 4640p
	Szerencs–Abaújszántó– Hidasnémeti	52	személyvonat	1648p	2627p	2640p

5. táblázat: A menetidők alakulása, 1939–1948

A vonatok száma mellett azok hossza és kapacitása is bővült az évek folyamán. 1946 őszétől már kétkocsis gyorsmotorvonatot is forgalomba helyeztek a főváros és a borsodi megyeszékhely között.⁹⁴ Sőt, az 1947-es nyári menetrenddel már megjelentek a hálókocsis és étkezőkocsis szolgáltatások, igaz, egyes vonatoknál, ahová nem jutott étkezőkocsi, ott büfészolgálatot rögtönöztek egy másodosztályú személykocsi két utasfülkéjének átalakítása árán. Ekkor még a belga tulajdonú Nemzetközi Vasúthálókocsi-társaság (Compagnie Internationale des

94 MNL OL XXIX-H-50. 32613/1947 sz. ügyirat.

Wagon-Lits, CIWL) üzemeltette a büfészakaszokat, ahogy az étkező- és hálókocsikat is. Ebből fejlődött ki a MÁV étszolgálat, ami 1948. január 24-én indult meg a hegyeshalmi és a sátoraljaújhelyi távolsági személyvonatokon. Két fülke átalakításával konyhát és raktárt alakítottak ki egy másodosztályú személykocsiban, ahonnan az alkalmazottak kosárral végigjárva a kocsikat sült kolbászt, virslit, szendvicset, kávé, sört, bort, illetve üdítőket kínáltak az utasoknak.⁹⁵ 1948 augusztusában vette meg a MÁV a CIWL-től a belföldi étkezőkocsis szolgáltatásokat, annak magyarországi járműparkjával együtt.

	Vasútvonal	Távolság (km)	Vonatnem	Átlagos utazási sebesség (km/h)		
				1939	1946	1948
Fővonalak	Budapest–Hatvan–Miskolc	182	gyors	72–82	50	48–60
			személy	30–45	27–28	27–30
	Miskolc–Sátoraljaújhely	83	gyors	73	46–50	35–62
			személy	41–44	25–30	25–31
Miskolc–Felsőzsolca–Hidasnémeti	62	gyors	62–75	–	–	
		személy	41	22	27–30	
Mellékvonalak	Kisterenye–Kál–Kápolna	53	személy	35	19–21	10–26
	Kisterenye–Homokterenye–Mátranovák	15	személy	30	15–20	15
	Vámosgyörk–Gyöngyös	12	személy	36	18–24	24
	Füzesabony–Eger	17	személy	37–42	23–26	26
	Eger–Putnok	70	személy	23	18–20	17
	Miskolc–Mezőcsát	34	személy	34	25	20–22
	Miskolc–Bánréve	46	személy	38	18–23	20–22
	Bánréve–Ózd	12	személy	35	24	24
	Barcika–Ormospuszta (Rudabánya)	11 (16)	személy	22	13	18–19
	Miskolc–Tornanádaska–Bódvavendégi	66	személy	30–31	19–20	14–17
	Szerencs–Abaújszántó–Hidasnémeti	52	személy	29	19	20

6. táblázat: Az utazási sebesség alakulása, 1939–1948

Ha lassú tempóban is, de folyamatosan emelkedett a szolgáltatási színvonal, ennek ellenére előfordultak konfliktusok a vasutasok és az utasok – főleg a munkások – között a késések miatt, ami főleg a gyenge minőségű szén miatti hosszabb menetidőből fakadt. 1947 végén a diósgyőri munkások végül megelégtettek a többszöri késést – és az emiatti fizetéseszközt – ezért november 28-án az egyik munkásvonat kocsijainak légfékjeit megnyitva bénították meg a forgalmat Miskolc rendező pályaudvaron, december 18-án pedig tettlegességre is sor került a vasgyári állomás vasutasaival. A hangulatot persze csak fokozta az egyre

⁹⁵ Így kezdődött... Utasellátás, 1970. 10. sz. 4.

növekvő ingázóforgalomban üzleti lehetőséget látó helyi zugitalmérőktől vásárolt bor és pálinka.⁹⁶ Más probléma is akadt az utasokkal, ingázókkal. Már 1946 legelejétől többször szóba kerültek a közlekedési tárcánál és a vasútnál az utasok által okozott rongálások. Gyakran tűntek el utastéri berendezések, izzók, lámpák, és törtek be ablakok.⁹⁷ 1947/48 telén végül már Bebrits államtitkár írt levelet a Szakszervezeti Tanácshoz, hogy hassanak a munkásokra, mert az egyre gyakoribb rongálás és lopás, valamint a vasutasok inzultálása akadályozza a vasúti üzemet.⁹⁸ Arra is akadt példa – egyelőre más esetről nem tudni – amikor a vasutasok garázdálkodása okozott fennakadást. 1947. augusztus 2-án a fővárosból hazautazó pályamunkások Kál-Kápolna állomáson megbénították a forgalmat. Két budapesti vonatról összesen 24 kocsi kapcsolak le az állomáson, amivel Kisújszállás felé mentek volna tovább. Mivel a mozdony Tarnaszentmiklóson meghibásodott, más mozdony pedig Kál-Kápolnán nem volt, ezért a részben ittas pályamunkások szétkapcsolták a Budapestre tartó 401. sz. gyorsmotorvonatot, és mintegy 80 percre megbénult a forgalom az állomáson. Az incidens miatt három kinevezett pályamunkással szemben fegyelmi eljárás indult, az Erdőtelek és Heves községekből felvett, de nem besorolt pályamunkásokat pedig elbocsátották, valamint a két településről megtiltották továbbiakban pályamunkások felvételét. Ez utóbbi különösen érzékenyen érintette a magas munkanélküliség miatt a környék törpebirtokosait és földmunkásait.⁹⁹

Mindezek ellenére a havi jelentésekből kinyerhető utasszámok alapján az elszállított fizető utasok száma az 1945. II. félévi 3,4 millió fője a MÁV összes fizetős utasának 8,83%-át tette ki. 1946-ban majdnem 6,2 millió (7,65%), 1947-ben 7,32 millió (8%), 1948-ban pedig majdnem 10 millió utas (8,76%) váltott jegyet az üzletvezetőség területén.¹⁰⁰

Ami az áruszállítást illeti, a borsodi iparvidék ércei, szén- és vasáruai voltak a meghatározóak, valamint a Mátra és a Bükk erdőségeiből nyert faáru, illetve a helyi kőbányák és téglagyárak termékei. Bár nemzetközi személyforgalma nem volt az üzletvezetőségnek a vizsgált periódusban, áruszállítás annál inkább. Elsősorban export- és jóvátételi szállítások fordultak elő, de – igaz, jóval kisebb mértékben – tranzitforgalmat is lebonyolított az üzletvezetőség. Jóvátételre különböző vas- és acélárukat szállított a MÁV elsősorban a Szovjetunió, illetve Jugoszlávia felé, valamint Csehszlovákiába. A rendes kereskedelmi forgalomban

96 MÁV Arch. DNR. 17/1947/26976 sz. irat.

97 Varga László, a MÁV elnöke: Helyzetkép az Államvasutakról. Közlekedési Közlöny, 1946. 2. sz. 9–10.;

Kopasz Károly: Téli közlekedés. Közlekedési Közlöny. Különszám az I. Országos Vasúti Üzemi Kongresszusról. 1946. augusztus 11. 11–14.

98 PIL-SZKL. 1. f. 6. á. 141. őe. Bebrits Lajos államtitkár 1219/I/2/1948 sz. átirata a Szakszervezeti Tanácsnak, 1948. január 10.

99 MÁV Arch. DNR. 15/1947/46469, 15/1948/14681 és 15/1948/18891 sz. iratok.

100 A komplex kép érdekében érdemes lenne az utasforgalmi adatokat összevetni az üzletvezetőség vasútvonalainak vonzáskörébe eső lakott területek demográfiai adataival is, de idő- és helyhiányában erre nem vállalkozhattunk.

viszonylag gyakran bukkannak fel Ausztriába feladott szén- és faküldemények, valamint gyümölcspép, de szerepel még eseti jelleggel Bulgária, Svédország és Olaszország is a fuvarcélok között – ide is főleg vas- és acéláru került feladásra. A tranzitforgalom – ahogy a magyar export is – a térség politikai helyzetének változásával (a szovjet blokk összekovácsolódásának megindulása, belgrádi járműegyezmény¹⁰¹) és az általános gazdasági javulással együtt fejlődött. Az üzletvezetőség területén elsősorban Románia–Csehszlovákia és Románia–Lengyelország viszonylatú tehervonatok közlekedtek, de néha előfordult Jugoszlávia–Csehszlovákia útvonalú küldemény is. Havi szinten átlagosan 200-300 kocsiról beszélhetünk, amelyek Bánrévénél, Hidasnémetinél és Sátoraljaújhelynél haladtak át a magyar–csehszlovák határon, délen pedig a tiszafüredi hídon át léptek át a Debreceni Üzletvezetőség területére. Bár a tranzitforgalom már 1946-ban megindult az üzletvezetőségen, a havi jelentésekben csak 1948 tavaszától szerepelnek rendszeresen tranzitvonatok és adataik.¹⁰²

Az áruszállítással kapcsolatban két fontosabb problémát említhetünk meg: a fedett teherkocsik hiánya – különösen az őszi szállítási szezonban – és az árubiztonság. Minden hónapban előfordultak kártérítési eljárások, az árudézs-málók és tolvajok között pedig szép számmal találtak vasutasokat. Különösen 1945/46 telén volt kiugró a széndézs-málások száma, mivel a katasztrofális szénhelyzet miatt nem jutott szén a vasutasoknak. Minden havi jelentésben – változó intenzitással – szerepeltek vasutasok dézs-málásai és felelősségre vonásuk. Ennek ellenére a rendelkezésre álló adatok szerint a lopások, fosztogatások és dézs-málások többségét civilek követték el.¹⁰³ Kedvelt célpont volt még az építőanyag is, de a hiánygazdaság miatt szinte bármit hasznosítani lehetett a feketepiacon. Vasutasokból felállított őrséggel, később – a vasútőrségen belüli visszaélések miatt – honvédségi alakulatokkal igyekeztek őrizni a nagyobb áruforgalmú (rendező) pályaudvarokat – Diósgyőr környékén főleg a Danyi-völgy lakói jelentettek veszélyt az árukra – olykor pedig rendőrséggel közös razziákat tartottak a nagyobb vasútállomásokon.¹⁰⁴

101 Az 1947. szeptember 27. és október 10. között tartott belgrádi konferencián állapodtak meg a kelet- és közép-európai államok a II. világháború után szétszóródott vasúti járművek visszaszolgáltatásának körülményeiről. MNL OL XIX-H-1-aa-1. 578. d. 310985/1950 sz. ügyirat 69386/1948 sz. irata: Az 1947. évi belgrádi egyezmény magyar nyelvű szövege tárgyában, 1948. július 17.

102 MNL OL Z 1523. 70. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1948. március havi jelentése, 1948. április 6.

103 Dokumentumok a magyar szénbányászat i. m. 310–311.

104 MNL OL. Z 1523. f. 69. cs. Miskolci üzletvezetőség 1947. június havi jelentése, 1947. július 8. A dézs-málási esetek taglalásánál külön kitért a jelentés összeállítója, hogy a Vámosgyörk állomáson utasok által elejtett szavak nyomán indult nyomozás során 8 q lopott, vasúton feladott árucikket foglaltak le. A lopási cselekményeket taglaló jelentésbe az áthúzott „*mióta a szemérmetlen vasútőrséget megszüntettük, lényegesen csökkent a visszaélések száma*” helyett „*vasútbiztosító honvédség lelkiismeretesen végzi kötelességét*” megfogalmazás került.

Rendőrségi razziára lásd: MNL OL Z 1523. 70. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1948. május havi jelentése, 1948. június 5.

Nemcsak árucikkkel lehetett üzletelni a feketepiacon, de a kocsihiány miatt fuvarjoggal is lehetett csencselni. 1945 tavaszán az egyik budapesti napilapban hirdetésben keresett társat egy fuvaroztató, akinek sikerült már egy kocsit lekötnie: „*Sátoraljaújhelyre április végén induló vagonom felét kiadnám. Megkeresés: Biztos szállítás jeligére a főkiadóban.*” Természetesen a kocsikkal való üzérkedést igyekezett a MÁV megakadályozni, utasították az állomási személyzetet, hogy jelentsék a gyanús eseteket. Kérdéses hogy milyen eredménnyel sikerült fellépni az effajta üzleteléssel szemben, főleg a kritikus őszi hónapokban.¹⁰⁵

Az utazó és – elsősorban – fuvaroztató közönség vasúti közlekedéssel kapcsolatos gondjait, meglátásait az 1947. május havi, Miskolcra kihelyezett igazgatósági és üzletigazgatói értekezlet kapcsán tartott „meghallgatásból” lehet megismerni. A megyei adminisztráció mellett a kereskedelmi és iparkamarák helyi szervezetei, valamint a nagyobb helyi vállalatok kaptak meghívást, hogy kifejtsek észrevételeiket a vasútról.

Balogh Ferenc, Borsod-Gömör vármegye alispánja a vármegye kéréseit és észrevételeit fogalmazta meg levelében. Új vasútvonalra tett javaslatot, amely a rudabányai állomásból indult volna Ragályon át Aggtelekig, hogy az elmaradott térség természeti kincseit feltárva segítse a környék fellendülését. Távlati tervként még az alábbi vonalak építését tartotta kívánatosnak: Mezőcsát–Ároktő–Tiszababolna–Borsodivánka–Mezőkövesd és a Felsőzsolca–Arnót–Sajópálfalva–Sajóvámos–Sajóecseg (mindkét vonal létjogosultsága több mint kérdésesnek tűnik, ugyanakkor jól mutatja, hogy a közlekedésben még mekkora presztízse volt a vasútnak, szemben a közúti közlekedéssel).¹⁰⁶ Aminek valódi értelme lett volna, és már az I. világháború előtt is szorgalmazták a miskolci kereskedők, az a Miskolcot Debrecennel összekötő vasútvonal volt, persze ez sem valósult meg, ahogy a fenti tervek sem. Itt kell megemlíteni, hogy Szántó Vezekényi István pétervásári kisbirtokos, az FKGP országgyűlési képviselője az 1947/48. évi költségvetés közlekedési fejezetének vitájakor javasolta szűkebb pátriája vasúti elérhetőségének megteremtését. A szintén több évtizedes gondolat jegyében kérte, hogy a Kisterenye–Kál–Kápolna vonalat kössék össze Pétervásárán át Ózddal.¹⁰⁷ A javasolt vasútvonalak közül ennek lett volna a legjobb esélye a megvalósulásra, ugyanis a trianoni békediktátum miatt a salgótarjáni vasgyár és az ózdi kohók közötti korábban használt vasúti kapcsolat Bánréve–Fülel–Somoskőújfalu között immáron határon túlra került. A jelentős miskolci kerülőút kiváltására többször szóba került a fenti összeköttetés megépítése.¹⁰⁸

105 MNL OL XIX-G-1-b. 4. d. 8005/1945: Miskolci Üzletvezetőség körrendeletei 1945. május 11–31. 3527/1945. III sz. rendelet.

106 MNL OL Z 1523. 68. cs. 1947. május 12-i értekezlet Borsod vármegye érdekképviseleti szerveivel.

Balogh Ferenc, Borsod-Gömör vármegye alispánja 8045/ai. 1947 sz. levele a MÁV Igazgatóságnak: A vasút 3 éves terve Borsod vármegyében. 1947. május 10.

107 Országgyűlési Napló. 1947–1949. III. Budapest 1948. 162–163.

108 MNL OL Z 1610. 488. d. 9/1. t. Kívánalmaink a jövőre nézve. A régi trianoni határok visszaállítása folytán fennálló vasútközlekedési nehézségek részleges kiküszöböl-

Visszatérve a vármegyei kívánságlistára, a személyforgalom kiszolgálásának javítása szerepelt újabb megállóhelyek nyitásával, illetve a vonatok számának emelésével egyes vonalakon. A Magyar Állami Szénbányák nagyvisnyói szénbányászoknak kért munkásvonatot, a diósgyőri vasgyár pedig a műszakváltáshoz igazodó munkásvonatot, kocsiallási díjkönnyítést, valamint új vágány építését kérte a gyár és Sajószentpéter között. A szerencsi cukorgyár Szerencs állomás bővítését, valamint a tokaji Tisza-híd mielőbbi helyreállítását kérte. A Miskolci Kereskedelmi Testület az áruszállítás biztonságának javítását szorgalmazta, illetve ezzel kapcsolatban a kártérítési ügyek meggyorsítását, valamint a kocsialláspenzék csökkentését és a fontosabb élelmiszerek tarifáinak mérséklését.

Összességében nézve az áruszállítást, jól látszik, hogy milyen sokat nyomott a latba a borsodi iparvidék. Amíg a fővonalai tehervonatok átlagos terhelése 1946-ben 668 tonna volt, a Miskolci Üzletvezetőség tehervonatai átlagosan 738 tonna áruval közlekedtek. A vonatok számának emelésével csökkent a vonatok terhelése – ami csökkentette a mozdonyok igénybevételét, így a szolgálatképtelenségek számát is –, így az országos átlag 1947-ben 639, egy évvel később pedig 587 tonna lett. Miskolc megőrizte „elsőségét”, átlagosan 772, majd 718 tonnás tehervonatok gurultak a sínpárokra. Ha mindehhez hozzátesszük azt, hogy a Budapestről kiinduló fővonalak fővárostól 50-60 km-en túli középső szakaszain csak a győri vonalon volt sűrűbb forgalom, mint a Hatvan–Miskolc szakaszon, érthető, mekkora kihívásnak kellett megfelelniük az egyes szolgálati ágaknak. Az üzletvezetőség legforgalmasabb vonalai az 1946/47. gazdasági évi statisztika alapján a Hatvan–Miskolc személypályaudvar volt napi átlag 20 vonattal, ezt követte a Bánréve–Ózd vonal napi 17, a Miskolc rendező pályaudvar és Diósgyőr vasgyár közötti szakasz napi 15, és a Bánréve-Miskolc vonal napi 13 vonattal.¹⁰⁹

Ezzel korrelál az árutonna-kilométer alakulása is, amit az áru súlyának és a szállítási távolságnak a szorzatából számítottak. A Miskolci Üzletvezetőség részesedése a MÁV áruszállításából folyamatosan emelkedett, jóval meghaladva a hálózati arányt.

Időszak	Árutonna-km (1000)		
	Országos	Miskolc	Arány
1945. VI–XII.	916 901	124 397	11,20%
1946	2 074 764	251 067	12,63%
1947	3 237 282	484 888	15,42%
1948	4 053 331	580 558	15,97%

7. táblázat: Árutonna-kilométer szállítási teljesítmény alakulása 1945–1948

lésére. Sebestyén [Andor] javaslat. 1945. június 25. „Oroszország és Csehszlovákia felé” c. fejezet.; valamint MNL OL XIX-H-1-aa-1. 2235. d. 128068/1962. Mátranovák–Pétervására–Ózd új vasútvonal megépítése.

¹⁰⁹ MNL OL XIX-H-1-aa-1. 124. d. 77209/1948 sz. irat: Kimutatás a MÁV azon vonalairól, ahol önműködő biztosító berendezés létesítése tervezetik, 1948. október 16.

Vasutasok

A vasutasok II. világháború utáni általános élet- és munkakörülményeit, szociális viszonyait egy korábbi tanulmányban már ismertettük, ezért itt csak a Miskolci Üzletvezetőség specifikus eseteit kívánjuk bemutatni.¹¹⁰ A front elől elmenekülő Karvázy (Hönsch) Károly üzletigazgató helyett 1944. december 5–11. között Földvári József irányította az üzletvezetőséget, őt Barta Aladár váltotta, aki 1946 eleji hivatalos kinevezése után egészen 1948. február 29-ig irányította a Miskolci Üzletvezetőséget. Utóda Szalóky Emil lett, aki valójában már 1947. november 15-én átvette az üzletvezetőség irányítását ideiglenes megbízottként, egészen vizsgált korszakunk végéig.

A harcok befejeződésével megindult a pártok versengése a lelkekért. Ez alól nem maradhatott ki a vasutasság sem. Annál is inkább, mivel az 1922-es Bethlen–Peyer paktum miatt a Horthy-korszakban nem működhetett semmilyen baloldali vagy érdekvédelmi szervezet a vasútnál, így a vasutasok új, a politika szempontjából még kiaknázatlan szereplőnek számítottak. A kisgazdapárt és a parasztpárt nem tudott sok hívet szerezni magának a vasutasok között, főleg az ország szegényebb és kevésbé vallásos térségében. Legalábbis a taglétszámok tekintetében. Ugyanis sok vasúti alkalmazott a munkahelyén valamelyik munkáspárt tagjának hirdette magát, de otthon, a falujában már kisgazdaként szavazott.¹¹¹ Az azonban tény, hogy a két munkáspárt osztozott a vasutasokon, a kisgazdapártot inkább a tisztviselők egy része választotta, a parasztpártot pedig az alacsonyabb beosztásban lévő alkalmazottak. Valamivel több volt a szociáldemokraták aránya a kommunistákénál, ennek ellenére a Miskolci Üzletvezetőség vezetői posztjain fele-fele arányban osztozkodott a két párt. A 28 tisztviselőből 13-13 volt szociáldemokrata és munkáspárti, ketten pedig pártonkívüliek voltak.¹¹² Itt is megfigyelhető az a koalíciós párti hatalomgyakorlási technika, hogy ha az osztály vezetője MKP-tag volt, akkor helyettesét az SZDP adta és fordítva. Az üzletigazgató kommunista, helyettese, Cserjés Károly szociáldemokrata párttag volt. A pályafenntartási osztályon és az alárendelt osztálymérnökségeken a szociáldemokraták, a gépészeti osztályon és a fűtőházakban a kommunisták adták a vezetőket. Az állomásfőnökségeknél is kommunista többség volt, Miskolc személypályaudvara, Sátoraljaújhely és Eger állomásfőnökeit az MKP tudta sorai között, Miskolc rendező pályaudvar volt az egyetlen jelentősebb állomás, amit az SZDP magáénak mondhatott. Miközben a nyilvánosságban a két munkáspárt szoros összefogásáról lehetett olvasni, a színpalak mögött folyamatosan zajlott

110 Péterffy Gergely: Vasutas hétköznapok a II. világháború után, 1945–1948. In: *Studia Comitatensia*. 36. Szerk. Véri Dániel. Szentendre 2018. 136–175.

111 A MÁV Gépészeti szakszolgálatát vezették i. m. 55–56.

112 MNL OL. M-KS. 276. 115. cs. 82. őe. 16–34. (Az üzletvezetőségekre vonatkozó adatok eredeti lelőhelye MNL OL. M-KS. 274. f. 7. cs. 185. őe. Itt található a MÁV Igazgatóság és a Budapesti Üzletvezetőség káderhelyzetét bemutató táblázatok, valamilyen okból innen kiemelésre került a másik öt üzletvezetőség anyaga, és az MDP iratai közé kerültek.)

a küzdelem, ki tud több tagot felvonultatni, illetve átcsábítani a másik pártból, és ezzel erősíteni pozícióit. Ez különösen fontos volt a vasutasoknál, ugyanis a főnökök gyakran vitték magukkal közvetlen beosztottaikat is, így egy emberrel több tucatot is meg lehetett nyerni.

Ha nem sikerült még a – a közélet erőteljes átpolitizáltsága miatt mondhatni kötelező jellegű – pártválasztás előtt beléptetni az adott személyt a pártba, akkor az átcsábítással igyekeztek megszerezni az illetőt – és vele együtt a tisztséget is! A pártállásnak a háború utáni igazolóbizottságoknál volt jelentősége, hiszen megfelelő párttagkönyv meglétével kisebb-nagyobb botlásokat is el lehetett feledtetni. Egy évvel később, a stabilizáció keretében végrehajtott B-listázáskor szintén hasznosnak bizonyult a párttagság – bár nem minden esetben lehetett megmenekülni az elbocsátás elől! A B-listázó bizottságok tagjait az egyes pártok delegálták, és bizony súlyos visszaélések, „trükkök” történtek a konkurens pártok gyengítésére.¹¹³ Az üzletvezetőség területén összesen 1815 kinevezett alkalmazott veszítette el állását, az 1946. július 1-i 5871 fős létszám 4056-ra csökkent. A tisztviselők és segédtiszték aránya mintegy 40-40%-al, az altisztéké negyedével csökkent.¹¹⁴ A B-listázás korrigálására a két munkáspárt 5-5%-os, a kisgazdák 10%-os kvótát kaptak tagjaik visszavételére. Ez megint remek lehetőséget biztosított az átcsábításra. Az SZDP-t a B-listázás miatt 142-en hagyták el – ebből 43-an a Miskolci Üzletvezetőség területén – hogy az MKP vagy az FKGP színeiben vetessék vissza magukat munkahelyükre.¹¹⁵

A létszámcsökkentés azonban nem bizonyult tartósnak, 1947 tavaszától megindult a lassú, de folyamatos létszámemelkedés, és egy évvel a B-listázás után a megszabott létszámkeretet túllépve már 4295 kinevezett dolgozott az üzletvezetőségen.¹¹⁶ Fél év múlva, 1948 márciusában már 362 ember dolgozott az üzletvezetőségi központ 345-ben előírt munkahelyén, a végrehajtó szolgálatoknál pedig a megszabott 4227 fő helyett 5368 alkalmazottat foglalkoztattak.¹¹⁷ Vizsgált korszakunk végén a központi szolgálatnál 371-en, a külszolgálatoknál 5334-en szerepeltek a nyilvántartásban.¹¹⁸ A forgalom emelkedésével összhangban 1948-ban már folyamatosan panaszkodtak a mozdonyvezetők és fűtők hiányára.

113 A MÁV Gépészeti Szakszolgálatát vezették i. m. 62–63.

114 MNL OL Z 1523. 67. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1946. augusztus havi jelentése, 1946. szeptember 7.

115 MNL OL M-KS 283. 17. cs. 209. dosszié. 15–17. B-listázás miatt pártállást változtatott egyes SZDP-tagok jegyzékei, 1946. augusztus 1 – december 10. Szintén jól jött a megfelelő pártigazolvány, ha az ember esetleg összetűzésbe került a törvénnyel, mint az a néhány miskolci vasutas, akik részt vettek az 1946. július végi miskolci pogromban. Lásd: Péterffy: Vasutas hétköznapok. 164.

116 MNL OL Z 1523. 69. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1947. augusztus havi jelentése, 1947. szeptember 14.

117 MNL OL Z 1523. 70. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1948. március havi jelentése, 1948. április 6.

118 MNL OL Z 1523. 71. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1948. december havi jelentése, 1949. január 5.

A kommunista párt a szociáldemokratákkal való 1948. júniusi egyesülés – pontosabban beolvasztás – mellett az 1945 elején megjelenő üzemi bizottságokat és az 1945 tavaszán létrejött Magyar Vasutasok Országos Szabad Szakszervezetét is fokozatosan irányítása alá helyezte – egyúttal felhasználta a szociáldemokrata párt felőrlésére. A szakszervezet amellett, hogy a vasutasok szociális és munkahelyi körülményeinek javításáért küzdött, ennek örve alatt – az idő előrehaladtával – egyre inkább a kommunista párti propaganda terjesztőjévé vált. Elvitathatatlan, hogy számos munkásjóléti intézkedés, illetve szolgáltatás bevezetését érte el vagy szervezte meg maga a szakszervezet, mint például anyasági segély, üdültetési lehetőségek, és persze kulturális programok, lehetőségek biztosítása az alkalmazottak számára. 1948 februárjában például mozgó vasúti könyvtárat indított a szakszervezet, a menetrend szerinti személyvonatok mögé kapcsoltak egy könyvtárkocsit, ami 2-3 hétre kölcsönzött ismeretterjesztő, szépirodalmi és gyermekirodalmi könyveket a kisebb településeken, magányos őrhelyeken szolgáló vasutasok számára.¹¹⁹ A vasutasok művelődését is szívéen viselte a szakszervezet, a műkedvelő vasutasok munkáinak bemutatására, a művészek bátorítására „kulturvonatot” állítottak össze, ami országjáró útját pont Miskolcon kezdte meg.¹²⁰

A hiperinfláció miatti amúgy is nehéz megélhetés mellett tehát a politikai küzdelmek, helyi harcok is nehezítették a szolgálatellátást. Pedig enélkül is elég gondjuk volt a vasutasoknak, hasonlóan más állami szolgálatban álló csoportokhoz. A tárgyalt 4 éven át végig megoldatlan maradt a lakás- és ruha-hiány. Az egyenruhán úgy-ahogy igyekezett a MÁV és a közlekedési tárca segíteni, például svéd katonaruhák beszerzésével, de ez is csak a stabilizáció után indult meg és akkor is csak lassan, fokozatosan sikerült ellátni ruhával és lábbelivel az alkalmazottakat. Különösen a forgalmi és vontatási szolgálatnál beosztottak téli meleg ruhával való ellátása maradt akut probléma 1948-ig. *„Utazószemélyzetünk rongyokban jár, lakatosok a szolgálatmentes idejükben, vasárnap ugyanabban a rongyos, olajos munkaruhában járnak az utcán, amelyben a szolgálatukat végzik, mert nincs más, amit magukra fölvegyenek.”*¹²¹ Az alacsony fizetések és az árucikkhiány miatti magas árak miatt saját ruha vásárlása a legtöbb alacsonyabb beosztású alkalmazott részére lehetetlennek tűnt. Még szabó- és cipésműhelyeket is megszerveztek, hogy legalább a meglévő ruhaneműt és cipőt olcsón tudják javíttatni, illetve aki tudott anyagot vinni magával, új ruhát készíttethetett magának.

A legsúlyosabb gondot persze az élelmiszerkérdés jelentette. Az alkalmazotti fizetés teljesen elégtelennek bizonyult a család ellátására már 1945 őszén is, a hiperinfláció felpörgésével csak még rosszabbá vált a helyzet. Az árak

119 Hatalmas sikert aratott a mozgó vasúti könyvtár. Észak-Magyarország, 1948. július 6. 4.

120 Nagy sikert aratott a képekkel, szobrokkal, könyvekkel megrakott kulturvonat. Észak-Magyarország, 1948. augusztus 10. 4.

121 MNL OL Z 1523. 67. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1946. szeptember havi jelentése, 1946. október 7.

óráról órára emelkedésével már az is számított, hogy a fizetési napon ki melyik órában kapta meg illetményét, amivel rohanhatott a piacra vásárolni, ha akadt egyáltalán még valami. Az államvasutak központi beszerzéssel és beszerzési áron való értékesítéssel, részletfizetéssel próbált segíteni munkavállalóin, aminek egyik eszköze a MÁV Konzum volt. A havi jelentésekben rendszeresen szerepelt, hogy a kenyérfejadagokon kívül mikor milyen alapanyagot, zöldséget vagy gyümölcsöt sikerült szétosztani a vasutasok között.¹²² 1946 nyarán sikerült némi UNRRA-csomaghoz is hozzájutnia a MÁV-nak, amiből fejenként 40 dkg zsírt, 25 dkg cukrot és 1 halkonzervet kaptak a vasutasok. Miskolcon ezt még megtoldották saját bevásárlásból 5 dkg káposztával, gyümölcs, paprika, uborka, tök és dinnye szétosztásával.¹²³

A másik eszközt a nagyobb szolgálati helyeken felállított üzemi konyhák jelentették, amelyeken legalább a napi egy tál meleg ételt biztosítani tudták a vasutasoknak. A reménytelennek tűnő helyzetben a földműves, gazdálkodó munkához értő vasutasok földeket béreltek ki vagy utaltattak ki maguknak a törvényhatóságokkal, ahol saját ellátásukra kertészetet vagy állatfarmot állítottak fel. A miskolci fűtőház beosztottjai például a hejőcsabai téglagyár melletti elhagyott bolgárkertészetet vették birtokukba. A paraszti származású mozdonyfűtők művelték a földet, a mozdonyvezetők és lakatosok pedig a gépeket, traktort javították.¹²⁴

A fizetés elértektelenedésére jó példa az üzletigazgatói fizetés értékállóságának alakulása. 1945. júliusi fizetése 5280 pengőt tett ki, amiből 13 kg cukrot, vagy 21 l étolajat, vagy egy öltözet ruhát lehetett vásárolni. Egy évvel később már kimondhatatlan, 3729,5 quadrillió pengőt kapott kézhez Bartha Aladár, amiért legfeljebb 1,5 kg cukrot, vagy 2 l étolajat, vagy egy nyakkendőt és 12 nadrággombot vehetett volna.¹²⁵ A stabilizációval – még ha rendkívül alacsony színvonalon is – biztosítottá vált az ételmezés, és fokozatos javulással egyre több és jobb minőségű élelmiszer került az asztalra. Ennek érdekében egészen 1948 végéig fenn kellett tartani a jegyrendszert.

A fűtés kérdése is ugyanilyen nyomasztó gondot jelentett az alkalmazottaknak és a vezetőknek egyaránt. 1945/46 terén jelentkező súlyos szénhiány miatt szó sem lehetett fűtési szén osztásáról az alkalmazottaknak, miközben az épületek hiányos tetőzete, ablakai és a fűtőrendszerek hibái amúgy is veszélyeztették

122 Az 1946. március havi jelentés például a miskolci piaci árakat is közli, értékes információt nyújtva így a helytörténetírás számára is. MNL OL Z 1523. 67. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1946. március havi jelentése, 1946. április 7.

123 MNL OL Z 1523. 67. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1946. július havi jelentése, 1946. augusztus 7.

UNRRA = United Nations Relief and Rehabilitation Administration. Az 1943–1947 között működött szervezett a háború során elhurcolt emberek hazaszállításában, valamint a nélkülöző polgári lakosság megsegítésében működött közre az érintett kormányokkal.

124 A MÁV Gépészeti szakszolgálatát vezették i. m. 47–49.

125 MNL OL Z 1523. 68. cs. Bartha Aladár üzletigazgató beszámolója a Miskolci Üzletvezetőség munkájáról az 1947. május 13-i üzletigazgatói értekezleten.

a legyengült egészségi állapotban dolgozók immunrendszerét. Emiatt persze rendkívül sokan kénytelenek voltak szén lopni a fűtőházakból, ami viszont az amúgy is gyenge lábakon álló közlekedést veszélyeztette. Az egyik főműhelyben 50 embert kaptak rajta szénlopáson, akik azzal védekeztek, hogy még semmilyen szén sem kaptak fűtésre, pedig tél közepe van. Varga László, a MÁV elnöke hiába fordult a szénkormánybiztossághoz, hogy napi 50 vagon szén engedélyezzen az alkalmazottak fűtésére felhasználni. Ráadásul még a MÁV saját készletéből kellett (volna) ellátnia a kórházakat, malmokat és a minisztériumot.¹²⁶ 1946 tavaszán még mindig nem tudtak fűtőszén kiadni a vasutasoknak.¹²⁷ Itt is a stabilizáció hozta el a mérsékelt javulást, de a kályhaszén ára oly magas volt, hogy sokan nem tudták kifizetni még az 5-10 mázsás fejenkénti kiutalásukat sem.

A hiányos táplálkozás, a meleg ruhák és a fűtés hiánya érezhető volt a megbetegedések őszi-téli emelkedésekor is. Ehhez jött még az 1946 eleji hastífuszjárvány, amelynek a kiújulását a nyáron oltási kampánnyal próbált a MÁV megakadályozni, de kényszerítő eszköz hiányában a vasutasok többsége nem volt hajlandó beoltatni magát. A szolgálati helyiségek és a járművek fertőtlenítését mozgó osztagokkal oldották meg, amelyek Cresol és Neocittal oldatos szerekkel végezték a féreg- és élőködőirtást.¹²⁸ 1946 őszén Hejőcsabán és Alsózsoltán lépett fel kiütéses tífuszjárvány, mindkét község cigánytelepét közegészségügyi zár alá helyezték, és a telep lakóit fertőtlenítették, a betegeket kórházba vitték.¹²⁹ 1946 végéig a kötszer- és gyógyszerellátás is akadozott, néha hónapokig nem lehetett hozzájutni különösen a cukorbetegknél használt inzulinhoz, vagy a bőr- és nemi betegségekre alkalmazott antiluetikus gyógyszerekhez.¹³⁰

Összegzés

A fenti oldalakon igyekeztünk bemutatni a MÁV Miskolci Üzletvezetőségének II. világháborút követő újjáépítési periódusát. A főbb üzemviteli nehézségek bemutatásával, az egyes mutatók olykor talán túl részletes elemzésével kívántuk érzékeltetni, hogy az ország ipari és gazdasági szempontból is egyik igen fontos régiójának közlekedése hogyan indult újra a totális pusztítás után, és milyen kihatással volt az országra.

Az egyik legjobban sérült pályahálózattal bíró Miskolci Üzletvezetőségen jelentős – elsősorban áruszállítási – forgalom zajlott, ami tovább nehezítette

126 MNL OL Z 1523. 67. cs. 1946. január 7-i üzletigazgatói előértekezlet.

127 MNL OL Z 1523. 67. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1946. március havi jelentése, 1946. április 7.

128 MNL OL Z 1523. 68. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1946. november havi jelentése, 1946. december 4.

129 MNL OL Z 1523. 68. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1946. október havi jelentése, 1946. november 9.

130 MNL OL Z 1523. 67. cs. Miskolci Üzletvezetőség 1946. július havi jelentése, 1946. augusztus 7.

az amúgy is hatalmas erőfeszítéseket kívánó pálya-helyreállítási és karbantartási munkákat. A jóvátételnek köszönhetően a legnehezebb vonatok közlekedtek a Miskolcra és Miskolcra vezető sínpárokra, amiben nem jelentett valódi segítséget a borsodi szénbányák közelsége, tekintve a bányászott szén alacsony fűtőértékét. A rossz minőségű szén ráadásul gyakran okozott forgalmi nehézséget, akadályt, ahogy a szolgálatképtelenségek alakulásából is jól kivehető. Az igen vontatottan javuló menetidők, valamint a gyakori késések miatt az elégedetlen utasok, munkások néhány esetben a vasutasokon töltötték ki dühüket, elkeseredettségüket.

A hátráltató tényezők ellenére mégis jelentős eredményeket tudtak felmutatni a Miskolci Üzletvezetőség alkalmazottai, hiszen megfeszített munkával 1946 nyarára minden vasútvonalat járhatóvá tettek, és ha megingásokkal is, de fokozatosan javultak az áru- és személyszállítás mutatói. Ehhez természetesen súlyos áldozatokat kellett vállalnia – az ország lakosságával együtt – a vasutasoknak. Nélkülözésben, éhezésben sorstárs volt a vasúti alkalmazott a gyáripari munkással, közalkalmazottal, bányással és földművessel egyaránt.

Felhasznált szakirodalom és források

- Bory Endre: A hazai vasutakon elért menetrend szerinti sebességek történeti áttekintése. In: Vasúthistória Évkönyv. Szerk. Mezei István. 1992. 403–413.
- Erdmann Gyula – Pető Iván (szerk.): Dokumentumok a magyar szénbányászat történetéből, 1945–1949. Budapest, 1975.
- Észak-Magyarország, 1948. V. évfolyam, 181. szám, augusztus 10. 4.
- Észak-Magyarország, 1948. V. évfolyam, 231. szám, október 5. 5.
- Halas György: Vörös lámpák az utolsó kocsin. Budapest, 1991.
- Halassy Géza: Az MN Műszaki Főnökség és jogelődjének története, 1944–1980. Kézirat. Budapest, 1985.
- Kopasz Károly: Téli közlekedés. Közlekedési Közlöny. Különszám az I. Országos Vasúti Üzemi Kongresszusról. Budapest, 1946. 11–14.
- Közlekedési Közlöny 1945/1. 1.
- Közlekedési Közlöny 1945/9. 371–373.
- Közlekedési Közlöny 1945/12. 385.
- Közlekedési Közlöny 1946/8. 36.
- Közlekedési Közlöny 1946/24. 356.
- Közlekedési Közlöny 1946/37. 475.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) vonatkozó fondjai MÁV Dokumentációs Központ és Könyvtár. Miskolci Üzletvezetőség beszámolója, 1945.
- Mezei István (szerk.): A MÁV Gépészeti szakszolgálatát vezették: Tölgyes Lajos és Varga Jenő. Budapest, 2004.
- Mohay László – Bory Endre – Fojtán István: A miskolci fűtőház története. Budapest, 2003.

Molnár Pál: A dolgozó Honvéd. Hadtörténelmi Közlemények 1955/3-4. 267-303. Országgyűlési Napló. 1947-1949. III. kötet. Budapest, 1948. 162-163.

Pálmány Béla (szerk.): Dokumentumok a magyar közlekedés történetéből (1945-1949). Budapest, 1981.

Péterffy Gergely: A Dél-Dunántúl vasúti közlekedése a II. világháború után. In: Mozaikok a 18-20. századi magyar és egyetemes történelemből. Szerk. Ballabás Dániel. Eger, 2017. 181-204.

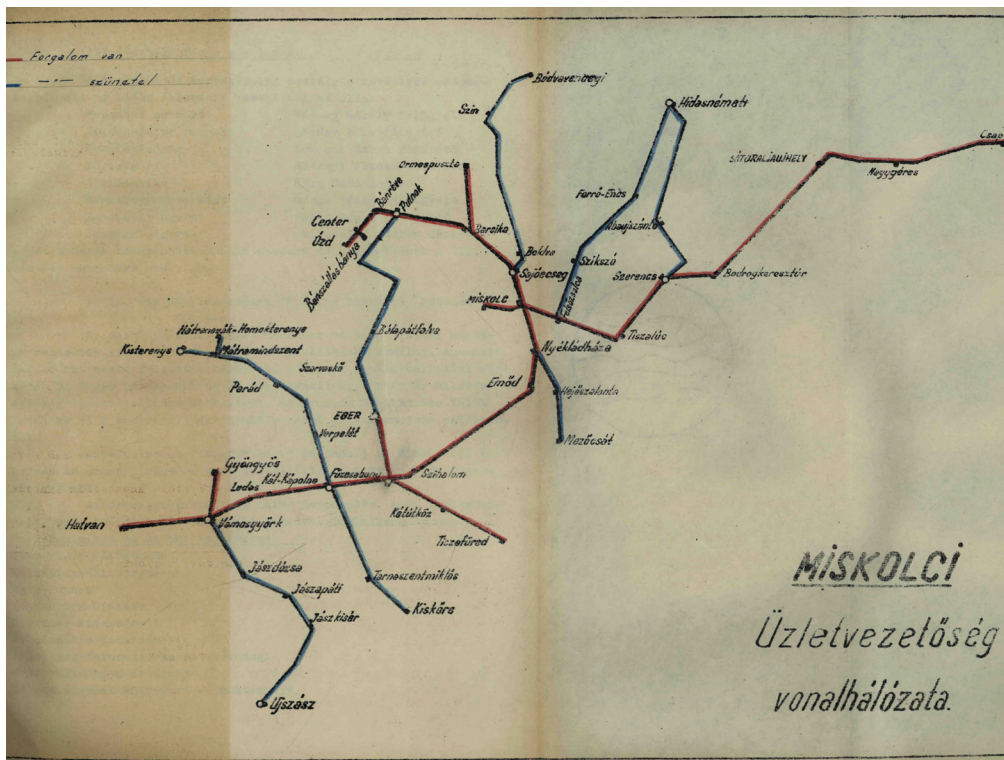
Péterffy Gergely: A vasúti közlekedés újraindításának nehézségei a II. világháború után. Pályaállapot - járműpark - szénhelyzet. In: Trauma és válság a századfordulón. Szerk. Bartók Béla. Eger, 2015. 1-15. https://uni-eszterhazy.hu/public/uploads/peterffy-gergely-a-vasuti-kozlekedes-ujrainditasanak-nehezsegei-a-ii-vilaghaboru-utan-palyaallapot-jarmupark-szenhelyzet_56a72937d4ad4.pdf Letöltés ideje: 2019.12.30.

Péterffy Gergely: Vasutas hétköznapok a II. világháború után, 1945-1948. In: Studia Comitatus 36. Szerk. Véri Dániel. Szentendre, 2018. 136-175.

Varga László: Helyzetkép az Államvasutakról. Közlekedési Közlöny 1946/2. 9-10.

Melléletek

1. kép: Miskolci üzletvezetőség vonalhálózata, 1945. július. (MÁV Archívum)

2. kép: Étszolgálatos kocsi a Keleti pályaudvaron (Index fórum)

3. kép: „Kulturvonat” hálókocsija (Index fórum)

SZABÓ VIKTOR

A „LÁTHATATLAN EMBER” ÉS A „NAP LOVAGJA” – GÁRDONYI GÉZA ÉS BRÓDY SÁNDOR ESETE A TANÁCSKÖZTÁRSASÁGGAL*

A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandatevékenységében az akkori művészvilág számos tagja részt vett. Ezt a Kádár-korszak kommunál foglalkozó kiadványai is erőteljesen hangsúlyozták. Többnyire eme írások szerzői csupán arra szorítkoztak, hogy felsorolták azokat a művészeket, akik valamilyen módon kapcsolatba hozhatóak voltak a Tanácsköztársasággal.¹ Azonban arra már nem tértek ki, hogy pontosan milyen jellegű tevékenységet folytattak ezek a személyek, pontosan hogyan támogatták – ha egyáltalán támogatták – az új rendszert. Ezekben a listákban gyakran felbukkant Gárdonyi Géza és Bródy Sándor neve is.

A „láthatatlan ember”

1902-ben jelent meg először Gárdonyi Géza *Láthatatlan ember* című regénye. A mű az ötödik században játszódik, és Zétáról, egy görög ifjúról szól, aki Attila hun király udvarában szolgálként él. A regény előszavában Gárdonyi a főszereplő szájába adja azokat a mondatokat, amelyek tulajdonképpen saját magára vonatkoznak: „Az embernek csak az arca ismerhető, de az arca nem ő. Ő az arca mögött van. Láthatatlan.”²

Ez az idézet nagyon jól jellemzi Gárdonyi Géza kommunához való viszonyulását is, hiszen ha feltesszük azt a kérdést, hogy az író hogyan vett részt a Tanácsköztársaságban, akkor a válasz egyetlen szóban összefoglalható: sehogy. Gárdonyi a kommun fennállása alatt mindvégig „láthatatlan” maradt. Ennek ellenére az 1945 után született történeti munkák gyakran említették őt is a Tanácsköztársaságot támogató úgynevezett polgári írók között. Hogyan oldható fel ez az ellentét?

A kommun vezetői számára fontos volt azoknak a művészeknek a rendszerbe való integrálása, akik a 20. század elején kibontakozó modern liberális

* A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

1 *Hajdu Tibor*: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Budapest 1969.; *József Farkas*: Értelmiség és forradalom. Kultúra, sajtó és irodalom a Magyar Tanácsköztársaságban. Budapest 1984.; *József Farkas*: A Nyugat és a magyar forradalmak. In: Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára. Szerk. Katona Ferenc. Budapest 1980.; *Liptai Ervin*: A Magyar Tanácsköztársaság. Budapest 1968.

2 *Gárdonyi Géza*: Láthatatlan ember. Budapest 1961. 2.

polgári,³ vagy baloldali szocialista⁴ politikai, ideológiai, szellemi, művészi irányvonalakhoz tartoztak. A Tanácsköztársaság irányítói számára a propagandában eme művészek jelentőségét nem is a tevékenységük intenzitása adta – mely nagy különbségeket mutatott –, hanem inkább az, hogy a haladó gondolkodású polgári értelmiség elé példaképként lehetett őket állítani („lám ők is támogatják az új rendszert”).

Gárdonyi Gézáat azonban nem elsősorban a személye, hanem sokkal inkább a munkássága tette fontossá a kommün propagandistái számára. Őt az adott időszakban a vidék írójaként, a vidéki irodalom reprezentánsaként tartották számon. Móricz Zsigmond, a falusi témák másik nagy ismerője még évekkel Gárdonyi halála után is a következőképpen méltatta az író: „Írásainak alapja a nép ismerete. Ő volt az első író, aki a parasztot, mint individuumot ismerte fel. A nevetés és a sóhaj, a gond és a derű a parasztember lelkében, nála szabadult fel először. Az ő parasztjai jelennek meg először az irodalomban, mint lelki életet élő emberek.”⁵ A Tanácsköztársaság vezetői komoly energiákat és összegeket fordítottak arra, hogy a vidéki lakosságot megnyerjék eszméik számára. Ennek érdekében pedig minden eszközt igyekeztek felhasználni. Így a kommün kultúrpolitikusai számára Gárdonyi munkássága is kiemelt fontosságúvá vált. Ez persze csak akkor lehetett igazán hiteles, ha maga az író is a rendszer részévé válik. Azonban Gárdonyi nyilvánosan egyszer sem fejezte ki lojalitását a Tanácsköztársaság irányába, ezért közvetetten igyekeztek integrálni a rendszerbe. A fővárosi és vidéki színházakban, a munkáselőadásokon, ifjúmunkás-előadásokon, vöröskatonaesteken rendszeresen játszották a darabjait. Ezekről többnyire elismerő kritikák születtek, és magáról az íróról is pozitív megnyilatkozásokra került sor.⁶ Sőt, Gárdonyit a tudta nélkül beválasztották az úgynevezett Írói Választmányba. Ennek a szervnek – amely az Írói Direktórium alá tartozott – az lett volna a feladata, hogy eldöntse, mely írói munka érdemes arra, hogy az állam – mint központi kiadó – megjelentesse.⁷ Gárdonyi azonban érdemben nem vett részt a választmány munkájában sem. Vagyis tulajdonképpen a kommün vezetői felhasználták Gárdonyi személyét és munkásságát a saját politikai céljaik elérése érdekében.

3 Például: Babits Mihály, Juhász Gyula, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Molnár Ferenc, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Osvát Ernő, Szabó Dezső, Tóth Árpád stb.

4 Például: Antal Sándor, Balázs Béla, Barta Sándor, Farkas Antal, Kahána Mózes, Kassák Lajos, Peterdi Andor, Várnai Zseni stb.

5 *Móricz Zsigmond*: Gárdonyi Gézánál. Pesti Napló, 1933. május 14. 9.

6 *Szász Zoltán*: Fehér Anna. Gárdonyi Géza három felvonásos betyártörténetének felújítása a Magyar Színházban. Pesti Hírlap, 1919. április 13. 5.; Fehér Anna. Gárdonyi Géza darabja a Magyar Színházban. Színházi Élet, 1919. április 13–19. 10.; *Juhász Gyula*: Gárdonyiról. Délmagyarország, 1919. május 9. 1.

Az Ifjúmunkások Országos Szövetségének kongresszusa alkalmából rendezett hangversenyen többek között Gárdonyi-versek is elhangoztak. Népszava, 1919. június 17. 9.

7 Az írók direktóriumára és választmányára. Népszava, 1919. május 11. 9.

A „nap lovagja”

1902-ben jelent meg először Bródy Sándor *A nap lovagja* című regénye. Ennek főhőse egy városi nagyreményű ember, aki még ismeri ugyan a 19. századi nagy illúziókat, azonban ennek már tere nincs. A pénz, a pozíció átvette a hatalmat, s ennek értéktörvényeit már nem eszmékkel mérlegelik. Így eszmék nélküli emberként elsődleges célja a jólét, a kényelmes élet elérése, és ezzel kapcsolatban az adódó lehetőségek kihasználása.⁸

A regény történetének és főhősének megalkotásakor Bródy a saját élete és személyiségeszámos elemét felhasználta, ezért talán ezen a művön keresztül érthetjük meg a legjobban azt az attitűdöt, amellyel az író a Tanácsköztársasághoz viszonyult. Így amikor a Közoktatásügyi Népbiztosságtól az a felkérés érkezett Bródyhoz, hogy az 1919. május 1-jei ünnepségre írjon egy – témájában az új rendszernek megfelelő – színdarabot, az író elvállalta a feladatot. Az *Orgonavirág* című darabot május elsején egyidejűleg a Nemzeti Színházban, a Vígszínházban és a Magyar Színházban is bemutatták.⁹ Az egyfelvonásos jelenet egy munkásleányról szól, akire szemet vetett egy gazdag bankár fia. A leány szülei is szeretnék, hogy a jóléttel kecsegtető házasság létrejöjjön, azonban ő mégis inkább igazi szerelmét, egy vasmunkás fiút választ, aki már gyermekkorukban mindig menyasszonyának nevezte, és orgonával koszorúzta. Nem érdekek, hanem a tiszta érzelmek vezérlik, és a gazdagság, a más verejtékéből megkeresett arany helyett a tisztességes munkából való megélhetést választja.¹⁰ Mint látható, a színdarab számos olyan elemet tartalmazott, amely az adott időszakban elvárás lehetett.

Ezen kívül Bródynak még egy írását lehet említeni, amely politikai szempontból is értékelhető. A Színházi Élet áprilisi számában jelent meg *A drámának való idő* című cikke. Ebben Bródy örömét fejezte ki, hogy az irodalomról „a régi erkölcs, divat és szükség béklyója lehullt”, de ugyanakkor azt is kijelentette, hogy attól óva intené „a színpad mai hivatalos őreit”, hogy a „maguk erős egyéniségét” ráerőltessék az irodalmi élet szereplőire.¹¹ Tehát a lojalitás mellett némi kritikát is megfogalmazott a kommün kultúrpolitikusi irányába. Ezt követően Bródynak különböző újságokban több írása is megjelent a kommün alatt, melyek azonban politikai szempontból semlegesek voltak.

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy Bródy Sándor miért érezte szükségét, hogy előbb a lojalitását fejezze ki az új rendszer irányában, majd a kommün legnagyobb propagandarendezvényének tekinthető május elsejei ünnepségnek is részesévé váljon? A kérdés megválaszolásához a Tanácsköztársasággal kapcsolatos kutatásaim során felállított kategóriarendszert kívánom

8 Bródy Sándor: *A nap lovagja*. Budapest 1918.

9 *Orgonavirág*. Az Újság, 1919. május 3. 7.

10 Bródy Sándor: *Orgonavirág*. In: „Mindenkori újakra készül...” III. Szerk. József Farkas. Budapest 1969. 231–236.

11 Bródy Sándor: *A drámának való idő*. Színházi Élet, 1919. április 6–12. 1.

felhasználni, amely alapján megpróbáltam a kommün propagandájában szerepet vállalt személyek motivációit összefoglalni:¹²

1. kategória: A kommunizmusban való hit, meggyőződés, elkötelezettség

Ebbe a csoportba azok a személyek kerültek, akik valóban ideológiai meggyőződésből vettek részt a propagandatevékenységben. A legfőbb motivációjuk a kommunista eszmékben és a kommunizmus igazságában való őszinte – egyes esetekben már-már fanatikus – hit, és annak megvalósítása iránti elkötelezettség volt.

2. kategória: A változás, a jobbító szándék támogatása.

Az ebbe a kategóriába tartozó személyek nem voltak és nem is váltak kommunistává. Ők azt érezték, hogy az eddigi társadalmi és gazdasági rendszer súlyos válságba jutott, ezért változást akartak. Az őket ért negatív tapasztalatok nagy hatást gyakoroltak rájuk: a kapitalizmus igazságtalanságai, a parlamenti demokratikus rendszerek visszasságai, az első világháború négy évig tartó szörnyű és értelmetlen öldöklése, a párizsi békekonferencia hatalmainak Magyarországgal szemben tanúsított negatív magatartása és a polgári demokratikus kormányzat tehetetlensége.

Alapvetően ezek a tényezők voltak azok, melyek az ebbe a kategóriába tartozó személyeket arra ösztönözhatték, hogy egy merőben új és igazságosabb társadalmi berendezkedést ígérő eszme, a kommunizmus felé forduljanak, és hosszabb-rövidebb ideig támogassák azt.

3. kategória: Foglalkozásukból, pozíciójukból kifolyólag kerültek kapcsolatba a propagandával.

Ebbe a kategóriába azok az emberek tartoznak, akik nem meggyőződésből, még csak nem is jobbító szándéktól vezérelve, hanem szinte akaratlanul lettek részesei a propagandagépezetnek. (Például a kategória legtipikusabb képviselői a színészek, zenészek döntő többsége volt, akiket gyakran egyszerűen kirendeltek az egyes tömeggyűlésekre, toborzó- és propagandarendezvényekre, ahol előre meghatározott forradalmi műsort kellett előadniuk.) Eme személyek motivációi között nem – vagy csak ritkán – szerepeltek politikai, ideológiai megfontolások. Inkább praktikusán, gyakran mintegy megbízásként, munkalehető-ségként értékelték ezeket a feladatokat.

Bródy Sándor – motivációit tekintve – valószínűleg valahol a második és harmadik kategória között helyezkedhetett el. Nem kétséges, hogy rá is hatással volt az a gazdasági és társadalmi válság, amely az első világháború hozadéka volt, és a változás, jobbító szándék is szerepet játszhatott motivációi között. Azonban a meghatározó tényező talán mégsem ez volt. Főállású

¹² A kategóriarendszer részletesebb ismertetését lásd: *Szabó Viktor: A kommunizmus bűvöletében. A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája.* Budapest 2019. 54–60.

íróként Bródynak a megélhetését is biztosítania kellett, és ezzel összefüggésben az adódó lehetőségek kihasználása (mint például az *Orgonavirág* megírása) is mérlegelendő szempontként merülhetett fel számára. Ráadásul a tanácskormány az írókat egy úgynevezett írói kataszterbe szándékozott sorolni, akik így az államtól kapták volna a fizetésüket. Azt viszont, hogy ebbe a körbe ki kerülhet be, központilag szándékoztak eldönteni. Vagyis egy-egy lojális gesztus, vagy egy, a rendszer elvárásainak megfelelő mű megírása elősegíthette a későbbi érvényesülést is.

A konfliktus

A Tanácsköztársaság nemcsak az ország életére, hanem Bródy Sándor és Gárdonyi Géza barátságára is komoly hatással volt. Gárdonyi, mivel semmilyen módon nem kompromittálta magát a kommün alatt, gyakorlatilag „sértetlenül” vészelt át az 1919-es évet, az elismertsége és népszerűsége töretlen volt. Sőt az 1920-ban megalakult Magyar Írók Nemzeti Szövetségének elnöke, az akkor országosan ünnevelt Szabó Dezső író Gárdonyit kérte fel a szervezet tiszteletbeli elnökévé. Gárdonyi elfogadta a felkérést, és meleg hangú levélben köszönte meg a bizalmat. Amit azonban ekkor még az író nem tudhatott, hogy később ez a szervezet magát kiáltja ki a magyar irodalom letéteményesének, és ennek jegyébenátkozza ki a „nem magyar” (értsd: „zsidó”) irodalmat. Ez utóbiba pedig beletartozott Bródy Sándor is. A kommün bukását követően Bródy egyébként is nehéz helyzetbe került, hiszen – több más olyan íróhoz hasonlóan, akik kompromittálódtak a Tanácsköztársaság alatt – őt is mellőzték, vagyis az újságok legtöbbször nem közölte az írásait. Ez komoly anyagi nehézségeket okozott az amúgy nagyvilági életvitelhez szokott író számára. Mikor pedig zsidó származása miatt a magyarságát és ezzel kapcsolatban a munkáinak értékét vonták kétségbe, Bródy végképp elkeseredett. Ebből a helyzetből Bródy előbb Bécsbe, majd Olaszországba menekült. Aztán tollat ragadott, és minden dühét az egykori jó barátira, Gárdonyira zúdította, aki annak a szervezetnek volt a tiszteletbeli elnöke, amely őt kiátkozta a magyar irodalmi életből. A *Levél Gárdonyi Gézához* című terjedelmes írás 1921 februárjában jelent meg a Lázár Miklós által szerkesztett bécsi magyar emigránslap, az Új könyv című folyóirat oldalain:

„[...] Isten veled, Géza, elbúcsúzom tőled, erre a rövid életre, nem barátkozunk többet. Egy másik életben, amelyben te hiszel – és nem lehetetlen, hogy van is –, úgy lehet, hogy a két hirtelen elszakadt fonál megint egybefűződik. A te fehér és az én színes életem kötele. Most meghaltál nekem, és én megtépem éretted legszébb – egyetlen – ruhámat, akár vérrokonaim halála után. Isten hozzád, kedves Ziegler Géza. [...]

Nem tudom, hogy mit mondasz erre, lehet, hogy elmosolyodsz és nem hiszel e búcsúzkodásnak, vagy eltanultad a pesti szót, »annyi baj legyen«. Nekem bizony baj, hogy összeállottál egy társasággal, akik kimondták, hogy én most már nem vagyok a barátod, a testvéred, a mi ékes erős és gyengéd nyelvünkben, amelyben születtem.

*Engem kirúgtak és te segítettél, amikor legfőbb díszüket, cím- és cégtáblájukat váltaltad. Ha nem volna olyan keserű, üzletszerű, gyerekes volna az egész, hogy én veled együtt ne legyek magyar költő. [...]*¹³

Gárdonyiban a nyílt levél elolvasását követően vegyes érzelmek kavarogtak. Egyrészt azonnal felismerte, hogy a magyar próza egy kiemelkedő alkotását tartja a kezében. Ahogyan Gárdonyi József, az író fia, könyvében leírta, az édesapja a következő szavakkal reagált a műre: „*Ez a levél Bródy irodalmi munkásságának briliánsa. Sohasem gondoltam, hogy Bródy agya ily pompás gyöngyöt bír termelni*”.¹⁴ Másrészt Gárdonyinak rosszul estek a mű családjára vonatkozó részei. Mikor egy 1921-es interjúban Bródy leveléről kérdezték, a következőt mondta: „[...] *Engem különben nem érintett az egész dolog. Csak az bántott kissé, ezt ízléstelennek tartottam, hogy az apám nevét is belekeverte. Szegény apám bizonyára megfordulna sírjában, ha olvasná, hogy ő rá valaki ráfogta, hogy sváb volt. Jó magyar ember volt az, nem is Z-vel írta a nevét, hanem Cz-vel: Cziglernek. Olyan erős magyar érzés hatotta át, hogy negyvennyolcban ő csinálta az első fegyvergyárat. [...] Különben is mi köze az én írói egyéniségemnek az apámhoz? Mindenki egész külön világ. [...]*”¹⁵

Ezt követően a két író több mint egy évig nem beszélt egymással, majd amikor 1922 őszén a rossz egészségi állapota miatt szanatóriumban fekvő Bródy értesült róla, hogy Gárdonyi Géza súlyos beteg, újra levelet küldött neki, mely ezúttal a bocsánatkérését tartalmazta. Személyesen azonban már nem volt módjuk találkozni, mert Gárdonyi 1922. október 30-án elhunyt. Bródy Sándor, aki betegsége miatt nem tudott ott lenni Egerben barátja temetésén, fontosnak tartotta, hogy méltó módon búcsúzzon el tőle. A *Független Szemle* című folyóiratban közölte terjedelmes nekrológját *Gárdonyi Géza* címmel, amely a magyar esszéirodalom egy kiváló darabja.¹⁶ Bródy nem sokkal élte túl barátját. Hosszú, keserves betegség után 1924. augusztus 12-én hunyt el. Őt nem Egerben – ahogyan szerette volna –, hanem Budapesten, a Kozma utcai izraelita temetőben hantolták el. Kevesen kísérték el utolsó útjára, de a kevesek között ott volt Gárdonyi Géza két fia, hogy édesapjuk végakarátának megfelelően kezet nyújtsanak Bródy Sándor fiainak. Ezzel a szimbolikus gesztussal, a fiaik által került sor a két író végleges megbékélésére.

13 Idézi: *Hovanyecz László*: Eger két írócsillaga: Bródy Sándor és Gárdonyi Géza. Eger 2005. 66.

14 Idézi: *Hovanyecz L.*: Eger két írócsillaga i. m. 68.

15 *Kállay Miklós*: Gárdonyi Bródy Sándor irodalmi leveleiről. *Nemzeti Újság*, 1921. március 5. 3.

16 *Bródy Sándor*: Gárdonyi Géza. *Független Szemle*. 2. (1922) 12. sz. 300–302.

Felhasznált szakirodalom és források

- Az írók direktóriuma és választmánya. Népszava, 1919. XLVII. évfolyam, 112. szám, május 11. 9.
- Bródy Sándor: A drámának való idő. Színházi Élet, 1919. VIII. évfolyam, 14. szám, április 6–12. 1.
- Bródy Sándor: A nap lovagja. Budapest, 1918.
- Bródy Sándor: Gárdonyi Géza. Független Szemle, 1922. II. évfolyam, 12. szám, 300–302.
- Bródy Sándor: Orgonavirág. In: „Mindenkori újakra készül...” III. kötet. Szerk. József Farkas. Budapest, 1969. 231–236.
- Fehér Anna. Gárdonyi Géza darabja a Magyar Színházban. Színházi Élet, 1919. VIII. évfolyam, 15. szám, április 13–19. 10.
- Gárdonyi Géza: Láthatatlan ember. Budapest, 1961.
- Hajdu Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Budapest, 1969.
- Hovanyecz László: Eger két írósillaga: Bródy Sándor és Gárdonyi Géza. Eger, 2005.
- József Farkas: A Nyugat és a magyar forradalmak. In: Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára. Szerk. Katona Ferenc. Budapest, 1980.
- József Farkas: Értelmiség és forradalom. Kultúra, sajtó és irodalom a Magyar Tanácsköztársaságban. Budapest, 1984.
- Juhász Gyula: Gárdonyiról. Délmagyarország, 1919. VIII. évfolyam, 104. szám, május 9. 1.
- Kállay Miklós: Gárdonyi Bródy Sándor irodalmi leveleiről. Nemzeti Újság, 1921. III. évfolyam, 48. szám, március 5. 3.
- Liptai Ervin: A Magyar Tanácsköztársaság. Budapest, 1968.
- Móricz Zsigmond: Gárdonyi Gézánál. Pesti Napló, 1933. LXXXIV. évfolyam, 109. szám, május 14. 9.
- Népszava, 1919. XLVII. évfolyam, 143. szám, június 17. 9.
- Orgonavirág. Az Újság, 1919. XVII. évfolyam, 104. szám, május 3. 7.
- Szabó Viktor: A kommunizmusbűvöletében. A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája. Budapest, 2019.
- Szász Zoltán: Fehér Anna. Gárdonyi Géza három felvonásos betyártörténetének felújítása a Magyar Színházban. Pesti Hírlap, 1919. XLI. évfolyam, 88. szám, április 13. 5.

SZALIPSZKI PÉTER

A TRIANONI ORSZÁGCSONKÍTÁS SZEREPE ENCS VÁROSODÁSÁBAN¹, VÁROSSÁ VÁLÁSÁBAN

A trianoni diktátum következményeit taglaló történeti irodalomban bőségesen kifejtettek azok az elemek, amelyek az oktrojált szerződés húsbavágó hátrányait, tragikus, a fejlődést megakasztó konzekvenciáit, már-már az állam-nemzet túlélését, fennmaradását fenyegető tényezőket teszik a vizsgálat tárgyává. A két világháború közötti időszakban a közmegegyezés és a közfelháborodás megkérdőjelezhetetlen tényezője volt Trianon tagadása.

Az 1945-ös újraesztést követő, a trianoni amnéziát sikertelenül megvalósítani szándékozó államszocialista korszak végóráiban megkezdődött ébredés, majd annak bukását követően, 1990 után a közhatalom erőforrásaival is serkentett tudományos kutatás és empirikus tapasztalás szinte toposzokká tett olyan 1920-ra visszavezethető megállapításokat, hogy

- „...Trianonnak szinte máig jóvátehetetlen gazdasági-piaci következménye lett, hogy a térség fejlődése elmaradt a Nyugatétól, de még a korábbi perifériától is,...ugyanis széttörték a Monarchia 50 milliós »közös piacát«...”²
- Budapest vízfajszertű fungálása, túlméretezettsége annak is következménye, hogy egy jóval nagyobb ország fővárosa volt 1918–20-at megelőzőleg;
- a trianoni határhúzás következtében peremhelyzetbe került, valaha központi szerepkört betöltött települések, elvesztvén térségüket, óriási hátrányt szenvedtek (ennek talán legplasztikusabb manifesztuma Zemplén megye egykori székhelyének, a kettészelt Sátoraljaújhelynek a példája);
- a központjukat, piacukat veszített peremvidékek (mint pl. a Kassa felvevőképességét nélkülözni kénytelen abaúji Cserehát) mély, huzamos, máig sem kihevert depresszióba süllyedtek.³

Nem (meg)tagadva a fenti állítások valóságtartalmát, esettanulmányunkkal arra teszünk kísérletet, hogy feltárjuk, bizonyos települések – köztük Encs – Trianon kényszerhatása következtében központi funkcióikban megerősödtek, térségük településhierarchiájában előrébb jutottak.

1 A szóhasználat nem elírás következménye, a közkeletű *városiasodás*hoz képest annyiban tágabb a címben szereplő kifejezés jelentése, hogy ez „a városodás” magában foglalja az átalakulás nem szembetűnő, mélyebb rétegeit is, pl. a település lakosságának társadalmi összetételében érzékelhető, a várossá válás irányába mutató jelenségeket.

2 *Gergely Jenő – Izsák Lajos*: A 20. század története. Trianon. Budapest 2000. 56.

3 Természetesen a lemaradásban, elmaradásban más tényezők is szerepet játszottak, de ezek kifejtése nem tartozik ezen tanulmány vizsgálódási körébe.

A trianoni átrendezés Encset térségében már bizonyos fokú alközponti szerepben találta. Hogy milyen fokú alközponti szerepben, és hogy hogyan alakult ki ez a szerep, erről szólt a 2019. október 4-én, Encsen, a település első említésének 800., várossá nyilvánításának 35. évfordulója alkalmából rendezett konferencián megtartott „Encs alközponttá válásának előzményei és tényezői a 19. században második felében” címmel megtartott előadásom. Remélem annak a konferenciának az anyaga is megjelenik idővel, még ha nem is az a városvezetés kezdeményezte a konferencia összehívását, amely a 2019. október 13-ai önkormányzati választásokon mandátumot kapott. Történiék azonban akárhogy, e helyütt is indokoltnak vélem annak az előadásomnak a rövid összefoglalását közre adni, hiszen így alkothatunk képet arról, hogy 1920-ban a trianoni átrendezés milyen pozícióban találta Encset.

1851-ben Abaúj és Torna megye Fényes Elek *Geographiai szótárában*⁴ talált 258 falva közül az összlakosság alapján meghatározott sorrendben Encs 672 lakosával a 189.⁵, amolyan középkategóriás földműves falu volt. Encset ekkor még természetesen Abaúj és Torna vármegye mezővárosi ranggal rendelkező 13 települése is megelőzte a rangsorban mind a lakosszámot, mind más mutatókat illetően. Encs alközponttá válásának „ősrobbanása” 1860. augusztus 14-én következett be, amikor a Budapest–Miskolc–Kassa vasúti fővonalon a falu határában vasúti állomás létesült⁶. Ez az egyetlen tényező elegendő volt ahhoz, hogy a későbbiekben Encs az alközponti szerep mind több jegyét magához vonzza: körjegyzőségi székhely lett, postahivatal és távirdaállomás létesült, 1897-ben megalakult az Encsi Takarékpénztár Rt., a századfordulótól pedig az encsi csendőrőrs járőrei biztosították a környező falvak elfojtott nyugalalmát. Az első világháborút megelőzőleg Encs már egy kis körzet kétségkívüli kereskedelmi központjaként is jellemezhető⁷, de a környezetéhez, közegéhez viszonyított legkarakteresebb eltérés az, hogy míg Abaúj-Torna vármegye egésze óriási vérvesztést szenvedett el a 19. század végi, 20. század eleji kivándorlási hullám következtében, Encs lakosszáma folyamatosan gyarapodott. (Molnár Endre szerint létszámarányosan Abaúj-Torna vármegye vesztesége volt a legnagyobb az Osztrák–Magyar Monarchia vármegyéi közül.⁸)

A trianoni diktátum területi „rendezése” megfelelte az 1881-ben harmadszor egyesített, 1884-ben csekély mértékben módosított Abaúj-Torna

4 *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben, körülményesen leíratik. I–IV. Pest 1851. Reprint: Szeged 1984.

5 *Szalipszki Péter*: Abaúj (és) Torna vármegye településhierarchiája a 19. század második felében. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. 1996. 45.

6 *Borovszky Samu*: Abaúj-Torna vármegye vasútjai. In: Abaúj-Torna vármegye és Kassa. (Magyarország vármegyéi és városai.) Szerk. Sziklay János – Borovszky Samu. Budapest 1896.

7 *Csorba Csaba*: A kezdetektől a felszabadulásig. In: Encs 1945 – 1985. Szerk: Molnár János – Nagy Józsefné – Urbánné Tóth Edit. Encs 1986. 10.

8 Abaúj-Torna vármegye. (Magyar vármegyéik és városok monográfiája 17.) Szerk: Molnár Endre. Budapest 1935. 10.

vármegye területét.⁹ A 3317 km² területű megyéből 1672 km² maradt meg Magyarországnak, és 1645 km² került az újonnan létrehozott Csehszlovákia területéhez¹⁰. A területi veszteség hatását fokozta, hogy a megye székvárosa, de bizvást állíthatjuk, hogy egy jóval kiterjedtebb régió központja, Kassa is az utódállam fennhatósága alá került. A maradék megye Szikszó székhellyel szerveződött újjá, mert a trianoni országcsönkítés felülvizsgálatát minden politikai tényező evidensnek tartotta, ezért nem volt törekvés a kialakult helyzethez igazadó, hosszú távra szánt átszervezés megvalósítására. Gondoljunk azonban bele annak abszurditásába, hogy a Szikszón tartott megyegyűlésre Károlyi gróf Füzérradványból úgy utazhatott el, hogy bekocsizott Sátoraljaújhelybe (Zemplén megye székhelyére), ott vonatra szállt, elutazott Miskolcra (Borsod megye székhelyére), ott átszállt a Hidasnémeti felé közlekedő vonatra, hogy Szikszón, csonka Abaúj székhelyén részt vehessen a megyegyűlésen.

Az újonnan keletkezett kényszerhelyzetben Encs is közigazgatási szerepkört kapott azáltal, hogy 1921-ben, történetében először, de nem utoljára járási székhellyé lépett elő. Ezt a rangját 1938-ig, a Felvidék egy részének, illetve Kassának a visszacsatolásáig tartotta meg, minek után a régi közigazgatási szisztéma restaurálásának folyamatában elvesztette ezt a rangját. Azonban a több mint másfél évtizeden keresztül betöltött járásiszékhely-szerepkör Encs városodását minden kétséget kizáróan elősegítette. Encsen már az 1920-as években bevezették a villanyt, igaz csak a házak kisebb részébe, hiszen még 1941-ben is a falu 307 házából csak 132-ben világított villany. De ha azzal vetjük egybe ezt a tényt, hogy a környező cserehádi falvakban csak az 1950-es években valósult meg a villamosítás, jól érzékelhető a különbözőség.

A következőkben az 1985-ben megjelent Encs-monográfia Csorba Csaba által írt első fejezetéből (A kezdetektől a felszabadulásig) emelek ki néhány olyan elemet, amelyek kétségkívül Encs városodásának, mégpedig a Trianon következtében előállt közigazgatási szerepkörrel is összefüggésben megvalósult dinamikusabb városodásának és városiasodásának a megnyilvánulása.

„Portalanított utakat építettek, s az 1930-as években autóbusz közlekedett Forró-Encs és Krasznokvajda között. Közkutak épültek, betonozták a piacteret. Új, emeletes iskola épült, amelyben három tanerő tanított négy tanteremben hat osztályt. Mint járási székhely gyógyszertárat kapott a falu. Volt járási és helyi orvos, állatorvos, szülésznője. Itt székelt a járási csendőrpáncsnokság. A fejlődéshez hozzátartozott a telefonvonal is. A kereskedők és iparosok száma a századfordulóhoz képest három évtized alatt megtöbbszöröződött. A járási igazgatás némi közigazgatási értelmiségi réteget is idevonzott (főszolgabíró, szolgabíró, körjegyző, ügyvéd stb.) A községben Hangya Szövetkezet és hitelszövetkezet működött. ...A kulturálódást szolgálta, hogy az 1930-as évek végén már mozi is működött a községben (Hungaria filmszínház

9 Ld.: Szalipszki Péter: Külön és együtt. Abaúj és Torna vármegye egyesülései. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. 50. (2011). 365–387.

10 Edelényi-Szabó Dénes: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területi változásai. In: Magyar Statisztikai Szemle. 1928. VI. 658.

néven).¹¹ Nem tartozik a tárgyhoz, de nem hagyható szó nélkül, hogy néhány sorral arrébb az idézett szerző nem kis önellentmondást megvalósítva azt írja: „A lakosság jelentős gyarapodása mellett egészében Encs semmiben sem tűnt ki a többi átlagos abaúji falu közül. Városias fejlődés felé utaló tendencia nyomokban sem fedezhető fel.”¹²

Nemcsak ebben a konferenciás közegben, de jóval szélesebb körben is közismert az a tény, hogy a második világháborút követő 1947. évi párizsi békeszerződés Magyarországot újra a trianoni határok mögé szorította, sőt annál egy kicsit még tovább, hiszen Pozsony közelében Oroszvár, Horvátjásfalva és Dunacsún is csehszlovák fennhatóság alá került, de ez a mi tájékunkat nem érintette. A második világháborút követően Encs ismét csonka Abaúj, avagy Dél-Abaúj centrumában találta magát. A többi, szintén valamelyest alközponti szerepkört betöltő, számottevő település (Szikszó, Abaújszántó, Gönc) újra mind a mikrorégió peremén helyezkedik el. Ezért anélkül, hogy részletekbe menően ismertetném az államszocialista korszak térségünkre vonatkozó közigazgatás-történetét, a nagy encsi járás kialakulásának előzményeit és bekövetkezését, csupán azt kívánom leszögezni, hogy az említett településeket megelőzve Encs a 20. század végi városi jegyek jó néhányát még mindig nélkülözve deklaráltan 1984-ben nyilvánított városnak. Szikszó 1989-ben, Gönc 2001-ben, Abaújszántó 2004-ben nyert városi rangot. Beluszky Pál és Győri Róbert teljes joggal a *várossá nyilvánítások cunamijának* nevezik a valóságos városi funkciókkal nem, vagy alig rendelkező településeknek való tömeges címadást¹³. Annak, hogy Encs a várossá nyilvánítások nagy hullámát valamivel megelőzőleg kapta meg a városi címet, abban –nézetem szerint – volt szerepe az 1920-ban Trianonban meghúzott, majd 1947-ben Párizsban jóváhagyott, minden igaz magyar szívet ma is fájdító országhatárnak is.

Felhasznált szakirodalom és források

Beluszky Pál – Győri Róbert: Ez a falu város! (Avagy a városi rang adományozásának gyakorlata és következményei 1990 után.). *Tér és Társadalom* 2006/2. 65–81.

Beluszky Pál – Győri Róbert: Városi rang vice versa városi funkció. (A városi rang és a városi funkció alakulása az elmúlt másfél évszázadban). *Történeti Földrajzi Közlemények* 2018/3–4. 165–180.

Borovszky Samu (szerk.): *Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, 1896.

11 Csorba Cs.: A kezdetektől i. m. 11.

12 Uo.

13 *Beluszky Pál – Győri Róbert: Városi rang vice versa városi funkció. (A városi rang és a városi funkció alakulása az elmúlt másfél évszázadban.)* In: *Történeti Földrajzi Közlemények*. 6. (2018) 3–4. sz. 165–180. Továbbá: *Beluszky Pál – Győri Róbert: Ez a falu város! (Avagy a városi rang adományozásának gyakorlata és következményei 1990 után.)* In: *Tér és Társadalom* 20. (2006) 2. sz. 65–81.

- Csorba Csaba: A kezdetektől a felszabadulásig. In: Encs 1945 – 1985. Szerk. Molnár János – Nagy Józsefné – Urbánné Tóth Edit. Encs, 1986.
- Edelényi-Szabó Dénes: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területi változásai. Magyar Statisztikai Szemle 1928/6. 648–714.
- Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta betűrendben, körülményesen leíratik. I–IV. kötet. Pest, 1851. (Reprint: Szeged, 1984.)
- Gergely Jenő – Izsák Lajos: A 20. század története. Magyar századok 11. Budapest, 2000.
- Molnár Endre (szerk.): Magyar vármegyék és városok monográfiája. Abaúj-Torna vármegye. Budapest, 1935.
- Szalipszki Péter: Abaúj (és) Torna vármegye település hierarchiája a 19. század második felében. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. 1996.
- Szalipszki Péter: Külön és együtt. Abaúj és Torna vármegye egyesülései. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 50. Miskolc, 2011. 365–387.

Melléklet

1. kép: Abaúj-Torna vármegye térképe a trianoni határral (HOM HTD I. 134. 1930.)

SZEGŐ IVÁN MIKLÓS

EGER ÉS AZ EGRIEK AZ 1945-ÖS ORSZÁGOS SAJTÓBAN

„Tudomásul kell venni mindenkinek, aki a germán-magyar értékrendszer híve és imádója volt és ma viszonylag csendes és nyugalmas magányában, számíthatva ül helyén és visszavárja a nemzet megrontóit, hogy az elmúlt időknek vége.” Az Igazság című egri lap vezércikkírója írta ezt az újság 1945. január 4-ei számában. Kardos László a *Paraszt és kommunista* című „évnytítő” cikkéből kiderül, hogy az újonnan szerveződő hatalom igyekezett – legalábbis a sajtóban – a békésebb arcát mutatni.

A kommunista párt egri megszervezésében főszerepet játszó² Kardos hangvétele azonban sejtette azt is, hogy nemcsak a hadszíntéren zajlanak harcok (az ország nyugati felén), hanem a mélyben is fenyegető erők mozgolódnak. A következő sorokból derült ki, hogy az engedékenységek csak látszólagosok. Ezért téved dr. Kardos szerint az, aki azt hiszi, hogy a „békés kéz”, mely „a társadalom minden tagját építésre hívja”, gyengeségből tenné ezt. Ha visszaélnék ezzel, „akkor a magyar parasztság és a magyar munkásság milliói” „meg fogják semmisíteni a társadalomnak azt a részét, mely már egyszer árulója volt a magyar népnek, a magyar földnek, de a magyar sorsnak is”.³

A hol kenetteljes, hol pedig fenyegető hangvétel nem véletlen Kardosnál. Híven tükrözi a Moszkvától távol működő, hevesi kommunista pártszervező cikke azt a szovjet irányvonalat, amelyet a világpolitikai trendek szabtak meg 1945 elején. Ekkoriban ugyanis Sztálin taktikai okokból még visszafogta a megszállt országokban a helyi kommunista aktivisták túlbuzgóságát. (Kardos doktor más téren is buzgó volt: 1945. január 22-én ő vetette fel, hogy Egerben egyetemet kellene létesíteni.)⁴

Mit akart Sztálin és mit lehetett erről tudni Egerben 1945-ben?

Sztálin óvatossága, azaz, hogy mérsékelte a szovjet megszálló erők árnyékában tevékenykedő helyi kommunistákat Magyarországon, geopolitikai okokra vezethető vissza. Ezért 1944 végén népfrontos jellegű, Gyarmati György szerint „mérsékeltebb, koalícióképesebb” rendszerátalakítási programot munkáltak ki

1 Kardos László: *Paraszt és kommunista*. Igazság, 1945. január 4. 1.

2 Á. Varga László: Bevezető. In: *Új úton... Válogatott dokumentumok a felszabadult Heves megye életéből: 1944. október 30. – 1945. május 7.* Szerk. Á. Varga László. Eger 1980. 39.

3 Kardos L.: *Paraszt és kommunista* i. m.

4 Kiss Péter: *Az egri érseki Líceum történetéből*. Eger 2016. 55.

a magyar kommunista emigráció moszkvai vezetői.⁵ (Ám vannak olyan értelmezések, miszerint Sztálin Magyarország bolsevizálására nem 1944-ben, hanem csak 10-15 év múlva készült.⁶)

Akármi is volt az eredeti terv, a „fontolva haladás” szovjetizálási törekvése jegyében Szegeden 1944. december 2-án alakult meg a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (MNFF), amelyet a Független Kisgazdapárt, a Magyar Kommunista Párt, a Nemzeti Parasztpárt, a Polgári Demokrata Párt, a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek alakítottak meg közösen. A népfremszerveződések közös programként a kommunista párt november 30-ai akcióprogramját hirdette. Így célja lett a fasiszta szervezetek feloszlatása, a háborús bűnösök megbüntetése, a földreform és a nagytőke befolyásának korlátozása is – többek között.⁷ Vagyis a pluralizmus egy torzított keretrendszeren belül érvényesült. Tehát 1945 nem lineáris bolsevizálást hozott: az év végén az FKGP jelentős teret nyert a választásokon, ami azonban 1946 elejére felgyorsította a bolsevizálást.⁸ Így az 1945-ös esztendő a demokratizálás és a proletárdiktatúrára törekvés kettőssége jegyében telt, mint azt látni fogjuk Eger országos sajtóbeli reprezentációja kapcsán is.

Egert 1944 novemberének utolsó napján foglalták el a szovjet csapatok.⁹ Nem férhetett kétség hozzá: a következő időszakban a szovjet hadsereg és a kommunista párt határozza meg a politikai életet.¹⁰ Bár a szovjet befolyás mértéke 1945 első napjaiban még nem lehetett ismert, ám a tendencia, az erőviszonyok megváltozása nyilvánvaló volt, s a sajtó helyzete ezt egyértelműen reprezentálta.

5 A hazatérő kommunista emigráció radikális lépésekre készült, ám az 1944. októberi Churchill-találkozó, a „lengyel ügy” után Sztálin nem akart újat húzni a Nyugattal. A lengyelországi szovjet befolyás érvényesítése ellen ugyanis az angolszász szövetségesek tiltakoztak. *Gyarmati György: A Rákosi-korszak.* Bp. 2011. 34.

6 Charles Gatit idézi erről: *Csicsery-Rónay István – Cserenyey Géza: Konceptiók per a Független Kisgazdapárt szétzúzására.* 1947. Bp. 1998. 15. Békés Csaba szerint a szovjetek már 1944–45-től törekedtek a kelet-közép-európai térség szovjetizálására, de ezt rugalmasan és a nyugati szövetség megőrzésének alárendelve kezelték. Krausz Tamás szerint viszont Moszkvának nem voltak kész tervei. *L. Balogh Béni: Bevezető.* In: „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. Szerk. L. Balogh Béni. Bp. 2015. 22–24.

7 *Föglein Gizella: A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megalakulása és programja.* Tiszatáj 38. (1984) 11. sz. 70–71.

8 1945 után „nem volt nyugatias-polgári értelmében vett demokrácia, de a magyar berendezkedés néhány évig (1947–48-ig) nem volt sztálini mintájú szovjet rendszer sem. (...) A sajtóban, a nyilvánosságban bizonyos diskurzusok szabadon folytak, de mások (...) nem.” *Rainer M. János: Bevezetés a kádárizmusba.* Bp. 2011. 77.

9 *Nagy József: Eger története.* Bp. 1978. 357.

10 „Belpolitikai és nemzetközi szinten egyaránt igazolódni (...) látszott az immár egyértelműen Sztálin nevéhez kötődő új uralmi rend (...). A korábban szinte mindenütt marginális (...) kommunista pártokat is bevett, respektálandó politikai erővé tette”. *Gyarmati Gy.: A Rákosi-korszak i. m. 18.*

Hogyan indult meg a nyomtatott sajtó 1945-ben?

Ahogy a Vörös Hadsereg egyre nagyobb területeket foglalt el, a szovjet hatóságok engedélyével jelenhetett meg néhány kis példányszámú, kommunisták által szerkesztett helyi lap 1944 végén.¹¹ Egy hónap múlva viszont már az MNFF adta ki a *Délmagyarország* című regionális napilapot, amelyet (formailag) ugyan népfrontos jellegűnek minősít Horváth Attila, de szerinte tartalmilag inkább a szovjet megszálló hatóságok, illetve a magyarországi kommunisták irányvonalának felelt meg. Az újságot két baloldali név fémjelzte: a kommunista Révai József Moszkvából tért haza, Erdei Ferenc pedig a népi mozgalom kommunistákkal együttműködő szárnyát képviselte. Szerepet kapott a korábbi kiadó, a kisköz Balogh István (későbbi békepap) is.¹² Neki 1947-ig lesz befolyása a hazai sajtóirányításra (a Miniszterelnökségen 1945 első felében a sajtóosztály vezetőjeként ő adta ki az új lapengedélyeket, és osztotta el a rendelkezésre álló papírt), bár az 1945 nyarán kirobbant papírellátási botrány után csökkent a mozgásteret.¹³ A *Délmagyarország* irányítása 1945 márciusára már egyértelműen kommunista kézbe került: Szirmai István lett a szerkesztő, majd főszerkesztő.¹⁴

1945 elején intézményesült a szovjet befolyás, miután létrejött az elvileg háromhatalmi Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB), de a gyakorlatban a megszálló hatalmat Vorosilov marsall, a SZEB szovjet vezetője gyakorolta. Ezt a Magyarországon csak „statisztáló” amerikaiak a nekik sokkal fontosabb Japánban használták ki: „*a szovjet fél egyoldalú [magyarországi] tevékenysége*

-
- 11 Az első október 15-én az orosházi Népakarat volt, majd a szentesi Magyar Népakarat, a Szegedi Népakarat és a hódmezővásárhelyi Vásárhely Népe következett. *Horváth Attila: A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején.* Bp. 2013. 12.
- 12 Az MKP, a Parasztpárt és az FKGP egyezsége „az első koalíciós dokumentumnak tekinthető”: „1944. november 12-én Révai József és Erdei Ferenc felkeresték Balogh Istvánt és tárgyalásokat folytattak vele a kisközpartú újjászervezéséről és a Délmagyarországnak, mint pártközi koalíciós lapnak a megjelentetéséről.” Balogh átadta a lapot a népfrontnak. Az első vezércikkben Révai nemzeti összefogást, a Vörös Hadsereggel való együttműködést és földosztást hirdetett. *Föglein G.: A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front* i. m. 69–70.
- 13 *Horváth A.: A magyar sajtó* i. m. 8., 13. *Takács Róbert: A koalíciós időszak média- és kulturális nyilvánossága.* In: Régi és új világ határán – 1945 történetei. Szerk. Feitl István – Ignác Károly. Bp. 2018. 139–179., különösen 145. és 158. Balogh 1945 júliusáig volt a sajtóügyek „ura”. Májusban át kellett adnia a sajtó- és papírügyeket a kommunista Kállai Gyulának, mivel „a négy párt legkisebbikének napilapja, a Szabad Szó nem jutott papírhoz, amelynek kapcsán a Népszava, a Világosság és a Szabad Nép támadást indított Balogh ellen, akitől a sajtóügyek felügyeletét elvették”, bár maradt államtitkár. *Takács Róbert: A nyomtatott sajtó a koalíciós időszakban (1944–1948).* In: A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989. Szerk: Paál Vince. Bp. 2015. 272.
- 14 *Buzinkay Géza: A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig.* Bp. 2016. 392.

precedenst teremthetett a Japánban felállítandó és amerikai vezetésű ellenőrző bizottság működéséhez".¹⁵

Az 1945. január 20-án aláírt moszkvai fegyverszüneti egyezmény alapján létrehozott SZEB 1947. szeptember 15-ig működött Magyarországon. A fegyverszünet kötelezte az országot minden kulturális és sajtótevékenység szovjet főparancsnoksággal való engedélyeztetésére.¹⁶ Így részben a magyarországi SZEB hatáskörébe tartozott a lapok engedélyezése és cenzúrázása is, de az engedélyt a kormány adta ki. Az 1945-ös választásokig ez a Miniszterelnökségen történt, azután a Tájékoztatási Minisztériumban. Ezért a magyar újságok nem számolhattak be a szovjet hadsereg magyarországi rémtetteiről, nők megerősokolásáról, a lakosság egy részének málenkij robotra hurcolásáról, a szabad rablásról.¹⁷ Nem csak az adott korban történtek elhallgatások: Pető Andrea a Vörös Hadsereg nőtagjai által feltehetően elkövetett erőszak legutóbbi időkig való tabuizálásáról írt 2018-ban.¹⁸

Egy 21. századi értelmezési vita az 1945-ös sajtójogszabályokról és azok tényleges hatásáról

Horváth Attila szerint a kommunista párt kezdettől fogva a sajtó korlátozására és a cenzúra bevezetésére törekedett. Ezt jelzi szerinte az az 1945. februári kormányrendelet, amely a papírhiányra hivatkozva kimondta: lapengedélyt csak „demokratikus pártok” kaphatnak. Vagyis azok, amelyek működését a szovjetek engedélyezték.¹⁹ Az, hogy csak pártok és más szervezetek adhatnak ki lapot, szembement a magyar sajtóhagyományokkal, ettől kezdve fél évszázadig magánszemély nem lehetett lapgazda.²⁰

Takács Róbert szerint viszont 1945 márciusában egy miniszterelnöki rendelet ugyan felhatalmazta a kabinet sajtóosztályát az előzetes cenzúrára, de a jogszabályt éppen az MKP és az általa vezetett baloldali pártok támadták meg a nyilvánosság előtt. (Bár ezek a pártok még támogatták a rendeletet a kormányülésen.) A támadáshoz csatlakozott az újságíró-szövetség is, így a rendeletet

15 Olaszországban Magyarország előtt volt precedens SZEB felállítására (1943). Ezt a nyugati hatalmak irányították, több jogot biztosítva a szovjeteknek, mint amennyit azok adtak nálunk a nyugatiaknak. *Baráth Magdolna – Cseh Gergő Bendegúz – Feitl István – Figder Éva*: Bevezető. In: A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei. 1945–1947. Szerk. Feitl István. Bp. 2003. 8–9.

16 *Baráth et al.*: Bevezető i. m. 7.

17 *Takács R.*: A koalíciós időszak i. m. 148.; *Horváth A.*: A magyar sajtó története i. m. 13.

18 Pető kitér a forráshiányra is e tekintetben. *Pető Andrea*: Elmondani az elmondhatatlant. Bp. 2018. 210–211.

19 *Horváth A.*: A magyar sajtó története i. m. 8.

20 *Buzinkay G.*: A magyar sajtó... i. m. 392. Az 1945-ös pártlapok: *Népszava*, *Világosság* (szociáldemokrata), *Szabad Nép* (Magyar Kommunista Párt), *Szabad Szó* (Nemzeti Parasztpárt), *Kis Újság* (FKGP), *Világ* (Polgári Demokrata Párt), *Haladás* (Magyar Radikális Párt).

módosították, s a hatálya alól kivették az MNFF tagjainak lapjait és az egyházi lapokat is: így „*lényegében minden fontosabb politikai időszaki sajtótermék mentesült a kormányzati cenzúra alól*”.²¹

Ám Buzinkay Géza szerint a pártokkal való kivételezés képmutató volt, hiszen „*a gyakorlatban a baloldali pártokra vonatkozott*”, a polgári pártok tiltakoztak a sajtószabadság szűkítése ellen. Horváth is azt állítja, hogy 1945-ben „*leginkább az egyházak lapkiadását korlátozták*”. A katolikus egyház két hetilap (*Új Ember, A Szív*) és egy folyóirat (*Vigilia*) kiadására kapott engedélyt. Ráadásul az *Új Ember* is csak 1945 augusztusában jelenhetett meg, mindössze húszezer példányban.²²

Takács szerint sajtócenzúra a gyakorlatban csak 1945-ben (annak is főleg az elején) érvényesült, de ez a korlátozás megszokottnak volt tekinthető, hisz áprilisig az ország hadszíntér volt. Buzinkay szerint ez korántsem volt magától értetődő jelenség: a koalíciós szerkesztéssel január 19-én megjelent *Szabadság* című lap akkor még csak a pesti oldalt látta el hírekkel. Névleg Darvas József, Kállai Gyula és Zilahy Lajos voltak szerkesztői, de ténylegesen kommunista irányítás alatt állt, Barcs Sándor szerkesztésében. A cenzúráról Buzinkay így ír: „*A lap kommunista újságírói szembesültek először a felszabadításnak ellentmondó korlátokkal, amikor a megszálló orosz katonaság atrocitásai ellen kívántak volna szólni, ám Gerő Ernő a legkisebb kritika ötletén is felháborodott*.”²³

Ám a cenzúra csak a harmadik volt a sajtót korlátozó intézkedések sorában. Az első a lapengedélyezés volt, a második pedig a papírelosztás. Ezek révén a koalíció pártjai „*hatékonyan korlátozták a politikai nyilvánossághoz való hozzáférést*”.²⁴ A koalíciós korszak sajtópolitikáját Buzinkay is – Sz. Nagy Gábort idézve – hármas jelszóval illette: „*lapengedélyezettetés, papírkiutalás, lapbetiltás*”. Az utóbbit a Belügyminisztérium intézte, míg az első kettőt a Miniszterelnökség.²⁵ A papírelosztás azért volt hatékony korlátozás, mert kevés papír volt. Már 1945 tavaszán elrendelték a központi elosztását. A nyári botrány után a Tájékoztatási Minisztérium kommunista vezetésű osztálya és a Miniszterelnökség (a kisgazda Balogh István államtitkár maradt itt) vívott csatákat a papírért.²⁶

21 Takács R.: A koalíciós időszak i. m. 153–154.

22 Buzinkay G.: A magyar sajtó... i. m. 397.; Horváth A.: A magyar sajtó története i. m. 14.

23 Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: A magyar sajtó története. H. é. n. [Bp. 1994] 195.

24 Takács R.: A koalíciós időszak i. m. 153.

25 Buzinkay G.: A magyar sajtó... i. m. 395.

26 Takács R.: A koalíciós időszak i. m. 142.

Egerben is „népfrontos” lap indult, de a kommunista befolyást nem nehéz észrevenni

A szovjet hadsereg és nyomában a kommunista párt térnyerése egyértelművé vált az 1944 decemberének végén először megjelent egri napilapban, az *Igazságban* is, mely az MNFF lapjaként jelent meg. Szerkesztőbizottsága a kisgazda Milassin Kornélból, a kommunista Kardos Lászlóból és a szociáldemokrata Lénárd Sándorból állt. Ez nem meglepő, hiszen 1945-ben megszokott volt, hogy a helyi népfront adja ki a lokális sajtótermékeket, s a vidéki sajtó ekkor városi alapon szerveződött.²⁷

Schöpflin György szerint Kelet-Közép-Európában nem csupán a szovjet-amerikai versengés határozta meg az államok sorsát, hanem az ottani elitek viselkedése is 1944–45-ben. Mivel a Horthy-kori elit gyakorlatilag megsemmisült 1944 végére, a nyilas hatalomátvétel majd a helyi adminisztráció elmenekülése miatt a baloldaliak hatalmi vákuumot töltöttek ki. Egerben sem maradt olyan helyi elit, mely ellen tudott volna állni. November 30-án a németek kiűrtették a várost, de a „*megyei és városi vezetők többsége november 25-én elmenekült a szovjet csapatok elől*”.²⁸ A szovjet parancsnokság így ideiglenes vezetőket állított a város élére. 1944. december 2-án a baloldali pártok képviselőit összehívták, Takács Lászlót megbízott polgármesternek, Barta Istvánt megbízott alispánnak nevezték ki. A nemzeti bizottságot is két Miskolcra érkező küldött szervezte meg a hevesi megyeszékhelyen.²⁹

Az 1944. december 18-án létrejött egri Magyar Nemzeti Bizottság elnöke a kisgazda Milassin Kornél lett. Januárban megyei főispán, e posztot 1946-ig tölti be. A pártok újjáalakulása is előrehaladt: december elején a kommunista párt helyi szervezete jött létre, a hónap közepén a szociáldemokraták és még szintén decemberben a kisgazdák hoztak létre egri, illetve hevesi szervezetet. A Polgári Demokrata Párt január 18-án, a Nemzeti Parasztpárt pedig tíz nap múlva bontott zászlót Egerben.³⁰

27 Á. Varga L.: Bevezető i. m. 39.; Takács R.: A koalíciós időszak i. m. 142.

28 George Schöpflin: Politics in Eastern Europe. 1945–1992. Cambridge 1993. 63.; Nagy J.: Eger története i. m. 357.

Elmenekült „állomáshelyéről a jobboldali beállítottóságú megyei és városi vezetőség”, s amikor az MNFF közzétette programját, még „nincs sem politikai, sem államhatalmi szerv, mely a felszabadult országrészeket egységesen irányítaná”. Nagy József: A Nemzeti Bizottságok megalakulása és működése Heves megyében (1945–1946). Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei (2. köt.). Eger 1964. 387–388.

29 Korom Mihály: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőinek megválasztása 1944 decemberében. Századok. 116. (1982) 2. sz. 278.

30 Milassin az FKGP egri, majd megyei szervezetét vezette. Nemzetgyűlés almanachja. 1945–1947. Főszerk. Vida István. Bp. 1999. 369.; Nagy J.: A Nemzeti Bizottságok i. m. 388.; Nagy J.: Eger története i. m. 360.

Az egri Nemzeti Bizottság mint megyei szervezet és az újjáépítés feladatai

Az 1944 végén alakult egri Nemzeti Bizottság nemcsak a városban, hanem az egész megyében is közigazgatási feladatokat látott el. 1944. december 22-én kimondták: „amíg központi kormány a felszabadult országrészekben rendeleteinek érvényt tud szerezni, a Nemzeti Bizottság Heves vármegyére és Eger városára jogforrásként működik”. A Nemzeti Bizottság nemcsak a végrehajtó hatalmat tartotta kézben – részt vett az újjáépítés irányításában, az üzemek élére új vezetőket állított –, hanem 1945. április negyedikén Egerben és 115 másik községben különadót vetett ki a rendőrség fenntartására. A városi közfürdő köztulajdonba vételéről is a Nemzeti Bizottság döntött.³¹

Nem véletlen, hogy a nemzeti bizottságokat bírálta az 1945. május 24-ei katolikus püspöki konferencián Grósz József kalocsai érsek: „lehetetlen állapotokat teremtett a nemzeti bizottságokról szóló kormányrendelet a közigazgatás, rend és közbiztonság terén. A kormány ugyan nagyjából megszabta a nemzeti bizottságok hatáskörét, ezt azonban az egyes bizottságok úgy magyarázzák, ahogyan akarják. Kalocsán például azt mondják, hogy a nemzeti bizottság mindent csinálhat, amit akar: neki a kormány nem parancsol, mert a nemzeti bizottság a kormány fölött áll.” A másik probléma a nemzeti bizottságokkal az volt, hogy „egyik jeles alkotásuk” az „ún. politikai rendőrség”, amely „a demokrácia és szabadságjogok megcsúfolásával valóságos terroruralmat fejt ki: tetszése szerint tartóztatja le az embereket”, anélkül, hogy „garázdálkodásai ellen védelmet lehetne találni”.³²

Ami Egert és a tágabb régiót illeti, a város életét 1945-ben a háború után a közellátási nehézségek,³³ az anyagi károk elhárítása és az egész megyében zajló újjáépítési munkálatok gondjai határozták meg – ahogyan arról az országos sajtó is beszámolt.³⁴ A németek visszavonulásuk előtt felrobbantották a város összes hídját, később pedig terrorbombázást intéztek Eger ellen. A *Népszava* szerint ez az 1944. decemberi volt a legsúlyosabb bombatámadás a városban. „E gatzett 33 halálos és 87 sebesült áldozatot követelt”.³⁵ A lap szerint még a német uralom

31 Nagy J.: Eger története i. m. 362–364.

32 Jegyzőkönyv. Felvétellett Budapesten, 1945. május 24-én az Actio Catholica tanácsstermében tartott püspökkari értekezleten. In: A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között. Szerk. Beke Margit. Bp. 2015. 60.

33 A kispártlapnak a helyi FKGP-titkár így számolt be a problémákról: „Különösen a közellátási ügyek önhatalmú vezetője ellen merül fel egyre több panasz. Abból, hogy zsírral, terhes és szoptató anyáknak kiutalt tejjel nem tud elszámolni”. *Tőke László*: A jegenyefák még Egerben sem nőttek az égig. Kis Újság, 1945. június 9. 4. A *Népszava* cikkírója (amúgy az egri Igazság szerkesztőbizottsági tagja) sem elégedett: „Eger élelmezése nem olyan jó, mint Debrecené, de folyton javul.” *Lénárd Sándor*: Eger jelentkezik. *Népszava*, 1945. február 13.

34 A belpátfalvai rész elkészült az Egert Putnokkal összekötő vasúti vonalon. Így a kőszénbánya és cementgyár termékei és a szilvásváradai erdő faanyaga szállíthatóvá vált. Kossuth Népe, 1945. szeptember 29.; Egersolymos község határában egy fontos bánya indult újra októberben. Szabadság, 1945. október 9.

35 *Lénárd S.*: Eger jelentkezik i. m. 2.

alatt megszűnt a rendszeres áramszolgáltatás, ez a városban Nagy József szerint csak 1945. május 16-án állt helyre. A Vörös Hadsereg bevonulása nyomán pedig a Dohánygyár 1945. január 1. és június 1. közt a szovjeteknek termelt.³⁶

A kiszgazdák országos lapja, a *Kis Újság* 1945. június 9-ei riportjában is arról ír, hogy az egri épületekről még nem tűntek el az ostrom sebhelyei. Kiegett üzletekről, házakról, betört ablakú templomokról, iskolákról számolt be a szerző, Tőke László. *„Eger nem volt szerencsés hely”* – mondta a polgármester. *„Körülbelül 1500 bomba és akna hullott a városra, ennek következtében ablakaink 95 százaléka betört. (...) Épület- és üzemkárunk kb. 100–120 millió pengő. (...) már az úttestek aszfaltozásáig jutottunk. Minden szétrombolt híd helyén már fahíd áll.”*³⁷

„Az egyház megerősödve került ki a háborúból” – sugallta a kiszgazda lap alcíme a Czapi Gyula egri érsekkel való beszélgetés nyomán. Ám ennek ellentmond a püspöki kar már idézett májusi tanácskozása, ahol a földosztáskor elvesztett vagyronról tárgyaltak.³⁸ Talán ezért is utal az interjúban Czapi (akit név szerint nem említett a szerző) arra, hogy a *„nép az egyház szükségait anyagiakban is jól ismeri és eltartja papjait”*. Az interjúban az érsek az egyház erősödését azzal támasztotta alá, hogy felekezeti villongás nincs a városban, az elmenekült református és evangélikus lelkészek teendőit is ellátták a katolikus papok: *„a háborús megpróbáltatások Eger és az egész főhatóságom alá tartozó vidék népét lélekben is erőssé, mélyebbé, küzdőképesebbé tették.”*

„A kiszgazdapárt megyei központjában is hasonlóan örvendetes dolgokat tudtam meg” – írja Tőke László. Optimizmusának oka: *„A nép mindenütt kirobbanó lelkesedéssel csatlakozik zászlainkhoz.”* Az emberek látják, hogy *„valóban eljött a tiszta demokrácia kora és a népé a hatalom”*. *„Tülestünk a kezdet nehezen”* – mondta a kiszgazdák egyik helyi vezetője.³⁹ Ez azonban túlzott optimizmusnak bizonyult – ha több évtized távlatából nézzük az eseményeket, bár az 1945-ös választások rövid távon igazolták a derűlátást: a kiszgazdák Hevesben és Egerben is megszerezték a szavazatok többségét.

Eger az országos sajtóban: a kommunista rendőrkapitány túlkapásai

Baljós előjelek azonban ekkor is voltak, már ami a demokrácia érvényesülését illeti. Ez jól látszik egy személyeskedéstől sem mentes, de rendszerszintű problémákat is magában hordozó párviadalból, amelyben 1945 elején összecsapott a túlbuzgó helyi kommunista aktivizmus (amit egy lapinterjú tanúsít,⁴⁰ s ami

36 Nagy J.: Eger története i. m. 360., 364.

37 Tőke L.: A jegenyefák i. m. 4.

38 Jegyzőkönyv i. m. 56–60.

39 Tőke L.: A jegenyefák i. m. 4.

40 *„A jövő olyan lesz, amilyenre azt saját erőnkől felépítjük”* – mondta Dancza János az egri rendőrség új, kommunista vezetője az Igazság 1945-ös első számában. Igazság, 1945. január 4.

az adott pillanatban még a szovjet geopolitikai érdekek képest is elsietettnek bizonyult) a megyei kispárt közgazdász vezetésével.

Történt ugyanis, hogy a népfront által 1944 végén kinevezett kommunista egri rendőrkapitány, Dancza János – aki lakatossegédből lett a 30-as években a Suba-lyuk ősemberének megtalálója⁴¹ – önkényesen internálótábort szervezett az egri várban 1945 elején.⁴² Ezt Dancza is elismeri,⁴³ ahogyan azt is, hogy tevékenysége ellen Milassin Kornél kispárt párti főispán rögtön fellépett, és Czapik érsek is tiltakozott a szovjeteknél.⁴⁴ A Belügyminisztérium vezetői kezdetben Dancza mellé álltak – ezt bizonyítja egy tavaszi közlemény is⁴⁵ –, de a kifogások egyre csak szaporodtak a kapitány ellen.

Végül Kriston Endre egri segédpüspök internálása, illetve bántalmazása, megverése (melyben Dancza szerepe nem tisztázott) vezetett feltehetően a rendőrkapitány bukásához.⁴⁶ A Kriston elleni vádemelést még februárban lelkesen

41 *Kormos Attila*: Dancza János (1899–1985). Karszt és Barlang. 1. (1986) 1. sz. 58.

42 „Az egri internáló tábort a vár kazamatáiban, az erre vonatkozó belügyminiszteri rendelet megjelenése előtt Dancza János egri, illetve megyei rendőrkapitány szervezte meg 1945 január elején.” *Szecsó Károly*: Adalékok Kriston Endre egri segédpüspök 1945-ös internálásának történetéhez. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 10. (1998) 3–4. sz. 177.

43 „Megdöbbenve láttam, hogy a közismert fasiszták a legnagyobb nyugalommal járkálnak a városban. Nyomban javaslatot tettem a párt vezetőségnek, hogy a várban állítsunk fel egy internáló tábort, és a jelentősebb szerepet játszott fasisztákat internáljuk.” *Dancza János*: Valóban demokrata volt-e Milassin Kornél? Archivum 10. A Heves Megyei Levéltár közleményei. Eger 1981. 114.

44 „Milassin Kornél kormánybiztos felháborodva kereste fel a szovjet megyei parancsnokot (...) és előadta, hogy a rendőrkapitány törvényes alap nélkül, önkényesen felállított egy internáló tábort és kérte őt, hogy oszlattassa fel a tábort”. „Mintegy 8 nap múlva magához kéretett a szovjet ellenőrző bizottság alezredes elnöke, és elmondta, hogy a kormánybiztos a belügyminiszternél jelentett fel, az érsek pedig a szovjet hadsereg debreceni főparancsnokságán.” *Dancza J.*: Valóban demokrata volt-e... i. m. 114–115.

45 Debrecenben Zöld Sándor államtitkár és Erdei Ferenc belügyminiszter kért jelentést Danczától a tábor miatt. A rendőrkapitány a fegyverszüneti megállapodásra hivatkozott, melynek értelmében „a magyar kormány kötelezettséget vállalt, hogy a fasisztákat megbünteti”. Erdei állítólag erre helyeslően reagált, és közvetlenül a belügyminiszter alá rendelt megyei rendőrkapitánynak nevezte ki Danczát. *Dancza J.*: Valóban demokrata volt-e... i. m. 115–116. A kinevezést közölte a helyi lap: „Eger és Heves vármegye dolgozói örömmel és lelkesedéssel vették tudomásul” a miniszternek a döntését a rendőrkapitányról, így az őt háborgató „reakciós elemek” tisztában lehetnek azzal, hogy „kik bírják a szabad magyar kormány” bizalmát. Igazság, 1945. március 8. 2.

46 Az egri internáló tábor parancsnokává az MKP egri vezetősége Bóta Bernátot nevezte ki. Dancza János – saját verziója szerint, amit Szecsó idéz – közölte a tábor őrőségével: „a segédpüspököt nem szabad egy újjal sem bántani »mert ha ő ha egy pofont kap is, annak mindjárt Rómában hallatszik a csattanása«.” Kristont állítólag Bóta verte meg, de ez Szecsó szerint nem bizonyítható. Az MKP megyei, városi és járási bizottságának titkára május 14-én a következőket jelentette: a „püspököt, aki háborús uszító volt, (...) a várban, ahol Bóta Bernát volt a parancsnok, úgy megverték, hogy valószínű meghülyült. Utána elkövette Bóta Bernát azt a hibát, hogy átkísértette

– bár óriási tévedésekkel – adta hírül a szociáldemokraták lapja, a *Népszava*.⁴⁷ Az 1960-ban – a raboskodás nyomán egészsége is megrendült – elhunyt Kriston emlékezetét ma is ápolják Egerben, illetve szülőfalujában, Kemecsen.⁴⁸

Az egyház vezetői tiltakoztak Kriston letartóztatása ellen, és április 30-án a magyar katolikus püspöki kar képviselői személyesen a miniszterelnököt keresték meg a segédpüspököt ért atrocitások miatt.⁴⁹ Dancza leváltása ezek után ismét napirendre került, miközben Tömpe András a Belügyminisztérium megbízásából végzett felülvizsgálatot Egerben.⁵⁰ Dancza leváltásáról a *Szabad Népből* kemény hangú közleményt publikáltak júniusban: „A belügyminisztérium (...) folytatja a vidéki rendőrségek megtisztításának munkáját. Különösen eltávolítja (...) azokat, akik közönséges bűncselekményeket követtek el, (...) bármilyen vonatkozásban megvesztegethető, vagy haszonszerző magatartást tanúsítottak, vagy pedig a demokratikus erők kifejlődését magatartásukkal akadályozták.”

az ügyészre, ahol az ügyész láttelepet vett. És most revorverez [sic!] az ügyész, azt mondja, hogy: kényszer hatása alatt vallott. Még sokat tudnák felsorolni ilyen rossz taktikai lépést.” Az eljárást 1945 novemberében szüntették meg Kriston ellen, akit ezután szabadon bocsátottak. Szecskó így összegez: a „segédpüspököt jogtalanul tartóztatták le és verték meg. Esete, más hasonlókhoz, jelentősen ártott a Magyar Kommunista Párt tekintélyének, s nem véletlen, hogy a tábor parancsnokát, Bóta Bernátot leváltották és többedmagával a pártból is kizárták.” Szecskó K.: Adalékok i. m. 177–180.

- 47 „Kriston egri érsek népbíróság elé kerül” – a *Népszava* cikkcíme is téves (Kriston nem érsek volt). Az írás szerint az „egri rendőrkapitányság politikai nyomozói megállapították, hogy a volt Egri Újság 1943. évi egyik számában Kriston Endre pásztorlevelet tett közzé, amelyben a Szovjetet, mint »a kereszténység és Európa ellenségét, a civilizáció lerombolóját« állította be.” A kapitányság ezután „a püspököt a népügyészre kísérte át”. A lap szerint „Az egri rendőrség jó munkát végez. Sajnos, ugyanezt nem állapíthatjuk meg az összes vidéki rendőrségekről.” *Népszava*, 1945. május 12. 4. Ám a lap megint tévedett, hiszen még az MKP helyi titkára is Bótát hibáztatta később. (Lásd: 41. lábjegyzet.)
- 48 Könyv is született Kristonról: *Lucza János – Komiszár Dénes: Kriston Endre a hűség püspöke*. Kemecse 2012. Egy egri kiadvány írja: Dancza „megkínóztatta az akkor már majdnem 70 éves idős főpapot”. *Löffler Erzsébet: Az egri Bazilika kriptájában nyugvó személyek*. In: Egri séták nemcsak Egrieknek (2007–2010) I–II. Szerk. Renn Oszkár. Eger 2010. 15. Kemecse honlapja is emlékezik a főpap „eszméletlenre verésére”: Kriston Endre püspök (1877–1960). <https://site.kemecse.hu/kemecse/akikre-buszkek-vagyunk/kriston-endre-puspok-1877-1960/> Letöltés: 2019. december 29.
- 49 Czapik érsek arról tájékoztatta a püspöki kart, hogy „Kriston püspök úr letartóztatása teljesen tendenciózus, és egy három év előtti körlevél miatt történt. Az első éjszaka borzasztóan megverték 76 tanú jelenlétében. A kommunista pártnál panaszt tett, és az ügyet ott egy suszterlegény 46 kommunista leváltásával intézte el.” Czapik javasolta, hogy a püspöki kar jelentse be tiltakozását, amit a testület meg is tett. Jegyzőkönyv i. m. 61.
- 50 „A Heves vármegyei látogatás egyúttal a rendőr-főkapitány – Dancza János – leváltásáról és Jelenffy Szilárd »rendőrtörzsfelügyelőnek« a vármegye főkapitányi tisztségébe történő helyezéséről, valamint néhány vezető tisztségben lévő rendőrtiszt vizsgálatáról szolt.” *Nagy Ákos Péter: Tömpe András 1945. évi vidéki körújtjainak jelentései*. In: *Emberek őrzője*. Szerk.: Hack Péter – Koósne Mohácsi Barbara. Bp. 2014. 95.

Danczára alighanem az utóbbi kategória volt érvényes, így őt a lap szerint május 15-én felmentették.⁵¹

Dancza ezt a kudarcot feltehetően soha nem tudta feldolgozni. Még Milassin halála után 25 évvel, 1981-ben is a volt kispap főszerkesztő cikkét, helyreigazító hozzászólást írt egy levéltári kiadványba. Ebben Milassint ellenforradalmi tevékenységgel és a csehekkel való együttműködéssel vádolta a Tanácsköztársaság idején, illetve utána.⁵²

Dancza leváltása persze csak átmeneti megingás volt a kommunista belügyi szervek tevékenységében. Egerben és Heves megyében Milassin főszerkesztő számos akadályba ütközött, ezek között egy exnyilastól kezdve – aki a B-listázást hajtott végre a megyében⁵³ – a megszálló szovjet hadsereg tisztjéig (még a főszerkesztő személyi szabadságát is korlátozta, és Milassin jelenlétében korbáccsal verte meg a kispap politikus fogadására Nagyiván községbe érkezett lovas bandérium vezetőjét⁵⁴) számos ellenfele akadt. Milassin már 1946-ban látta, hová vezetnek a folyamatok. A kormányfőhöz így írt: *„Nem vagyok hajlandó egy tollvonással sem elősegíteni hazám elpusztítását, márpedig ez a kegyelemdőfés szerencsétlen hazámnak, mert eddig egy párt kezébe került a rendőrség, a honvédség és most a közigazgatás is bűnös kezekbe fog kerülni. Eger, 1946. július 22.”*⁵⁵

Milassin ellen közben tovább folyt a kampány, amit még Dancza kezdett el 1945 folyamán (igaz, akkor Dancza még nem névvel támadta általában a főszerkesztőt, és a sajtóban üzengetett). A keményebb támadások ugyanis már nem (csak) a lapok hasábjain folytatódtak a kispap politikus ellen. A munkáspártok – azaz a kommunista és a szociáldemokrata párt – ugyanis tömegtüntetést szerveztek októberben jobb élelmiszert követelve. A 8-10 ezres tömeg „halált követelt az árurejtegetőkre” (miután olyan magasak voltak a feketepiaci árak, hogy a munkások a tudósítás szerint nem tudják azokat megfizetni). A *Szabad Nép* szerint az „egri éhezők” tüntettek Milassin ellen. A demonstrálók a megyeháza elé vonultak, de sem a főszerkesztőt, sem az alispánt nem találták a hivatalukban,

51 Belügyminisztériumi tájékoztató a rendőrségi átszervezésekről. *Szabad Nép*, 1945. június 10. 7.

52 *Dancza J.*: Valóban demokrata volt-e i. m. 112–113.

53 Milassin a kormányfőhöz így írt 1946-ban: „Vármegyémbe a B-listával kapcsolatban elviselhetetlenül súlyos helyzet állt elő. (...) irodám egész személyzetét eltávolították, a hat járásban egyetlen járási főjegyzőt sem hagytak, de még járási jegyzőt sem.” (...) „Jelentem, hogy az egész műveletet a belügyminiszter vármegyei megbízottja, P. S. szociális felügyelő készítette elő, aki természetesen a kommunista párt tagja (...). Ez az ember Magyarlápón volt annak idején községi jegyző, ahol igen sok tanú (...) szerint vezető nyilas volt, zsidó üldöző, sőt zsidó vagyont is harácsolt magának.” Közli: *Gyarmati György*: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. Századok 130. (1996) 3. sz. 526–527.

54 Milassin Kornél, Heves vármegye főszerkesztőjének panasza Erdei Ferenc belügyminiszterhez a tiszafüredi járási szovjet katonai parancsnok által történt lefogatása ügyében. Eger, 1945. augusztus 6. Közli: *L. Balogh Béni*: „Törvényes megszállás” i. m. 185–187.

55 Milassint idézi: *Gyarmati Gy.*: Harc a közigazgatás birtoklásáért i. m. 527.

viszont Milassin asztalán állítólag megtalálták Horthy arcképét. (A *Szabad Nép* október 30-ai tudósítása az események után 11 nappal jelent meg, a hitelességét nehéz lenne ellenőrizni, de az október 19-ei eseményekhez időben közelebb megjelenő *Szabad Magyarország* erről nem írt.)

A tömeg elkeseredett Milassin távollétéén, és végigjárták a Megyeháza szobáit, s a *Szabad Nép* szerint „*a főispán lakosztályában több hízott kacsat, tisztított baromfit, vajat, zsírt, szappant, mézet, három, zsák lisztet, 10 kiló szalonnát, és egyéb régóta nélkülözött élelmiszert találtak*”. Ez annyira elkeserítette a tömeget, hogy hangosan kifakadtak a főispán ellen, és azonnali leváltását követelték. „*A tüntetők az ablakon át felmutatták a megyeháza előtt felsorakozó tömegnek*” a ritkának számító élelmiszereket és „*a fehér cipőt és egy tisztított baromfit botra tűzve, végighordozták a városon*”. Az „éhezők” ezután azt a rigmust skandálták: „*Nincsen kenyér, nincsen só, ennek vége nem lesz jó!*” A tudósítás szerint Suján kommunista és Tóth szociáldemokrata párttitkárok intéztek rövid beszédet a felvonulókhoz, és közölték, hogy eljárnak a meglévő készletek igazságos szétosztása érdekében.⁵⁶

A *Szabad Magyarország* című lap nem tíz nap múlva számolt be az október 19-ei eseményekről, hanem 20-ai (másnap) keltezésű híret október 21-én közölte. Eszerint „*Eger városában a közellátás annyira csődöt mondott, hogy az utóbbi időben napokon keresztül nem kapták meg még szűkös kenyéradagjukat sem a dolgozók. Az elkeseredés főként Milassin Kornél független kisgazdapárti főispán-kormánybiztos ellen irányult.*” A cikk szerint Milassin nem volt a Vármegeyházán, ezért „*a munkáspártok és a szakszervezet vezetői sem voltak képesek a tüntető tömeget megakadályozni abban, hogy be ne hatoljanak Milassin főispán lakásába*”. Az itt talált élelmiszerek láttán a főispán lemondását követelték. A tudósítás így zárult: „*Valószínű, hogy Milassin főispán-kormánybiztos le fogja vonni a botrány politikai konzekvenciáit, miután pozíciója Egerben tarthatatlanná vált.*”⁵⁷

Milassin még bő fél évig állt a megye élén, így a kommunisták akciója nem érte el a célját. Sőt a választásokat hamarosan a kisgazdák fogják fölényesen megnyerni Egerben és Heves megyében is. Mindebből kitűnik, hogy a baloldali pártok Egerben egységesen léptek fel a kisgazdák ellen. Magyarországon ugyanis a szociáldemokraták nem határolták el magukat úgy az antidemokratikus törekvésektől, mint például a finn szociáldemokraták ugyanebben az időszakban. A finn politika ugyanis alapvetően különbözött a XX. század közepén a magyartól: ott a szociáldemokrácia alapvetően konszenzusos alapon egyezett meg már 1937-ben a jobbközép pártokkal, így az egységes finn elit képes volt ellenállni a kommunista hatalomátvételi törekvéseknek – ez 1948-ban válik majd fontossá, amikor Paasikivi államelnök (a polgári erők képviselője) és Fagerholm szociáldemokrata kormányfő együttesen lépnek fel a finn kommunisták antidemokratikus törekvései ellen.

56 B. A.: Mi történt Egerben? *Szabad Nép*, 1945. október 30.

57 Több ezer dolgozó tüntetett Egerben Milassin Kornél főispán-kormánybiztos ellen. *Szabad Magyarország*, 1945. október 21.

Bár Finnország és Magyarország geopolitikai helyzete nem hasonlítható össze egymással sem 1945-ben, sem 1948-ban, azt azonban korábbi tanulmányom alapján megállapíthatom: csak egységes elitek voltak képesek 1948-ban elhárítani a Köztes-Európát fenyegető szovjetizációs hullámot. Erre a konszenzusos egységes Finnország mellett az ideológiailag egységes elittel rendelkező Jugoszlávia volt még képes régióinkban.⁵⁸

A politikai feszültségkeltés légkörében időnként a józan hangok is teret kaptak, de Magyarország 1945 és 1948 közötti történetében e hangok nem sokat értek – legalábbis hosszabb távon. Így például az egri érsek, Czapik Gyula októberben igyekezett csillapítani a feszültségeket a *kisgazdák* lapjának, a *Kis Újságnak* október elején nyilatkozva. A főpap annak kapcsán szólalt meg, hogy „*egyes helyeken a közigazgatási szervek az Ellenőrző Bizottságra hivatkozva, a vallásos egyesületek működését betiltottnak vélték, más esetekben a vallásos egyesületek vezetőinek nevét bekövetelték, ismét más esetekben pedig politikai pártok felszólítást küldöttek vallásos egyesület működésének beszüntetéséről*”. Czapik e híresztelések nyomán közölte papjaival, hogy „*mindezen esetekben félreértésen alapuló és jogtalan eljárásról van szó*”. Az érsek a lapnak hozzátette: az egyesületek működése mindenkor szabad volt, az „*államhatalom ezek működésébe soha bele nem avatkozott*”.⁵⁹

Ám ahogyan már említettük, Magyarország különbözik a konszenzusos demokráciát a XX. század első harmadának végén kialakító Finnországtól. Így a vallásos egyesületek sem működhetek sokáig. A konszenzusos demokráciának ugyanis vannak feltételei, amelyek alapvetően hiányoztak a XX. század közepén Magyarországon. Erre az Ideiglenes Nemzetgyűlés Egerben járó elnöke, Zsedényi Béla mutatott rá a Polgári Demokrata Párt lapjának, a *Világnak* az 1945. augusztus 7-ei tudósítása szerint. (A *Világ* a kiadó pártnál sokkal népszerűbb sajtótermék volt – a lap 1947-ben például 77-83 ezres példányszámban jelent meg.⁶⁰ A *Világ* sorsát jól mutatja, hogy 1949. augusztus 1-jén megszűnt, ekkor már az állampárt döntött a polgári lap beszüntetéséről.⁶¹) Zsedényi beszéde kapcsán utalhatunk arra: nem elég a választás pusztá intézménye a demokráciához, mivel a nemzetgyűlési elnök szerint „*az újjáépítendő ország demokratikus szellemi alapjai hiányoznak*”.

„*A mezőgazdasági, ipari és szellemi munkások, akiket évtizedeken keresztül egymás ellen kijátszottak, egymás ellen felhasználtak, de egyformán félrevezetett és kizsákmányolt mostohagyermekek voltak, végre egymásra találtak a demokrácia világosságában. Most örök testvéri szövetséget kötöttek egymással, amit úgy*

58 *Szegő Iván Miklós*: Akik kiszabadultak Sztálin vasmarkából. Az egységes finn és jugoszláv elitek 1948-ban. In: RMJ60. Tanulmányok a hatvanéves Rainer M. János tiszteletére. Szerk.: Fábíán Máté – Romsics Ignác. Eger, 2017. 151. és 156–157.

59 Az egri érsek a vallásos egyesületek betiltása körüli félreértésekről. *Kis Újság*, 1945. október 5.

60 *Takács R.*: A nyomtatott sajtó i. m. 358.

61 *Takács Róbert*: A Rákosi-kor sajtója. In: A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989. Szerk. Paál Vince. Bp. 2015. 454.

hívunk, hogy magyar demokrácia” – mondta ugyanakkor némi optimizmussal a nemzetgyűlési elnök, aki szinte a modern konszenzusos elitelméleteket előlegezte meg a munkásság, a parasztság és az értelmiség egységét hangsúlyozva. (Finnországban ezt a 20. századi pártrendszer biztosította, hiszen a szociáldemokrata párt ott a munkásokat, az Agrárpárt – később: Centrumpárt – a paraszti választóbázist, a liberális, a konzervatív pártok pedig az értelmiségi-polgári rétegeket fogták össze konszenzusos-többpárti kormányzással.)

Zsedényi szavait a *Világ* tudósítása szerint nagy lelkesedéssel fogadta a hallgatóság,⁶² de persze a konszenzusos demokrácia alapjait hiába is kerestük volna 1945 Magyarországon. Rövid távon 1945-ben a demokratikus intézmények mégsem mondtak csődöt: Egerben a baloldalnak nem sikerült a kiscgazdapárt bázisát megingatni.

A *Magyar Nemzet* november 6-án így számolt be ugyanis az általános választások eredményeiről: „Az ország népe az országos választások keretében vasárnap járult a szavazóurnák elé. A magyarság (...) eddig még soha nem látott tömegekben adta le szavazatát azokra a pártokra, amelyek kezében biztosítva látja a demokratikus Magyarország jövőjét.”⁶³ Az FKGP a lap szerint Heves megyében – Egerrel együtt – 96 274 szavazatot kapott, a második helyen a kommunisták (30 230 szavazat), a harmadikon a szociáldemokraták (23 869 szavazat) végeztek. A Nemzeti Parasztpárt 17 308 voksot kapott, a Polgári Demokrata Párt 3569-et.

A választási győzelem demokratikus fordulatot hozott a Gyarmati György által presztalinizációnak nevezett 1945–48-as folyamatok közben – de nem döntő fordulatot. A kiscgazdapárti győzelem végül felgyorsította a proletárdiktatúra kialakítására irányuló kommunista törekvéseket, és a győztes párt kényszerkoalíciót volt kénytelen kötni a baloldali pártokkal. Hamarosan elkezdődött a gazdasági főhatalom kiszervezése a kabinet alól. Megindult az FKGP bomlasztása is, amit Heves megyében (mint láttuk) B-listázás súlyosbított. Ennek egyik célja a kiscgazda főispán munkájának megbénítása volt. Milassin Kornél végül 1946-ban távozott posztjáról, amit egy szovjet jegyzék követelt előzőleg.⁶⁴

Felhasznált szakirodalom és források

- Á. Varga László: Bevezető. In: Új úton... Válogatott dokumentumok a felszabadult Heves megye életéből: 1944. október 30. – 1945. május 7. Szerk. Á. Varga László. Eger, 1980. 17–43.
- B. A.: Mi történt Egerben? Szabad Nép, 1945. III. évfolyam, 179. szám, október 30. 3.

62 F. J.: A demokráciának szüksége van az értelmiségre – mondotta Zsedényi Béla Egerben. *Világ*, 1945. augusztus 7. 2.

63 Teljes rendben leszavazott az ország választóinak nyolcvan százaléka. *Magyar Nemzet*, 1945. november 6.

64 Vida István: Nagy Ferenc „meghallgatása” az amerikai külügyminisztériumban 1947 júniusában. *Századok* 124. (1990) 4–5. sz. 809.

- Baráth Magdolna – Cseh Gergő Bendegúz – Feitl István – Figder Éva: Bevezető. In: A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei. 1945–1947. Szerk. Feitl István. Budapest, 2003. 7–37.
- Beke Margit (szerk.): A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között. Budapest, 2015.
- Buzinkay Géza: A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig. Budapest, 2016.
- Csicsery-Rónay István – Cserenyey Géza: Konceptiók per a Független Kiszagdapárt szétzúzására. 1947. Budapest, 1998.
- Dancza János: Valóban demokrata volt-e Milassin Kornél? In: Archívum 10. A Heves Megyei Levéltár közleményei. Eger, 1981. 111–116.
- Föglein Gizella: A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megalakulása és programja. Tiszatáj 1984/11. 65–73.
- George Schöpflin: Politics in Eastern Europe. 1945–1992. Cambridge, 1993.
- Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Budapest, 2011.
- Gyarmati György: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalícion belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. Századok 1996/III. 497–570.
- Horváth Attila: A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején. Budapest, 2013.
- Igazság, 1945. I. évfolyam, 1. szám, január 4. 1.
- Igazság, 1945. I. évfolyam, 16. szám, március 8. 2.
- Kardos László: Paraszt és kommunista. Igazság, 1945. II. évfolyam, 1. szám, január 4. 1.
- Kis Újság, 1945. LIX. évfolyam, 152. szám, október 5. 1.
- Kiss Péter: Az egri érseki Líceum történetéből. Eger, 2016.
- Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: A magyar sajtó története. Budapest, 1994.
- Kormos Attila: Dancza János (1899–1985). Karszt és Barlang 1986/1. 58.
- Korom Mihály: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőinek megválasztása 1944 decemberében. Századok 1982/2. 247–291.
- Kossuth Népe, 1945. I. évfolyam, 125. szám, szeptember 29. 2.
- L. Balogh Béni: Bevezető. In: „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. Szerk. L. Balogh Béni. Budapest, 2015. 22–24.
- Lénárd Sándor: Eger jelentkezik. Népszava, 1945. LXXIII. évfolyam, 15. szám, február 13. 2.
- Löffler Erzsébet: Az egri Bazilika kriptájában nyugvó személyek. In: Egri séták nemcsak Egrieknek (2007–2010) I. kötet. Szerk. Renn Oszkár. Eger, 2010. 11–20.
- Lucza János – Komiszár Dénes: Kriston Endre a hűség püspöke. Kemece, 2012.
- Magyar Nemzet, 1945. I. évfolyam, 153. szám, november 6. 1.
- Nagy Ákos Péter: Tömpe András 1945. évi vidéki körútjainak jelentései. In: Emberek őrzője. Szerk. Hack Péter – Koósné Mohácsi Barbara. Budapest, 2014. 87–101.

- Nagy József: A Nemzeti Bizottságok megalakulása és működése Heves megyében (1945–1946). In: Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. 2. kötet. Eger, 1964. 387–397.
- Nagy József: Eger története. Budapest, 1978.
- Népszava, 1945. LXXIII. évfolyam, 88. szám, május 12. 4.
- Pető Andrea: Elmondani az elmondhatatlant. Budapest, 2018.
- Rainer M. János: Bevezetés a kádárizmusba. Budapest, 2011.
- Szabad Magyarország, 1945. II. évfolyam, 239. szám, október 21. 2.
- Szabad Nép, 1945. III. évfolyam, 62. szám, június 10. 7.
- Szabadság, 1945. I. évfolyam, 216. szám, október 9. 2.
- Szecskó Károly: Adalékok Kriston Endre egri segédpüspök 1945-ös internálásának történetéhez. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1998/3–4. 173–180.
- Szegő Iván Miklós: Akik kiszabadultak Sztálin vasmarkából. Az egységes finn és jugoszláv elitek 1948-ban. In: RMJ60. Tanulmányok a hatvanéves Rainer M. János tiszteletére. Szerk. Fábián Máté – Romsics Ignác. Eger, 2017. 151–176.
- Takács Róbert: A koalíciós időszak média- és kulturális nyilvánossága. In: Régi és új világ határán – 1945 történetei. Szerk. Feitl István – Ignác Károly. Budapest, 2018. 139–167.
- Takács Róbert: A nyomtatott sajtó a koalíciós időszakban (1944–1948). In: A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989. Szerk. Paál Vince. Budapest, 2015. 256–364.
- Takács Róbert: A Rákosi-kor sajtója. In: A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989. Szerk. Paál Vince. Budapest, 2015. 395–473.
- Tőke László: A jegenyefák még Egerben sem nőttek az égig. Kis Újság, 1945. LIX. évfolyam, 56. szám, június 9. 4.
- Vida István (főszerk.): Nemzetgyűlés almanachja. 1945–1947. Budapest, 1999.
- Vida István: Nagy Ferenc „meghallgatása” az amerikai külügyminisztériumban 1947 júniusában. Századok 1990/V–VI. 787–846.
- Világ, 1945. 70. szám augusztus 7. 2.

SZ. HALÁSZ DOROTTYA

ZSIDÓSORS ABAÚJ-TORNA VÁRMEGYÉBEN, AZ ENCSI JÁRÁSBAN

Bevezetés

Néhány évvel ezelőtt, a magyarországi holokauszt 70. évfordulója kapcsán jelentős figyelem irányult a hazai zsidóságra. 2019-ben, a 75. évforduló azonban szinte észrevétlenül érkezett meg és múlt el. Pedig még mindig sok a részleteiben feltáratlan kérdés és aspektus a zsidóság szenvedéstörténetének magyar és egyetemes vonatkozásaiban. A hazai kutatások egyik – érthető – hiányossága, hogy a vizsgálódások fókuszában a főváros és a nagyobb vidéki városok állnak, miközben a kis lélekszámú vidéki közösségek kutatása elhanyagolódott. Igaz ez a megállapítás Borsod-Abaúj-Zemplén megyére is, ahol a jelentősebb települések és különösen Miskolc zsidóságának története meglehetősen jól feldolgozott, a kistelepüléseken élő izraeliták sorsa azonban csekély figyelmet vonzott.

A jelen tanulmány ezt a hiányt szeretné, ha nem is pótolni, de legalább csökkenteni azzal, hogy betekintést nyújt 24 csereháti település¹ zsidóságának holokauszt előtti és alatti történetébe. Túlnyomórészt aprófalvak izraelita lakossága a vizsgálat tárgya, vagyis legtöbbször néhány, esetleg tucatnyi család alkotta a helyi közösségeket. Az érintett községek közigazgatásilag Abaúj-Torna vármegyéhez, az Encsi járáshoz tartoztak a két világháború közötti időszakban. Név szerint a következők: Abaújdevecser,² Baktakék,³ Beret, Büttös, Csenyéte, Detek, Fáj, Fancsal, Felsőgagy, Forró, Fulókércs, Gagypáti, Hernádpetri, Hernádvécse, Kány, Keresztéte, Krasznokvajda, Litka, Pamlény, Percse, Pusztaradvány, Szalaszend,⁴ Szászfa és Szemere. A tanulmány átfogó képet kíván adni a zsidók létszámadatainak alakulásáról, a felekezeti rangsorban elfoglalt pozíciójukról, a helyi zsidók társadalmi-gazdasági helyzetéről és lehetőségeiről, a keresztény közösségekkel való kapcsolataikról, valamint a vézskorszak történéseiről és közvetlen következményeiről.

1 A kutatás a Miskolci Egyetem Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Programja (ME FIKP) „Creative Region” elnevezésű projektje keretében indult, és a projekt által kijelölt településekre terjed ki.

2 Napjainkban nem önálló község. 1966-ban Encs része lett.

3 A korszakban nem létezett egységes településként. 1950-ben jött létre Bakta és Szárazkék egyesítésével. A tanulmányban Baktakékre vonatkozóan közölt adatok e két község adataiból adódnak össze.

4 1936-ban alakult Szala, Alsószend és Felsőszend községekből. A tanulmányban Szalaszendre vonatkozó adatok e három település adataiból adódnak össze.

Kistelepülésekről lévén szó, szekunder irodalmak meglehetősen szerény számban állnak rendelkezésre, s mivel a helyi zsidó közösségek sem voltak népesek, nem meglepő, hogy a fellelhető falumonográfiák⁵ csekély figyelmet szentelnek nekik. A levéltári források szűkös volta sem segíti a kutatást, melynek éppen ezért fontos alapját képezik a korszakra vonatkozó népszámlálási statisztikák, mindenekelőtt a vallási és anyanyelvi adatok. Emellett a zsidó-keresztény együttélés minőségének rekonstruálásában – ha egyoldalúan és szubjektíven is, de – kiemelkedő segítséget nyújtanak az eseményeket átélő helyi holokauszt-túlélők reflexiói.⁶

Létszám adatok

A vizsgált régió települései alacsony lélekszámú, döntően mezőgazdasági termelést folytató, falusias képződmények voltak. Csupán két olyan község – Forró és Hernádvécse – létezett, ahol a világháborúk közötti periódusban az összlakosság meghaladta az 1000 főt.⁷ A legtöbb helységben csak néhány százan éltek, míg a legapróbb Gagyapátiban és Keresztétén a 200-at sem érte el a lakosok száma.⁸ Ezen kis létszámú községek hasonlóan kis létszámú izraelita közösségeknek adtak otthont, de 1920-ig a zsidóság valamennyi településen jelen volt.

Fényes Elek adatai szerint Forró kivételével mindegyik községben éltek zsidók már 1837-ben is, összlétszámuk 604 volt, vagyis a teljes lakosság 4,7%-a. Ezek a számok határozott, sőt kiemelkedő jelenlétet takartak, hiszen mindössze két településen – Hernádpetriben (1,0%) és Szemerén (1,8%) – nem érte el, illetve

5 Lásd pl. *Bodnár István*: Forró története. Forró 1996.; *Gulyás János*: Abaújvecser története. H. n. 2002.; *Nevelős Béla*: Az „aranylábú” Szászfa. H. n. 2000.; *Takács László – Kovács Zsolt*: Baktakék története. Baktakék 2000.

6 E célból a Los Angelesi székhelyű USC Shoah Foundation Visual History Archive videó-interjúit használtam, melyek között a vizsgált településekről elszármazott túlélőkkel készített életinterjúk is megtalálhatók: Éberstark Béla (Binyamin Obershtag, sz. 1907, Hernádvécse), Czinner Eszter (Esther Lucky, sz. 1911, Büttös), Weltman József (Joseph Weltman, sz. 1918, Szárazkék), Hauer Edit (Edith Samuel, sz. 1925, Debrecen; Forró nőtt fel), Schwarcz Tibor (Dr. Theodore Schwarcz, sz. 1930, Szikszó; Forró nőtt fel), Sztahon Ágnes (sz. 1932, Csenyéte), Farkas István (sz. 1932, Csenyéte). <http://vhaonline.usc.edu/login> Letöltés 2019. szeptember 5–28. Továbbá Guttman Jolán (sz. 1920, Hernádvécse) történetét lásd *Szántó István*: Isten szabadságra ment. Hernádvécse–Auschwitz–Hernádvécse. H. n. 2014.

7 Forró és Hernádvécse mellett az egységes településként még nem létező Baktakék népessége haladta meg az 1000 főt: 1920-ban Baktán 641-en, Szárazkéken 367-en, összesen 1008-an éltek, míg 1930-ban 684 és 364, összesen 1048 volt a lakosok száma. Lásd: Az 1930. évi népszámlálás. I. rész: Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 83. kötet, a továbbiakban: MSKÚS 83.) Bp. 1932. 58–59.

8 Uo.

haladta meg az izraeliták aránya az országos 2,3%-ot.⁹ Összlétszámuk 820 fővel (7,0%) 1880-ban ért csúcspontra, amikor már valamennyi községnek volt izraelita lakója, Forrót is beleértve, sőt ekkor ott már 6,0%-ban (83 fő) képviseltették magukat. Bár ekkorra csökkent az időközben megnövekedett magyarországi 5,6%-os arányt elérő vagy túlteljesítő falvak száma, még mindig több, mint a települések felében volt igaz, hogy az országos adatot meghaladó mértékű volt az izraeliták jelenléte.¹⁰ Ez a tendencia az első világháború előtti utolsó népszámlálás idejére fordult meg: 1910-től kezdődően a zsidóság összmagyarországi aránya mindig meghaladta a vizsgált régióban élők arányát.¹¹ A változás minden bizonnyal azt a folyamatot tükrözte, melynek során az ország peremvidékein korábban letelepült zsidó lakosság megkezdte vándorlását a belső területek irányába.¹²

Az 1920. évi népszámlálás tanúsága szerint ebben az esztendőben már nem csupán az volt jellemző, hogy a régióbeli községek csaknem mindegyikében alatta maradt az izraeliták helyi lélekszámbeli részesedése az országosnak, hanem az is, hogy megjelentek olyan falvak, melyekben már egyáltalán nem éltek zsidók.¹³ Nagy valószínűséggel szerepet játszott ebben a trianoni határrendezés, minek eredményeképpen Abaúj-Torna vármegye elvesztette korábbi székhelyét, Kassát, valamint területének és lakosságának közel felét. Az így periférikus gazdasági helyzetbe került megyéből elvándorló fiatalabb korosztályok tovább apasztották a helyi zsidó közösségeket.¹⁴ Elsőként a legapróbb Gagyapátit és Keresztétét hagyták el izraelita lakóik, és nem is tértek többé vissza. A jelenség hamarosan tendenciává vált, s a periódus további két népszámlálása azt mutatta, hogy 1930-ra Fáj és Fancsal csatlakozásával négyre, 1941-re pedig Detekkel, Kánnyal és Pusztaradvánnyal kiegészülve hétre nőtt a zsidó lakosokat nélkülöző települések száma. Ezzel együtt az izraeliták összlétszáma is folyamatosan csökkent: az 1920-as 487 főről először 370-re, majd 298-ra. Százalékokban kifejezve ez azt jelentette, hogy arányuk a trianoni szerződés évében jellemző 3,7%-ról a második világháború periódusára 2,1%-ra esett. Ennek ellenére 1920-ban Felsőgagyon még elérte az 5,9%-os országos arányt a zsidóság, Hernádvécsén pedig jócskán meg is haladta (6,7%) azt. Egy évtizeddel később azonban már csak az utóbbi településen alakult magasan

9 1. sz. melléklet.

10 Uo. 1837-ben és 1880-ban a vármegyei arányok (6,1% és 8,2%) még inkább meghaladták az országos adatokat.

11 1. és 2. sz. melléklet.

12 Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Bp. 2001. 64.

13 2. sz. melléklet.

14 Az 1920. évi népszámlálás. Első rész: A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 69. kötet, a továbbiakban: MSKÚS 69.) Bp. 1923. 21*.; A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája I–III. Szerk. Randolph L. Braham. Bp. 2007. I. 94.

az izraeliták arányszáma, igaz itt még további, 7,1%-ra történő növekedést is produkált. Hasonló volt a helyzet 1941-ben is, de ekkor az arányszám visszaesett 6,4%-ra.¹⁵

Az izraeliták és a keresztény vallásfelekezetek

A vizsgált abaúji régióban a domináns egyház a római katolikus volt, miközben az izraeliták az utolsó pozíciót foglalták el mögötte, valamint a református, görögkatolikus és evangélikus egyházak mögött a felekezeti rangsorban. Ez a sorrend a két világháború közötti időszakban mindvégig jellemző maradt, s csak a római katolikuság (illetve jóval szerényebb mértékben a görögkatolikuság) volt képes abszolút számokban és arányaiban is növekedést elérni. Olyannyira, hogy bár már 1920-ban is kevéssel maradt el attól, hogy a hívők felét (47,7%) magáénak tudhassa, 1941-re a lakosság 51,1%-a tartozott ehhez a felekezethez.¹⁶ Ennek ellenére a vizsgált periódus egészében megfigyelhető volt, hogy egyes településeken a reformátusok, máshol a görögkatolikusok, sőt egy esetben az evangélikusok is képesek voltak többségbe kerülni.¹⁷ Ezzel szemben a zsidóság sehol sem vált dominánssá, s mint láttuk, mindvégig fogyást mutatott. Bár jelenlétét a legtöbb községben megőrizte, egyre nőtt azon falvak száma, melyek izraelita lakosok nélkül maradtak.

Mennyire zsidó és mennyire magyar?

Alacsony létszáma ellenére az izraelita közösséget vallási tekintetben sokszínűség jellemezte. Bár a hitközségek ortodox szervezetűek voltak – Forrón anyahitközség, Hernádvécsén fiókhitközség működött¹⁸ –, kisebb számban neológok és haszidok¹⁹ is éltek az érintett abaúji falvakban. A hitélet szervezése korán

15 2. sz. melléklet.

16 3. sz. melléklet.

17 Bővebben erről lásd Sz. Halász Dorottya: Trianon társadalmi következményei egyes Abaúj-Torna vármegyei községekben. In: 1918. Vég és kezdet. (Régiók története I.) Szerk. Gál Máté – Péterffy Gergely. Eger 2019. 243–275.

18 *Frojimovics Kinga – Schweitzer József: Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. Adattár A–B. Bp. 1994. B. 788–790.*

19 *Szántó I.: Isten szabadságra ment i. m. 20.; Interjúk Sztahon Ágnessel (<http://vhaonline.usc.edu/viewingPage?testimonyID=53045&returnIndex=0> Letöltés 2019. szeptember 5.), Farkas Istvánnal (<http://vhaonline.usc.edu/viewingPage?testimonyID=53101&returnIndex=0> Letöltés 2019. szeptember 7.), Weltman Józseffel (<http://vhaonline.usc.edu/viewingPage?testimonyID=40557&returnIndex=0> Letöltés 2019. szeptember 10.), Czinner Eszterrel (<http://vhaonline.usc.edu/viewingPage?testimonyID=8341&returnIndex=0> Letöltés 2019. szeptember 14.), Éberstark Bélával (<http://vhaonline.usc.edu/viewingPage?testimonyID=27583&returnIndex=0> Letöltés 2019. szeptember 19.); Hauer Edittel (<http://vhaonline.usc.edu/viewingPage?testimonyID=2605&returnIndex>*

megkezdődött, Fényes Elek adatai szerint már az 1830-as években zsinagóga állt Vécsén, Baktán, Bereten és Szalán.²⁰ Azokban a falvakban azonban, ahol csak néhány izraelita élt, nem voltak adottak a hitélet gyakorlásának feltételei. Így például Csenyétéről és a környező községekből Felsőgagyra jártak imaházba a hívők,²¹ Forrón²² és Hernádvécsén viszont volt zsinagóga is. Egy rabbihoz több település tartozott, s a kóser étkezést lehetővé tevő sakter (metsző) is faluról falura járt.²³ Ám a vészkorszak idejére a hitközségek némelyike nagymértékben elszegényedett, sőt fel is bomlott, s ennek következtében semmilyen hitéleti-szervezeti tevékenységet nem folytatott. Erre a sorsra jutott például Forró, Krasznokvajda és Szemere közössége.²⁴

A zsidóság számára mindig fontos volt a tanulás. Bár Forrón létezett zsidó elemi is, az izraelita gyermekek kötelező állami oktatása túlnyomórészt a keresztény diákokkal együtt történt. Azok a családok, amelyek fontosnak gondolták és megtehették, hogy ezen túlmenően is folytatódjon gyermekeik képzése, az elemi elvégzése után a közelben fekvő nagyobb helységekre (például Miskolcra) vagy budapesti gimnáziumokba küldték a nebulókat továbbtanulni.²⁵ A zsidóság számára különösen nagy jelentőséggel bírt a hitelvek továbbadása, ezért a népe-sebb izraelita közösségek – Forrón és Hernádvécsén – külön hédert is fenntartot-tak a vallásoktatás támogatására, s aki megtehetette, héber magántanárt fogadott a gyermekei mellé. Ugyanakkor az érintett közösségek túlságosan kicsinyek vol-tak ahhoz, hogy a magasabb szintű vallásos tanulmányoknak teret adó jesivát tartsanak fenn, ilyen legközelebb Abaújszántón és Encsen működött.²⁶

=4 Letöltés 2019. szeptember 23.), Schwarcz Tiborral (<http://vhaonline.usc.edu/viewingPage?testimonyID=12183&returnIndex=0>, Letöltés 2019. szeptember 28.). Hauer szerint az ortodoxok szemében a neológok nem is számítottak zsidónak. A forrói haszidok pedig egy szobát használtak zsinagógaként.

20 Fényes Abaújban összesen 18 zsinagógát írt össze. Lásd *Fényes Elek: Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben I–VI. Pest 1837. III. 10., 37–39., 41.*

21 Sztahon- és Farkas-interjúk.

22 Forrón már a 19. században volt temető, mikve, templom, iskola, és működött a Chevra Kadisha szentegylet. 1810 óta önálló hitközséget alkotott. Rabbija több kisebb települést is kiszolgált. Lásd *Israel Fleischmann: Abauj-Torna Megye Memorial Book. Orok fenyek Abauj-Torna varmegye hirkozsegeinek [sic]. New York 2003. 272–274.; Gassner-Guttman Chaviva: Torna és környéke zsidósága élete. H. é. n. 376.*

23 Hauer-, Éberstark- és Weltman-interjúk; *Szántó I.: Isten szabadságra ment i. m. 34.*

24 A magyarországi holokauszt i. m. I. 94.; 1944-ben a forrói anyahitközség 42 lelket számlált. Elnöke Selymes Nándor volt, anyakönyvvezető rabbija Kohn Izsák, aki Hernádvécsén is ellátta ezt a funkciót. A férfiak alacsony száma miatt hitélet csak a szomszéd községekből érkezők segítségével volt lehetséges. Ekkor a 74 fős hernádvécsei fiókhitközség jobb anyagi helyzetben volt. Lásd *Frojimovics K. – Schweitzer J.: Magyarországi zsidó hitközségek. i. m. A. 27., 221., 270.*

25 Hauer-, Schwarcz- és Czimmer-interjúk.

26 *Szántó I.: Isten szabadságra ment i. m. 20.; Hauer- és Weltman-interjúk. A héderbe általában a fiúgyermekek jártak, míg a lányok oktatását az otthonukban egy jesiva bóher (jesivában tanuló ifjú) végezte. Weltman József jesivába Abaújszántóra, majd Ungvárra járt.*

A létszámában a 19. század végétől apadó zsidóságot egyre jelentősebb mértékű magyarosodás jellemezte. Ennek leginkább árulkodó jele a nyelvhasználatban bekövetkezett változás volt. Abaúj megye vidéki zsidóságának túlnyomó többsége már 1890-ben a magyart jelölte meg anyanyelveként,²⁷ s az idő előrehaladtával a mutatók egyre magasabbra emelkedtek. Bár a községsoros népszámlálási kimutatások nem vetették össze az anyanyelvet a vallással, a vizsgálat alá vont településeken mért összegző adatok alapján egyértelműen kijelenthető, hogy az izraelita közösség alapvetően magyar nyelvű volt. 1920-ban a magukat magyar anyanyelvűnek vallók aránya 98,3%, a magyarul beszélni tudóké pedig 99,8% volt. Egy évtizeddel később már mindkét tekintetben csaknem 100 százalékon álltak a mutatók: 99,7%-on és 99,9%-on.²⁸

A következő, 1941. évi népszámlálás jól tükrözte az akkorra végbement országos változásokat, nevezetesen az antiszemitizmus fokozódását és a zsidótörvények elfogadását. Ezek következtében bevezetésre került két új kategória: a zsidó nemzetiség és a jiddis/héber anyanyelv kategóriái. Az így végzett felmérés Abaúj-Torna vármegye trianoni területén 166 zsidó nemzetiségű személyt talált, de egyiküket sem a vizsgált községek valamelyikében. A kimutatott 11 jiddis/héber anyanyelvű lakos közül ugyan 4 fő baktai illetőségű volt, de ez az eredmény nem befolyásolja annak a kijelentésnek a jogosságát, hogy nyelvhasználat alapján magyar volt a helyi zsidóság. Nyelvi asszimilációja ellenére ugyanakkor vallásához hű maradt a közösség tagjainak túlnyomó része: a népszámlálási kérdőívek tanúsága szerint 1941-ben nem izraelita vallású, de zsidónak minősített személy mindössze 1–1 fő élt Krasznokvajdán, Abaújdevecseren és Baktán, valamint 3 fő Hernádvécsén.²⁹

Társadalmi-gazdasági helyzet

Mint láttuk, 1837-ben egyetlen kivétellel már minden vizsgált községben éltek izraeliták. A 19. század folyamán a Hegyaljáról is érkeztek a régióba házalással, szatócskereskedéssel és földműveléssel foglalkozó zsidók, ami hozzájárult a közösségek gyarodásához.³⁰ Mindez annak ellenére, hogy a térség falusias jellege és agrárorientációja – ami a későbbiekben sem változott – nem kedvezett a zsidóságnak. A mezőgazdasági termelés abszolút dominanciája volt jellemző, ami kevés teret hagyott azoknak az ágazatoknak, elsősorban az ipar-

27 *Paládi-Kovács Attila*: Abaúj felekezeti és etnikai térszerkezetének változásai (16–20. század eleje). In: *A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza. Tanulmánygyűjtemény I–II.* Szerk. Gál András – Frisnyák Sándor – Kókai Sándor. Nyíregyháza–Szerencs 2017. II. 265.

28 Saját számítások MSKÚS 69. 100–101. és MSKÚS 83. 202–205. alapján.

29 Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Szerk. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1947. 9*.; *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941).* Szerk. Kepecs József. Bp. 1993. 54–61.

30 A magyarországi holokauszt i. m. I. 94.

nak és a kereskedelemnek, amelyekben hagyományosan felülreprezentált volt a zsidóság. Az 1930-ban a lakosság 81,8%-ának megélhetését nyújtó őstermelés mellett eltörpült az ipar által tartottak 8,2%-os, a kereskedelem és hitel szférájához kötődők 1,8%-os, vagy a közszolgálat és szabad foglalkozások kategóriájába sorolhatók 2,5%-a.³¹

Az ideálisnak kevésbé mondható körülmények ellenére a helyi zsidók többsége a helyben maradást választotta. A világháborúk közötti periódusban már jól működő munkamegosztás volt jellemző a keresztény és izraelita lakosok között. Utóbbiak fontosnak tartották, hogy gyermekeik szakmát tanuljanak,³² így nem véletlen, hogy zsidó volt az iparosok, kereskedők és egyéb üzletemberek többsége, igaz szép számmal előfordultak a földbirtokosok, gazdálkodók között is. Különösen jellemzőek voltak a zsidó szatócsok, vendéglősök, szeszfőzdebérlők és tulajdonosok, mészárosok és hentesek, cséplőgép-tulajdonosok, nyersbőr-, épület- és tűzifa-, valamint terménykereskedők. Eközben a keresztények túlnyomó többsége javarészt földművelésből élt, de sokan dolgoztak alkalmazottként (pl. szolgálóként, irodai dolgozóként) zsidó háztartásokban vagy üzleti vállalkozásokban is.³³

Zsidó–keresztény kapcsolatok

Ahogy a gazdasági életben, úgy az emberi kapcsolatokban is jellemző volt, hogy általában jól megfértek egymás mellett a zsidó és nem zsidó szomszédok.³⁴ Ebben a körülményben bizonyosan szerepet játszott az izraeliták nagyfokú asszimilációja, vagyis az, hogy magyarságuk éppolyan fontos volt számukra, mint zsidóságuk. Továbbá az is hozzájárulhatott a többnyire békés kapcsolatokhoz, hogy jelenlétük néhány – nemritkán egy-két családra – korlátozódott. Még a legnagyobb lélekszámú hernádvécsei közösség is mindössze 83 fős volt 1930-ban, amivel ugyan a település össznépeségének 7,1%-át adta, de legfeljebb kb. 15 családból állhatott.³⁵

31 Saját számítások a következő alapján: Az 1930. évi népszámlálás. II. rész: Foglalkozási adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 86. kötet, a továbbiakban: MSKÚS 86.) Bp. 1934. 68–69.

32 Weltman-, Hauer- és Schwarcz-interjúk.

33 Weltman-, Hauer- és Schwarcz-interjúk; *Szántó I.*: Isten szabadságra ment i. m. 30.; Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára. Bp. 1931. passim.

34 *Csiki Tamás*: A holokauszt Borsod, Abaúj és Zemplén megyékben. Történelem és Muzeológia – Internetes Folyóirat Miskolcon 2. (2015)/2. 62. (http://www.hermuz.hu/hom/images/latogatoinknak/history-journal/pdf/2_2015_2/Csiki.pdf Letöltés 2020. február 22.)

35 2. sz. melléklet.; Szántó István szerint a Hernádvécseről 1944-ben elhurcolt családok száma 11 volt, név szerint: Boczán, Éberstark, Fried, Friedenberg, Grósz, Guttmann, Schwarcz, Spielberger, Stern, Weiszberger és Zukkermann. Lásd *Szántó I.*: Isten szabadságra ment i. m. 40.

A vészkorszak megpróbáltatásait túlélő visszaemlékezők között is vannak olyanok, akik egészen kicsi (Büttös, Csenyéte, Szárazkék), mások viszont népe-sebb (Hernádvécse, Forró) zsidó közösségeknek voltak a tagjai. Ám a létszámadatoktól függetlenül valamennyien jónak írták le a falubeli keresztényekhez fűződő viszonyukat. Az első világháború végén vagy azt követően született fiatalabb generáció gyermek- és iskoláskori élményeinek felidézése közben a nem zsidó kortársakkal folytatott közös játékokra és tanulásra emlékeztek, de szüleik keresztényekhez fűződő viszonyát is harmonikusként, együttműködőként jellemezték. Hasonlóak voltak az első világháború előtt születettek reflexiói is, akik érettebben, fiatal felnőttként élték meg az 1920–1930-as éveket. A forrói Schwarcz Tibor egyenesen úgy írta le a zsidó–keresztény kapcsolatokat, mint „jó, szívélyes, sőt szeretetteljes” viszonyt, melyben a zsidók sokféleképpen (például tanulásban, anyagilag) segítették keresztény szomszédaikat.³⁶

Ez az idillinek tűnő kép már-már azt sejteti, mintha ismeretlen lett volna az antiszemitizmus jelensége az abaúji régióban. S a visszaemlékezők egyöntetű állítása alapján valóban nem lehetett túlzott mértékű. „Enyhe zsidózás”³⁷ Csenyéten például ugyan létezett, de kivételesnek számított, Hernádvécse pedig „a legjobb község volt, mert nem volt *feltűnően* [kiemelés Sz. H. D.] antiszemitá.”³⁸ Előfordult, hogy egy zsidó gyerek a származása miatt a megérdemeltnél gyengébb osztályzatot kapott a tanítótól, de megtörtént ennek az ellenkezője is, még olyan esetben is, ha a tanár sváb volt. Csúfolódó rigmusok („zsidó-bidó, kandalló, beléd esett a pondró”) is születtek, melyek akár verekedést is provokálhattak a fiatalok között, ám jelentősebb atrocitásról, különösen felnőttek között zajlóról, egyik túlélő sem ejtett említést.³⁹ Pedig nehezen elképzelhető, hogy amennyiben sor került volna ilyesmire, az rejtve maradt volna ilyen kis lélekszámú településeken.

Változást a zsidó–keresztény viszonyban az 1930-as évek vége hozott. Ahogy fokozódott a zsidóellenes hang az országban, és kerültek elfogadásra a zsidóság gazdasági és egyéb tevékenységeit korlátozó törvények, úgy vált feszültebbé a helyzet a kérdéses régióban. Különösen hátrányos volt a kereskedői és iparendéyek felülvizsgálata, minek következtében sokak megélhetése veszélybe került.⁴⁰ Bár a gyerekek közt dúló csatározásoknál erőszakosabb incidensekről továbbra sem született beszámoló, egyre több keserű emléket osztottak meg a visszaemlékezők. Előfordult, hogy korábbi szoros barátság szakadt meg, mert az izraelita iskolatárs többé nem léphette át katolikus barát-nője otthonának küszöbét,⁴¹ más pedig arról számolt be, hogy míg a keresztény

36 Farkas-, Sztahon-, Hauer-, Weltman-, Schwarcz-, Éberstark- és Czinner-interjúk; *Szántó I.*: Isten szabadságra ment i. m. passim.

37 Farkas-interjú.

38 Éberstark-interjú.

39 Weltman- és Éberstark-interjúk.

40 *Csíki T.*: A holokauszt i. m. 62–63.

41 Hauer-interjú.

fiúk katonai gyakorlatoztatás közben egyenruhában, fapuskákkal a vállukon masíroztak, addig a zsidó gyerekeknek civilben, sárga csillagot viselve, ásókkal és seprűkkel felszerelve kellett takarítási és egyéb munkákat végezniük.⁴² Ugyanakkor a korszakot felnőtt fejjel megélők között volt, akit lengyel származása miatt kiutasítottak Magyarországról,⁴³ míg mást ok nélkül letartóztattak, rokonai pedig emigrálni kényszerültek, amikor származása miatt a családfő nem kaphatott vegyészdiplomát.⁴⁴ Több visszaemlékező életére árnyékot vetett a munkaszolgálat intézményének bevezetése is akár közvetett (édesapa, testvér, férj behívása), akár közvetlen (saját tapasztalat) formában.⁴⁵

A német megszállás és következményei

Az igazi sorsfordulót természetesen az abaúji községek zsidósága számára is az 1944. március 19-én bekövetkező német megszállás jelentette. A hamarosan napvilágot látó zsidóellenes intézkedések tömkelege éppúgy sújtotta őket, mint az ország egyéb területein élő hitsorsosait. Sőt, országos összehasonlításban Abaúj-Torna vármegyében az egyik legintenzívebb és legradikálisabb módon történt a jogfosztó és korlátozó intézkedések végrehajtása, majd a deportálás előkészítése és kivitelezése. Ezt a folyamatot segítette, hogy a megyeszékhelyre, Kassára már a megszállás napján jelentős erőt képviselő német katonai egység érkezett.⁴⁶

A német és magyar szervek megállapodása nyomán hat deportálási zóna került kialakításra Magyarország területén, s ezek alapján történt a zsidó népesség gettósítása is. A vizsgált települések mindegyike az első számú, Kárpátalját és Északkelet-Magyarországot magában foglaló műveleti zónában, a kassai központú VIII. csendőrkerületben feküdt, minek következtében az ott élő zsidók koncentrációja már április 16-án, pészah ünnepének utolsó napján megkezdődött. A korai intézkedés legfőbb indoka (és egyben magyarázata) a szovjet csapatok közeledése volt, s így a zsidónak minősített lakosság összegyűjtése valójában már azt megelőzően elkezdődött, hogy a hivatalos gettósítási rendelet – április 28-án – megjelent volna. Erről állapotok meg munkácsi tanácskozásukon április 12-én az I. zóna megyéinek vezető közigazgatási tisztviselői és csendőrparancsnokai.⁴⁷

A szemtanúk beszámolóit szerint a zsidóság begyűjtése előzetes értesítés nélkül történt. Voltak, akiknek a reggelizőasztal mellől kellett távozni, és voltak,

42 Schwartz-interjú.

43 Éberstark-interjú.

44 Czinner-interjú.

45 Sztahon-, Farkas-, Czinner-, Hauer- és Weltman-interjúk.

46 A magyarországi holokauszt i. m. I. 94–95.

47 Csíki T.: A holokauszt i. m. 64.; A magyarországi holokauszt i. m. I. 53–55., 95.

akkikért az esti órákban, lefekvés idején érkeztek a hatóság képviselői.⁴⁸ A csenyétei Péterfreund családnak saját szekeren kellett megtenni az utat először Felsőgagyba, majd Szepsibe, ahonnan vonattal szállították őket Kassára.⁴⁹ Szintén Szepsiben koncentrálták és onnan indították útnak a következő falvak lakosait: Büttös, Fulókércs, Krasznokvajda, Litka, Pamlény, Perecse, Szászfa és Szemere.⁵⁰ A népesebb Forrón ugyanakkor a katolikus iskolában gyűjtötték össze őket, és közvetlenül a forró-encsi állomásról indult a vonatszerelvény Kassára.⁵¹ A hernádvécsei izraelitákat pedig csendőrök terelték a jegyző irodája elé, majd létszámmellenőrzést követően gyalog kísérték őket a garadnai vasútállomásra.⁵² Mivel Kassa városa még nem állt készen a fogadásukra, érkezéskor engedélyt kaptak, hogy akik tudnak, rokonoknál szálljanak meg a zsidók által legsűrűbben lakott utcák területén kialakított gettóban, de néhány héten belül mindannyian – Kassa zsidóságát is beleértve – a két helyi, külvárosi téglagyárba kerültek. Kb. 13-14 ezer főt zsúfoltak itt össze megfelelő ellátás, lakó- és higiénés körülmények biztosítása nélkül. Az örök brutalitása és a rendszeres testi fenyegetések tovább nehezítették az egyébként is lehetetlen életfeltételeket. Menekülésre alig volt esély, a szökni próbálókra azonnal lőttek.⁵³ A halálozások már itt elkezdődtek: többen öngyilkosságot követtek el, volt, akit szökési kísérlete miatt gyilkoltak meg, míg mások a hamarosan megjelenő kiütéses tífusz és a viszontagságos körülmények miatt „természetes” halált haltak.⁵⁴ A Kassán koncentrált zsidóságot az országban az elsők között deportálták: május 16-a és június 3-a között öt szerelvényel összesen 16 707 főt szállítottak Auschwitz-Birkenaubába.⁵⁵

48 Hauer-, Sztahon- és Farkas-interjúk.

49 Sztahon- és Farkas-interjúk.

50 A magyarországi holokauszt i. m. I. 107.

51 Hauer- és Schwarcz-interjúk.

52 *Szántó I.*: Isten szabadságra ment i. m. 40. Nem egyértelmű, hogy hol koncentrálták Abaújdvecser, Bakta, Beret, Hernádpetri, Szalaszend és Száraskék zsidóságát, ugyanis az 1941-es új közigazgatási beosztás alapján ezek a községek Forróval és Hernádvécseivel együtt a Szikszói járáshoz tartoztak. Ám miközben a forrói és hernádvécsei lakosok, mint láttuk, Kassára kerültek, a járás izraelitáinak többségét június elején a miskolci téglagyárba vitték. Deportálásuk is innen történt június közepén. Lásd A magyarországi holokauszt i. m. Szerk. Braham, R. L. I. 108.

53 *Csíki T.*: A holokauszt i. m. 64.; Czinner Eszter beszámolt róla, hogy neki és családjának lett volna lehetősége a menekülésre. A prominens Czinner család jó barátságban volt dr. Wick Béla pápai preláttal, aki felajánlotta, hogy Esztert, a férjét és szüleit nyugatra menekíti egy kolostorba, de végül nem éltek a lehetőséggel. Lásd Czinner-interjú.

54 *Csíki T.*: A holokauszt i. m. 64.; Schwarcz Tibor egyik nagynénjét is itt érte a halál 86 éves korában. Lásd Schwartz-interjú.

55 Május 16-án két transzport hagyta el Kassát 4055, ill. 3629 fővel, majd május 17-én 3352, május 24-én 3172, június 3-án pedig 2499 volt a deportáltak száma. Lásd *Randolph L. Braham*: A magyar holocaust I–II. Bp. 1988. II. 514–515.

A deportáltak sorsa

Érkezéskor azonnal sor került a férfiak és nők különválasztására és szelekciójára, s a deportáltak többségét néhány órán belül elpusztították. Azoknak, akiket munkára alkalmasnak találtak, azonosítószámot tetováltak a karjára, hajukat és teljes szőrzetüket levágták, majd barakkokba osztották őket. Mindez korántsem jelentett garanciát, csupán pillanatnyi esélyt adott a túlélésre.

A vizsgálat alá vont abaúji községek lakóinak túlnyomó részére is azonnali megsemmisítés várt. A körülmények szerencsés összejárása és az áldozatok rendkívüli akaratereje és szívóssága kellett ahhoz, hogy valaki életben maradjon a sokszor szinte felfoghatatlan borzalmak dacára. Abaúji túlélőink hihetetlen megpróbáltatásokat szenvedtek el, és valamennyien más és más utat jártak be. A csenyétei ikerpár, Sztahon Ágnes és Farkas István édesanyjukkal, Péterfreund Zoltánnéval (sz. Fried Erzsébet) együtt Birkenauban maradtak és ott is szabadultak fel 1945 januárjában. A többi túlélő azonban a Harmadik Birodalom számos táborát végigjárta. A Büttösről származó Czinner Eszter lett, majd német táborokban sínylődött, hogy végül a németországi Röbelben nyerje vissza a szabadságát. A Forróról elhurcolt Hauer Edit és Schwarz Tibor lengyel és szintén német helyszíneken voltak kénytelenek elszenvedni a viszontagságokat, majd Bergen-Belsenben, ill. Dachauban szabadultak fel. A hernádvécsei illetőségű Guttmann Jolán lengyel területen végzett rabszolgamunkát, és végül Auschwitzban szabadult fel. A szintén hernádvécsei Éberstark Bélát ugyanakkor lengyel származása miatt még a háború kitörése előtt kiutasították Magyarországról, s végül egy lengyelországi istállóban bujkálva érte meg a háború végét. Átala bepillantást nyerhetünk a lengyelországi holokauszt történetébe és az ott élt zsidókat ért atrocitásokba is. Végül a szárazkéli Weltman József munkaszolgálatosként megélt tapasztalatai a vészkorszak eseményeinek újabb perspektíváját kínálják. Ő szovjet, lengyel, csehszlovák és osztrák területeket is be kellett járjon, mielőtt visszatérhetett Magyarországra.⁵⁶

Az elhurcoltak legtöbbje azonban sosem érkezett haza. Az áldozatok számára vonatkozóan ugyan nem állnak rendelkezésre pontos adatok, az 1949. évi népszámlálás a veszteség rendkívüli mértékét mégis egyértelműen tükrözi. Miközben 1941-ben a felmérés 298 izraelitát rögzített 17 vizsgált településen, addig az 1949-es kérdőívek mindössze kb. 20 főt találtak 5 faluban: Baktakéken, Bereten, Felsőgagyon, Forróon és Hernádvécsein.⁵⁷ Ez több mint

56 Sztahon-, Farkas-, Czinner-, Hauer-, Schwarz-, Éberstark- és Weltman-interjúk; *Szántó I.*: Isten szabadságra ment i. m. 52–79.

57 Mivel az 1949. évi népszámlálás abszolút számokat nem, csak arányszámokat közöl, így az egyes községeknél feltüntetett százalékos arányok alapján történtek a zsidó népesség tényleges számára vonatkozó számítások. Ez magyarázza a körülbelüli adatot. Hasonló mértékű volt a pusztítás Abaúj-Torna vármegye egészét tekintve is: az 1941-es 3322 főről 1949-ben 315-re esett vissza az izraeliták száma. Lásd 1949. évi népszámlálás. Vallási adatok százalékos megoszlása településenként. Szerk. Kepecs József. Bp. 1996. 33–38.; 1949. évi népszámlálás 9. Demográfiai eredmények. Bp. 1950. 12., 324.

90%-os veszteséget sejtet, ám a statisztika némileg megtévesztő. Nem számol azokkal a túlélőkkel, akik sosem tértek vissza eredeti lakhelyükre (esetleg még Magyarországra sem) vagy, ha vissza is tértek, időközben újra elhagyták azt. Jellemző volt a háború után, hogy a megmaradt zsidóság a közelebbi és távolabbi nagyobb városokba, például Encsre, Miskolcra, vagy a fővárosba költözött, míg sokan külföldön, sőt másik kontinensen kezdtek új életet. Ez történt a visszaemlékezők többségével is: egyedül Guttman Jolán és a Péterfreund ikrek maradtak végleg Magyarországon, de közülük is csak az előbbi folytatta életét a háború előtti lakóhelyén, legalábbis egy ideig. A többiek az Egyesült Államokban, Kanadában, Izraelben és Ausztráliában leltek új hazára.⁵⁸

Befejezés

Áttekintve az Abaúj-Torna vármegye Encsi járásához tartozó községek zsidóságának történetét, egy többnyire harmonikus zsidó–keresztény együttélés képe rajzolódott ki. Ezt törte össze az 1930-as évek második felében erősödő antiszemita közhangulat, mely ezeket a viszonylagos elszigeteltségben élő kis közösségeket sem hagyta érintetlenül. Az emberi mohóságot fokozó, a zsidóság gazdasági-társadalmi lehetőségeit hátrányosan érintő törvények és rendeletek tovább rontották a helyzetet, ami változást eredményezett mindkét oldalon: keresztényekben és izraelitákban egyaránt. Azok a túlélők, akik hazatértek, hátrahagyott javaiknak idegenek kezére kerülésével kellett, hogy szembesüljenek, s ezek az idegenek – többnyire – egykori szomszédai voltak. Elvesztett tulajdonaik visszaszerzése nem mindig járt sikerrel. Kevesen voltak, akik minden megpróbáltatás ellenére meg tudtak bocsájtani; a többség azonban képtelen volt egykori szülőhelyén tovább folytatni az életét. Az ő döntéseik is nagyban hozzájárultak a tényhez, hogy a második világháborút követően a kistelepülések zsidósága gyakorlatilag megszűnt létezni.

Felhasznált szakirodalom és források

- A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája I–III. Szerk. Randolph L. Braham. Budapest, 2007.
- Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 69. kötet. Budapest, 1923.

58 Farkas-, Sztahon-, Hauer-, Weltman-, Schwarcz-, Éberstark- és Czinzer-interjúk; *Szántó I.*: Isten szabadságra ment i. m. passim.

- Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 83. kötet. Budapest, 1932.
- Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 86. kötet. Budapest, 1934.
- Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. Történeti Statisztikai Kötetek. Budapest, 1976.
- Az 1941. évi népszámlálás. 3. Összefoglaló adatok. Budapest, 1978.
- Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Szerk. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1947.
- Az 1949. évi népszámlálás. 9. Demográfiai eredmények. Budapest, 1950.
- Az 1949. évi népszámlálás. Vallási adatok százalékos megoszlása településenként. Szerk. Kepecs József. Budapest, 1996.
- A zsidó népesség száma településenként (1840–1941). Szerk. Kepecs József. Budapest, 1993.
- Bodnár István: Forró története. Forró, 1996.
- Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára I–II. Szerk. Varga Gáborné. Miskolc, 1970.
- Braham, Randolph L.: A magyar holocaust I–II. Budapest, 1988.
- Csiki Tamás: A holokauszt Borsod, Abaúj és Zemplén megyékben. Történelem és Muzeológia – Internetes Folyóirat Miskolcon 2015/2. 61–67. http://www.hermuz.hu/hom/images/latogatoinknak/historyjournal/pdf/2_2015_2/Csiki.pdf, letöltés 2018. ápr. 12.
- Fényes Elek: Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben I–VI. Pest, 1837.
- Fleischmann, Israel: Abauj-Torna Megye Memorial Book. Orok fenyegek Abauj-Torna varmegye hirkozsegeinek [sic]. New York, 2003.
- Frojimovics Kinga – Schweitzer József: Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. Adattár A–B. Budapest, 1994.
- Gassner-Guttmann, Chaviva: Torna és környéke zsidósága élete. H. é. n.
- Gulyás János: Abauj-vecser története. H. n., 2002.
- Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Budapest, 2001.
- Interjúk. USC Shoah Foundation Visual History Archive, <http://vhaonline.usc.edu/login>, letöltés 2019. szept. 5–28.
- Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára. Budapest, 1931.
- Nevelős Béla: Az „aranylábú” Szászfa. H. n., 2000.
- Paládi-Kovács Attila: Abaúj felekezeti és etnikai térszerkezetének változásai (16–20. század eleje). In: A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza. Tanulmánygyűjtemény I–II. Szerk. Gál András – Frisnyák Sándor – Kókai Sándor. Nyíregyháza-Szerencs, 2017. 255–272.

Sz. Halász Dorottya: Trianon társadalmi következményei egyes Abaúj-Torna vármegyebeli községekben. In: 1918. Vég és kezdet. Régióink története I. Szerk. Gál Máté – Péterffy Gergely. Eger, 2019. 243–275.

Szántó István: Isten szabadságra ment. Hernádvécse–Auschwitz–Hernádvécse. H. n., 2014.

Takács László – Kovács Zsolt: Baktakék története. Baktakék, 2000.

Mellékletek

1. sz. melléklet: Izraeliták községek szerint, a vármegyében (trianoni területen) és országosan, 1837–1910

	1837	%	1880	%	1910	%
Abaújdevecser ⁵⁹	13	2,4%	14	2,5%	15	2,8%
Baktakék (Bakta + Szárazkék ⁶⁰)	70 (66 + 4)	8,4%	62 (46 + 16)	7,1%	38 (34 + 4)	3,8%
Beret	57	10,5%	52	11,0%	13	3,4%
Büttös	19	11,8%	8	2,4%	15	3,5%
Csenyéte	60	8,3%	36	8,7%	24	4,6%
Detek ⁶¹	30	5,3%	45	7,6%	29	4,5%
Fáj	11	3,2%	18	4,9%	9	2,2%
Fancsal	25	6,1%	25	4,9%	9	1,8%
Felsőgagy	46	8,0%	38	7,4%	25	5,4%
Forró	-	-	83	6,0%	68	5,3%
Fulókércs ⁶²	26	4,5%	27	6,7%	13	2,8%
Gagyapáti ⁶³	8	4,7%	4	3,6%	5	4,1%
Hernádpetri	4	1,0%	19	4,8%	8	2,0%
Hernádvécse ⁶⁴	27	2,3%	138	12,6%	73	6,5%

59 1906-ig Devecser. Fényesnél hibásan Demecserként szerepel. Lásd Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára I–II. Szerk. Varga Gáborné. Miskolc 1970. II. 3.; *Fényes E.*: Magyar országnak i. m. III. 39.

60 1905-ig Kéty. Lásd Borsod-Abaúj-Zemplén megye története i. m. Szerk. Varga G. II. 6.

61 1905-ig Detektenger. Fényesnél Detek és Tengerfalu. Lásd Borsod-Abaúj-Zemplén megye története i. m. Szerk. Varga G. II. 4.; *Fényes E.*: Magyar országnak i. m. III. 41.

62 Fényesnél Kércs (Fulló). Lásd *Fényes E.*: Magyar országnak i. m. III. 35.

63 1905-ig Apáti. Lásd Borsod-Abaúj-Zemplén megye története i. m. Szerk. Varga G. II. 4.

64 1905-ig Krasznikvajda. Lásd Borsod-Abaúj-Zemplén megye története i. m. Szerk. Varga G. II. 5.

	1837	%	1880	%	1910	%
Kány	27	5,1%	14	4,9%	11	4,2%
Keresztéte	8	5,8%	15	9,4%	2	1,4%
Krasznokvajda ⁶⁵	39	7,0%	39	11,0%	35	5,8%
Litka	7	2,7%	26	8,3%	6	3,6%
Pamlény	10	2,5%	8	2,0%	10	2,6%
Perecse	7	2,3%	9	3,2%	4	1,6%
Pusztaradvány ⁶⁶	5	3,3%	8	4,9%	5	2,0%
Szalaszend (Szala + Alsószend + Felsőszend)	55 (30 + 12 + 13)	5,6%	71 (30 + 28 + 13)	8,7%	49 (21 + 16 + 12)	6,1%
Szászfa	60	10,1%	37	7,2%	36	5,9%
Szemere	8	1,8%	24	5,3%	15	3,0%
Összesen	604	4,7%	820	7,0%	517	4,2%
Vármegyei összeg (trianoni területen)	5 466	6,1%	6 566	8,2%	4 757	5,7%
Országos összeg	92 678	2,3%	298 247	5,6%	473 764	6,2%

Forrás: Fényes E.: Magyar országnak i. m. III. 34–41.; A zsidó népesség száma i. m. Szerk. Kepecs J. 26–27., 52–55., 58–61.; MSKÚS 69. 277. (Részben saját számítások a források alapján.)

65 Fényesnél Uj Radvány. Lásd *Fényes E.*: Magyar országnak i. m. III. 37.

66 1905-ben Szölleddel egyesítve. Fényesnél Vécse és Szöled. Lásd Borsod-Abaúj-Zemplén megye története i. m. Szerk. Varga G. II. 4.; *Fényes E.*: Magyar országnak i. m. III. 37.

2. sz. melléklet: Izraeliták községek szerint, a vármegyében
(trianoni területen) és országosan, 1920–1941

	1920	%	1930	%	1941	%
Abaújdevecser	5	0,8%	4	0,6%	7	1,0%
Baktakék (Bakta + Szárazkék)	49 (39 + 10)	4,9%	37 (28 + 9)	3,5%	19 (17 + 2)	1,7%
Beret	16	3,5%	16	3,6%	13	2,9%
Büttös	19	3,8%	19	3,6%	9	1,7%
Csenyéte	19	3,3%	7	1,2%	9	1,5%
Detek	17	2,8%	6	0,9%	-	-
Fáj	6	1,3%	-	-	-	-
Fancsal	25	4,4%	-	-	-	-
Felsőgagy	30	5,9%	23	4,6%	15	3,2%
Forró	69	5,1%	57	3,9%	46	3,1%
Fulókércs	17	3,4%	6	1,4%	5	1,1%
Gagyapáti	-	-	-	-	-	-
Hernádpetri	11	2,5%	6	1,4%	11	2,7%
Hernádvécse	78	6,7%	83	7,1%	71	6,4%
Kány	5	1,9%	2	0,8%	-	-
Keresztéte	-	-	-	-	-	-
Krasznokvajda	33	5,5%	21	2,9%	31	4,1%
Litka	5	2,2%	4	1,6%	4	1,6%
Pamlény	10	2,4%	10	2,3%	9	2,0%
Perecse	4	1,6%	2	0,8%	3	1,1%
Pusztaradvány	9	3,4%	4	1,3%	-	-
Szalaszend (Szala + Alsószend + Felsőszend)	34 (19 + 2 + 13)	3,9%	14 (10 + 2 + 2)	1,5%	15	1,6%
Szászfa	16	2,6%	18	2,9%	12	2,0%
Szemere	10	1,4%	31	4,0%	19	2,1%
Összesen	487	3,7%	370	2,7%	298	2,1%
Vármegyei összeg (trianoni területen)	4 455	5,2%	3 779	4,1%	3 322 ⁶⁷	3,6%
Országos összeg	473 355	5,9%	444 567	5,1%	400 760	4,3%

Forrás: MSKÚS 69. 100–103.; MSKÚS 83. 8*, 202–207.; Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. Bp. 1976. 21., 192–203.; Az 1941. évi népszámlálás. 3. Összefoglaló adatok. Bp. 1978. 88.

67 Az 1947-ben kiadott 1941. évi népszámlálási kötet az 1939: IV. tc. értelmében számon tart 37 „Nem izraelita vallású zsidó” személyt is a trianoni területű Abaúj-Torna vármegyében. Lásd Az 1941. évi népszámlálás i. m. Szerk. Központi Statisztikai Hivatal. 8*.

3. sz. melléklet: A vizsgált települések áttekintő vallási megoszlása 1920 és 1941 között

	Római katolikus	Református	Görög katolikus	Evangélikus	Izraelita
1920	6 298 (47,7%)	3 662 (27,7%)	2 090 (15,8%)	662 (5,0%)	487 (3,7%)
1930	6 869 (49,6%)	3 684 (26,6%)	2 315 (16,7%)	600 (4,3%)	370 (2,7%)
1941	7 193 (51,1%)	3 595 (25,5%)	2 386 (16,9%)	598 (4,2%)	298 (2,1%)

Forrás: MSKÚS 69. 100–101.; MSKÚS 83. 202–205.; Az 1941. évi népszámlálás. 2. i. m. 192–203. (Részben saját számítások a források alapján.)

4. sz. melléklet

Forrás: A magyarországi holokauszt i. m. Szerk. Braham, R. L. I. 94.

TORNAI CSONGOR GÁSPÁR

A KÁRPÁTALJAI MAGYARSÁG ERŐPRÓBÁI (1944–1946)

Kárpátalja területe 12,8 ezer km²-re tehető, ami a Magyar Királyságon belül Bereg, Ung, Ugocsa és Máramaros megyéit ölelte fel. 1920 előtt a Kárpátalja szó nem volt használatos. Északkeleti Felvidékként volt szokás utalni erre a területre, ezért joggal mondható, hogy a régió elsősorban politikatörténeti fogalom. A 20. század első felében a lakosai 30 év alatt – a lakóhelyük megváltoztatása nélkül – 5 ország állampolgárai voltak.¹ Az 1941-es népszámlás alapján jelentősen megemelkedett a magyar anyanyelvűek száma a térségben az 1930-as adatokhoz képest több mint kétszeresére. Ennek valódi háttere azonban a cseh és szlovák hivatalnokok távozása, valamint az, hogy a bizonytalan nemzeti identitású személyek jelentős része – a kedvezőbb lehetőségek miatt – magyarnak vallották magukat. A magyarok számaránya a nagyobb városokban különösen kimagasló volt. Az 1941-es adatokhoz képest drasztikus változást mutat a második világháború utáni 1946-os szovjet összeírás, amely alapján, Kárpátalján 66 ezer magyart élt. A lélekszám csökkenése egyrészt a háborúval összefüggő nagyszámú elhalálozással magyarázható, de jelentősnek mondható azoknak a száma, akiknek az identitástudatukat kellett megváltoztatniuk az új körülmények miatt.²

Az anyaország és a helyi politika lehetőségei

Az angolszász nagyhatalmaknak is megvoltak a saját elképzeléseik Kárpátaljára nézve. A háború alatt több terv is született a Kárpát-medence rendezésének ügyében. Az Amerikai Egyesült Államokban felállított kutatócsoport 1943 októberében készítette el a Kárpátaljával kapcsolatos tanulmányát. Ez alapján

1 Az első világháború végéig a Magyar Királyság része volt. A világháború utáni kaotikus időszakban a Magyar Népköztársaság része volt egészen 1919 májusáig, amikor már a csehszlovák hadsereg ellenőrzése alá került. A békeszerződés értelmében Kárpátalja a Csehszlovák Köztársaság része lett. Az első bécsi döntésnek köszönhetően Kárpátalja délnyugati része Magyarországhoz tartozott újra. A csehszlovák állam felbomlását követően pedig lehetőség nyílt Kárpátalja egész területének visszafoglalására. A második világháború után a Szovjetunióhoz került a terület. *Móricz Kálmán*: Kárpátalja sorsfordulói. Bp. 2001. 11.

2 Sztálin csalódott a világháború illúziójában, de ezse ágában sem volt ezt bevallva lemondani a hatalomról. Hogy mennyire nem vette komolyan saját eszmerendszerét, azt jól mutatja az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktum. Sztálin számára eszmék helyett a győzelem számított. Ezért mindig kreált egy ellenséget, akivel szemben harcot hirdethetett. Kezdetben Trockijt, majd Hitlert, és végül az Egyesült Államokat tudta erre a célra felhasználni. Lásd bővebben: *Hajdu Tibor*: A szovjet és a magyar vezetés kapcsolata, 1945–1953. In: *Évkönyv 1996/1997*. Szerk.: Bak János. Bp. 1997. 37–42.

a térséget Csehszlovákián belül képzelték el, Magyarországgal, Szovjetunióval és Lengyelországgal való egyesülését nem tartották megfelelőnek, ahogy az önálló kárpátukrán állam létrehozását sem. A kutatócsoport számára hatalmas dilemmát jelentett az, hogy a területi restauráció nem oldja meg teljes mértékben a problémát. Magyarország revíziós törekvéseitől tartva kilátásba helyezték a Kárpátalja dél-nyugati területére vonatkozó határkiigazítás lehetőségét oly módon, hogy az ne érintse hátrányosan a közlekedési hálózatot.³ A brit külpolitikai gondolkodás abból indult ki, hogy a második világháború legfőbb oka a Nagy Háborút lezáró békerendszer. Konföderációk rendszerébe kívánta átalakítani Európát, ezzel ellensúlyozva a német és szovjet veszélyt. Kárpátalja kérdése ezért nem képezett fontos részt a brit koncepciókban.⁴

Csehszlovákia számára is fontos volt a terület sorsa. Eduard Beneš kárpátaljai koncepciója szerint, ha Csehszlovákia nem tudja megtartani a területet, akkor mindenképp a Szovjetunió fennhatósága alá kell, hogy kerüljön. Amennyiben az 1939-ben visszaszerzett terület magyar kézen maradhatott volna a második világháború után is, akkor az alapjaiban írta volna át Csehszlovákia – győztesnek titulált – helyzetét. Eduard Beneš számára éppen ezért volt kiemelt kérdés a terület hovatartozása. Lengyelországhoz való kerülését szintén nem támogatta, félve egy magyar–lengyel közös határ veszélyeitől.⁵ A terület stratégiai szempontokat tekintve kulcsfontosságú szerepet töltött be, de a csehszlovák politika számára fontosabb volt az itt élő nemzetiségektől való megszabadulás. A magyarság ellen folytatott politikai agresszió is a csehszlovák nemzetállam megteremtését szolgálta, úgy a Kárpátalján élő vegyes nemzeti hovatartozású lakosság ezen törekvések megvalósításában egy komoly visszalépést jelentett volna.⁶

A szovjet diplomácia egészen a háború végéig elhitette a csehszlovák vezetőkkel, hogy Kárpátalja megszerzése nem szerepel a céljaik között. Katonai fronton viszont már 1943-ban megkezdődött ennek az előkészítése. Partizánegységek kiképzése mellett olyan csoportok felkészítésére is sor került, akik a megfelelő propaganda lefolytatására is képesek voltak.⁷ Bár 1944. május 8-án

3 1930-as adatok szerint a magyar lakosság aránya meghaladta az 50%-ot. Amerikai béke-tervek a háború utáni Magyarországról: Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai, 1942–1944. Szerk.: Romsics Ignác. Gödöllő 1992. 30–34.

4 *Bán D. András*: Angolszász tervek kelet-közép-európai konföderációk létrehozására a második világháború alatt. *Regio* 8. (1997) 2. sz. 102–120.

5 *Edward Taborsky*: President Edvard Beneš. Stanford 1981. 132–149.

6 Eduard Beneš az 1930-as évek közepétől már köztársasági elnökként foglalkoztatta az a gondolat, hogy ha a nemzetközi erőviszonyok átalakulása következtében Csehszlovákia nem tudja megtartani ezt az országrészt, akkor a Szovjetunióknak ajánlja fel. Kárpátaljával kapcsolatos politikájának főbb elemei Csehszlovákia 1938–1939-es felbomlása, a német megszállás, valamint a világháború kirobbanása után az emigrációban alakultak ki. Lásd Bővebben: *Vida István – Zseliczky Béla*: Az 1945. június 29-i szovjet–csehszlovák szerződés Kárpátaljáról. *Külügyi szemle* 3. (2004) 1–2. sz. 232–235.

7 *Zseliczky Béla*: Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945. Bp., 1998. 61–70.

megállapodás született arról, hogy a szovjet hadsereg átadja a csehszlovák polgári igazgatási szerveknek az elfoglalt területeket, de a Szovjetunió ezt nem tartotta be.⁸ Munkácson 1944. november 19-én összehívott első kárpátaljai pártkonferencia alkalmával megalakították a Kárpát-Ukrajna Kommunista Pártját és kikiáltották Kárpátontúli Ukrajna függetlenségét. Munkácson 1944. november 26-án tartott Kárpátontúli Ukrajna Népbizottságainak első kongresszusán elfogadták a terület „újraegyesülését” Szovjet-Ukrajnával. Kárpátalját hivatalosan 1946. január 22-én csatolták Szovjet-Ukrajnához, viszont az új hatalom már 1944-ben kezdte előkészíteni a számára megfelelő viszonyokat.⁹

1944 őszén Rákosi Mátyás a moszkvai emigrációja alatt szóvá tette a magyarlakta peremterületek átadását. Kárpátalja ügyében helyi szintű népszavazást javasolt. A Magyar Kommunista Párt a háború befejeztével is felveti ennek lehetőségét, de a szovjet és csehszlovák kommunisták mindkét alkalommal elutasítják.¹⁰ A Magyarországon 1944 decemberében megalakuló Ideiglenes Nemzeti Kormány tisztában volt Kárpátalja okkupálásának tényével, viszont a kényes politikai helyzetére tekintettel nem tette szóvá ezt.¹¹ Gyöngyösi János magyar külügyminiszter 1945 nyarán – Sebestyén Pál miniszteri osztályfőnök tanácsára – szóvá tette a kárpátaljai magyarlakta sáv átadását. A magyar külügyminiszter számára hamar egyértelművé vált a szovjetek álláspontja a kérdésben. Georgij Makszimovics Puskin, a Szovjetunió budapesti követe elutasította, és meg is fenyegette a külügyminisztert azzal, hogy Kárpátalján is érheti atrocitás a magyarokat. A Vörös Hadsereg községeket szállt meg a Tisza vidékén közvetlen Puskin fenyegetése után, ami csak a kormány tiltakozására szűnt meg. A magyar diplomácia semmilyen ellenlépést nem tudott megtenni a kárpátaljai magyarság ügyében. Gyöngyösi János ezután a csehszlovákiai magyarság ügyére helyezte a hangsúlyt, ezzel lemondva a Kárpátalján élő magyarokról.¹² A magyarok politikai képviselőit kevés lehetőség volt. A régió beolvasztása után bevezetésre került az egypártrendszer. A kárpátaljai magyarság a tapasztalt politikai vezetés hiánya és a mostoha körülmények miatt a passzív

8 *Fedinec Csilla*: A Csehszlovákiától a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátalja magyar kisebbségének helyzete: 1944–1946. In: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk.: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László. Bp. 2008. 220–223.

9 *Váradai Natália*: A szovjet hatalom kiépítésének kezdeti lépései Kárpátalján 1944–1946. *Betekintő* 13. (2019) 1. sz. 43.

10 *Korom Mihály*: A magyar kommunista emigráció vezetőinek tevékenysége a Szovjetunióban a második világháború idején. *Múltunk* 42. (1997) 2. sz. 42–45.

11 Az 1945 januárjában megkötött fegyverszüneti egyezmény Magyarországra katonai, gazdasági, politikai és pénzügyi terheket egyaránt rótt. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság létrehozásával nem csupán a fegyverszüneti egyezményben foglaltak betartását ellenőrizte, hanem ennek ürügyén beavatkozott a magyar bel- és külpolitikába. *Romsics Ignác*: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Bp. 2006. 99–100.

12 *Fülöp Mihály*: Befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés, 1947. Bp. 1994. 37–38. Lásd Bővebben: *Kertesz, Stephen*: *Between Russia and the West: Hungary and the illusions of peacemaking, 1945–1947*. Notre Dame 1984. 105–108.

ellenállás módszerét választotta. Helyi szinten egészen az 1960-as évekig nem történt komolyabb szerveződés a magyarság részéről.¹³

Etnikai tisztogatások

A leginkább bevett fogalmak a kulák és az imperialista voltak, de a magyarbérenc is megjelenik a terület elfoglalásával egy időben. A kárpátaljai magyarság identitására negatívan hatott az anyaországtól való újbóli elszakadás. A magyarságnak az új hatalommal szembeni viszonyában meghatározó volt az 1939 és 1944 közötti időszakban a magyar állam által folytatott kommunistaellenes propaganda.¹⁴ A magyar identitástudat megfosztásának első számú módszerét az etnikai tisztogatások jelentették. A magyar közigazgatás tisztségviselőinek, vezetőinek elfogására és kivégzésére került sor. Az ellenséges és veszélyesnek megítélt személyekről 1944 nyarától a szovjet partizánok az ún. feketelistákat állították össze. A listákon szereplőket név és lakcímeik alapján kutatták fel. A szovjet katonai kémelhárítás (SZMERS) alakulatainak feladata hivatalosan letartóztatás volt, de sok esetben már a helyszínen megölték a kijelölt személyeket. Akiket 1944 novemberében valóban összegyűjtöttek, azoknak nagy részét Ungváron kivégezték 1945 januárjában. Ezen akciók legfőbb célkitűzése az egyházi és civil vezetők eltávolítása volt a társadalom éléről.¹⁵ Ezzel párhuzamosan 25 ezer magyar menekült el Kárpátaljáról. A vezető réteg nélkül maradt magyar kisebbség egyetlen célkitűzése a megmaradás lehetett.¹⁶

A teljes társadalom rettegetésben tartása érdekében a szovjet hatalom a tömeges internálás elindítása mellett döntött. A 4. Ukrán Front katonai tanácsának 0036-os számú szigorúan titkos rendelete alapján a kárpátaljai magyar és német, hadköteles korú, férfi lakosokat elhurcolták. A számukat napjainkban sem ismerjük pontosan, becslések szerint 30-40 ezer fő lehetett. Ennek egyik fontos háttere, hogy a Szovjetunió területén hatalmas volt a munkaerőhiány, és a világ legnagyobb létszámú hadseregét tartotta fenn. 1945 közepén ez méretét tekintve 11,3 millió főt jelentett. A sztálini diktatúra a munkaerőhiányt az elfoglalt területeken élő lakossággal kívánta pótolni. A szovjet állam ekkorra jelentős

13 *Molnár D. Erzsébet*: Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáborában. Debrecen 2015. 61–62.

14 A Szovjetunióba 1940 és 1942 között átszökött majd visszatoloncolt személyek a magyar belügyi szervek közreműködésével a hegyi falvak iskoláiban tartottak beszámolót a tapasztalataikról. Ezen akció mellett betiltottak minden kommunista tartalmú röplap- és karikatúraterjesztést. *Kosztjó Gyula*: Kárpátalja szovjetizálásának hatása a magyar kisebbség identitására: 1944–1953. In: *Változó világ – változó közösségek a Kárpát-medencében*. Szerk.: Fedinec Csilla – Szoták Szilvia. Bp. 2013. 78–80.

15 *Dupka György*: A mi golgotánk. A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. Ungvár–Budapest 2014. 28–30.

16 *Kocsis Károly – Kocsisné Hodosi Eszter*: Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében. Bp. 1991. 33–37.

rutinnal rendelkezett az ilyen jellegű munkaerő alkalmazásában. A sztálini korszak alatt több millió szovjet ember ismerhette meg a légerek szörnyűségeit.¹⁷ A magyar és német nemzetiségű férfiak 18–50 éves korig kötelesek voltak jelentkezni a városparancsnokságokon 1944. november 16-ig. Akik nem tettek ennek eleget, a 0036-os parancs 4. pontja alapján haditörvényszék elé kerültek. Sok esetben a szovjet őrök elvették tőlük az összes használható tárgyat. Háromnapi munkát ígértek nekik, de a többség soha nem tért haza. Azok, akik ruszinak vagy szlováknak vallották magukat, és a Miatyánkot el tudták mondani ruszinul vagy szlovákul, azok kaptak igazolást és hazamehettek.¹⁸

Az etnikai tisztogatások során a terület magyar jellegének megváltoztatására irányuló törekvés sikeresen megvalósult. Ezen körülmények között a megmaradt magyarok jelentős része nem merete vállalni a nemzeti hovatartozását. Azok, akik vállalták a szláv identitást, beléptek a Vörös Hadseregbe vagy a pártba, ezáltal a helyzetük javult, viszont a magyar identitásuk elveszett. Azon magyarok, akik megőrizték nemzeti hovatartozásukat, azok számára egy több évtizedes harc kezdődött, melyet egy világbirodalom asszimilációs politikája ellen kellett folytatniuk.¹⁹

Az egyházak helyzete

A kárpátaljai lakosság jelentős része vallásos volt. A térségben a görögkatolikus vallásúak száma volt a legmagasabb. A második világháború végén 460 ezer hívő tartozott ehhez a felekezethez. A második legnagyobb vallási közösséget az ortodox vallásúak jelentették. Számuk 109–121 ezer közé volt tehető, továbbá 81 ezer római katolikus és 78 ezer református volt megtalálható a térségben. A görögkatolikus felekezet egyértelmű hegemoniája miatt a szovjet egyházpolitikának szándékában állt a hívőket a pravoszláv egyházba beolvasztani. Ennek hátterében – a totalitárius rendszer politikai céljai mellett – az állt, hogy a Szovjetunió megörökölte a cári Oroszországtól az ortodoxia által táplált katolikusellenességet.²⁰ A kárpátaljai ortodox egyház tagjai – a szovjetek megérkezésével – nyíltan támogatták az új érdekeket. A helyi pravoszláv papság még

17 *Bognár Zalán*: A kelet-közép- és a délkelet-európai németység deportálása szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45, különös tekintettel Magyarországra. *Deliberationes* 8. (2015) 2. sz. 115.

18 *Bognár Zalán*: A kárpátaljai magyar és német polgári lakosság tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba. *Orpheus Noster* 4. (2012) 2. sz. 48–50.

19 *Dupka György*: Halottaink 1944–1959. Ungvár 2014. 359–360.

20 Az Orosz Birodalom a görögkatolikusokkal szembeni első nyílt fellépése a II. Katalin (1762–1796) uralkodása idején történt. I. Miklós (1825–1855) cár törvényen kívül helyezte a felekezetet, és a problémás papokat pedig Szibériába száműzte. Ezt az egyházpolitikáját folytatta Jozsif Sztálin is. *Balogh Margit*: Lehetőségek és zsákutcák. Szentszéki képviseltek Kelet-Közép-Európában 1945 után. In: *Állam és egyház kapcsolata Kelet-Közép-Európában 1945 és 1989 között*. Szerk.: Nagy Mihály Zoltán – Zombori István. Bp. 2014. 9–12.

a Szovjetunióval való egyesülésben is az új hatalom mellé állt. Természetesen nem sok választásuk volt, de az áldozattételüknek meglett az eredménye. A többi egyházzal szemben az új politikai rendszer korlátlanul támogatta a kárpátaljai ortodox egyházat.²¹

A Vallásügyi Hivatal megszervezésével nyílt üldöztetés indult az egyházi személyek ellen. A Néptanács 1945. március 24-én kiadott rendelete értelmében lehetőség volt minden felnőtt állampolgárnak – illetve a gyerekeknek is szülői bejegyzés mellett – megváltoztatni a korábbi egyházi hovatartozását. A rendelet lényegében a felekezet elhagyására buzdította a lakosságot. Ennek hatására 1945 tavaszán több mint 60 görögkatolikus parókia szűnt meg Kárpátalján, ami azzal magyarázható, hogy a rendelet következtében rengeteg hívő áttért a pravoszláv hitre.²² 1945 tavaszától az állami szervek látták el a születés, a házasság és az elhalálozás nyilvántartását, ami azt jelentette, hogy az egyházakat megfosztották ettől az igen fontos feladattól. A kommunizmus egyházpolitikájának szempontjából fontos lépés volt, hogy lehetővé vált az egyházi szertartás nélküli esküvő. Egyházi esküvő tartására csak a polgári házasságkötés után volt lehetőség. A Néptanács 1945. április 20-i dekrétuma alapján minden ingó és ingatlan vagyontárgy a hívők tulajdonába került. Ennek értelmében, ha az egyházközség tagjainak legalább kétharmada egy másik egyházközséghez csatlakozott, akkor a vagyon is az új egyházközség tulajdonába került.²³

A végső támadás 1946 márciusában következett be, amikor a leMBERGI egyházi gyűlésen kimondták a breszti unió érvénytelenségét. Ennek következtében elrendelték az Ukrán Görögkatolikus Egyház beolvasztását az Orosz Pravoszláv Egyházba.²⁴ A szovjetek részéről már 1945-től kezdve aktívan folyt a görögkatolikus egyház elleni propaganda. A napi sajtótól egészen a tudományos kiadványokig mindenhol megjelent valamilyen formában. Jó példa erre a Lembergben megjelenő Szabad Ukrajna című lap 1945. április 18-i száma, ahol a görögkatolikus egyház történetét mutatták be szovjet értelmezés alapján.²⁵

Ezután megkezdődött azoknak a papoknak a kálváriája, akik nem voltak hajlandóak behódolni az új rendszernek. A letartóztatások és lágerbe hurcolások sorozata zajlott a klérus ellen. A latin szertartású katolikus papok jelentős részét

21 A sztálini egyházpolitikában jelentős fordulat következett be a második világháború alatt. A pravoszláv egyházat propagandacélokra használta fel. Az államhatalom visszaállította a Moszkvai Patriárkátust, és 1943 szeptemberében pedig létrehozta a Pravoszláv Egyházügyi Tanácsot. Az új típusú sztálini egyházpolitika némileg az 1917 előtti cári időszakot idézte vissza a hívek számára. *Riskó Mariann*: Chira Sándor (1897–1983), a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye püspökének élete és vértanúsága. Bp. 2017. 119–124.

22 *Botlik József*: Hármaskereszt alatt. Görögkatolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997). Bp. 1997. 278–279.

23 *Oficinszkij Román*: Szekularizáció szovjet módra. In: Kárpátalja, 1919–2009: történelem, politika, kultúra. Szerk.: Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Bp. 2010. 287–288

24 *Aprópénz a történelem színpadán: a kárpátaljai magyar nyelvű sajtó 1945–1948.* Szerk.: M. Takács Lajos. Ungvár 1994. 105.

25 Вільна Україна, 1945. április 18.

sztálini légerekbe hurcolták.²⁶ A reformátusok és a kisegyházak is ugyanúgy a hatalom célpontjaivá váltak. A reformátusokhoz is érkezett egy csatlakozásra szóló felhívás a Moszkvai Baptista Egyház részéről. A református egyház nem fogadta el a lehetőséget. Kárpátalján a görögkatolikusok után a reformátusok váltak leginkább áldozatává az üldöztetésnek. Vezetőiket koncepciós perekben elítélték.²⁷ Gyakori volt a szovjet propagandában az egyházi személyekkel szemben a „népellenség” és az „ellenforradalmár” megnevezés.²⁸

A szovjet brutalitást jól mutatta Demjanovich Péter Pál esete. 1945. április 13-án, Zakarpatzka Ukrajina Különleges Bírósága halálra ítélte, hazaárulás vádjával. Mandzuk Miklós volt az ügyben a koronatanú, aki azt állította, hogy neki Demjánovics azt mondta: „Minden kommunistát fel kellene akasztani”. Az ekkor 76 éves Demjanovich Péter Pál súlyos beteg volt már. Azért hogy ne meneküljön meg a kivégzés elől, 1945. április 21-én (nagy-pénteken) kórházi ágyán lőtték agyon. A besúgóját, Mandzuk Miklóst a rahói tanító állásából tanfelügyelővé nevezték ki az esetet követően.²⁹ A legismertebb eset a görögkatolikus papok elleni támadások közül Romzsa Tódor főpásztor esete. A hatalom számára egyértelmű volt, hogy a görögkatolikus egyház felszámolásában az ő személye jelenti a legnagyobb akadályt. A kommunisták többször is megpróbálták meggyőzni az „újraegyesülésről” szóló 1944-es kiáltvány aláírására. Ennek megtagadása után (hogy korlátozzák tevékenységét) megtiltották neki Ungvár városának elhagyását. A vallásügyi megbízott ennek ellenére megadta számára az engedélyt a lókai templom felszentelésére. Az NKVD merényletet szervezett Romzsa Tódor ellen. Egy eredetileg amerikai gyártmányú, Studebeker típusú szovjet teherautó teljes sebességgel belerohant a püspököt és kíséretét szállító járműbe. A teherautóból kiugró emberek fémtárgyakkal ütlegetni kezdtek a főpásztort és kíséretét. A merénylet azért volt csak sikertelen, mert azt egy arra járó postakocsi megzavarta. A sérülteket a munkácsi kórházba szállították ahol Romzsa Tódor életét sikerült megmenteni. Azonban a kórházi lábadozása alatt takarítónőnek álcázott szovjet titkosszolgálati ügynök megmérgezte egy kuráre méreggel, aminek következtében 1947. november 1-én az életét veszítette. 1947. november 4-én tartott temetésén húszezres tömeg volt jelen. A halálát közúti balesettel magyarázták. A merénylet Sztálin tudtával történt, de a parancsot a Szovjetunió későbbi vezetője, Nyikita Hruscsov adta ki.³⁰

26 *Dupka György*: Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Bp. 1993. 39.

27 A kárpátaljai református egyház sorsáról lásd bővebben: *Gulácsy Lajos*: A kárpátaljai református egyház történelme 1944–1990 közt. In: Kárpátalja református templomok. Szerk.: Radvánszky Ferenc. Ungvár–Beregszász 2000.

28 *Oficinszkij Román*: Megtűrt pravoszlávok és üldözött reformátusok. In: Kárpátalja, 1919–2009. Történelem, politika, kultúra. Szerk.: Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Bp. 2010. 296–297.

29 *Kosztjó Gyula*: Romzsa püspök meggyilkolására Hruscsov adott parancsot. A szovjet kommunista diktatúra berendezkedése Kárpátalján 1944–1950. In: Magyarok IX. Világkongresszusa. Szerk.: Botlik József. Bp. 2016. 182–183.

30 *Oficinszkij R.*: Szekularizáció szovjet módra i. m. 291–293.

Oktatás

A nemzeti identitás megőrzésében az oktatásnak kulcsszerepe van. A legalapvetőbb funkciója a szocializáció, amelynek során kialakul a közösség iránt egy erős érzelmi kötődés. A nemzeti közösséghez való tartozás legfontosabb pillérei az anyanyelv, a hagyományok és a nemzeti történelem ismerete.³¹ A kárpátaljai magyarság nemzettudat-vesztésének fontos tényezője volt a szovjet oktatási rendszer, amely minden módon támadta a három pillért. Az oktatási rendszer célja – ahogy Jugoszláviában, Csehszlovákiában és Romániában is – hogy a magyarokat az identitás tudatától megfossza, de emellett a jó kommunista nevelés legalább annyira fontos volt. Kárpátalján 1944. december 5-én hozták az első oktatásügyi dekrétumot. A Néptanács közművelődési osztályától az ekkor létrehozott Pedagógiai Bizottság átvette a közoktatással kapcsolatos feladatokat. Ennek keretein belül működött az a cenzori bizottság, amely ellenőrizte a sajtótermékek és könyvek tartalmát. A Pedagógiai Bizottság emellett elrendelte az iskolaépületek rendbehozatalát, illetve új épületeket is rendelkezésre bocsátottak a cél érdekében. 1946-ban a költségvetés 35%-át fordították közművelődési célokra. A tudatos identitásmegváltoztatásra jó példa, hogy az 1944 decemberében tartott pedagóguskongresszuson a szovjet haza szeretetére való nevelés kapta a legnagyobb hangsúlyt.³² Jellemző tendencia volt az ukrán történelem idealizálása, ennek köszönhetően felnőtt egy olyan nemzedék, amelynek tagjai nem voltak tisztában a saját történelmükkel.³³

A szovjet oktatási rendszer egyik fontos lépése volt, hogy 1944 decembertől az iskolai könyvtárakban „megtisztítási” akció indult. Minden magyar és német nyelven íródott munkát azonnal eltüntetett az új hatalom. Azok a munkák is erre a sorsra jutottak, amelyeket magyarról és németről fordítottak más nyelvre. A módszer nagyban tükrözi a Harmadik Birodalomban történt eseményeket. A magyar revizionista eszmét hirdető kiadványok is betiltásra kerültek, valamint a magyar politikusokat és történelmi személyeket ábrázoló portrékat is le kellett adni a hatóságoknak.³⁴ A magyarság számára komoly nehézséget jelentett, hogy az 1944–1945-ös tanévben magyar nyelven csak elemi szintű oktatás folyt. Az 1945–1946-os tanévben született határozat a magyar nyelvű általános iskolák megnyitásáról.³⁵

31 *Dancs Katinka*: Kultúra – iskola – nemzeti azonosságtudat. A nemzeti identitás értelmezése és vizsgálatának lehetőségei általános iskolások körében. Magyar Pedagógia 116. (2016) 4. sz. 403–405.

32 *Gabóda Béla*: Nemzetiségi iskolaügy Kárpátalján (1944–1990). Magyar Pedagógia 101. (2001) 1. sz. 114.

33 *Oficinszkij Román*: Magyar oktatásügy és internacionalizmus. In: Kárpátalja, 1919–2009. Történelem, politika, kultúra. Szerk.: Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Bp. 2010. 305–306.

34 *S. Benedek András*: Kárpátalja története és kultúrtörténete. Bp. 1994. 76.

35 *Balogh Sándor*: Sorsüldözöttek. Ungvár–Bp. 1992. 50–54.

1945 tavaszán sor került az iskolák államosítására is. Az Ungváron kiadott 58. számú dekrétum kimondta, hogy az oktatás az állam feladata, ez alól csak a teológusképzés volt kivétel. Ennek értelmében a pedagógusok is állami alkalmazottak voltak. Az egyházi iskolák finanszírozását városi kereteken belül kellett megoldani. A Néptanács 1945. április 24-én kiadott határozatában kötelezte a pályájukat elhagyó pedagógusokat, hogy 15 napon belül jelentkezzenek a közoktatási megbízotti hivatalban. Ennek elmulasztása bírósági felelősségre vonással járt, sőt a hatóság még az őket alkalmazó intézmények és vállalatok számára is büntetést helyezett kilátásba.³⁶ Az 1944–1945-ös tanévben még nem tiltották be a hitoktatást az iskolákban, de csökkentették az óraszámát. A következő tanévben viszont már betiltották az iskolai hitoktatást, sőt még az oktatási intézetekbe való belépés is tiltva volt a papoknak.³⁷ A szórványtelepüléseken élők számára semmilyen lehetőség nem volt biztosítva. A görögkatolikus településeken a vallás alapján, automatikusan ukránnak nyilvánították az ott élőket, így számtalan magyar vált ennek áldozatává.³⁸ A felsőoktatás szintjén is volt lehetőség Kárpátalján tanulmányokat folytatni. Az Ungvári Állami Egyetemen az oktatás oroszul és ukránul zajlott. Az itt tanuló magyaroknak a diploma-szerzés után a Szovjetunió különböző területeire kellett dolgozni menniük. A Kárpátalját ilyen formában elhagyók jelentős része sose tért vissza.³⁹

A településeken megjelentek a szovjet típusú emlékművek a „Nagy Honvédó Háború hőseinek tiszteletére”, amelyek felállításához szükséges anyagi kiadásokat a lakosság önkéntes felajánlásaiból kívánták fedezni. 1944. november 29-én a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa rendeletben utasította a lakosságot a magyar és német nyelvű feliratok eltávolítására a nyilvános helyeken. Megtiltották továbbá bármilyen magyar nemzeti szimbólum feltüntetését. A helységnevek ideológiai alapon történő megváltoztatását célzó intézkedés 1945 márciusában vette kezdetét. A települések nevét szlávósították. Minden községben kötelezővé tették, hogy utcákat nevezzenek el szovjet „mártírokról, hősökrol és partizánokról”. A kárpátaljai magyaroknak szembe kellett nézniük azzal, hogy rokonaik és barátai gyilkosairól utcák vannak elnevezve. Összességében elmondható, hogy a szovjet kulturális és oktatási politika mindent megtett a magyarok mielőbbi szlávósításáért.⁴⁰

36 *Fedinec Csilla* : Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991). Bp. 1999. 37–38

37 *Botlik J.*: Hármas kereszt alatt i. m. 276.

38 Az első magyar tannyelvű középiskolák az 1953/54-es tanévben indultak a Kárpátalján. *Orosz Ildikó*: A magyar nyelvű oktatás esélyei Kárpátalján. Ungvár 1995. 5–8.

39 *Botlik J.*: Hármas kereszt alatt i. m. 276.

40 *Molnár D.*: Kárpátaljai magyarok i. m. 82–86.

Összegzés

A kárpátaljai magyarság 20. századi tragikus sorsa hátrányosan hatott a nemzeti öntudatra, különösen azokban a közösségekben és családokban, ahol több nemzeti identitás is jelen volt. Csehszlovákia részeként is komoly problémákkal kellett szembenéznie az itt élő magyaroknak, viszont a Szovjetunió részeként egy teljesen új helyzet állt elő. A háború következtében a folyamatos megbélyegzés lett a sorsuk. Az agresszív etnikai tisztogatások és a vezetőréteg hiánya miatt nagy tömegek veszítették el a magyarságukat. A szovjetek által képviselt vallási és az oktatási rendszer minden etnikai csoportra a szláv identitást kényszerítette rá. A háború borzalmainak, majd az azt követő politikai rendszernek köszönhetően olyan törés alakult ki a magyarokban, amelyről napjainkban is keveset tudunk.

Felhasznált szakirodalom és források

- Balogh Margit: Lehetőségek és zsákutcák. Szentszéki képviseletek Kelet-Közép-Európában 1945 után. In: Állam és egyház kapcsolata Kelet-Közép-Európában 1945 és 1989 között. Szerk. Nagy Mihály Zoltán – Zombori István. Budapest, 2014. 9–32.
- Balogh Sándor: Sorsüldözöttek. Ungvár–Budapest, 1992.
- Bán D. András: Angolszász tervek kelet-közép-európai konföderációk létrehozására a második világháború alatt. *Regio* 1997/2. 102–120.
- Bognár Zalán: A kárpátaljai magyar és német polgári lakosság tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba. *Orpheus Noster* 2012/2. 46–60.
- Bognár Zalán: A kelet-közép- és a délkelet-európai németység deportálása szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45, különös tekintettel Magyarországra. *Deliberationes* 2015/2. 114–139.
- Botlik József: Hármas kereszt alatt. Görögkatolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997). Budapest, 1997.
- Dancs Katinka: Kultúra – iskola – nemzeti azonosságtudat. A nemzeti identitás értelmezése és vizsgálatának lehetőségei általános iskolások körében. *Magyar pedagógia* 2016/4. 403–425.
- Dupka György: A mi golgotánk. A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. Ungvár–Budapest, 2014.
- Dupka György: Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Budapest, 1993.
- Dupka György: Halottaink 1944–1959. Ungvár, 2014.
- Fedinec Csilla: A Csehszlovákiától a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátalja magyar kisebbségének helyzete: 1944–1946. In: Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Szerk. Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László. Budapest, 2008. 220–223.
- Fedinec Csilla: Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991). Budapest, 1999.

- Fülöp Mihály: Befejezetlen béke: a Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés, 1947. Budapest, 1994.
- Gabóda Béla: Nemzetiségi iskolaügy Kárpátalján (1944–1990). *Magyar pedagógia* 2001/1. 109–132.
- Gulácsy Lajos: A kárpátaljai református egyház történelme 1944–1990 közt. In: *Kárpátaljai református templomok*. Szerk. Radvánszky Ferenc. Ungvár–Beregszász, 2000. 11–13.
- Hajdu Tibor: A szovjet és a magyar vezetés kapcsolata, 1945–1953. In: *Évkönyv V*. Szerk. Bak János. Budapest, 1997. 37–42.
- Kertész, Stephen: *Between Russia and the West: Hungary and the illusions of peacemaking, 1945–1947*. Notre Dame, 1984.
- Kocsis Károly – Kocsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében*. Budapest, 1991.
- Korom Mihály: A magyar kommunista emigráció vezetőinek tevékenysége a Szovjetunióban a második világháború idején. *Múltunk* 1997/2. 3–51.
- Kosztjó Gyula: Kárpátalja szovjetizálásának hatása a magyar kisebbség identitására: 1944–1953. In: *Változó világ – változó közösségek a Kárpát-medencében*. Szerk. Fedinec Csilla – Szoták Szilvia. Budapest, 2013. 78–90.
- Kosztjó Gyula: Romzsa püspök meggyilkolására Hruscsov adott parancsot. A szovjet kommunista diktatúra berendezkedése Kárpátalján 1944–1950. In: *Magyarok IX. Világkongresszusa*. Szerk: Botlik József. Budapest, 2016. 177–187.
- M. Takács Lajos (szerk.): *Aprópénz a történelem színpadán: a kárpátaljai magyar nyelvű sajtó 1945–1948*. Ungvár, 1994.
- Molnár D. Erzsébet: *Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboraiiban*. Debrecen, 2015.
- Molnár József – Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász, 2005.
- Móricz Kálmán: *Kárpátalja sorsfordulói*. Budapest, 2001.
- Oficinszkij Román: *Magyar oktatásügy és internacionalizmus*. In: *Kárpátalja, 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Szerk. Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Budapest, 2010. 303–313.
- Oficinszkij Román: *Megtűrt pravoszlávok és üldözött reformátusok*. In: *Kárpátalja, 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Szerk. Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Budapest, 2010. 296–299.
- Oficinszkij Román: *Szekularizáció szovjet módra*. In: *Kárpátalja, 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Szerk. Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Budapest, 2010. 287–288.
- Orosz Ildikó: *A magyar nyelvű oktatás esélyei Kárpátalján*. Ungvár, 1995.
- Riskó Mariann: *Chira Sándor (1897–1983), a Munkácsi Görög katolikus Egyházmegye püspökének élete és vértanúsága*. Budapest, 2017.
- Romsics Ignác (szerk.): *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról – Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai, 1942–1944*. Gödöllő, 1992.
- Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest, 2006.

- S. Benedek András: Kárpátalja története és kultúrtörténete. Budapest, 1994.
 Taborsky, Edward: President Edvard Beneš. Stanford, 1981.
 Tornai Csongor Gáspár: Gyöngyösi János külügyminiszteri tevékenysége az 1946-os moszkvai tárgyalásig. Budapest, 2017.
 Váradi Natália: A szovjet hatalom kiépítésének kezdeti lépései Kárpátalján 1944–1946. *Betekintő* 2019/1. 43–57.
 Vida István – Zseliczky Béla: Az 1945. június 29-i szovjet–csehszlovák szerződés Kárpátaljáról. *Külügyi szemle* 2004/1–2. 232–260.
 Zseliczky Béla: Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945. Budapest, 1998.

Mellékletek

1. táblázat. A Kárpátalja mai területén élő népesség, illetve a két fő nemzetiség számának és arányának alakulása (1910–1959)⁴¹

Év	Összes lakos	Ukrán (ruszin)		Magyar		Egyéb	
		Szám	%	Szám	%	Szám	%
1910	598 863	331 625	55,4	184 287	30,8	82 951	13,9
1921	612 442	372 523	60,8	111 052	18,1	128 867	21,0
1930	733 956	447 127	60,9	116 548	15,9	170 281	23,2
1941	854 772	502 329	58,8	233 840	27,4	118 603	13,9
1946	758 700	624 400	82,3	66 000	8,7	68 300	9,0
1959	920 173	686 464	74,6	146 247	15,9	87 462	9,5

1. kép. Gyöngyösi János (1893–1951) magyar külügyminiszter⁴²

41 *Molnár József – Molnár D. István: Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében. Beregszász 2005. 9–10.*

42 *Tornai Csongor Gáspár: Gyöngyösi János külügyminiszteri tevékenysége az 1946-os moszkvai tárgyalásig. Bp., 2017. 47.*

2. táblázat. Kárpátalja iskolahálózata az 1944–1945. tanévben⁴³

Iskola		Magyar nyelvű	Ukrán nyelvű	Román nyelvű	Szlovák nyelvű	Összesen
Népiskola	Iskola	40	477	5	1	523
	Tanuló	11550	70276	325	95	82246
	Tanító	221	1986	12	3	2222
Polgári iskola	Iskola	1	24	-	-	25
	Tanuló	220	5386	-	-	5606
	Tanító	8	244	-	-	252
Gimnázium	Iskola	-	4	-	-	4
	Tanuló	-	2548	-	-	2548
	Tanító	-	94	-	-	94
Összesen	Iskola	41	505	5	1	
	Tanuló	11770	78210	325	95	
	Tanító	229	2324	12	3	

43 Gabóda B.: Nemzetiségi iskolaügy i. m. 116.

TÓTH KATALIN

**„AZT UGYE MINDENKI TUDTA,
HOGY ŐK MÁSKÉPP ESZIK A HÚST...”
ZSIDÓK NEMZSIDÓ SZEMEKKEL
A SELYPI-MEDENCÉBEN**

*„A nyomtalan nyomában
a ház, a kert a régi.
De nincs ösvény, csapás... út...
Ki fogja elbeszélni?”*

Láng Éva kérdése mentén tanulmányom arra tesz kísérletet, hogy a néprajzi-kulturális antropológiai kutatómódszereket és megismerési mechanizmusokat alkalmazva idős, helyi elbeszélőket megszólaltatva egy olyan „csapást”, „ösvényt”, „utat” találjon, amely az egykori Selypi-medencébe vezetve részleteket mutat meg a két világháború közötti mikrotársadalmi valóságból, zsidók és nemzsidók együttéléséből. A jelenünkben nyolcvan és kilencven év közötti idősek vajon hogyan emlékeznek vissza a háború előtti zsidó közösségekre? Hogyan idézik fel hosszú évtizedek távlatából a zsidók és nemzsidók közötti együttélés képeit? És mi, mint befogadók, értelmezők, mit mondhatunk: miért és hogyan jelent meg *a zsidó* mint *Másik* a nemzsidó társadalom tagjainak kognitív folyamataiban? Milyen kapcsolódási pontokat vélhetünk felfedezni a mikrotársadalmak tagjai között a gyakorlatban? Az együttélés milyen interakcióival, esetleg konfliktusaival találkozhatunk? Mit találunk: az elbeszélések alapján észlelhetjük-e az antiszemitizmust a két háború közötti Selypi-medencében? Dolgozatom e kérdéseket szem előtt tartva igyekszik a két világháború közötti Selypi-medencéről egy sajátos aspektusból képet adni.

A kutatás metodológiai háttere

„Miért nem vesszük már észre, hogy a múlt mindennapjai iránti érdeklődésünk az egyetlen eszköz, amely visszahozhatja nekünk a napok lassúságát és a dolgok ízét? És a névtelenek életrajzait olvasva miért nem értjük meg, hogy csak így, és nem »tömegesen« tárulkoznak fel a tömegek?”²

A Pierre Nora által feltett kérdésben több olyan kulcsszó is helyet kapott, amelyek tanulmányom vezérmotívumai is lehetnének. Dolgozatom központi kérdése,

1 Láng Éva: *Ki fogja elbeszélni?* Bp. 1990. 19.

2 Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között.* Bp. 2010. 25–26.

hogy a két világháború közötti Selypi-medencében hogyan ragadható meg *hétköznapi* emberek személyes élményeinek és tapasztalatainak szűrőjén keresztül zsidók és nemzsidók együttélése; arra vagyok kíváncsi, hogy a lokális zsidóság életmódjának sajátosságai hogyan manifesztálódnak a hétköznapi társas érintkezéseinek szintjén nemzsidó elbeszélők visszaemlékezéseinek tükrében. 2017 és 2019 között huszonhárom helyi időssel készítettem oral history³ típusú interjút, amelyek során azt kérdeztem beszélgetőpartnereimtől, hová jártak vásárolni; mit jelent, ha valami kóser és ki az a sakter. E rövid kérdésekre adott válaszok egyértelművé tették: bár beszélgetőpartnereim gyerekek voltak a vidék két világháború közötti világában, meghatározó, személyes kapcsolódásaik voltak a helyi zsidó közösségekhez, így elbeszéléseiken keresztül visszahozható a történeti valóság „mindennapjainak lassúsága” és az emberi találkozásokban testet öltő „dolgozói íze”.

Kutatásom témája a néprajzi és kulturális antropológiai módszerek által kevésbé vizsgált terület, hiszen a vidéki zsidóság mindennapjait kevés munka helyezi górcső alá e diszciplínák mentén.⁴ Az általam alkalmazott megismerési mód nem választás kérdése, hanem a történeti valóság időbeli távolsága miatt az utolsó „ösvény”, „csapás”, „út” volt arra, hogy az analizált tematika kontextusában „ne adott entitásként, hanem mint élő gyakorlatot mutassuk be a társadalmi struktúrát”, amelyben a hétköznapi világ „hitelt érdemlő módon a befogadás tényén és módján, mindenekelett a reprezentációk változatos megnyilvánulási formáin keresztül ragadható meg.”⁵

Beszélgetőpartnereim visszaemlékezéseiben a történeti világ hétköznapijairól közvetített reprezentációk több dimenzióban mutatnak esetlegességet: hogyan történt az észlelés a tapasztalatszerzés pillanatában? Hogyan módosult ez az élmény az azóta eltelt évtizedekben és hogyan idézi azt fel az egyén a beszélgetésben? A szubjektív „kozmosz”, amelyben az egyén létezik élete során, a változások, amelyek hatnak és az elvárások, amelyek nehezdednek rá, elfogulttá, instabillá teszik a folyamatot, amelyben tapasztalatait narratívává konstruálva megnyilatkozik.⁶ Kutatóként azonban nem cáfolásra vagy igazolásra, megtartásra vagy elvetésre váró tényeket kerestem, hanem olyan, a mindennapi életet, az együttélést mozgató interakciókra vonatkozó megnyilvánulásokat, amelyek elfogultságaikkal együtt érzésekben és tapasztalatokban – az utolsó pillanatban még – megragadható történeti valóságról számolnak be.

3 E módszer alkalmazása során a kutató a történelmi eseményeket és a történeti kontextusokat szemtanú visszaemlékezései mentén vizsgálja. Vö például: Donald A. Ritchie: *The Oxford Handbook of Oral History*. Oxford 2012.

4 Vö: *Czinger Szilvia*: Ünnepek és hétköznapiok. Zsidó vallásnéprajz a Kárpát-medencében. Bp. 2018.; ...és hol a vidék zsidósága?... Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről. Szerk. Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva. Bp. 1994. 95–129.; A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből. Szerk. Kríza Ildikó. Bp. 1990.; *Rékai Miklós*: A munkácsi zsidók „terített asztala”. Bp. 1997.

5 *Gyáni Gábor*: Az elveszithető múlt. Bp. 2010. 42.

6 *Hayden White*: A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában. *Aetas* 11. (1996) 1. sz. 98–118.

Interjúalanyaim fizikai jelenléte és konkrét személyes kapcsolatai már nem létező történeti aktorokkal hitelesítik szemtanúságukat a múltban és történelmi jelentőségű eseményekben. Így, a visszaemlékezés, a történeti tapasztalatokról való megnyilatkozás pillanatában akarva-akaratlanul létrehoznak egy narratívát a múltból – egyfajta történelmet, egyfajta igazságot.⁷

A Selypi-medence mint lokalitás, nemzsidó szemtanúk mint elbeszélők

A Selypi-medence – tanulmányom kontextusában széles értelemben Lőrinci-Selyp, Zagyvaszántó, Apc – Heves megye nyugati részén, Hatvantól városától 15-20 kilométerre, északra fekszik; a korszakban azonban a medence központja – úgy Lőrinci-Selyp és Zagyvaszántó – Nógrád vármegyéhez tartozott, kizárólag Apc község volt Heves vármegye része.

Arjun Appadurai indiai-amerikai kulturális antropológus definíciója szerint a lokalitás *„mindenekelőtt kapcsolatokat és kontextusokat, és nem fokozatokat vagy térbeliséget jelent. Összetett fenomenológiai minőség [...], melyet a társadalmi közvetlenség érzete, az interaktivitás technológiai, és a viszonylagossá vált kontextusok közötti kapcsolatsor hoz létre. Ez a fenomenológiai minőség, mely a cselekvőerő, társulási hajlam és a reprodukтивitás különböző változataiban fejeződik ki, elsődleges jellemzője a lokalitásnak [...], amelyet feltárni próbál[unk].”⁸*

Appadurai gondolatát követve a Selypi-medencét azért értelmezem szélesebb lokalitásnak, mint annak szoros földrajzi határai azt lehetővé tennék, mert az itt vizsgált településeket komplex kapcsolat- és interakcióhálózat szötte át. A térség – amelyet a vasútvonal és a Zagyva folyó is összekapcsolt – a két világháború között egy gazdaságilag prosperáló mikrovilág volt,⁹ hiszen az ország egyik leggazdagabb famíliájának, báró Schossbergeréknek¹⁰ kiterjedt birtok- és gyárrendszere nemcsak a helyiek, de a környező településekről bejárók számára is megélhetést biztosított.¹¹ A történeti valóságról való kutatásaim és tapasztalataim szerint a három „falu” (napjainkban Lőrinci már város) gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból is egységet alkotott.

7 Steffi De Jong: The Witness as Object. Video Testimonies in Holocaust Museums. New York 2018. 32–33.

8 Arjun Appadurai: A lokalitás teremtése. Regio 12. (2001) 3. sz. 3–31.

9 A Selypi-medence prosperitására Borovszky Samu is kitér: „A selypi cukorgyár fennállása óta a szomszédos falvak erősen gyarapodnak. A házak és a lakosok száma folyton növekszik és a kivándorlás itt ismeretlen. A gyár számos munkásjóléti intézménye következtében itt soha sem volt sztrájk.” *Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Nógrád Vármegye. Bp. 1911. 78.*

10 A báró címet vásárolt Schossberger család Magyarország egyik leggazdagabb családjává vált, birtokrendszere jóval túlmutatott a Selypi-medencén. *Kempelen Béla: Magyar zsidó családok. Vác 1999. 112–113.*

11 Schossbergeréknek a selypi cukorgyárat felelőtlen üzletpolitikájuk miatt ugyan el kellett adniuk, de birtokaikat, uradalmaikat megőrizték a környéken. *Bencze Géza – Koroknai Ákos: A selypi cukorgyár története. Selyp 1989. 60–63.*

Munkalehetőség, családi-rokoni viszonyok hálózta be a falvak életét (ezt az is bizonyítja, hogy interjúalanyaim közül többeknek van emléke arról a faluról is, amely nem a saját lakóhelyük volt).

Bár a helyi társadalom vallását tekintve a római katolikus keresztény irányzat volt a meghatározó, Apcon és Lőrinciben zsidó közösségek is éltek, amelyek rendelkeztek saját zsinagógával és kószersági infrastruktúrával, míg Zagyvaszántón csupán néhány zsidó család élt.¹² A Selypi-medencében működő úgynevezett fiókhitközségek¹³ az ortodox irányzathoz¹⁴ tartoztak.¹⁵

	település	1920	1930	1941
lakosság	Apc	2445	2946	2978
izraelita		121	116	120
%		4,9%	3,9%	4,0%
lakosság	Lőrinci-Selyp	4642	4987	4929
izraelita		220	254	161
%		4,7%	5,1%	3,2%
lakosság	Zagyvaszántó	1307	1620	1584
izraelita		9	15	12
%		0,7%	0,9%	0,8%
össz lakosság		8394	9553	9491
izraelita		350	385	293
%		4,2%	4,0%	3,1%

1. táblázat: A zsidó és a nemzsidó lakosság megoszlása a vizsgált településeken 1920 és 1941 között

- 12 A helytörténeti irodalom mindhárom település zsidó közösségével, illetve lokális holokausztjával foglalkozik. Apchoz lásd: *Randolph L. Braham*: A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája. I–II. Bp. 2007. 540.; *Illés József*: Apc község története. Apc 1993. 110–112.; Lőrinci-Selyphez lásd: *Braham, R. L.*: A magyarországi i. m. 776.; *Szedzerjesi Cecília – Tyekviczka Árpád*: Senkiföldjén. Adatok, források, dokumentumok a Nógrád megyei zsidóság holocaustjáról. Balassagyarmat – Salgótarján 2006. 613–618.; *Nagy László*: Lőrinci Krónika. Lőrinci 2012. 364–371.; Zagyvaszántóhoz lásd: *Szedzerjesi C. – Tyekviczka Á.*: Senkiföldjén i. m. 743.
- 13 Adott településen attól függően, hogy a hitközségnek hány adófizető tagja volt, kaphatott „anyahitközség” vagy „fiókhitközség” minősítést.
- 14 A magyarországi zsidóság 1868/69-ben tartott kongresszusán vallásgyakorlati és hitéleti konfliktusok miatt három részre szakadt: a „kongresszusiak” (neológok) szorgalmazták vallásreformok bevezetését, az ortodoxok, szigorúan ragaszkodtak a hagyományokhoz, a status quo ante irányzat pedig a kongresszus előtti állapot fenntartását ambicionálta. *Nathaniel Katzburg*: Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon. Bp. 1999. 59–102.
- 15 *Schweitzer József – Frojimovics Kinga*: Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április. Bp. 1994. 67., 377.

Forrás: Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat. 69. Bp. 1923. 80–81., 84–85.;

Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat. 83. Bp. 1932. 216–217., 224–227.;

Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. Történeti Statisztikai Kötetek. Bp. 1976. 226–229.

A táblázat adataiból kiolvasható, hogy a vizsgált időszakban az összlakosság lélekszáma végig tízezer fő alatt maradt, amelyből a zsidó lakosság aránya 3,1% és 4,2% között mozgott. Ez az arány magasnak mondható a térségben, ugyanis a népszámlálási adatok azt mutatják a környező Nógrád és Heves megyei falvakban sehol sem haladta meg a száz főt a helyi zsidóság, Apc és Lőrinci esetében pedig a vizsgált korszakban minden adat ettől magasabb számot mutat. Ez a tény különösen fontossá válik a későbbiekben, amikor az együttélés, zsidók és nemzsidók találkozását a hétköznapi életben vizsgáljuk.

Kutatásom jelen pillanatáig huszonhárom interjút rögzítettem, huszonhárom emberből huszonegynek volt emléke a Selypi-medence háború előtti és alatti világról, benne a zsidó-nemzsidó együttélésről és a zsidók üldöztetéséről. A nemek aránya a nők felé tolódik: 13 nő és 8 férfi. Tíz interjúalany Lőrinciről, hét Zagyvaszántóról, három Apról, egy interjúalany pedig Apról és Zagyvaszántóról osztotta meg emlékeit. A huszonegy ember átlagéletkora 1944-ben 14 év volt (a legfiatalabb adatközlő ekkor 8 éves, a legidősebb pedig 24 volt), élményeik túlnyomó többsége viszont fiatalabb korukból származik. A megkérdezettek legmagasabb iskolai végzettsége igen széles skálán mozog: 1 fő esetében 4 osztály, 3 fő esetében 6 osztály, 8 fő esetében 8 osztály, 2 fő esetében polgári, míg 3 fő esetében ipari iskola, 1 fő esetében technikum, míg 3 fő valamilyen felsőoktatási intézményben fejezte be tanulmányait. Ez azt jelenti, hogy a megkérdezettek több mint fele az elemi iskolát követően nem tudott, vagy nem akart továbbtanulni. A huszonegy főből tizennyolcnak van meghatározó élménye a lakóhelyén élő zsidókkal kapcsolatban, tíz esetben pedig az elbeszélő közeli barátja, ismerőse volt zsidó (három fő kizárólag a lokális holokausztra emlékezett vissza).

Azt látjuk tehát, hogy az elbeszélők szubjektív észlelését és „a most pillanatában” történő visszaemlékezését különböző hatások különbözőképp befolyásolták – az így kialakult nézőpontokból vizsgálódva a heterogén történeti valóság mutatkozik meg.

Zsidók nemzsidó szemmel a Selypi-medencében a két világháború között

Beszélgetőpartnereim visszaemlékezéseiben zsidók és nemzsidók – akik egymás észlelésében vallási és kulturális értelemben *másnak*, a sajáttól *eltérőnek* hatottak – személyes találkozásai elevenednek meg történeti távlatból. Az emlékezet által

létrehívott mikrovalóság meghatározó találkozási pontjai nemcsak a párbeszédet, a mindennapi szükségszerűségből adódó vagy érzelmi alapokon álló kapcsolat-tartást, de a *Másikról* való ismeretszerzést is elősegítették. A visszaemlékezésekben kirajzolódó találkozási pontok és az ezeket övező értelmezések egyfajta rendszert alkotva arra utalnak, hogy a történeti karakterek számára a *Másikkal* való találkozás és együttélés az élet természetes velejárója lehetett a korszak vizsgált lokalitásában. Tanulmányom a továbbiakban sorra veszi azokat a helyszíneket, terepeket és hétköznapi kontextusokat, amelyek a rögzített visszaemlékezések tükrében zsidók és nemzsidók találkozási pontjaiként szolgáltak.

A zsidók és nemzsidók társas érintkezésének egyik legfontosabb terepe az üzlet volt. Beszélgetőpartnereim lakóhelyük zsidók által üzemeltetett boltjaiban szerzett gyerekkori élményei pozitív képet festenek a helyi zsidókról, hiszen megtudhatjuk, hogy a zsidók teremtettek árubőséget a faluban, a legtöbb portéka, kelme nekik köszönhetően volt elérhető a helyiek számára. Beszélgetőpartnereim egyöntetűen azt hangsúlyozták, hogy a helyi zsidók jószívűek és barátságosak voltak, rendre hitelt biztosítottak az adott esetben fizetni nem tudó vevőnek. Az „üzletelés” alkalmanként csereinterakció is lehetett, ha a vevő nem tudott pénzzel fizetni, fizetett azzal, amit megtermelt a háza körül. Az elbeszélők szerint a helyi zsidók főként kereskedelemmel foglalkoztak, így szívesen vették, ha a parasztok tejjel, tojással vagy épp tyúkkal, esetleg libával fizettek a ruhákért, aprócikkekért, szerszámokért. Dr. Czakker Ferenc beszélgetésünk során egy rögtönzött – Lőrinciben szerzett tapasztalatai alapján konstruált – szituációleírással szemléltette ezt az interakciót:¹⁶ *„Na, most én megmondom, a zsidókkal az égvilágon semmi baj nem volt. Maga bement a zsidó boltba vásárolni, azt mondta az asszonyság, hogy:*

- *Terike hány éves a kislány? – olyan süldő, 8-10 éves lány lehetett.*
- *10 éves! – azt mondja a tejesasszony.*
- *Nézze, itt van ez a blúz, ez pont a maga lányának milyen jó lenne! – mondja az asszonyság.*
- *Nekem nincs pénzem! – vágja rá a tejesasszony.*
- *Ki beszél itt pénzről? – mondja így az asszonyság. Van tyúkuk az udvaron! Hozzon tíz tojást oszt vigye a blúzt!*

A tejesasszony elvitte a blúzt, tíz tojással visszaszaladt, odaadta és le volt rendezve a dolog. Úgyhogy a zsidókkal az égvilágon nem volt semmi gond. Nem mondhatja senki, hogy ez igaz volt, hogy probléma lett volna velük. Azok, ahol lehetett segítették, a kereskedelemmel ők foglalkoztak.”¹⁷

Bankos Józsefné elbeszélése azt illusztrálja, hogy a Selypi-medence falvai között átjárás volt. Bár ő maga Zagyvaszántón élt családjával – ahol a fűszerüzletet a Klein család¹⁸ üzemeltette –, ruhákért Apcra jártak át. Emlékei szerint mindkét üzletben lehetett hitelre vásárolni: *„Őnekik [Kleinéknek] meg üzletjük*

16 A közölt interjúszövegekben törekedtem visszaadni az élőszó sajátosságait.

17 Dr. Czakker Ferenc (1933) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. április 30.

18 Szederjesi C. – Tyekvicska Á.: Senkiföldjén i. m. 743.

vót. Jártunk oda sokat. Meg a szegényeknek hitelt is adtak. Mer' akkor az emberek jóval szegényebbek vótak mint most. Aszonta »csak vigye, majd megadja«. Apcon vót egy nagy zsidó ruhásüzlet, ha jött a húsvét, vagy valami, akkor ott vásároltak. Akkor még más ruhába jártak az asszonyok, és má' akkor az a zsidó olyan ruhákat hozott, hogy meséseket. És akkor, igaz-e, odaadta hitelbe.”¹⁹

Az elbeszélők visszaemlékezéseiben egy következő fontos találkozási pontként tűnik fel az iskola. Annak ellenére, hogy Apcon és Lőrinciben is működött zsidó elemi iskola, sok szülő az állami iskolába írtatta be gyermekét. Soós Illésné Molnár Anna ezért is tudott visszaemlékezni arra, hogy – amint arra a későbbiekben is kitérünk – szombati napon zsidó iskolatársai nem fog(hat)tak krétát felelésnél, helyettük a keresztény gyerekek írták a példákat a táblára: „*Én jártam zsidó gyerekekkel együtt iskolába, odajártak velünk együtt. És hát ők is ugyanúgy tanultak, mint mi, csak azon csodálkoztunk mi el, hogy szombati napon kiszólítottak felelni minket a táblához, örültünk, hogy krétát kaptunk a kezünkbe és mentünk ki felelni, és a zsidóknak olyan volt a vallásuk, hogy nem volt szabad nekik csinálni semmit, semmi ilyen fizikai munkát,*²⁰ mert nekik a szombat volt az ünnepnap, és nekik nem volt szabad megfogni a krétát. És akkor úgy feleltek, mikor alapműveletekből kellett felelni, hogy a diktált példát mi írtuk föl nekik, és akkor ők számolták, mi meg leírtuk. Hogy ők ne fogják meg a krétát, mert ők nem csinálhatják meg szombaton.”²¹

Hasonló logika mentén Gémesi Lajosné Szabó Mária is azért szerezhette ismereteket a zsidó hagyományokról, mert Pozsonyi Emiliát²² sem a zsidó elemi iskolába írtatták a szülei. Beszélgetőpartnerem kiemelte, hogy a katolikus hitoktatás alatt a zsidó gyerekek kimentek a teremből, mert nekik „talán a templomukban” tartottak hasonló foglalkozást: „*Harmadik-negyedikben voltak zsidó osztálytársaim. A hitoktatás során ők nem voltak bent. Az iskolában nekik nem volt külön hitoktatás, talán a templomukban. Mindenesetre nem voltak ott a mi hittanunkon. Volt a Bem utcában is egy zsidó család, Pozsonyinak hívták. Üzletesek voltak. Ötödik-hatodik osztályban az üzletesnek a lánya, Pozsonyi Mili járt velünk iskolába. Mili hozott az iskolába maceszt,*²³ és adott nekünk. Hozott néha egy-egy szem cukrot is és azt is adott nekünk, Stollwerck-ot. Ez nagy dolog volt. Mili egy vörös, göndörhajú kislány volt, olyan volt, mint akinek nagyon be van dauerolva a haja. Össze volt fogva copfba. Jól tanult, szerettük egymást. Nem tudok róla semmit, nem tudom, mi történt vele.”²⁴

19 Bankos Józsefné Kovács Ilona (1934) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2017. február 19.

20 Nem azért nem volt szabad írni a zsidó gyerekeknek, mert az „fizikai munka”, hanem azért, mert az írás beletartozik abba a cselekvéscsoportba, amelyet tilos szombaton végezni.

21 Soós Illésné Molnár Anna (1929) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. április 22.

22 Szederjesi C. – Tyekvicska Á.: Senkiföldjén i. m. 618.

23 A macesz, a kovásztalan kenyér, jellemző étel a zsidóság körében, ugyanakkor az sem kizárt, hogy adatközlőm egy *pészahi* (az Egyiptomból való kivonulás ünnepe) időszakra emlékszik vissza, amikor nem szabad más típusú kenyeret enni.

24 Gémesi Lajosné Szabó Mária (1931) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. szeptember 2.

Marsalkó István elmondása szerint nagyon rossz gyerek volt, szerette a csínytevéseket. Az apci iskolában mellette ült Drach Ernő fia, Antal,²⁵ aki pajeszt viselt.²⁶ Beszélgetőpartnerem kedvelt szórakozása volt, hogy Drach Antal pajeszát húzgálja, azzal viccelődjön: „Az iskolába mellettem ült a Dracsk Antal, volt neki pajesza és mindig húzogattuk neki mint gyerekek, ellenkeztünk velek. Nevettük egymást, elvicelődtünk. Nagyon rossz gyerek vótam, azt tudom.”²⁷

Oláh Ernőné Kovács Veronika azért nem barátkozott zsidó gyerekekkel, mert azok esetenként az iskolában általa ismeretlen nyelven beszéltek: „Annyira nem szeretttük őket, meg annyira nem barátkozunk velük, mint így katollikusokkal. Más viselkedésük volt, meg másképp beszéltek, zsidóul. Úgy is tudtak beszélni, hogy nem értettük meg,²⁸ oszt akkor haragudtunk rájuk, hogy »miért nem beszélsz rendesen, mert így nem értsük meg?!« Ezér' nem szeretttük őket, mert nem tudtunk olyan kapcsolatba' lenni, mert nem beszéltek mindent. De hát, meg kellett lenni egymás mellett békébe.”²⁹ Beszélgetőpartnerem elmondása szerint tehát volt bizonyos feszültség zsidó iskolatársaikkal kapcsolatban, miután előfordult, hogy a keresztény gyerekek nem értették meg a zsidó gyerekek által használt – feltételezhetően jiddis – nyelvet, és nem tudták, hogy a zsidó gyerekek miért beszélnek az ő jelenlétükben egy számukra idegen nyelven.

Zagyvaszántón kevés beszélgetőpartneremmel egykorú zsidó gyermek volt a vizsgált korszakban, ebből is adódóan az iskolai részvételükről nem tudtak beszámolni. A már említett Klein család gyermekeiről azonban meghatározó emléke volt Misinszki Péterné Oldal Borbálának, akinek nagyszüleinél gyakran előfordultak a testvérek: „Kati, Laci, Józsi, Sanyi. Mind idősebbek vótak mint én, Józsi meg a Sanyi, a legkisebbek, nagyon szerette a két gyerek végtelenü' a jószágokat, sokat jártak a nagymamáékho', mert ott aztán vót minden. Hogy ők is adnak

25 *Illés J.*: Apc község története i. m. 111.

26 A pajesz viselete utal az ortodox hagyományra.

27 *Marsalkó István* (1929) visszaemlékezése. Rózsaszentmárton, 2018. július 1. (Az adatközlő gyermekkorát Apcon töltötte.)

28 Apcon és Lőrinciben is ortodox, tehát „szervezetileg” a hagyományokhoz ragaszkodó közösségek éltek. A zsidóság emancipációja előtt minden közösséget a hagyományokhoz való szigorú ragaszkodás határozott meg, ami azt is jelentette, hogy Közép-Kelet-Európában a zsidók saját nyelven, jiddisül beszéltek. A magyar nyelvterületen az egyenjogúsítás és az asszimiláció következtében a jiddist egyre intenzívebben váltotta fel a magyar nyelv, de a jiddis sokaknál beszélt nyelv maradt, ugyanakkor a magyar nyelvbe is számos jiddis elem került át. Az itt ismertetett szituációban feltehetőleg arról lehetett szó, hogy folyékony jiddis nyelven beszéltek a gyerekek, esetleg adott szituációban jiddis szavakat alkalmaztak, amelyek a keresztény gyerekek tudásbázisából hiányoztak, s ezért keletkezett bennük feszültség. Vö. *Joshua A. Fishman*: A jiddis szociológiája. In: Az askenázi kultúra ezer éve. Szerk.: Szitás Erzsébet – Sz. Molnár Szilvia – Polgár Anikó – Csehy Zoltán. Pozsony 2003. 406–413.; *Chava Turniansky*: A zsidó nyelvek a hagyományos askenázi világban. In: Az askenázi kultúra ezer éve. Szerk.: Szitás Erzsébet – Sz. Molnár Szilvia – Polgár Anikó – Csehy Zoltán. Pozsony 2003. 399–405.

29 *Oláh Ernőné Kovács Veronika* (1933) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2019. március 31. (Az adatközlő gyermekkorát Apcon töltötte.)

a teheneknek enni, meg ganajt pakolnak, a Sanyi meg a Józsi. Borzasztóan szerettek ott lenni nagymamáéknál. Úgyhogy nagyon-nagyon jóba vót a két család. A legfiatalabb a nővéremmel, Ilonkával járt egy osztályba. De sokat vótam velek, mer' nagymamáná' én is mindennapos vótam. Ilonkáké [utalás Bankos Józsefné Kovács Ilonára] meg ugye szembe laktak! De ezek ott settenkedtek a tyúkok körül, örútek a csirkéknek, mer' nekik olyan nem vót. Nagyon jó írezték ott magukat, mondhatom, hogy ott laktak, annyira bennfentesek vótak! Mer' nekik amúgy üzletjük vót, kicsi üzletjük vót, hogy megéltek-e abbul, vagy az apukájuk járt-e munkába, hát azt nem tudom, mer' én is annyira gyerek vótam még. De ők egyébként ilyen fűszerkereskedők vótak.”³⁰ Bankos Józsefné Kovács Ilona szintén visszaemlékezett a Klein család gyermekeire: „Vót Kató, Sanyi, Jóska meg Laci, négy gyerek vót. Persze, együtt játszottunk az utcán, akkor nem olyan telek vótak még, mint most!”³¹ A fentebbi elbeszélések azt mutatják, hogy a gyerekek között nem kizárólag „szükség-szerű” kontextusokban történt érintkezés, esetenként volt közös érdeklődés és igény arra, hogy az időt együtt töltsék el.

Csoma Zsigmond és Lówy Lajos tanulmánya is amellet érvel, hogy a 19. század végétől az asszimilációs tendenciák erősödésével felgyorsult az a folyamat, amelyben zsidók a keresztény rítusokkal kerültek kapcsolatba, ugyanakkor ez a jelenség „kölcönös volt, a zsidó vallás egyes elemeinek, így például a zsidó étkezési törvényeknek felületes ismeretét, megismerését is jelentette a nemzsidó közösségekben”.³²

A szerzőpáros gondolata mentén, az általam gyűjtött visszaemlékezések közül több megállapítja, bemutatja, hogy milyen szokások, hagyományok keretezték a zsidók hétköznapi életét. E szokás- és hagyományrendszer keretében a visszaemlékezések hol részletesebben, hol pedig felületesebben vallanak a rituális tisztaságról, a kóserságról szerzett tapasztalatokról. A vallásos zsidók mindennapjainak ritmusát az étkezésre vonatkozó törvények összessége, a kóserság, azaz a *kásrut*³³ diktálja, amelynek egyik alappillére, hogy a tejes és a húsos ételek nem fogyaszthatók,³⁴ a tejes és a húsos edények pedig nem tárolhatók együtt.³⁵ A rituális szabályrendszer az állatokat is két kategóriába sorolja: fogyasztható (azaz kóser; például a csirke, a kacsa, a liba, a marha) és nem fogyasztható (azaz tréfli; például a sertés).³⁶

30 *Misinszki Péterné Oldal Borbála* (1931) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2017. december 29.

31 *Bankos Józsefné Kovács Ilona* (1934) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2017. február 19.

32 *Csoma Zs. – Lówy L.: Kóser vágás* i. m. 95.

33 A kóser étkezés szabályaihoz lásd: *Kleinné Fischer Anikó: A kóser háztartás* kézikönyve. Bp. 2000.; *Oláh János: Judaisztika*. Bp. 2009. 230–242.; *Rékai M.: A munkácsi zsidók „terített asztala”* i. m. 69–101.

34 Dvárim/Deuteronomium 14:21

35 Minden étel, amelyben tejes és húsos elemek keverednek, tréflinek minősül. Lásd: *Raj Tamás: 100+1 jiddis szó*. Bp. 1999. 160–163.

36 Vájikrá/Leviticus 11:1

A kóserység a zsidók mindennapjainak egy olyan szegmense volt a korszakban (is), amellyel a nemzsidók is gyakran találkoztak. Beszélgetőpartnereim válasza arra a kérdésre, hogy mit jelent a kóserység fogalma, igen színes képet fest az ismeretekről. A legtöbben a serteshús és a vér fogyasztásának, a tejes és a húsos ételek és edények összekeverésének tilalmát emelték ki, valamint azt, hogy a kóser állatból csak úgy nyerhető kóser hús, ha a sakter vágja le a vallási előírásoknak megfelelően. A kóserység kapcsán Misinszki Péterné Oldal Borbála nyomatékosította: *„Azt ugye mindenki tudta, hogy ők másképp eszik a húst, hogy ők kósert esznek, a libát is mindég vitték hozzájuk. Hogy ők libát meg kacsát és nem sertést esznek. Ezt mindenki tudta. A hízott libákat vették meg, még olyan is vót, hogy Anyukával tíz libát hajtottunk át Apcra, az apci zsidóknak, mert nekünk ugye vót vagy negyven libánk, oszt ő maguk is megtömték.”*³⁷ A libatömés folyamata azért is volt érzékeny kérdés, mert a folyamat során sérülhetett az állat fizikai épsége, és így elveszíthette kóserységét.³⁸ Fekete Ferencné Horváth Mária visszaemlékezésében a zsidók étkezési szokásait a kulturális másság egyik megragadható jeleként értelmezte: *„Annyi vót még a különbség, hogy tőlünk hordták a tejet, oszt hozták az edényüket oszt abba kellett fejni. A libát se ették meg, ha ki vót kopva a hasalja. Aszonták nem kóser. De valóba így vót, mer’ én vittem egyszer libát Apcra elanni, oszt nézegette a zsidó asszony, aszonta, »nem kóser, nem kóser«. De oszt azé utóvégre megvette, kicsit ócsóbban adtam neki, hagy fogyjon. Hagy menjen mán, hagy menjek haza!”*³⁹ Beszélgetőpartnerem visszaemlékezése a kóserység gyakorlati megtartásáról számol be: a zsidók azt kérték, hogy saját edényükbe kapják, nehogy véletlenül tréfli edényben vigyék haza a tejet.

Soós Illésné Molnár Anna arra mutatott rá visszaemlékezésében, hogy a kóser módon levágott állatot nem lehetett összetéveszteni a nem kóserül kezelt állattal. Ő, illetve mások is beszámoltak arról, hogy a nemzsidó gyerekek esetenként éltek azzal a taktikával, ha megbízást kaptak arra, hogy elvigyék az állatot a sakterhez, a valóságban nem vitték el és maguk vágták le az állatot, hogy a hús megmaradjon nekik: *„A zsidók szigorúan tartották magukat, az, hogy hogyan véreztetik el az állatot, az nem volt mindegy. A vért élőnek kezelték és nem úgy kezelték, mint mi, hogy levágtuk a csirkét, akkor megsütöttük és megettük, milyen finom volt. Azt tudom, hogy megvették a hízott állatokat, de azt vitték a sakterhez, oda, ott lakott, az az ember, aki levágta nekik az állatot, a régi piactérre. Egyszer volt, hogy megvették az állatot, aztán mondták egy gyereknek, »na, vidd már el, vágasd le a sakterral«. Elvitte, aztán állítólag úgy volt, hogy elpusztult volna az állat, fogta a gyerek, és elvágta a torkát. Aztán visszavitte, hogy na, elvágatta, aztán mondták neki, hogy »hát ezt ugyan nem ő vágta le!« És odaadták a libát a gyerekeknek.”*⁴⁰

37 Misinszki Péterné Oldal Borbála (1931) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2017. december 29.

38 Hasonló tapasztalatokról számolnak be Czingel Szilvia adatközlői is. (Czingel Sz.: Ünnepek és hétköznapok i. m. 156.)

39 Fekete Ferencné Horváth Mária (1923) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2019. március 5.

40 Soós Illésné Molnár Anna (1929) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. április 22.

A zsidóságra makroszintről tekintve láthatjuk, hogy a vallásosság és a hagyományokhoz való kötődés igen széles skálán mozog, így nem meglepő, hogy a lokalitás szintjén sem mindenki egyformán tartotta be a vallási előírásokat – így a kóseriség előírásait sem. A Breznitz család⁴¹ az egyik leggazdagabb zsidó család volt Lőrinciben, tagjai több kereskedést is üzemeltettek. Breznitz Gyula, a család egyik fiúgyermeké a helyiek elbeszélése szerint még a háború előtt kikeresztelkedett és katolikus feleséget választott magának. Bár Petro Istvánné Madlena Mária is arról számolt be, hogy a helyi zsidók nagyon odafigyeltek a kóser étkezésre, hangsúlyozta, hogy azért voltak kivételek is, mint például az imént említett Breznitz Gyula: *„Akkor sakter is vót, az vágta nekik a libáukat. A sakter a piactéren lakott, ott azóta mán miden vót, kínai, ződséges, minden vót má, de most nincs semmi! Az vót régen a sakteres. Kóser vagy nem kóser. Nem engedett vért. Mindég a sakterho’ vitte a libáut, mer’ azok libahúst ettek. Általába’. A valás miatt. Hát az vallás vót! Disznóhúst nem ettek egy falatot se. Áh, Gyula megette, Breznitz Gyula, annak nem számított! Az megette! Gazember vót! [hangosan nevet] Nem rossz ember vót, de nagy betyár, hajjajj!”⁴²*

A következő fontos találkozási pont zsidók és nemzsidók között az imaház és a zsidó temető volt. A Selypi-medencében mind imaház, mind pedig temető Apcon és Lőrinciben működött, a Zagyvaszántón élő néhány zsidó család feltehetőleg vagy az egyik, vagy a másik településen lévő használatra.⁴³ A hagyománynak megfelelően a zsidó temető Lőrinciben és Apcon is a településen kívül, Lőrinciben a „Pécsik” dombon, Apcon pedig a katolikus temető fölött helyezkedett el – ez utóbbi még ma is szép állapotban van.

Az imaház mindkét település esetében relatíve központi helyen funkcionált, ezt az is mutatja, hogy a lőrinci és az apci interjúalanyok közül tízen pontosan meg tudták mondani, hol volt a zsidó imaház lakóhelyükön. Az imaház Apcon a Fő utcán, míg Lőrinciben, a helyi folklórban *Hedromként*⁴⁴ ismert településrészen, azaz a Bem utcában kapott helyet.⁴⁵ Babcsány József visszaemlékezése részletes képet ad arról, hogyan nézett ki a lőrinci zsinagóga, de elbeszéléséből megtudhatjuk azt is, hogy az udvaron állt a rituális fürdő, a *mikve*⁴⁶ és a rabbilakás is: *„Nagyon szép zsidó templom volt. Nem volt nagy, színes, zománcozott cserép volt, ami a selypi téglagyárból, innen, az állomás mellől származott. Itt égették.*

41 Szederjesi C. – Tyekvicska Á.: Senkiföldjén i. m. 616.

42 Petro Istvánné Madlena Mária (1931) visszaemlékezése. Lőrinci, 2019. január 5.

43 Szombaton tilos bármilyen közlekedési eszközt használni, a zsinagógába gyalog kell menni. A zagyvaszántói családoknak az apci és a lőrinci imaházak is elég nagy távolságot jelentettek, feltehetőleg ezért sem választottak egy még távolabbi zsinagógát.

44 A településrészt a szentföldi város, Hebron után nevezték el, a zsinagógán, a rabbilakáson és a rituális fürdőn túl több zsidó család otthona is itt volt.

45 A lőrinci zsidó imaházhoz lásd: Nagy L.: Lőrinci Krónika i. m. 364–365.

46 Vallási előírások és szabályok szerint megépített és üzemeltetett rituális fürdő, amelyet a nők menstruációjuk után, a férfiak a szombat és ünnep bejövetele előtt vesznek igénybe, ugyanakkor a *mikve* vizét használják még az edények kóserolására, azaz rituális megtisztítására.

Színes, több színű cserépből volt kirakva az egész. Nagyon szép üveggyöngy csillár volt bent, a németek géppuskával lelőtték. Háború után még megvolt az épület, le volt zárva.⁴⁷ A templom előtt volt egy kis udvar, ott volt a papnak a háza, most hogy is hívják a papot, mindjárt eszembe jut..., a zsidó pap, a rabbi, és az imaház mellett volt még egy közös fürdő. Beton medence, fatüzelésű melegvíz volt benne, és a patakba folyt le a víz. Közösségi fürdő volt, csak zsidóknak, az épületben volt bent, tető volt fölötte. Én ezt tudom, mert jártam benne Andrissal,⁴⁸ a zsidó gyerekekkel. Volt velem a katolikus templomba' én meg voltam vele a zsidó templomba', gyerekek voltunk, pajtások voltunk, ha élne, a mai napig azok lennének."⁴⁹

Beszélgetőpartnerem visszaemlékezése szerint az imaház gyakran vonzotta a keresztény gyerekeket, akik kíváncsisággal hallgatták a furcsa, idegen – héber – nyelven zajló, mormogásszerű imádkozást. Soós Illésné Molnár Anna visszaemlékezésében precíz részletességgel idézte fel a péntek esti naplementével beálló szombat (sábesz) megünneplésének menetét: „Kóser ételt ettek, szombaton mindig volt, aki bejárt hozzájuk,⁵⁰ mert olyankor házimunkát nem végeztek, és azt is tudom, hogy olyankor már péntek este tartották a vallási ünnepet, egy csinálta a családból⁵¹ és akkor a többiek meg ott voltak körülötte és akkor így kezdték a szombatnak a megünneplését. Ez volt péntek este naplemente után, mert ahhoz volt kötve, és akkor szombaton meg jött valahonnan egy pap, aki aztán a misét tartotta nekik. Itt nem volt papjuk.⁵² Egyszer elmentünk, meg belestünk a templomba, hogy mit csinálnak, hogy imádkoznak. Hát ugye gyerekek voltunk, kíváncsiság volt. De ugye észrevettek és mondták, hogy »megnézhetitek, hogy van, de nehogy valami bajt csináljatok«. Mert ugye a nők külön voltak, külön a férfiak, a nők csak hátul állhattak, vagy a karzaton, a férfiak meg elől.⁵³ Én nem mentem be, csak az, aki annyira kíváncsi volt. Meg mondjuk megengedték volna, hogy megnézzük. Hogy is imádkoztak... milyen nyelven... hát izraeli nyelven... héberül! Hát ez nagyon érdekes volt nekünk, hogy nem magyarul mondják. Meg így mozogtak⁵⁴ ima közbe!"⁵⁵

Gémesi Lajosné Szabó Mária visszaemlékezése arról tanúskodik, hogy a kíváncsiságon túl, a sajáttól eltérő zsinagógai világ a gyermeki percepcióban

47 Az épület a háborút követően megmaradt, de funkcióját veszítette, és átalakítva használták tovább.

48 Dokumentumok alapján még nem sikerült beazonosítani.

49 Babcsány József (1936) visszaemlékezése. Lőrinci-Selyp, 2019. február 10.

50 A zsidó családokhoz bejárt egy keresztény, aki elvégezte azt a munkát, amit a zsidóknak a szombat beálltával nem volt szabad.

51 Jellemzően a családfő vezeti a szombatköszöntő péntek esti vacsorát, ő mondja el a vacsorát keretező áldásokat.

52 1944-ben a csécsei anyakönyvvezető rabbi, Mózes Dávid látta el a rabbi teendőit. (Schweitzer J. – Frojimovics K.: Magyarországi zsidó i. m. 377.)

53 A hagyományos zsinagógai rítuson a nők és a férfiak elkülönítve vesznek részt.

54 Az áhítattal, mély spirituális beleéléssel végzett ima során ritmusosan előre és hátra, esetenként oldalra billegnek, hajolgatnak, azaz sokliznak. (Raj T.: 100+1 jiddis szó i. m. 197.)

55 Soós Illésné Molnár Anna (1929) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. április 22.

viccelődésre, csúfolódásra, utánozásra alkalmasnak tűnt – ezek a motívumok azonban az ismeretlen, a saját kulturális tudással (katolikus mise szigora és rendje) össze nem egyeztethető tapasztalat generálta feszültség egyfajta lecsapódásaiként értelmezhetők: „A zsidó templom a Bem utcában volt, ott van most a szeretetotthon. Hát mi nem mehettünk be, [markáns ellentét az előző elbeszéléssel szemben] csak kívülről mint gyerekek hallgattuk – szombaton volt istentisztelet –, hogy hogy énekelnek. Ki lehetett hallani. Nagyon nagy hangjuk volt. Akik a Bem utcában meg a Malom utcában laktak, azok szaladtak, hogy »gyertek, mert énekelnek nagyon« de hogy mit énekeltek, nem magyarul nem is latinul, ó... milyen nyelven is énekelnek... héberül. Csoportosan mentünk vagy tízen, hatan erről, még négyen a templom felől, hogy hallgassuk meg, hogy imádkoznak. Próbáltuk volna utánozni őket, de csúnyákat énekeltünk »Mózes a moslékból ki-ki dugja fejét«.56 Csúfoltuk volna őket, mert rendesen utánozni nem tudtuk. És dobogtunk ott, hogy »Ajjvé, ajjvé, ajjvé«,57 mert csak azt hallottuk kívülről, hogy »ajjvé«, de hogy az mit jelenthet, nem tudtuk. A morgást hallottuk, hogy »mmm«, és akkor röhögünk, és akkor szaladtunk haza, hogy észre ne vegyenek, nehogy kikapjunk.”58

Korábban láttuk Babcsány József esetét, aki elmesélte, hogy pajtásával, Braun Andrissal jártak egymás imaházaiba. Hasonló kapcsolat volt Szöllősi Ferencné Tuza Ilona és Ungár Teri59 között. Interjúalanyom visszaemlékezett, ahogy hétköznap délelőtt mentek be a zsinagógába, ahol a férfiak a hétköznapi imának megfelelően imaszíjat használtak, amivel felerősítették a szent szövegeket tartalmazó kis dobozkát, az úgynevezett *tfilint*: „Mint lányok, Ungár Teri barátnőm volt, bementünk, még meg is hallgattuk a mise alatt, mise...?! Nem tudom, minek mondják...60 Álltunk ott mi is, vagy ha hely volt, akkor ültünk, és hallgattuk őket. A férfiaknak szíj volt a homlokukon, és kétfele lógott még egy másik szíj és valahogy átcsatolták magukat azzal a szíjjal és úgy imádkoztak. És csak a morgást hallottuk, hogy ők imádkoznak.”61

Az eddigi elbeszélésekben már több utalás történt a szombatra (*sábesz*), a zsidó vallás szerint a hét hetedik napjára.62 Tórai63 parancsolat, hogy a zsidóknak a szombatról meg kell emlékezni64 és meg kell őrizni.65 A *sábesz* – amely mint láttuk, már péntek este elkezdődik – megtartása azt jelenti többek között, hogy az egyén nem végez számos olyan tevékenységet, amelyek minden másik

56 Antiszemita rigmus kezdősora, amelyet a gyerekek reflektálatlanul használtak.

57 Jiddis szó, jelentése: „jaj”.

58 Gémesi Lajosné Szabó Mária (1931) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. szeptember 2.

59 Dokumentumok alapján még nem sikerült beazonosítani.

60 Interjúalanyom „kulturális fordítás” szükségét érzi, mert tudja, hogy a zsinagógai imát nem írhatja le „misként”.

61 Szöllősi Ferencné Tuza Ilona (1928) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. október 22.

62 Börésit/Genesis 2:3

63 Mózes öt könyve.

64 Smot/Exodus 31:8–11

65 Dvárím/Deuteronomium 5:12–15

hétköznap az élet természetes részét képezik.⁶⁶ Tilos például írni, pénzzel érintkezni, vagy épp tüzet gyújtani (főzni, tűzre rakni). Beszélgetőpartnereim körében a kórsághoz hasonlóan elterjedt volt az az ismeret is, hogy a zsidók ünnepnapja a szombat, a *sábesz*, azaz az, hogy „*a zsidók szombaton gyülekeznek, akkor tartják a misét. Nem vasárnap, hanem szombaton.*”⁶⁷ – ahogyan Marsalkó István fogalmazott. A szombat szigorú megtartásával kapcsolatban többen kiemelték, hogy a zsidókat vallásosabbnak tartották, mint saját magukat. Például Gémesi Lajosné Szabó Mária is ezen a véleményen volt: „*A zsidók jobban betartották a szombatot, mint mi a vasárnapot, az biztos!*”⁶⁸ A szombat azért is volt fontos a nemzsidó társadalom számára, mert olyankor vagy bezártak az üzletek, a kereskedések, a kocsmák, vagy pedig keresztény alkalmazott szolgáltatta ki a vevőket, vendégeket. Erre a jelenségre mutatott rá Szöllősi Ferencné Tuza Ilona is: „*A szombat a zsidóknál nagy ünnep volt, hogyné! Úgy, mint nálunk bármilyen ünnep van, de őnáluk minden szombaton! Nem is szolgáltattak ki olyankor, zárva volt az üzlet.*”⁶⁹ Petro Istvánné Madlena Mária is hasonlóképp vélekedett: „*A zsidók nem dógoztak szombaton. Nem főztek. Semmit se csináltak. Még a kocsmába is parasztasszony járt mérni. Még oda se mentek be a zsidók. Nagyon vallásosak vótak. Üzlet be vót csukva, az ünnepet szigorúan tartották.*”⁷⁰ Az elbeszélésekből az is kiderül, hogy sok esetben szombaton a keresztényeknek funkciójuk volt a zsidó családok otthonában: konszenzusos alapon elvégezték a zsidók által szombaton nem végezhető feladatokat. Erre a jelenségre reflektál Pálincás Pálné Kovács Márta visszaemlékezése: „*Meg én is mentem iskolába, mer’ akkor még szombaton is kellett járni, és behívott a Klein néni, hogy rakjam meg a szeneskályhát, mer’ még azt sem rakták meg. Én meg kinyittem a kályhának az ajtaját, no, oszt jó megpakoltam nekik. Szombati nap nem csináltak ők ilyet. Én meg ugye bementem és adtak érte cukrot, mer’ üzletjük vót nekik.*”⁷¹

Fácán Zoltánné Tóth Ilona Anna édesanyjának története szintén érzékletes példája a zsidók és nemzsidók közötti interakciónak a *sábesz* keretén belül. A kis Ilona elment tüzet rakni a szomszéd Goldstein családhoz⁷², és saját, tanult viselkedési normái szerint egy sor dolgot szeretett volna megcsinálni szombaton, de rá kellett jönnie, hogy a zsidó családnál a szombat valójában *sábesz*, amely teljesen más ritmussal és jelentéssel bír, mint ahogyan az náluk megszokott a szombati nap kapcsán. Míg náluk – a keresztény családnál – a szombat a hét utolsó,

66 A szóbeli tan (Talmud) Misna részének Sábát traktátusa harminckilenc ősmunkát szerepeltet, amelyeket a sivatagi sátorépítés során végeztek, s amelyeket tilos *sábesz*kor végezni. Az ezekből levezethető, úgynevezett származtatott munkák végzése szintén tilos ezen a napon.

67 *Marsalkó István* (1929) visszaemlékezése. Rózsaszentmárton, 2018. július 1. (Az adatközlő gyermekkorát Apcon töltötte.)

68 *Gémesi Lajosné Szabó Mária* (1931) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. szeptember 2.

69 *Szöllősi Ferencné Tuza Ilona* (1928) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. október 22.

70 *Petro Istvánné Madlena Mária* (1931) visszaemlékezése. Lőrinci, 2019. január 5.

71 *Pálincás Pálné Kovács Márta* (1932) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2019. április 26.

72 *Szederjesi C. – Tyekviczka Á.*: Senkiföldjén i. m. 616–617.

a szentmise napjára, a vasárnapra való felkészüléssel, takarítással, főzéssel telt, addig Goldsteinéknél – a zsidó családnál – a szombat jelentette a hét hetedik napját, amit a „leassult”, családdal, tanulással és imádkozással töltött idő determinált. Fácán Zoltánné Tóth Ilona sokszor hallotta édesanyjától a történetet, amelyben a kis Ilike megtanulja, hogy Goldsteinéknél mit nem szabad csinálnia sábeszkor: „Édesanyám 12-13 évesen a Goldstein családhoz került, mert ott varrtak a gyerekek, a lányok, rőfös boltjuk volt. Négy gyermekük volt. És az Édesanyámat tizenkét évesen megkérték, hogy szombatonként gyűjtsa meg a gyertyát meg a tüzet, mert a zsidóknál nem volt szabad. És az Édesanyám boldogan, fekete klott köténye volt, szépen felöltözve elment. De azt elfelejtették mondani neki a nagymamáék, a szülei, hogy ne beszéljen hozzájuk, mert nem szabad.⁷³ És az Édesanyám meggyújtotta a tüzet, meleget készített és teát akart főzni. És a Goldstein néni kihívta az előtérbe és mondta neki, hogy:

Ilikém, ne főzzél, csak gyűjtsál be és menjél el, majd jössz a tűzre rárakni.

És Édesanyám ugye tizenkét éves kislány volt, csak azt vette észre, hogy a Goldstein bácsi le van takarva⁷⁴ és mormolja az imát. Azt később tudta meg, hogy így imádkoznak, mint a Siratófalnál, hogy előre billegnek és hátra. És Goldstein néni mondta neki, hogy »ne szólj a Goldstein bácsihoz«. És akkor Édesanyám csak integetett a lányoknak. És akkor elment délben is az Anyukám, és vitt magával kenyeret meg kalácsot. És a Nagymamám sem tudta, hogy ezt nem szabad és vitte fehér terítővel letakarva bepakolni az asztalra.⁷⁵ És Goldstein néni csak csóválta a fejét.

- Ilike, Ilike, nem szabad, nem szabad!

- Mit nem szabad? – azt mondja Édesanyám. – Hát nem tetszetek főzni, és ezért hoztam ebédet.⁷⁶

És akkor azt mondta a Goldstein néni:

- Mi maceszt eszünk, nem kalácsot.⁷⁷ – Na, ez új volt Édesanyámnak és akkor azt mondta kint az előtérben:

- Addig nem megyek el, amíg nem eszek a maceszből. – Az ilyen kemény tézstaszerrűség volt, és azt ették.

Aztán Édesanyám hazavitte a kalácsot, a kenyeret, az ételt, és aztán még este is ment rárakni a tűzre. És kérdezte, hogy jöjjön-e óránként, és mondták, hogy ne jöjjön óránként. Kislány volt ugye, de Édesanyám utána nagyon megtudta, hogy nem szabad beszélni. Csak sürgött-forgott, meg söprötte a konyhát. És akkor azt mondták

73 Szokás ilyenkor az egész napot pihenéssel, a Tóra tanulásával és imádkozással tölteni.

74 A felnőtt férfiak az imádkozás során imaleplet, úgynevezett *táleszt* viselnek.

75 A vallásos zsidók nem fogadhattak el semmilyen ételt nemzsidóktól annak bizonytalan rituális tisztasága miatt – az egyik legfőbb kockázatot az jelentette, hogy az étel valamilyen módon sertézsírral érintkezett.

76 Sábeszra előre elkészített ételt fogyasztanak a vallásos zsidók.

77 Ebben az esetben az is probléma lehetett, hogy a család a *pészah*, az Egyiptomból való kivonulás ünnepét ülte, amikor tilos kenyeret, kenyérféleséget enni, vagy akár csak a házban tárolni. Ilyenkor minden kenyérféleséget a macesz helyettesít.

neki, hogy ne takarítson.⁷⁸ Anyukám egyszerűen ott akart lenni valahogy. És akkor az Édesapja mondta, hogy »ne haragudjanak, a kislányom nem tudja mit szabad, de majd én megmondom neki«. És akkor így nagyon jó barátság alakult ki.⁷⁹

Feltűnő, hogy a visszaemlékezések a sábeszt leszámítva a vallási ünnepek közül csak az úgynevezett sátoros ünnepet, a szukkotot jelenítik meg az elbeszélésekben. A szukkot a zarándokünnepek egyike, az őszi nagyünnepek harmadik ünnepe.⁸⁰ Ilyenkor szokás hét napon keresztül a ház mellett, rituális szabályoknak megfelelően felépített, gazdagon díszített szukában, sátorban étkezni. Ez tehát egy olyan ünnep, amely nem az otthon vagy a zsinagóga falain belülre koncentrálódik, hanem, amelyet kint, az udvaron ünnepelnek. Fekete Ferencné Horváth Mária szomszédságában zsidó család lakott gyermekkorában Zagyvaszántón. Visszaemlékezett, hogy a családdal jószomszédi viszonyt ápoltak, amelyből adódóan örömmel látták őt és szüleit a szukkoti sátorban: „Vót sátoros ünnepük, a zsidóknak, minden évbe’. Egy hétig, asziszem. Csináltak ilyen sátort, kidíszítették cifra papírokkal, mint miko’ szoktuk gyerekkorunkba láncot izéni’, avval kidíszítették, és akko’ azok egy hétig abba’ a sátorba tartózkodtak meg imádkoztak. Meg macélt⁸¹ ettek. Azt ettek azalatt az idő alatt. Csak éccakára mentek be. Nagyon tartották a vallást. Meg is mutatták, hogy menjünk, nézzük meg. Vót egy hézag a házunk között, oszt átjártunk a zsidókho’, meg ők is hozzánk. Összejárt a két család mint szomszédok. Kertbe is beszélgettünk, ha kapáttunk a kertbe’.”⁸²

A Selypi-medence néhány száz fős zsidósága interjúalanyaim elbeszélése szerint a lokális társadalom szerves részét képezte. Bár a gyűjtött visszaemlékezések csupán egy partikuláris, szubjektív szűrőkön szelektált képet jeleníthetnek meg a múltrol, úgy tűnik, hogy a nemzsidó társadalom tagjai számos ponton találkoztak a zsidó vallás előírásaival, a zsidóság hétköznapi keretező hagyományokkal. Csoma Zsigmond és Löwy Lajos hasonló módszertani koncepciók mentén vizsgálódó tanulmányának központi kérdése, hogy a kóser vágás és a kóser borok hogyan jelentek meg a nemzsidó parasztság kognitív folyamataiban. Írásukban megállapítják, hogy „a keresztény magyar parasztság [...] a falusi, mezővárosi zsidókkal együttélve sok eltérő jelenséget figyelt meg, észlelte a másságot, amit részben idegenkedve, részben pedig magától értetődő dolognak fogadott el. A zsidó vallási előírásokat nem értette, nem is érthette, de az eltérőséget, a sajátjától való különbözőséget minden hétvégén, minden ünnepnapkor és a családi-közösségi élet jelentősebb összejövetelein tapasztalhatta. Így a másságot magától értetődőnek, mint élete természetes jelenségének fogta fel és fogadta el.”⁸³

78 A takarításra való törekvés és annak elvetése jól illusztrálja a „nemzsidó szombat” és a „zsidó sábesz” közötti különbséget.

79 Fácán Zoltánné Tóth Ilona Anna (1945) visszaemlékezése. Lőrinci, 2019. január 17.

80 Oláh J.: Judaisztika i. m. 44–47.

81 Maceszt.

82 Fekete Ferencné Horváth Mária (1923) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2019. március 5.

83 Csoma Zs. – Löwy L.: Kóser vágás i. m. 95–96.

A szerzőpáros következtetéseit saját kutatásom kapcsán is érvényesnek tűnnek, mindazonáltal fontosnak tartom összegezve áttekinteni, hogy „a zsidók” mint társadalmi csoport miért jelennek meg sok esetben az „ők” kategóriájában interjúalanyaim kognitív folyamataiban. A „mi” és az „ők” elválasztásának legfőbb alapja az a különbségtétel, hogy az elbeszélők, a nemzsidók – azaz „mi” – a mezőgazdaságban, a földeken dolgoztak, szemben a zsidókkal, akik jellemzően kereskedők voltak: „ők nem földbe dógoztak, ők üzletesek vótak.” Ebből adódóan másképp is öltöztek, nem parasztruhát hordtak, ami empirikusan és vizuálisan is erősíti a kategóriákban való gondolkodást. Ugyanakkor, ebből a kategorizációból indulhatott ki az is, hogy interjúalanyaim narratíváiban a „zsidó” szó ellentéte nem a „magyar”, hanem a „paraszt”.⁸⁴

Az elbeszélésekben láttuk, hogy a vallásgyakorlás mértéke és jellegzeteségei – „ők jobban betartották a szombatot, mint mi a vasárnapot” –, a kóserság étkezési szokásainak rendszere – „azt ugye mindenki tudta, hogy ők másképp eszik a húst” – is másságképző faktorként működtek. Láttuk, hogy az iskolai hittan előtt a zsidó gyerekek hazamentek, és nem vettek részt a katolikus hitoktatáson, amely szintén határt vont zsidó és keresztény gyerekek közé („ők” hazamentek, „mi” itt maradtunk).

Az általam gyűjtött visszaemlékezésekben a társadalmi együttélés disszonanciája nem tűnt hangsúlyosnak. A legtöbb feszültséget hordozó interjúrészlet arról számolt be, hogy a visszaemlékező azért nem kedvelte zsidó iskolatársait, mert nem értette a nyelvüket, amelyet gyakran használtak az iskolában. Más elbeszélésekben implicitebb módon ugyan, de szintén megjelenik ez a motívum: a zsidók nem magyarul imádkoznak, és esetenként nem is magyarul beszélnek. Ezekből a vallomásokból kiindulva láthatjuk, hogy az ismeretlen nyelv is egy „másságképző” faktorként mutatkozott meg zsidók és nemzsidók között.

Amikor a rögzített információhalmazban arra a kérdésre keresem a választ, hogy az elbeszélésekben fel lehet-e fedezni valamit abból a feszültségből, amit a zsidótörvények, a zsidók elleni uszítás⁸⁵ idézhetett elő a lokális társadalomban, amikor arra vagyok kíváncsi, hogy a narratívákban megjelenik-e az antiszemitizmus, akkor sorra veszem az arra a kérdésre kapott válaszokat, hogy tapasztalataik szerint voltak-e komolyabb konfliktusok zsidók és nemzsidók között a Selypi-medencében.

Misinszki Péterné Oldal Borbála nem tudott visszaemlékezni konfliktusra zsidók és nemzsidók között: „Én nem tudom, hogy bármilyen ellentét lett volna a falusiak

84 A korszak politikájának és antiszemita propagandájának fő törekvése az volt, hogy a magyar zsidóságtól elvitassa magyarságát, hazaszeretetét, ebben a narratívában a „magyar” és a „zsidó” szavak ellentétpárban jelentek meg. Vö: *Randolph L. Braham: A magyar holocaust I-II. Bp. 1988.*

85 Itt már gondolhatunk az 1920-as numerus clausus bevezetése által generálódott, majd a Bethlen-korszakot követően, a gazdasági világválság következtében sok helyen jellemzővé váló feszültségteljes, antiszemita (kor)hangulatra, 1938 és 1942 között meghozott zsidótörvényekre, majd 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállásra és következményeire. Vö: *R. L. Braham: A magyar holocaust i. m.*

meg a zsidók közt. Itt is, meg Apcon is beilleszkedtek.”⁸⁶ Gémesi Lajosné Szabó Mária szerint is harmonikus volt az együttélés: „Békés volt. Soha senki nem bántotta a parasztokat, se mi a zsidókat. Jó volt.”⁸⁷ Soós Illésné Molnár Anna véleménye is az volt, hogy nem voltak komoly problémák az együttélésben: „Soha, semmi konfliktus eszünkbe’ se volt. Teljes békességbe’ voltunk itt.”⁸⁸ Petro Istvánné Madlena Mária is határozottan állította, hogy nem voltak konfliktusok: „Én nem emlékszek semmilyen nézeteltérésre. Nem. Nem. Én arrul nem tudok.”⁸⁹ Bankos Józsefné Kovács Ilona visszaemlékezése a korábban ismertetett felekezeti megosztás vetületében fontos tanulsággal bír. Értelmezése szerint Zagyvaszántón nem érte atrocitás a zsidókat, mert a faluban kevés zsidó volt, őket pedig név szerint, személy szerint ismerték a falubeliek, akiket mint mindenki mást, köszöntöttek az utcán. Az elbeszélő úgy gondolja, hogy inkább a nagyvárosban, Budapesten volt jellemző a zsidóüldözés, ahol anonim tömeg és nem „Kleinék” jelentették a zsidóságot: „Semmit nem zavartak, be vótak fogadva, köszöntöttük egymást az utcán, ha megláttuk egymást. Itten nem bántották a zsidókat. Aztat jobban Pesten vagy városból lehetett hallani, meg ahol többen vótak, ahol nem ismerték egymást az emberek.”⁹⁰

Dr. Király János mértékletességgel ugyan, de szintén úgy gondolta, hogy kölcsönös tisztelet volt zsidók és nemzsidók között: „Egyébként a viszony a zsidókkal jó volt, tehát tisztelték egymást, zsidók a keresztényeket és fordítva, de valahogy a jó viszony általában barátságba nem jutott el. Incidensről, konfliktusról nem tudok.” Nyomatékosította továbbá, hogy a Selypi-medencében a zsidóság a nemzsidó társadalomhoz hasonlóan rétegzett volt: „A Breznitzek voltak, a leggazdagabb Lőrinci család. A zsidók is rétegződtek, tehát a státusuk három szintű volt: volt a Breznitz, ő vállalkozó szellemű család volt, és ezeknek volt kőbányájuk, hatvan lóval szállították Lőrincibe az andezit követ [...] Akkor utána voltak a Löwyk,⁹¹ a piactéri sarokházban laktak. Kereskedők, kocsmárosok voltak. [...] Akkor volt még az újságárus, Goldberger.⁹² [...] Akkor volt a Pepi, házaló, batyus zsidó volt. A legszerencsétlenebb volt, de azt hiszem, hogy támogatták a többiek.”⁹³ Interjúalanyom véleménye szerint ez a „szimmetrikus” rétegzettség is hozzájárult ahhoz, hogy nem volt (észlelt) konfliktus zsidók és nemzsidók között.

Dr. Czakker Ferenc szintén megindokolta, hogy a Selypi-medencében miért nem lehetett véleménye szerint felekezeti konfliktus: „Kérem szépen, itt Lőrincin békesség volt, ezt mindenki tudja mondani. Azért volt békesség, mert itt mindenkinek

86 Misinszki Péterné Oldal Borbála (1931) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2017. december 29.

87 Gémesi Lajosné Szabó Mária (1931) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. szeptember 2.

88 Soós Illésné Molnár Anna (1929) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. április 22.

89 Petro Istvánné Madlena Mária (1931) visszaemlékezése. Lőrinci, 2019. január 5.

90 Bankos Józsefné Kovács Ilona (1934) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2017. február 19.

91 USC Shoah Foundation Visual History Archive/Lajos Löwy

92 Szederjesi C. – Tyekvicska Á.: Senkiföldjén i. m. 616.

93 Dr. Király János (1928) visszaemlékezése. Lőrinci, 2019. április 15.

megvolt a lehetősége, hogy pénzt szerezzen. És az emberek annak idején meg is tették ezt, a cukorgyár dolgozott, a cementgyár dolgozott, erőmű⁹⁴ építették, itt mindenkinek volt munkája, aki dolgozni akart. A földek meg voltak művelve, akkor háromszáz tehén legelt Lőrinci és Petőfi⁹⁵ között. A háromszáz tehén túróját, tejét itták, meg vették az emberek. Úgyhogy Lőrincin és környékén lázongás soha nem volt.⁹⁶

Az itt felsorolt interjúrészek szubjektív valóságokról és nézőpontokról számolnak be, semmiképp sem alkalmasak arra, hogy segítségükkel akár az egész Selypi-medencére vonatkoztatva, akár a tágabb lokalitást érintően általánosító megállapításokat tegyünk zsidók és nemzsidók együttélésével kapcsolatban. Nem lehetünk benne biztosak azonban, hogy valamilyen formában ne jelentkezett volna a térségben az antiszemitizmus, kiindulva abból, hogy bizonyos interjúrészekben rejtett és kevésbé rejtett formában tetten érhattük annak magvait. Az *oral history* módszerével *igazságok* nyerhetők a múltból, azonban a szubjektív igazságok esetenként egymással és a múltban megtörtént eseményekkel is mutathatnak ellentéteket.

Kutatási témám és terepem kapcsán dolgozatom célja az volt, hogy illusztrálja: „a történelem az emberi változatosság óriási tapasztalata, emberi találkozások hosszú története.”⁹⁷ A tanulmányomban felvetett kérdésekkel és a rájuk adott lehetséges válaszokkal igyekeztem szemléltetni, hogy relatíve kevés adatközlő narratívájával dolgozva is milyen sok dimenzióban értelmezhetők a társas viszonyokkal és interakciókkal kapcsolatos észleléseink. Ha igaz a jelenre, hogy a társas érintkezésből táplálkozó narratíváink sokrétűek, esetlegesek, ambivalensek, a múlt síkjában ez fokozottan érvényes. A kutatónak azonban vállalnia kell az esetlegességből adódó kockázatot akkor, ha a múltat a történelmi szereplő szemüvegén keresztül szeretné látni és megismerni – mert az élet és a halál körforgása okán a huszonegyedik óra utolsó perceiben van, amikor még erre lehetősége adódik.

Az eddigiekről és a továbbiakról: további kutatási perspektívák

A magyar zsidóság megsemmisítését a sárga csillaggal való megbélyegzéssel,⁹⁸ majd a koncentrációval kezdték meg, amelyhez az országot zónákra és csendőrkörzetekre osztották. A Selypi-medence a III., Észak-Magyarországot magában

94 Mátravidéki széntüzelésű hőerőmű Lőrinciben, amelyet az 1950-es években helyeztek üzembe.

95 A korszakban Pernyepuszta uradalom, napjainkban Petőfibánya község a Selypi-medence szomszédságában.

96 *Dr. Czakker Ferenc* (1933) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. április 30.

97 *Marc Bloch: A történész mestersége*. Bp. 1996. 102.

98 A német megszállást követő néhány héten belül, 1944. április 5-én a hat évnél idősebb zsidóknak megbélyegzésük céljából nyilvános helyen viselniük kellett a sárga színű, két szabályos háromszögből álló csillagot a bal mellkasuk fölött, ruhájukra erősítve.

foglaló zónába, ezen belül a VII. csendőrkerületbe tartozott.⁹⁹ A Selypi-medence zsidóságát 1944 júniusában deportálták.¹⁰⁰ A szakirodalom a holokauszt ideje alatt megkülönbözteti a tetteseket, az áldozatokat, az embermentőket és a szemtanúkat.¹⁰¹ Interjúalanyaim valamennyien a szemtanú – azaz a *bystander*¹⁰² – kategóriába sorolhatók. A „szemtanú” kategória szemantikailag passzivitást hordoz magában, ám közelebbről megvizsgálva a narratívákat, az eseményeket csendben szemlélő, passzív cselekvők motivációs rendszere, élményei és értelmezései komplex képet mutatnak. A holokauszttal foglalkozó szakirodalom érzékeny pontja a szemtanúk felelősségének kérdése: mit láttak, mit tudtak, mit cselekedtek – mit nem láttak, mit nem tudtak, mit nem cselekedtek? Hogyan viselkedtek, viselkedésüket milyen motivációk mozgatták? Kik voltak a „mostból” visszatekintő szemtanúk, gyerekek, kamaszok, felnőttek? – ezek mind olyan kérdések, amelyekre válaszokat csak a narratívák, visszaemlékezések több szempontú értelmezési keretbe foglalásával kaphatunk.

Bár a holokauszt a Selypi-medence zsidóságát is szinte teljesen elpusztította, voltak, akik visszatértek a falvakba, és csak 1956-ban hagyták el végleg az országot. Mi történt 1944/45 és 1956 között azokkal, akiknek valamilyen módon sikerült túlélni a népirtást? Hogyan tudtak visszatérni abba a társadalomba, amely korábban kitaszította őket? Megtartották-e a vallásukat, vagy elfordultak tőle? A kutatás – ami jelenti további szemtanúk és történeti források bevonását egyaránt – ezen a ponton nem áll meg, hiszen mindezek szintén olyan kérdések, amelyek mentén az egyén válaszai jobban megismerhetővé teszik a múlt hogyanjait és miértjeit.

Felhasznált szakirodalom és források

Appadurai, Arjun: A lokalitás teremtése. *Regio* 2001/3. 3–31.

Barnett, Victoria J.: *Bystanders. Conscience and Complicity During the Holocaust*. London, 1999.

Bencze Géza – Koroknai Ákos: A selypi cukorgyár története. Selyp, 1989.

Bihari-Horváth László szerk.: *Az apci parasztkrónika. Egy Heves megyei lokális közösség korrajza Kovács Imre önéletírásában*. Hatvan, 2012.

Bloch, Marc: *A történész mestersége*. Budapest, 1996.

99 A csendőrkerületekhez és a deportálási zónákhoz lásd Randolph L. Braham térképét. (Braham, R. L.: *A magyarországi i. m.* 56–57.)

100 Az apci zsidóságot 1944. június 12-én a hatvani gettóból, a lőrinci zsidóságot pedig a salgótarjáni gettóból deportálták egy nappal később, június 13-án. (Braham, R. L.: *A magyarországi i. m.* 540., 776.)

101 Lásd: *Amos N. Guiora: The Crime of Complicity. The Bystander in the Holocaust*. Chicago 2017.; *Paul A. Levine: On-Lookers*. In: *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. Szerk. Peter Hayes – John K. Roth. Oxford 2010.; *Raul Hilberg: Perpetrators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933–1945*. New York 1992.; *Victoria J. Barnett: Bystanders. Conscience and Complicity During the Holocaust*. London 1999.

102 *Hilberg, R.: Perpetrators i. m.*

- Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Nógrád Vármegye. Országos Monografia Társaság. Budapest, 1911.
- Czingel Szilvia: Ünnepek és hétköznapok. Zsidó vallásnéprajz a Kárpát-medencében. Budapest, 2018.
- Csoma Zsigmond – Lówy Lajos: Kóser vágás és a kóserborok, a nemzsidó vallású magyar parasztság tudatában. In: ...és hol a vidék zsidósága?... (Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről). Szerk. Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva. Budapest, 1994. 95–129.
- De Jong, Steffi: The Witness as Object. Video Testimonies in Holocaust Museums. New York, 2018.
- Dr. Hertz, J. H. (szerk.): Mózes öt könyve és a haftarák. Budapest, 1984.
- Fishman, Joshua A.: A jiddis szociológiája. In: Az askenázi kultúra ezer éve. Szerk. Szitás Erzsébet – Sz. Molnár Szilvia – Polgár Anikó – Csehy Zoltán. Pozsony, 2003. 406–413.
- Guiora, Amos N.: The Crime of Complicity. The Bystander in the Holocaust. Chicago, 2017.
- Gyáni Gábor: Az elveszítendő múlt. Budapest, 2010.
- Hilberg, Raul: Perpetrators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933–1945. New York, 1992.
- Illés József: Apc község története. Apc, 1993.
- Katzburg, Nathaniel: Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon. Budapest, 1999.
- Kempelen Béla: Magyar zsidó családok. Vác, 1999.
- Keszeg Vilmos: A történetmondás antropológiája. Kolozsvár, 2011.
- Kleinné Fischer Anikó: A kóser háztartás kézikönyve. Budapest, 2000.
- Kríza Ildikó (szerk.): A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből. Budapest, 1990.
- Láng Éva: Ki fogja elbeszélni? Budapest, 1990.
- Levine, Paul A.: On-Lookers. In: The Oxford Handbook of Holocaust Studies. Szerk. Peter Hayes – John K. Roth. Oxford, 2010.
- Nagy László: Lőrinci Krónika. Lőrinci, 2012.
- Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. Budapest, 2010.
- Oláh János: Judaisztika. Budapest, 2009.
- Raj Tamás: 100+1 jiddis szó. Budapest, 1999.
- Randolph L., Braham: A magyar holocaust I–II. Budapest, 1988.
- Randolph L., Braham: A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája. I–II. kötet. Budapest, 2007.
- Rékai Miklós: A munkácsi zsidók „terített asztala”. Budapest, 1997.
- Ritchie, Donald A.: The Oxford Handbook of Oral History. Oxford, 2012.
- Schweitzer József – Frojimovics Kinga: Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április. Budapest, 1994.

- Szederjesi Cecília – Tyekvicska Árpád: Senkiföldjén. Adatok, források, dokumentumok a Nógrád megyei zsidóság holocaustjáról. Balassagyarmat – Salgótarján, 2006.
- Turniansky, Chava: A zsidó nyelvek a hagyományos askenázi világban. In: Az askenázi kultúra ezer éve. Szerk. Szitás Erzsébet – Sz. Molnár Szilvia – Polgár Anikó – Csehy Zoltán. Pozsony, 2003. 399–405.
- White, Hayden: A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában. Aetas 1996/1. 98–118.

TURBUCZ PÉTER

BÖRTÖNBEN A SZÍNHÁZIGAZGATÓ PALÁGYI LAJOS KOMMUNISTA IZGATÁSI ÜGYE

1919 a magyar történelem egyik legzavarosabb éve. Háborúk, politikai anarchia, felfordulás és kiszámíthatatlan mindennapok, az időszak, amikor hónapokon át csak sodródott az ország lakossága egyik megszálló hadseregtől és/vagy politikai erőttől a másikig. Talán így lehetne a legvelősebben összefoglalni és jellemezni azt az évet. A tanácsköztársaság bukása után érthető módon sokan vágytak a rendre, a nyugalomra és a békére, jöjjön az bárhonnan is, ám hamar csalódnuk kellett. A vörösterrort a fehér követte és egy pillanat alatt a baloldali üldözőkből bujkáló üldözöttek lettek. Azonban a fehérterror nem szorítkozott a valódi bűnösök felkutatására és megbüntetésére, hanem, amint az közismert, számos ártatlan áldozatot is szedett. Az atrocitásokon túl augusztus közepétől a kommunistaüldözés intézményesült, amikor országszerte ún. igazolóbizottságok jöttek létre azzal a nyíltan hirdetett szándékkal, hogy a kommunizmussal szimpatizálókat felkutassák, és valamilyen formában megbüntessék. A szemfüles politikusokon és általában a hadseregen kívül csak ritkán akadt kivétel, ekképpen az iskolák, egyetemek, tudományos társaságok és színházak tagjainak legalább annyira aggódnuk kellett sorsuk felől, mint az egyéb állami alkalmazottaknak. Persze az időszak kedvező alkalmat szolgáltatott a régi ellentétek felújításához, és kiváló lehetőséget kínált valaki jó hírének tönkretételéhez is.

Részben ennek, vagyis az emberi rosszakaratnak, részben saját politikai megnyilvánulásainak következtében váltak áldozattá neves tudósok, írók és művészek is szerte az országban.¹ Az egykori Borsod vármegyében szintén több személy keveredett kommunistagyanúba; az ismertebb esetek, amik aztán a miskolci államügyészség hatáskörébe kerültek: Szűcs Lajosé, Komoróczy Miklósé, Gádor Herberté, Ptisek Endréé, Révész Mihályé és Gorzó Nándoré. A legnagyobb, országos visszhangot kiváltó ügy a régióban mégis Palágyi

1 Az időszakot a napokban elhunyt Ormos Mária találóan „agyműtétnek” nevezete. *Ormos Mária: Agyműtét*, 1919. Magyar kérdőjelek a 20. század elején. Múltunk. 55. (2010) 3. sz. 46.; A „hazafiatlanság” vádja következtében több száz tudós kényszerült 1919/20-ban elhagyni az országot, akik közül sokan végleg külföldön telepedtek le. A legnagyobb sajtóvisszhangot kapott kommunista ügyek 1919-ben: Alexander Bernáté, Asbóth Oszkáré, Beke Manóé és Móricz Zsigmondé. Alexander ellen ráadásul távollétében folytatták le az igazolóbizottsági eljárásokat. A vele történeteket lásd *Turbucz Péter: 1919 – A sorsformáló év Alexander Bernát életében*. Magyar Tudomány 178. (2017) 12. 1606–1617.; Sajnálatos módon a lejárató hadjárat emberi áldozatot is követelt, gondoljunk csak Simonyi Zsigmond esetére, aki belehalt a megaláztatásba. Világ, 1923. október 21. 5.

Lajosé, a Miskolci Nemzeti Színház igazgatójáié volt, akinek neve Miskolcon addig a pillanatig egyet jelentett a magas színvonalú színjátszással.²

Palágyi Lajos (1876–1932) a Miskolci Nemzeti Színház akkori direktora³ még 1919 februárjában hívta fel magára a város figyelmét politikai nézeteivel. Február 17-én a „vörös vasárnap” elnevezésű, az ellenforradalom elleni tüntetésen hozzátvetőleg 20 ezer ember előtt tartott beszédében „rámutatott, hogy ő már ifjúkorában, mint asztalos szakmunkás híve volt a szociálmunkásnak, majd színésszé lett, de a szocializmus szent eszméiben mint színész is képezte magát. Aradon, mint színész a szervezett munkásság kívánságára beszédet tartott s akkor az ügyészség izgatásért perbe fogta. Ezidőtől kezdve csak lelkeben égett a lobogó láng, amíg végre a négy éves háború az eddig elnyomott szociáldemokrácia kezébe juttatta a politikai hatalom egy jelentékeny részét. Ez a szocializmus lesz a jövő társadalom szíve. A munkásság nem teheti le a jövője intézését annak a polgárságnak a kezébe, amely árkon-bokron követője volt a régi államrendnek. A haladó kocsit az államformával, s a kocsiban ülőket a dinasztiaival s az arisztokráciával, a kocsist a polgársággal hasonlítja össze. Miután elfordította a kocsit a kocsit s kifordította az uralkodó osztályokat, sajnálja kiadni még kezéből az ostort, a hatalmat. Kéri a jelenlevőket, hogy a tömeg félelmes erejével mutassa meg a politikai érettségét s egyenlőre még nem csap le a félelmes kalapács, csak ha meg akarják támadni a népköztársaságot.”⁴

Pár nap múlva színre vitte Garami Ernő *Megváltás felé* című 3 felvonásos, ellentmondásos darabját, ami a megváltozott politikai miliőben nagy sikert aratott a közönség körében.⁵ Azokban a hetekben Palágyi szinte úszik a sikerben, így még azt is megengedhette magának, hogy az ún. színházi konzorciumok⁶ ellen röpiratilag nyíltan állást foglaljon az Országos Színészegyesület szocialista és kommunista érzelmű új vezetésével szemben.⁷ Március 1-re ő és színtársulata néhány tagja (Helvey Erzsébet, Latabár és Herczeg Vilmos, Czeglédy Árpád

2 Palágyi nemcsak modern színvonalú és állandó idejű színjátszást teremtett Miskolcon, hanem része volt a színház városi kézbe kerülésének, hovatovább kezdeményezésére a társulat *Színházi Újság* címmel saját folyóiratot is kiadott. Dobrossy István – Eszenyi Miklós – Zahuczky László: Miskolci életrajzi lexikon. Miskolc 2008. 190.

3 Palágyi 1907-ben került a miskolci színház vezetői székébe. Miskolc írásban és képekben 9. Szerk. Dobrossy István. Miskolc 2002. 164–170.; Kárpáti Béla: A színház és mozi története. In: Miskolc története 5/2. Szerk. Dobrossy István – Stipta István. 1918–1949-ig. Miskolc 2007. 438–440.

4 Reggeli Hírlap, 1919. február 18. 3.; Az eseményről az országos sajtó is hosszán tudósított: Friss Újság, 1919. február 18. 1.; Az Est, 1919. február 18. 5.; Az Újság 1919. február 18. 2.

5 Reggeli Hírlap, 1919. február 21. 3.; Cenner Mihály: A magyar dráma a Miskolci Nemzeti Színház színpadán. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 12. Szerk. Szabadfalvi József. Miskolc 1973. 4.

6 A konzorciumelképzelés lényege, hogy a vidéki színházkerületekben csak konzorciális rendszerű társulatoknak lehessen játékedélyt adni, vagyis igazgató és színész arányos részesedést kapjanak a teljes bevételből, ugyanakkor a kiadásokat is közösen viseljék.

7 Pesti Napló, 1919. február 18. 6.

hangversenymester, Fehér Kató, Hován Böske, Mann Marcell, Lóránt Marcell; konferanسیé: Fehér József) meghívást kapott a magántisztviselők táncos kabaréval egybekötött hangversenyére, amit a helyi Korona Szálló nagytermében rendeztek.⁸ A beszámolóok szerint az est fénypontja a színházigazgató drámai szavalata volt, aki Rudnyászki *A gyáva* című költeményét adta elő viharos hatással.⁹

A proletárdiktatúra kikiáltását követően, mint megannyian országszerte, Palágyi is megtartotta pozícióját, azonban sokakkal ellentétben az új rendszerben ő politikailag egyaránt aktív maradt. Vezetése alatt a színház a rezsím helyi kulturális központja lett, amit az igazgató kénytelen-kelletlen közreműködésével hamarosan a vörösök propagandacéljaira használtak fel. Hogy miképp? Április 11-én először ún. vörös *katonáestet* tartottak az épületben, ahol az eredeti tervek szerint az igazgatónak Petőfi *Egy gondolat bánt engemet* című költeményét kellett volna elszavalnia,¹⁰ ám időközben változtatás esett a programon, ekképp végül Palágyi Fehér Ödön rendkívül ellentmondásos prológusával nyitotta meg a programsorozatot.¹¹ A rövid beszédet a *Reggeli Hirlap* a következőképpen idézte: „A vörös hadsereg ma az élet, az erő, a remény. Az új világnak a vörös hadsereg adja meg a létét. Az új világ építésének mimikájában mindenkinek részt kell venni. Kelet felé nézzünk, hol a proletár fegyverek élől *futva menekül az imperiálista entente. Ha azt akarjuk, hogy a jövő mienk legyen, mindenki siessen a vörös hadseregbe ott dől el az egész emberiség sorsa. Nálunk az orosz testvéreket elszánt fegyveres erő várja. Ez szent háború, mert értünk folyik. Szeressétek a vörös hadsereget, míg a proletárok ebből erőt merítenek.*”¹²

A megnyitó után az akkoriban unos-untalan játszott Marseillaise hangjai csendültek fel, majd a rendezvény folytatásában Mauks Sándor mondott toborzót, amit Faragó Sándor szavalata követett. A folytatásban Farkas Béla *A vörös hadsereg* című versét szavalta el, zárásként pedig a színtársulat Heyermans Hermann *Remény* című halásztragédiáját adta elő.¹³ A színház repertoárját azokban a napokban e darabon kívül Knoblauch vígjátéka, a *Faun* és Ohnet színműve, a *Vasgyáros* alkotta.¹⁴

Mindeközben a fent említett röpirat akkora hatást gyakorolt a szakma képviselőire, hogy az Országos Színészegyesület aztán a hónap közepére Miskolcra, a vármegyeháza dísztermébe színészkongresszust hívott egybe. A közgyűlés célja egyebek között a színészegyesület feloszlata és a színészeknek országos szakszervezetbe való tömörítése volt. Az ülésen kilencvenkét vidéki és tizenkét fővárosi társulat képviselőjében összesen mintegy kétszáz tag jelent meg.

8 Reggeli Hirlap, 1919. február 27. 3. és uo. március 4. 5.

9 Reggeli Hirlap, 1919. március 7. 3.

10 Reggeli Hirlap, 1919. április 1. 4.

11 *Párkány László: A miskolci sajtó a Tanácsköztársaság idején.* In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 5. Szerk. Komáromy József. Miskolc 1965. 401.

12 Reggeli Hirlap, 1919. április 12. 1.

13 Uo.

14 Reggeli Hirlap, 1919. április 12. 3.

A rendezvényen az aktuális kérdések tárgyalásakor természetesen szóba jött a konzorciumügy is, aminek kapcsán Palágyi kijelentette, hogy fölösleges ilyenekre vitákat pazarolni, hiszen néhány héten belül úgyszólván megvalósul a vidéki színházak szocializálása. A felszólalást vita követte, majd kimondták az egyesület feloszlását és az új szakszervezet létrehozását.¹⁵

Nem sokkal később az időközben Közművelődési Tanácsstaggá avanszált Palágyit felkérték, hogy tartson előadást a Biztosítási Tisztviselők estélyén április 26-án, amit ő némi vonakodás után elvállalt.¹⁶ *Szocializmus és kommunizmus* címen tartott expozejá azonban annyira rosszul sikerült, hogy arról nem készült beszámoló, mindenestre ahhoz elégségesnek bizonyult, hogy az ünnepi összejövetel résztvevői között később komoly felháborodást és nézeteltérést szüljön. A színházigazgató megbotránkoztató előadása mellett áprilisban segített a miskolci *Vörös Május* című ünnepség szervezésében is, amely végül a város cseh megszállása következtében elmaradt.

A katonai megszállás ideje alatt Palágyi minden energiájával karrierjére és a színház vezetésére összpontosított – mivel a színjátszás nem szünetelhetett.¹⁷ Májusban az alábbi darabok kerültek színpadra: *Remény, Csavargóleány, Hejehuja báró, Obsitos, Hamupipőke, Kis király, Doktor úr, Ripp van Winkle, Szókimondó asszonyosság esete, Pacsirta, Túl a nagy Krivánon, Suhanc, Sztambul rózsája, Megváltás felé, Mandarin*.¹⁸ A tanácsköztársaság további heteiben az igazgatóval – eddigi ismereteink szerint – már csak szigorúan színházi eseményekkor lehetett találkozni, így például ő játszotta a címszerepet Molnár Ferenc *Az ördög* című darabjában, valamint egyebek között színre vitte Arcübasev *Szenvedély* című drámáját.¹⁹

A tanácsuralmat megdöntő és Miskolc okkupációját végrehajtó román hadsereg augusztus 5-i első intervenciók rendelete visszaállította az 1918. november 1. előtti jogállapotot, valamint egyebek mellett rendelkezéseket tartalmazott a kommunisták ellen.²⁰ Gedeon Aladár, az újonnan megválasztott főispán utasítást kapott a politikai elit kompromittáltsága kivizsgálására, amit az érintetteknek – köztük Szentpáli István polgármesternek és társainak – részben sikerült megakadályoznia, továbbá befolyásuk átmentése ugyancsak megtörtént. Mások nem voltak ennyire szerencsések, és a helyi laktanyákban hamarosan gyűlni kezdtek a letartóztatottak százai.

15 Az Est, 1919. április 17. 2.

16 Reggeli Hirlap, 1919. április 17. 3.

17 Ez idő alatt a lehetőséggel élve Egerben a Hevesmegyei Kormányzótanács Biztosa levélben kérte Lukács György közoktatásügyi népbiztost, hogy engedélyezze egy helyben működő színtársulat létrehozását. *Soós László*: Lukács György dokumentumok az Országos Levéltárban. In: Levéltári Közlemények 57. (1986) 1. sz. 162.

18 Reggeli Hirlap, 1919. május 1. 4.; május 4. 2.; május 8. 4., május 14. 4.; május 22. 4.; május 27. 4.; május 28. 4.

19 *Kárpáti Béla*: Miskolci várostörténeti kalendárium 1300–1960. Miskolc 2001. 80.

20 Források a borsodi és miskolci munkásmozgalom történetéhez II. 1918–1929. Összeáll. Beránné Nemes Éva – Román János. Miskolc 1978. 113. (28. sz. dok.)

Palágyi Lajos színházigazgató ügye először 1919 szeptemberében került a figyelem középpontjába. Szeptember 10-én a színházügyekben illetékes Miskolci Színügyi Bizottság összeült,²¹ hogy a direktor helyáremelési kérelmét tárgyalja, amikor az ülés elején Vidats János bizottsági tag kijelentette, hogy addig nem hajlandó ezzel foglalkozni, amíg „a társulat jelenlegi vezetője alatt működik”, mivel Palágyi olyan politikai szerepet játszott a közelmúltban, ami miatt a közvélemény őt erősen elítéli. Ezért indítványozta annak kimondását, hogy a bizottság ne bocsátkozzék vele tárgyalásokba, hovatovább menessze, amihez hangos szavakkal azonnal csatlakozott dr. Rácz György bizottsági elnök és Bulyovszky Gusztáv bizottsági tag is. Bulyovszky az eredeti indítványhoz felvetett egy kiegészítést, miszerint a társulatot ne büntessék „igazgatója bűneiért”, ezért javasolta, hogy a színház bérleti jogát a direktor hozzáértő és jó fegyelmezőképességgel rendelkező feleségére Palágyiné Menszáros Margitra ruházzák át, mondván eddig is az ő kezében összpontosult a tényleges irányítás. Az elképzeléshez a bizottság tagjai csatlakoztak, ámde Kun Bertalan felszólalása még hátra volt. Kun hangsúlyozta, hogy nemcsak Palágyi, hanem a társulat egyes színészei is „tevékeny szerepet játszottak a kommün alatt”, ezek ellen pedig szigorú vizsgálat megindítását kérte, amihez az egybegyűltek egyhangúan hozzájárultak. Végül aznap egyedül az igazgató menesztését mondták ki úgy vezetőként, mint színészként, majd a bérleti jogot 1920. szeptember 1-ig – vagyis a várossal kötött bérleti szerződés lejártáig – Palágyinéra ruházták át.²²

Az események azonban itt éppen hogy nem értek véget, hiszen Palágyi természetesen igyekezett reagálni a vádakra miszerint ő soha nem tekintette magát kommunistának csak szocialistának, de védekezése eredmény nélkül maradt. A miskolci indexre tételre válaszolva aztán októberben tárgyalásokba kezdett a Szegedi Színház direktori székéért, amiért a *Magyar Jövőben* éles támadást kapott.²³ Közben a miskolci színház direktiójáért megkezdődött a harc, ugyanis Faragó Ödön pályázatot nyújtott be az igazgatói székre,²⁴ még azelőtt, hogy a helyi színügyi bizottság december 3-án délután újra össze nem ült.²⁵

A városházán, immár a polgármester jelenlétében rendezett bizottsági ülés, a társulat ún. vigalmi adója 5%-a elengedése ügyében tett kérelme tárgyalása és hozzájárulása után ismét deklarálta a direktióban bekövetkezett változásokat, valamint kénytelen-kelletlen, de ezúttal is kimondták, hogy új pályázatot csak 1920. szeptember 1-jével írhatnak ki a színházigazgatói posztra. Az ülés folytatásában rögzítették Kun Bertalan észrevételét, hogy a színpadon még mindig a szeptemberi határozattal eltávolított igazgató neve van

21 A bizottság tagjai közé tartozott: dr. Rácz György (elnök), dr. Szentpáli István polgármester, Bulyovszky Gusztáv, Kun Bertalan, Gállfy Ignác és Vidas János.

22 *Vargáné Zalán Irén*: Miskolc zenei élete a két világháború között (Második közlemény). In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 21. Szerk. Szabadfalvi József. Miskolc 1982. 196.

23 *Magyar Jövő*, 1919. október 30. 4.

24 *Magyar Jövő*, 1919. november 29. 4.

25 *Magyar Jövő*, 1919. december 4. 5.

feltüntetve, amit mielőbb le kell cserélni. A napirend utolsó pontjaként azután Szántó János kérelmével foglalkoztak, akit ugyancsak az ősz folyamán bocsátottak el állásából, mivel exponáltatta magát a kommunista rendszerrel. Az eltávolított színész kérelme viszont nemhogy tényleges revízió alá nem került, hanem a társulatból való eltávolítás megerősítésén túl a miskolci színpadról való letiltását is kimondták;²⁶ a döntés értelmében a jövőben más vendégtársulatok tagjaként sem léphetett fel a városban. A helyi sajtóban a bizottság határozatai alapvetően elismerésre találtak,²⁷ miközben a színtársulat tagjait megosztotta a döntés.²⁸

Palágyi Lajos egyébiránt ekkor már hosszabb ideje nem tartózkodott a városban. Miskolcra csak december 6-án érkezett vissza, azonban alighogy leszállt a vonatról a katonai rendőrség rögvest letartóztatta izgatás vádjával. A vád szerint több nyilvános népgyűlésen a polgárság ellen lázított, ezért letartóztatása után a Csabai kapuban lévő rendőrségre hurcolták, ahol kihallgatták, majd átadták az ügyészségnek. Nem sokkal később a Rudolf laktanyában lévő politikai foglyok közé helyezték el, ahol heteket töltött.²⁹ A vizsgálat befejezése után ügyét a kommunista ügyekben ítélkező ötös tanács tárgyalta,³⁰ miközben a helyi közvélemény a letartóztatás tényéről is alig tudott. A helyi lapok közül kizárólag a *Magyar Jövő* adott hírt a történetekről. A *Miskolczi Napló* azokban a napokban inkább a kazincbarcikai gyilkossággal, míg a *Reggeli Hírlap* a közelgő választásokkal és a bükki rablóbanda tagjainak rendőrkézre kerülésével foglalkozott, illetve mindkét lap Horthy Miklós közelgő, december 11-re időzített bevonulását tárgyalta hosszabban.

A színingazgató egészen december 24-ig maradt letartóztatásban, majd szabadlábon védekezhetett.³¹ Tárgyalására a Miskolci Büntetőtörvényszéken 1920. május 19-én került sor, ám a fontosabb tanúk meghallgatása már január 6-án, illetőleg 15-én befejeződött.³² A korabeli kihallgatási jegyzőkönyv szerint:

Rózsa Fülöp, bártfai születésű, miskolci biztosítási ügynök tanú (Széchenyi u. 17. sz.) előadta, hogy Palágyi a Pénzintézeti Tisztviselők estjén negyed órán keresztül „teljesen összefüggéstelenül” beszélt, mondván ez neki nem kenyerre,

26 Miskolczi Napló, 1919. december 5. 2. és Reggeli Hírlap, 1919. december 4. 6. vö. Magyar Jövő, 1919. december 4. 5.

27 *Serédi Jenő*: A színház jövője. Reggeli Hírlap, 1919. december 7. 5. vö. Magyar Jövő, 1920. február 1. 3.

28 Egyebek között erre enged következtetni a Helvey Erzsébet primadonna körül kialakult szerződéses botrány is, amit Miskolcon minden eszközzel igyekeztek eltussolni és rendezni. Reggeli Hírlap, 1920. január 22. 3. és uo. január 29. 3.

29 Magyar Jövő, 1919. december 9. 2.

30 Tagjai: dr. Rázsó Gyula (elnök), Hubay Kálmán, Sztolarik Ferenc, Densz Sándor, Horkay Ferenc.

31 Felesége eközben leginkább jótékonykodott. December második felében például a katonák karácsonyára egy nagyobb összeget adományozott. Reggeli Hírlap, 1919. december 30. 4.

32 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL BAZML) VII. 1/f. 1992/1920. 2–3. lap.

miközben lett volna ideje felkészülni, hiszen azért is hívták meg őt, hogy a személye az estélynek egyfajta szenzációt kölcsönözzön.

Rózsával szemben Gönczi Sándor (Széchenyi u. 14. sz.), miskolci születésű, helyi órás és ékszerész nem beszélt a szóban forgó estéről, hanem azt vallotta, hogy a kommün alatt gyakran összejött az igazgatóval magántársaságban, ahol ő a társasággal együtt énekelte a Himnuszot, és mindenkor „kommün ellenes gondolkodásának” vallotta magát.

A harmadik tanú, Kállai Géza, miskolci születésű lakos, munkásbiztosítási igazgató volt. Ő azt állította, hogy szintén gyakran érintkezett a direktorral, aki egy alkalommal megkérte, hogy ajánlja be a szociáldemokrata pártba. Ugyanakkor a februári népgyűlés után kijelentette, hogy neki nem tetszik a politika menete, ami nagyon bal felé halad, és a társulat szocializálásából neki nagy kára van. Továbbá a cseh bevonulást követően, amikor a gazdakörben a tagok Reisinger Ferenc és társai ellen nagyon kikeltek, ő a főispánék oldalára állt. E tanú szerint Palágyi nem számított kommunista érzelmű embernek, csak szociáldemokratának, aki úgy gondolta, hogy a vörös hadseregnek nemzeti jelleget kellene adni.

Hosszufalusy Lajos, vattai születésű, miskolci főszolgabíró tanú szerint a színházigazgató a kommün alatt soha nem beszélt arról, hogy a rendszer elveivel egyetértene. Bár szocialista volt, de nem kommunista. Amikor pedig a csehek letartóztatták, ő azt hitte, hogy ennek az a párbeszédük volt az oka, amikor gazembereknek, zsványoknak és bitangoknak hívta a vörösöket. Előadta továbbá, hogy Palágyi a kommünt folyton szidta előtte.

Fazekas Sámuel, gönci születésű, miskolci lapkiadó-tulajdonos szerint a színész nemzeti alapon álló szociáldemokrata pártot kívánt szervezni a kommün alatt, amit egyébként megvetett. Mindig a kommunizmus ellen nyilatkozott, mert annak rendszerét, elveit nem helyezte és kifogásolta.

Szeleczy Zoltán, recski születésű, miskolci biztosítási szövetkezetivezér-titkár tanú (Széchenyi u. 37. sz.) szerint a pénzügyi tisztviselők estjén hallotta a színművészt, aki egyáltalán nem készült az egyébként is rövid beszédére. Előadásában azt állította, hogy a kommunizmus teljesen jogosult, arra feltétlenül szükség van, mert csak a tulajdon közösségével lehet megakadályozni, hogy egyesek a köz érdekeit sérthessék. Beszéde folytatásában pedig kikelt a nagybirtokosok ellen is. Szerinte, ha például 10 000 nagybirtokos összebeszél, hogy nem vet, akkor 30 millió ember hal éhen. Ezt hallotta László János gazdatiszt szövetkezeti főkönyvelő, aki Hosszufalusy Ferdinánddal szintén megjelent azon a rendezvényen. Az említett tanú más politikai szereplésről nem tudott.

Kun Géza, sátoraljaújhelyi születésű biztosítási szövetkezetivezér-titkár helyettes tanú (Széchenyi u. 35. sz.) szerint az említett estén a tartalmatlan és rendszertelen előadásban a földosztás szükségességéről ugyan beszélt Palágyi, de a kommunizmust nem dicsérte, izgató kijelentéseket nem használt, beszéde nem kommunista beszéd volt. A földbirtokospéldára ő is emlékezett.

Malatidesz Mihály, miskolci születésű lakos, biz. intézeti tisztviselő tanú (Szemere u. 13. sz.) szerint Palágyi nem izgatott az említett rendezvényen, ám

később személyes beszélgetésük során elmondta, hogy valamit produkálnia kellett beszéd címén, miközben ő szocialistaként nem tud kommunistává vedleni. A földosztás kérdése ebben a tanúvallomásban is előkerült.

Makay Barna, gagybátori születésű, biztosítási tisztviselő tanú (Serház u. 2. sz.) szerint a vigalmi bizottság kérte fel a színészt előadástartásra, azonban erről ő megfeledezett, s teljesen felkészületlenül lépett fel. Beszéde szocialista és nem kommunista tartalmú volt. A földosztásról is beszélt, bizonyítva annak helyességét, mert szerinte, ha 10 000 földbirtokos összefog, az 30 millió másik ember halálát jelentené. Palágyit a magánéletben is ismerve a tanú kijelentette, hogy az igazgatót erős szocialistának tartja, mintsem meggyőződéses kommunistának.

A kihallgatások az igazgató ártatlanságát igazolták, így az államügyészség a lefolytatott vizsgálat során, mivel nem talált semmi terhelőt Palágyival szemben, ezért az eljárást (ideiglenesen) beszüntette. Erről megküldte határozatát az Országos Színész Egyesület számára is, amely február elején vizsgálta az igazgató tetteit. Az Országos Színész Egyesületben azután a miskolci államügyészség vizsgálatait alapul véve ugyan lefolytattak egy igazolóbizottsági eljárást a színésztárs ellen, de csak azért, hogy igazolhassák – feljelentés ugyanis akkor még nem érkezett ellene.³³

Rendkívül önérzetes lévén az addig vele történeteket a színész lélekben nem tudta feldolgozni; felesége kinevezését és színházvezetését pedig ad absurdum egyenesen a személye elleni áruhásként élhette meg, akit – más magyarázat ismeretének hiányában – ezért 1920. február 10-én elhagyott. Ámbár az elkövetkező hónapok során Menszáros Margit megpróbálta helyreállítani házasságukat, azonban Palágyi hajthatatlan maradt, így végül 1920. október 12-én elváltak.³⁴

Eközben a színház körül februárban úgyszintén gyorsulni kezdtek az események. A Színügyi Bizottság február elején mégis kihirdette az igazgatói pályázatot, ám ettől fontosabb, hogy Palágyi a *Reggeli Hirlap* február 14-i számában reagálva az ellene folytatott lejáratozó hadjáratra, üzent a városi tanácsnak, a színházügyi bizottságnak és általában a miskolci közönségnek. Így írt: „*Nagyon kérem, méltóztassanak az államügyészségi végzés és a kultuskormány által elrendelt igazoló-eljárás jegyzőkönyvének alapján ellenem társadalmi igazolóeljárást lefolytatni. Expiálni akarom az elmúlt politikai ténykedéseimet Miskolcz város nagy-rabecsült közönsége előtt és arra kérek mindenkit, lehetőleg mentesítse magát az elfogultságtól és vegye figyelembe, hogy amit mondok, a magam látószögéből mondom. Az októberi forradalom után, amelynek sem előkészítésében, sem lefolyásában semmi, de semmi részem nem volt, hiszen azelőtt egyáltalán nem foglalkoztam politikával, egy khaotikus kép tárult elém. Láttam az ország összeomlását, a mérhetetlen szenvedéseket, a borzalmas gyászt, – magam is vesztettem egy öcsémet – és a polgárság szervezetlenségét, tehetetlenségét. Ezzel szemben ott volt a munkásság szervezettsége, amelyről azt hittem, hogy*

33 Színészek Lapja, 1920. március 1. 6–7.; uo. április 15. 5.

34 MNL BAZML VII. 1/b. 3988/1920.; A dokumentumra Kis József hívta fel a figyelmem.

meg tudja menteni, ami menthető. És egész szimpátiával feléje fordultam, de sohasem törekedtem azt az ágat vágni, amelyen magam is ülök, sohasem támadtam a polgárság érdekét, hiszen ahhoz bolondnak kellett volna lennem.

Amikor én tavaly február 16-án szociáldemokratának vallottam magamat, akkor még a magyar szociáldemokrata párt is az erfurti Programm alapján állott, mely teljesen összeegyeztethető a polgári demokráciával és a hazafisággal, amit különben a háború alatt a nyugati szociáldemokrata pártok is bebizonyítottak. Én tehát csak irodalmi és európai értelemben vallottam magamat szociáldemokratának és a pártnak is csak akkor lettem tagja. Egyébként akkor, ha tíz polgárembert megkérdeztünk, hát legalább nyolc szociáldemokratának vallotta magát. Ezt ugyan bizonyítani bajos, de nem kell hozzá más, csak elfogulatlan visszaemlékezés.

Addig csak azt láttam, hogy a külföldön, ahol a szociáldemokrácia parlamenti képviselőhöz jutott, mindenütt üdvös munkát végzett a törvényhozás terén és a szociális reformoknak úgyszólván erjesztő kovásza volt. Ezt reméltem itthon is. Akkor azt láttam, hogy az országban az egyetlen szervezett erő, mely a rendet, a közbiztonságot törekszik föntartani és a folyton fejlődő anarchiát igyekszik meggátolni, a szervezett munkásság és hálás voltam ezért.

Hogy ettől fogva a párt mindjobban balra hajlott és 35 nappal később a párt vezetősége meglepetésszerűleg Összeházasodott Kun Béláékkal, ez rám nézve éppen olyan tragikusan hatott, mint bárki másra. Csakhogy én nem voltam sem a budapesti, sem a miskolczi pártvezetőségnek, sem végrehajtó bizottságnak tagja és így a párt irányítására semmi befolyást nem gyakorolhattam, de éppen ezért eltévelyedésével sem vagyok még erkölcsileg sem azonosítható.

Szerény véleményem szerint, mint magyar színigazgató, bűnt követtem volna el, ha valaki előtt hazafiatlanul nyilatkoztam volna, vagy hazafiatlanul cselekedtem volna. De ezt nem tettem, sőt ellenkezően. A miskolczi pártvezetőség négy tagjával tudom bizonyítani, hogy velük még a kommün alatt tárgyalásokat folytattam, hogy a pártot ketté kellene szakítani és mi helyezkedjünk nemzeti alapra. Viszont sok miskolczi polgárral tudom igazolni, hogy a kommün alatt összejöttünk az avasi pincékben és tüntetőleg a himnuszt énekeltük. Csak azt szégyellem, hogy ezt nekem igazolni kell, ki 25 év óta, szerény tehetséggel, de egész lelkesemmel dolgoztam a magyar kultúráért és elmondhatom, hogy 12 év óta nem volt Miskolcson hazafias ünnep, vagy alkalom, amelyre anyagilag és erkölcsileg, a legmesszebbmenő módon nem áldoztam volna a legnagyobb készséggel. Hivatkozhatom a különböző miskolczi testületek elnökeire.

Önérzettel állítom, hogy az ország színpadjai közül, a miskolczi színpadon folyt a legkevesebb agitáció a proletárdiktatúra érdekében. Ezt bizonyítja az a cikksorozat, amelyben Krausz György támadta a színház vezetését, nem művészi, de kommunista szempontból. És Hirossik megbízott, azzal fenyegetett, hogy mást fog megbízni a színház vezetésével, ha nem csinál nekem tetsző műsort és nem énekeltem minden este az egész személyzettel az internacionálét. És a miskolczi színpadon egyszer sem énekelt a színház személyzete.

Jól tudom, hogy az én hosszas távollétem tápot adott messzebbmenő kombinációknak és talán főképpen oka az ellenem kifejlődött hangulatnak, de ennek meg

az a magyarázata, hogy a feleségemet úgy informálták, hogy engem a románok internálni akarnak. Ha az én politikai szereplésem egyesekben visszatetszést keltett, úgy ezért már megbűnhődtem és tanulságul szolgál nekem olyképen, hogy a jövőben őrizkedni fogok bármilyen politizálástól.

*Tisztelettel kérem tehát a tek. Tanácsot és a tek. Szinügyi Bizottságot, hogy a lefolytatott igazoló eljárás után engem jogaimba visszahelyezni kegyeskedjék.*³⁵

A hírlapközlemény részben sikert aratott amennyiben a városvezetés engedélyezte Palágyi számára a színpadra lépést, viszont igazgatói székébe nem engedték visszahelyezni őt,³⁶ aki ezután nem is pályázott többé a színház vezetésére, helyette előbb a távoli Pécs, majd teljes elhatározással Szeged felé tekintett.³⁷ A Canossa-járáásra a *Magyar Jövő* sem maradt felelet nélkül, s februártól még hangosabban ágálni kezdett a társulat és a színész ellen – szereplései minősítésétől sem riadva vissza.³⁸ Végül a rágalmozások addig mentek, hogy Palágyi Lajosné mint megbízott igazgató, nyilvános közleményben bírálta a napilapot meglehetősen éles szavakkal. Először is világosan deklarálta, hogy ő a színtársulat vezetője, és munkájára a férjének semmilyen ráhatása nincsen. Ezt követően kikérte magának, hogy a nevezett sajtótermék szóban forgó cikkírója – kimondatlanul utalva annak zsidó származására – kioktassa őt hazaszeretetből.³⁹ Felidézve idevágó kijelentéseit: „*Ami pedig az igazi magyar hazaszeretetet illeti, ezt igazán nem a Magyar Jövő hasábjairól fogom megtanulni, aki már otthon gyermekkoromban, nemesi kúriánkban, mint igazi szentséget tanultam megismerni édes atyámtól, aki 1848-ban Damjanich alatt mint honvédfőhadnagy harcolt és 32 győzelmes ütközet után a szolnoki csatában jobb karját vesztette a hazáért.*”⁴⁰

A folytatásban újra szakmai alapokra helyezkedve, műsor-összeállítási nézetéről értekezett, utána reagált arra a rágalomra is, hogy társulatával állítólag színre akarták vinni Pogány József *Napoleon* című darabját.⁴¹

Eközben amíg férjét Miskolcon támadások érték, addig Szeged városvezetői mint a legmegfelelőbbnek látszó szakembert Almássy Endre utódként színházuk jövőbeni vezetőjévé választották.⁴² Május első napjaiban már terveiről is beszélt több helyen, amelyek két tartópillérének a művészet és az erős nemzeti

35 Reggeli Hírlap, 1920. február 14. 2.

36 Magyar Jövő, 1920. március 4. 2.

37 Reggeli Hírlap, 1920. március 4. 3.; Ezt az Országos Színészegyesület döntötte el még márciusban, mivel művészi szempontból mások között Palágyi direktorsághoz juttatását fontosnak tartotta. Reggeli Hírlap, 1920. március 26. 4.

38 Magyar Jövő, 1920. február 15. 2.; február 20. 3.; március 5. 3.; március 12. 2.; stb.

39 *Kárpáti B.*: Miskolci várostörténeti kalendárium i. m. 63.

40 Reggeli Hírlap, 1920. április 13. 3.

41 Uo.

42 *Kerényi Ferenc*: Szeged színház történetének forrásai a Csongrád Megyei Levéltárban 1920–1950. Bp. 1990. 9.; Reggeli Hírlap, 1920. április 27. 2.; Délmagyarország, 1920. április 27. 4.; Szeged és Vidéke, 1920. április 26. 1.; Népszava, 1920. április 27. 3.; Pesti Napló, 1920. április 27. 3. stb.; Palágyial együtt összesen hatan pályáztak az igazgatóságra. Szeged és Vidéke, 1920. április 20. 1.

irány számított. A program összeállításában az operára és a drámára kívánt fő súlyt helyezni, külön figyelmet szentelve a klasszikusokra és a magyar szerzőkre. Társulata összeállításához ugyanakkor a nevesebb helyi művészeket kívül a fővárosból akart színészeket szerződtetni.⁴³ Nyilatkozata felett alapjában véve megnyugodtak volna a kedélyek, ám ő elkövette azt a hibát, hogy kitért a miskolci társulat felszerelésének kérdésére, amelyet szándékában állt magával vinni új helyére. Talán említeni se kellene, annyira nyilvánvaló, hogy ezt követően az ellene folyó támadások újult erőre kaptak; e tűzhöz pedig csak az olajat szolgáltatva, hogy Szentpáli Istvánnal sem sikerült megegyeznie a kérdéstről.⁴⁴

Visszakanyarodva az ellene folytatott vizsgálatokra, mivel a januárban meghallgatott tanúk vallomásai többsége inkább a színházigazgató ártatlansága mellett tört lándzsát, mintsem ellene. Ugyanakkor a „közvélemény nyomása”-nak is engedni kellett, ezért az eljárás újraindult, és további kihallgatások következtek márciusban 12-én és 22-én, majd áprilisban, 16-án. Március 12-én vették fel László János (Széchenyi u. 37. sz.) tanúvallomását, ami lényegében megegyezett Szelezky Zoltán szavaival, kiegészítve azzal, hogy a szóban forgó ünnepségen nagyon sokan megbotránkoztak azon, amit Palágyi a földosztásról mondott. Aznap az ügyben még Istvánffy Gyuláné nyilatkozott. Ő még 1918 novemberében hallotta az igazgatót beszélni, amikor a társulat tagjai gyűlést tartottak a színházban; szerinte Palágyi akkor „nemzeti beszédet tartott”.⁴⁵ 22-én Nádor Gyulát és Kostyál Gyuláné tanúkat hallgatták ki.⁴⁶ Nádor (Debreceni u. 9. sz.) szerint az említett 1919. áprilisi pénzügyi tisztviselők estélyén egy rendkívül izgatott, kommunista ízű szónoklatot hallhattak. Kostyál Gyuláné Istvánffynéhoz hasonlóan szintén az 1918. novemberi színházi gyűlésen vett részt, ahol a színház tagjai egyöntetűen kinyilvánították szándékukat a szociáldemokrata pártba történő belépésre.⁴⁷ Kihallgatásán ő szintén nem emlékezett a színház vezetőjéhez köthető izgatott kifejezésekre.⁴⁸ A nyomozás tehát tovább bonyolódott; április 16-án Makay Barnabás és Gönczy Mór tanúk szintén tovább erősítették a színész ártatlanságát, mert egyikük sem emlékezett már az egy évvel ezelőtti beszéd pontos tartalmára.

További tanú nem lévén a kihallgatások után végül május 6-án elkészült a miskolci kir. ügyészség Scholcz Elemér nevével jelzett vádindítványa Palágyi ellen,⁴⁹ amiben a Korona Szálló nagytermében elmondott beszéde szerepelt mint vád. Az indítvány súlytalan jellegét már fogalmazása is jelzi, hiszen abból kiderül, hogy úgy vádolták a színházigazgatót kommunista igazgatással, hogy még

43 Reggeli Hirlap, 1920. május 5. 3.

44 Reggeli Hirlap, 1919. május 6. 3.

45 MNL BAZML VII. 1/f. 1992/1920. 4. lap

46 Uo. 5. lap

47 A Sajtóban erről lásd Köztársasági Ujság 1918. november 20. 5. és Reggeli Hirlap, 1919. november 16. 4.

48 MNL BAZML VII. 1/f. 1992/1920. 5. lap

49 Uo. 7. lap

azt sem tudták megmondani, hogy pontosan mikor követte el azt (március 21. és április 31-e közé tették a feltételezett bűncselekmény elkövetésének idejét), miközben a tanúk között Fazekas Sámuel személyében egy olyan főszerkesztő laptulajdonos is akadt, akinek a *Reggeli Hirlap* című napilapja annak idején hírt adott az eseményről. Izgatásra alkalmas kijelentésnek pedig a földosztás kapcsán elmondott hasonlatot tartották a színtársulat vezetőjének vádlói. A vádiratban megfogalmazottakat Palágyi jegyzőkönyvileg tagadta, és egyebek között igyekezett elmagyarázni hasonlata lényegét, amely elmondása szerint egy Henry George-tól származó írói idézet⁵⁰, és nem a magántulajdon vagy a főnemesi osztály elleni izgatást szolgálta. Továbbá kijelentette, hogy minekutána felkészületlenül és szabad szóhasználattal beszélt, ezért több gondolatát nyilvánvalóan félreértették.⁵¹

Szeged városvezetése – kultuszminiszteri nyomásra – közben arról döntött, hogy a Palágyi, amíg Miskolcon nem záródott le a tárgyalás, addig nem foglaltja el a számára fenntartott színházigazgatói állást.⁵² Erre a színművész felháborodottan jelezte a sajtóban, hogy *„nem lep meg a minisztérium döntése, hiszen Pekár államtitkár ajánlólevelével házal ellenfelem, az a Mariházy, akinek érdekében az államtitkár úr Miskolczon is prejudikálni akart. Az indokolás sem áll meg, hiszen jogszerint színigazgató vagyok, a kommün alatti magatartásomat pedig hivatalos testületem: a Színészegyesület vizsgálat tárgyává tette és igazolt. Egyebekben sem áll meg a döntés indokolása, mert sohasem volt az uzus, hogy csak színigazgató pályázhat, hisz én mint szegedi színész nyertem el a miskolci színházat és Kardos, a Vígszínház tagja most lett a debreczeni színház igazgatója. A döntés időszerűtlen is, mert erre csak akkor kerülhetett volna a sor, mikor én a koncesszióért folyamodtam volna. Az időelőtti döntéssel a kultuszminisztérium az eseményeknek akart elébe vágni, nehogy időm legyen dolgaimat rendezni. Különben is a miniszter döntését megfőlebbezem a közigazgatási bírósághoz.”*⁵³

A főtárgyalás május 19-én került a kommunista bűncselekményekben illetékes ötös tanács elé. A Hubay Kálmán törvényszéki bíró vezette tárgyaláson, miután felolvasták a 6-i vádiratot, Palágyinak lehetőséget engedtek nyilatkozattételre, aki 6-án tett írásos vallomását hosszabban kiegészítette.⁵⁴ Kijelentette, hogy annak idején a vigalmi bizottság kérte fel előadás tartására, amitől egyébként az érintett rendezvény megtartása függött. Ő azonban már akkor jelezte, hogy a kommunizmusról nem hajlandó beszélni, csak szociális kérdésekről. Ugyancsak előadta azt is, hogy annak idején a gazdakörből a sakk mellől vitték el a rendezők a Koronára, mivel ő teljesen megfélemedezett arról, hogy díszelőadást kell tartania aznap. Hozzávetőleg 5 percet beszélt, amire egyáltalán nem készült, így emlékezetből idézte Henry George angol író művének

50 Egész pontosan a „Haladás és szegénység” című könyve egyik szakaszáról volt szó.

51 MNL BAZML VII. 1/f. 1992/1920. 8. lap

52 Magyar Jövő, 1920. május 8. 3.

53 Reggeli Hirlap, 1920. május 7. 3.

54 MNL BAZML VII. 1/f. 1992/1920. 10–11. lap

sorait. George szerint nem helyes az, hogy az ország háromnegyed része 4000 földbirtokos kezén van, akik ha csak saját szükségleteikre termelnének, akkor milliók halnának éhen. Azt tagadta, hogy a beszéd során a kommunizmus szó akárcsak egyszer is elhangzott volna. Magát ezúttal ismételtén „erős szocialistának” nevezte, amit mélyről indult társadalmi helyzetével magyarázott, ámde a kommunista vádat újfent határozottan tagadta, hovatovább elmondta, hogy a kommün alatt Reinitz Béla megkérte, hogy töltsse be a színi-főigazgatói állást, de ezt visszautasította.

A nyilatkozat után a tanúk meghallgatása következett. A bizonyítási eljárás során aznap kihallgatott László János, a Gazdák Szövetkezetének titkára, valamint Szeleczy Zoltán, Kun Géza, Makay Barna, Gönczi Mór, Józsa Fülöp, Marosi József tanúk egybehangzóan állították, hogy hallották az igazgatót arról beszélni, hogy Magyarországon a földbirtokok legnagyobb része a főurak, főpapok és dzsentrik kezében van. Ha ennek a mintegy 10 000 földtulajdonosnak egyszer eszébe jutna, hogy csak a maguk részére vetnek, akkor éhen pusztulna 20 000 000 ember. Nevezettek azt is tanúsították, hogy a vádlott elkésett, s Marosi József és Makay Barna kerítették őt elő a gazdakörből a sakk mellől. A vallomások egyeztek még abban is, hogy Palágyi valóban bocsánatot kért, amiért megfeledkezett a rendezvényről, illetve előadása végig szakadozott, nehézkes és rendszertelen volt, ami készülétlenségről árulkodott. Látszott, hogy azért beszél, mert megígérte, hogy az estéből ő tölt ki egy programpontot.

László Zoltán és Szeleczy Zoltán tanúk szerint a vádlott előadásából azt a benyomást szerezték, hogy a nagybirtokok felosztását szeretné, de szavaira már nem emlékeznek. Nem tudták, hogy a kommunizmus szó egyáltalán elhangzott-e, csak arra emlékeztek, hogy humorosan beszélt, és egy íróra is hivatkozott.

A többi tanú velük szemben azt adta elő, hogy a vádlott beszédének egyáltalán nem volt izgatató hatása, s olyan benyomást keltett, mintha nem meggyőződésszerűen beszélne, hanem csak ki akarja tölteni a rendezvény egyik pontját.

Marosi József és Makay Barna tanúk szerint a vádlott előadása tárgyának szociális tartalmúnak kellett lennie, mivel ha a műsorba egy ilyen tárgyú pontot nem vettek volna fel, akkor az estélyt sem lehetett volna megtartani.⁵⁵

Az ugyancsak tanúként kihallgatott Heltai Hugó, Kállai Géza, Hosszufalusy Lajos és fazekas Sámuel szerint Palágyi mindig szociális gondolkodású egyén volt, de a kommunizmusról minden alkalommal a legelőbbben nyilatkozott.

A bíróság végül megállapította, hogy a fent megnevezett okok következtében Palágyi bűnössége nem bizonyítható, ugyanis még ha szándékában is lett volna izgatni a hallgatóságot, felkészületlensége okán ez nem sikerülhetett, hiszen még a figyelmet sem tudta lekötni. Marosi József és Makay Barna tanúk vallomásai szerint Palágyinak viszont nem állt szándékában a kommunizmus dicsőítése, mert midőn a vigalmi bizottság felkérte erre, ő azt bizonyíthatóan visszautasította. Helyette szociális tárgyú előadás megtartására vállalkozott, azt is hosszas unszólásra és csak „szabad előadás”-ként, amolyan időkitöltés

55 Uo. 20. lap

céljából.⁵⁶ Mindezek után az ötös tanács úgy látta, hogy Palágyi tettében bűncselekmény elkövetésére irányuló szándékot nem lehetett fellelni, a földosztással kapcsolatos nézetei pedig jogosak, de – egyebek mellett figyelembe véve az újabban benyújtott földreformjavaslatokat – avítottak.

A tanúvallomások alapján megállapítható, hogy bár némileg finomították emlékeiket a földosztás kérdésében, azonban a korábbi terhelő vallomásukat alapvetően csak László János és Szeleczy Zoltán tartották fenn. Ők állították egyedül, hogy Palágyi kommunista ízű beszédet tartott a nagybirtokok kommunizálásáról, igaz mindezt akadozva és összeszedetlenül. Velük szemben a többi tanúvallomás mentette a színházigazgatót. Az idő előrehaladtával a vádindítványra csak a késő délutáni órákban került sor, és mivel a tanúk többsége Palágyi vallomását erősítette, ezért az ügyész a vádindítványát annyiban megváltoztatta, hogy a színművésznek tulajdonított két kijelentését, mivel azokat a tanúk nem igazolták, ejtette, azonban a magántulajdon elleni izgatás vádját teljes egészében fenntartotta. A meghurcoltatás tehát folytatódott, azonban ekkor örömmel táviratozta meg Szegedre: *„a tárgyalás megtörtént, felmentettek. E héten több este itt játszánom kell. A jövő hét közepén érkezem.”*⁵⁷

Az izgatás ügyében június 11-én állt a Maurer László vezette törvényszék büntetőtanácsa elé Palágyi, akit lényegében azzal vádoltak, hogy 1919. február 16-án a Városházán beszédet mondott, mely állítólag izgató tartalmú volt. A vádirat szerint az igazgató szónoklatában állítólag egy hasonlatot használt, mely szerint a régi társadalmi rend kocsi volt, melyen arisztokraták ültek, és amelyet a munkások húztak. Palágyi tagadta, hogy ezt a kifejezést használta volna, és hivatkozott arra, hogy több polgárral együtt a tüntetők megnyugtatósára kérték fel a szónoklásra. Ő azonban alig kezdett hozzá, amikor – egy lövés eldördülte miatt – pánik támadt a tömegben, ezért beszédét félbeszakította. Állítását Koller Ferenc, Róth Jakab tanúvallomásai megerősítették. Reisinger Ferenc szerint nem az ügyész által vett értelemben mondotta Palágyi a hasonlatot. Fazekas Sámuel lapszerkesztő és Jánosfy Kálmán hírlapíró ismertették a beszéd részleteit. Auslaender Gyula elmondta, hogy ő a Markó-ház erkélyéről hallgatta végig a beszédet, viszont annak tartalmára már nem emlékszik teljesen. Szerinte Palágyi az élettörténetének elbeszélésben azt is elmondta, hogy *„fiatalabb korában a királygyilkosság gondolatával foglalkozott”*, amire Maurer László elnök megjegyezte, hogy ezt az ügyész által történt kihallgatásakor nem mondotta. A jegyzőkönyv bizonyosága szerint Auslaender előbbi vallomásában csupán azt állította, hogy Palágyi a polgári osztály ellen izgatott, mire kijelentette, hogy ő a királygyilkosságra vonatkozó szavakat értelmezte ekképp.⁵⁸

Június 12-én, szombaton folytatódott a tárgyalás. Rosenberg Márton ügyvéd tanúvallomása szerint a szíinigazgató soha nem mondta nyilvánosan azt a hasonlatot, amely miatt az ügyészség izgatás címén vádat emelt. Ezután Tyrnauer

56 Uo. 21. lap

57 Délmagyarország, 1920. május 21. 3.

58 Magyar Jövő, 1920. június 12. 4. és Reggeli Hírlap, 1920. június 12. 2.

Márk vizsgálóbíró Palágyinak az előtte tett beismerő vallomásának körülményeit ismertette. A folytatásban Ujváry Dezső kir. műszaki tanácsos eskü alatt tett vallomása szerint Palágyi szájából valóban elhangzott a hasonlat, azonban annak egyes szavaira már ő sem emlékezett. Lukács János kir. ügyész vádbeszédében a tanúvallomások alapján így beigazoltnak látta a vádat, és elmarasztaló ítélet kimondását kérte a törvényszéktől. Friedmann Miksa – Palágyi védője – beszédében megállapította, hogy Palágyi az inkriminált beszédében nem izgatott, a beszéd célja a tömeg megnyugtatása volt. Emellett utalt személyére és arra, hogy mennyi üldöztetést szenvedett végig, hiszen már volt letartóztatásban is; összességében védence felmentését kérte a bíróságtól. Maurer László tanácselnök délután négy óra után hirdette ki a bíróság ítéletét, ami szerint Palágyit 15 napi fogházra ítélte, a büntetést azonban az előzetes fogsággal a bíróság kitöltöttnak vette. Az ítélet indokolása szerint az általa elmondott hasonlat önmagában nem izgató, azonban az a körülmény, amelyek között beszélt, alkalmas lehetett az izgatásra. A törvényszék ugyanakkor mérlegelte azt, hogy Palágyi nem lázítani és izgatni alkart, ezért az izgatás vétségében a legenyhébb büntetést szabták ki rá. Az ítéletben az ügyész megnyugodott, míg Palágyi nem fogadta el.⁵⁹ Az ügy végül a királyi táblán ért véget augusztus második felében és a színművész teljes ártatlanságának kimondásával végződött.⁶⁰

Palágyi Lajost zsebében a felmentő ítélettel nemsokára kinevezték a Szegedi Színház élére, amit a kultuszminisztérium sokáig nem hagyott jóvá, így a színházi szezont csak többhetes késéssel, szeptember 18-án tudta megkezdeni a társulat.⁶¹ A kinevezést ugyanis személyes kudarcként élte meg az új politikai kurzus iránt elkötelezett Haller István kultuszminiszter és az ágy alatt is kommunistákat kereső államtitkára, az igazolóbizottságokat megálmódó Pekár Gyula,⁶² aki erről még interjút is adott a *8 Órai Ujság* számára. A valóságtól végtelenségig elrugaszkodott Pekár azzal kezdte nyilatkozatát, hogy párhuzamot vont a 16–17. századi Magyarországgal, majd elmagyarázta, hogy a „kultuszkormány” Miskolcot, Debrecent, Gyórt, Pécsét és Szegedet is a nemzeti küzdelmek „véghelyeinek”

59 Magyar Jövő, 1920. június 13. 3.; Reggeli Hírlap, 1920. június 13. 2.; Az Est, 1920. június 15. 4.; Budapesti Hírlap, 1920. június 15. 3.; stb.

60 8 Órai Ujság, 1920. július 22. 3.; Pesti Hírlap, 1920. július 21. 3.; Kis Ujság, 1920. július 22. 4.; stb.

61 Szeged, 1920. szeptember 16. 4.; Magyar Jövő, 1920. szeptember 10. 2.; A szegedi színészek személyesen keresték fel a kultuszminisztert augusztus végén, hogy térjen napirendre Palágyi kinevezésén. Vö. Kis Ujság, 1920. augusztus 27. 4.

62 Szeged és Vidéke, 1920. május 11. 3. vö. Délmagyarország, 1920. május 12. 3. Ámbár elsőre annak tűnhet, de a jegyzet elején idézett Szeged és Vidékében olvasható cikk tanúsítja, hogy Szeged nem vett zsákbamacskát Palágyival, ugyanis a színművész pályázatához csatolta az ellene folytatott két büntetőper minden iratát, így tudvalevő volt, hogy mit kockáztatnak meghívásával, viszont Pekár kvázi hadüzenetével senki nem számolt előre. Az ügyben lásd még: Pesti Hírlap, 1920. június 25. 3.; Az Ujság, 1920. június 25. 3.; 8 Órai Ujság, 1920. július 21. 3.; stb. Pekár Gyula indítványát az igazolóbizottságok létrehozásáról a Kisfaludy Társaságban lásd A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új Folyam 52. (1918–1920). Bp., 1920. 121., valamint a Magyar Tudományos Akadémia vonatkozásában Akadémiai Értesítő. Szerk. Heinrich Gusztáv. Bp. 1920. 14–15.

tekinti, ahová nem lehet bárkit küldeni. Már annak idején is az ilyen fontos helyekre a legjobb kapitányokat vezényelték, úgy szerinte a kultuszminiszter jelenleg a kultúra „legkipróbáltabb” képviselőit szándékozik ezen városok színházai élére kinevezni. Ezt a számítást húzta tehát keresztbe Szeged városa, amikor egy kommunista gyanúban álló személyt hívott meg a színház élére. A bírói fölmentés ugyanis vélekedése szerint nem elegendő bizonyíték (!) arra, hogy a fölmentett megfelel a „magyar nemzeti követelményeknek”, ezért utasította az Országos Színészegyesület vezetőjét is, hogy figyelmeztesse Palágyit, hogy mivel a „közelmúltban nemzeti szempontból megbízhatónak nem mutatkozó viselkedést tanúsított, ezután kétszeres igyekezettel kell szolgálnia a nemzeti ügyet és hogy ha működése ellen a most következő színházi évad folyamán bármikor is jogos kifogás merül föl, színigazgatói engedélyét azonnal meg fogom vonni”.⁶³

A fenyegetést a színművész nem vette félvállról, és az elkövetőkben mindezt megtett, hogy Pekár Gyula kedvében járjon. A színvonal növelése érdekében primadonnának szerződtette Kissházy Sárit, valamint Sassy Nagy Kató operaénekesnőt, akik mindketten miskolci származásúak voltak,⁶⁴ továbbá Somogyi Emmi miskolci primadonnát.⁶⁵ Nemzeti érzés dolgában pedig úgyszintén jeleskedni próbált, hiszen már augusztus elején a Területvédő Liga rendezvényén lehetett vele találkozni, ahol Somló Emmával együtt irredenta vereseket szavalt,⁶⁶ októberben pedig gróf Teleki Pál miniszterelnökkel folytatott megbeszélést a hazafias érzelmű színtársulat támogatásáról.⁶⁷ Eközben – amint az ismeretes – Miskolcon egy rövid időre Komjáthy János vehette át a direktori széket.⁶⁸

A színművész most bemutatott esete a kiépülőben lévő Horthy-rendszer működésének eklatáns logikáját mutatja, ahol az aktuális politikai szempontoktól függően többek között a művészeti orientációk, az egyéni döntések, a szabad véleményformálás, de akár még egy jogerős ítélet is figyelmen kívül hagyhatónak számított. Nem csoda tehát, hogy emez reprezentatív esetek egyéni vagy kollektív feltérképezésére az 1920 utáni évtizedekben inkább nem is gondoltak.⁶⁹ A téma mellőzésének szembeszökő példáját hozza elsőként 1929-ben Zsedényi Béla, aki az aktuális kultúrpolitikai igények kiszolgálására készített Miskolc szellemi életét és kultúráját bemutatni hivatott munkája színházzal foglalkozó fejezete már egyáltalán nem tárgyalja Palágyi elüldözését. Helyette csak

63 8 Órai Ujság, 1920. augusztus 29. 7.

64 Magyar Jövő, 1920. szeptember 10. 2.

65 8 Órai Ujság 1920. július 30. 3

66 Kis Ujság, 1920. augusztus 3. 4.

67 Magyar Távirati Iroda hírei 1920–1956. Napi Hírek – Napi Tudósítások 1920. október 12. 2. kiadás 12. közlemény.

68 *Kárpáti B.*: A színház és mozitörténet i. m. 440–441.; Miskolc írásban és képekben 9. Szerk. Dobrossy István. Miskolc 2002. 166.; Egyetértés, 1920. július 16. 2.

69 Újabban Dénes Iván Zoltán vette elő a kérdést Marczali Henrik kapcsán. *Dénes Iván Zoltán*: Az igazolási eljárástól a nyugdíjazásig. Marczali Henrik eltávolítása az egyetemről. 1919–1924. Századok 151. (2017) 6. sz. 1333–1362.

azt említi, hogy a színházigazgató vezetése alatt művészi és anyagi siker szempontjából jobb és rosszabb idők sűrűn váltották egymást.⁷⁰ Az utókor helytörténet-szei pedig, miként annyi más esetben, ezúttal is hajlamosak csak a szép időkre emlékezni,⁷¹ és Miskolc város vezetőinek egyik megkérdőjelezhető döntéséről nagyvonalúan megfeledkezni.

Felhasznált szakirodalom és források

- 8 Órai Ujság, 1920. 6. évfolyam, 172. szám, július. 21. 3.
8 Órai Ujság, 1920. 6. évfolyam, 173. szám, július. 22. 3.
8 Órai Ujság, 1920. 6. évfolyam, 180. szám, július 30. 3.
8 Órai Ujság, 1920. 6. évfolyam, 205. szám, augusztus. 29. 7.
A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új Folyam 52. (1918–1920). Budapest, 1920.
Az Est, 1919. 10. évfolyam, 42. szám, február 18. 5.
Az Est, 1919. 10. évfolyam, 90. szám, április 17. 2.
Az Est, 1920. 11. évfolyam, 142. szám, június 15. 4.
Az Ujság, 1919. 17. évfolyam, 42. szám, február 18. 2.
Az Ujság, 1920. 18. évfolyam, 151. szám, június 25. 3.
Beránné Nemes Éva – Román János (összeáll.): Források a borsodi és miskolci munkásmozgalom történetéhez II. 1918–1929. Miskolc, 1978.
Budapesti Hírlap, 1920. 40. évfolyam, 142. szám, június 15. 3.
Cenner Mihály: A magyar dráma a Miskolci Nemzeti Színház színpadán. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 12. Szerk. Szabadfalvi József. Miskolc, 1973. 1–7.
Délmagyarország, 1920. 9. évfolyam, 108. szám, május 12. 3.
Délmagyarország, 1920. 9. évfolyam, 115. szám, május 21. 3.
Délmagyarország, 1920. 9. évfolyam, 96. szám, április 27. 4.
Dénes Iván Zoltán: Az igazolási eljárástól a nyugdíjazásig. Marczali Henrik eltávolítása az egyetemről. 1919–1924. Századok 2017/6. 1333–1362.
Dobrossy István – Eszenyi Miklós – Zahuczky László: Miskolci életrajzi lexikon. Miskolc, 2008.
Dobrossy István (szerk.): Miskolc írásban és képekben 9. Miskolc, 2002.
Egyetértés, 1920. 2. évfolyam, 159. szám, július 16. 2.
Friss Ujság, 1919. 24. évfolyam, 42. szám, február 18. 1.
Gyárfás Ágnes: Miskolc a XIX–XX. század fordulóján. Miskolc, 2003.
Gyarmati Béla: Színi élet Miskolcon a két világhégés között. In: Miskolc a millicentenárium évében 2. Szerk. Szabadfalvi József. Miskolc, 1997. 173–181.
Heinrich Gusztáv (szerk.): Akadémiai Értesítő. Budapest, 1920.
Kárpáti Béla: A színház és mozitörténet. In: Miskolc története 1918–1949-ig. 5/2.

70 Zsedényi Béla: Miskolc szellemi élete és kultúrája. Miskolc 1929. 118.

71 Gyárfás Ágnes: Miskolc a XIX–XX. század fordulóján. Miskolc 2003. 59–60.; Gyarmati Béla: Színi élet Miskolcon a két világhégés között. In: Miskolc a millicentenárium évében 2. Szerk. Dobrossy István. Miskolc 1997. 175–176.

- Szerk. Dobrossy István – Stipta István. Miskolc, 2007. 438–457.
- Kárpáti Béla: Miskolci várostörténeti kalendárium 1300–1960. Miskolc, 2001.
- Kerényi Ferenc: Szeged színháztörténetének forrásai a Csongrád Megyei Levéltárban 1920–1950. Budapest, 1990.
- Kis Ujság, 1920. 33. évfolyam, 173. szám, július 22. 4.
- Kis Ujság, 1920. 33. évfolyam, 183. szám, augusztus 3. 4.
- Kis Ujság, 1920. 33. évfolyam, 203. szám, augusztus 27. 4.
- Köztársasági Ujság, 1918. 1. évfolyam, 4. szám, november 20. 5.
- Magyar Jövő, 1919. 1. évfolyam, 22. szám, október 30. 4.
- Magyar Jövő, 1919. 1. évfolyam, 48. szám, november 29. 4.
- Magyar Jövő, 1919. 1. évfolyam, 52. szám, december 4. 5.
- Magyar Jövő, 1919. 1. évfolyam, 56. szám, december 9. 2.
- Magyar Jövő, 1920. 2. évfolyam, 26. szám, február 1. 3.
- Magyar Jövő, 1920. 2. évfolyam, 38. szám, február 15. 2.
- Magyar Jövő, 1920. 2. évfolyam, 42. szám, február 20. 3.
- Magyar Jövő, 1920. 2. évfolyam, 53. szám, március 4. 2.
- Magyar Jövő, 1920. 2. évfolyam, 54. szám, március 5. 3.
- Magyar Jövő, 1920. 2. évfolyam, 60. szám, március 12. 2.
- Magyar Jövő, 1920. 2. évfolyam, 107. szám, május 8. 3.
- Magyar Jövő, 1920. 2. évfolyam, 134. szám, június 12. 4.
- Magyar Jövő, 1920. 2. évfolyam, 135. szám, június 13. 3.
- Magyar Jövő, 1920. 2. évfolyam, 208. szám, szeptember 10. 2.
- Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML) vonatkozó fondjai
- Magyar Távirati Iroda hírei 1920–1956. Napi Hírek – Napi Tudósítások 1920. október. 12. 2. kiadás 12. közlemény.
- Miskolczi Napló, 1919. 19. évfolyam, 203. szám, december 5. 2.
- Népszava, 1920. 48. évfolyam, 101. szám, április 27. 3.
- Ormos Mária: Agyműtét, 1919. Magyar kérdőjelek a 20. század elején. Múltunk – politikátörténeti folyóirat 2010/3. 46–71.
- Párkány László: A miskolci sajtó a Tanácsköztársaság idején. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 5. Szerk. Komáromy József. Miskolc, 1965. 399–413.
- Pesti Hírlap, 1920. 42. évfolyam, 151. szám, június 25. 3.
- Pesti Hírlap, 1920. 42. évfolyam, 172. szám, július 21. 3.
- Pesti Napló, 1919. 70. évfolyam, 42. szám, február 18. 6.
- Pesti Napló, 1920. 71. évfolyam, 101. szám, április 27. 3.
- Reggeli Hírlap, 1919. 28. évfolyam, 41. szám, február 18. 3.
- Reggeli Hírlap, 1919. 28. évfolyam, 44. szám, február 21. 3.
- Reggeli Hírlap, 1919. 28. évfolyam, 49. szám, február 27. 3.
- Reggeli Hírlap, 1919. 28. évfolyam, 53. szám, március 4. 5.
- Reggeli Hírlap, 1919. 28. évfolyam, 56. szám, március 7. 3.
- Reggeli Hírlap, 1919. 28. évfolyam, 76. szám, április 1. 4.
- Reggeli Hírlap, 1919. 28. évfolyam, 86. szám, április 12. 1. és 3.
- Reggeli Hírlap, 1919. 28. évfolyam, 90. szám, április 17. 3.

- Reggeli Hirlap, 1919. 28. évfolyam, 102. szám, május 1. 4.
Reggeli Hirlap, 1919. 28. évfolyam, 104. szám, május 4. 2.
Reggeli Hirlap, 1919. 28. évfolyam, 106. szám, május 8. 4.
Reggeli Hirlap, 1919. 28. évfolyam, 111. szám, május 14. 4.
Reggeli Hirlap, 1919. 28. évfolyam, 118. szám, május 22. 4.
Reggeli Hirlap, 1919. 28. évfolyam, 121. szám, május 27. 4.
Reggeli Hirlap, 1919. 28. évfolyam, 122. szám, május 28. 4.
Reggeli Hirlap, 1919. 28. évfolyam, 218. szám, november 16. 4.
Reggeli Hirlap, 1919. 28. évfolyam, 233. szám, december 4. 6.
Reggeli Hirlap, 1919. 28. évfolyam, 250. szám, december 30. 4.
Reggeli Hirlap, 1920. 29. évfolyam, 17. szám, január 22. 3.
Reggeli Hirlap, 1920. 29. évfolyam, 23. szám, január 29. 3.
Reggeli Hirlap, 1920. 29. évfolyam, 37. szám, február 14. 2.
Reggeli Hirlap, 1920. 29. évfolyam, 53. szám, március 4. 3.
Reggeli Hirlap, 1920. 29. évfolyam, 72. szám, március 26. 4.
Reggeli Hirlap, 1920. 29. évfolyam, 86. szám, április 13. 3.
Reggeli Hirlap, 1920. 29. évfolyam, 98. szám, április 27. 2.
Reggeli Hirlap, 1920. 29. évfolyam, 104. szám, május 5. 3.
Reggeli Hirlap, 1920. 29. évfolyam, 106. szám, május 7. 3.
Reggeli Hirlap, 1920. 29. évfolyam, 134. szám, június 12. 2.
Reggeli Hirlap, 1920. 29. évfolyam, 135. szám, június 13. 2.
Serédi Jenő: A színház jövője. Reggeli Hirlap, 1919. 28. évfolyam, 236. szám, december 7. 5.
Soós László: Lukács György dokumentumok az Országos Levéltárban. Levéltári Közlemények 1986/1. 155–173.
Szeged és Vidéke, 1920. 19. évfolyam, 107. szám, május 11. 3.
Szeged és Vidéke, 1920. 19. évfolyam, 90. szám, április 20. 1.
Szeged és Vidéke, 1920. 19. évfolyam, 95. szám, április 26. 1.
Szeged, 1920. 1. évfolyam, 26. szám, szeptember 16. 4.
Színészek Lapja, 1920. 57. évfolyam, 2. szám, március 1. 6-7.
Színészek Lapja, 1920. 57. évfolyam, 3. szám, április 15. 5.
Turbucz Péter: 1919 – A sorsformáló év Alexander Bernát életében. Magyar Tudomány 2017/12. 1606–1617.
Vargáné Zalán Irén: Miskolc zenei élete a két világháború között (Második közlemény). In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 21. Szerk. Szabadfalvi József. Miskolc, 1982. 195–220.
Világ, 1923. 14. évfolyam, 238. szám, október. 21. 5.
Zsedényi Béla: Miskolc szellemi élete és kultúrája. Miskolc, 1929.

VÁMOSI KATALIN

**SORSDÖNTŐ ÉVEK 1945–50 KÖZÖTT
A SÁROSPATAKI RÁKÓCZI-VÁR TÖRTÉNETÉBEN
ÉS RÁCZ ISTVÁN ÉLETÉBEN**

Ifjabb Windischgrätz Lajos (Krakkó, 1882 – Bécs, 1968) herceg, miniszter, császári és királyi kamarás volt Sárospatakon a Rákóczi-vár utolsó nagybirtokosa, aki a második világháború alatt, 1944 őszén hagyta el az országot családjával.¹ Az 1945 után Magyarországon bekövetkezett politikai változások új hatalmi rendszer kiépülését, a kommunista diktatúra kialakulását eredményezték, a nemzeti vagyon újraelosztását, a kollektivizálást. Az 5600/1945. F. M. rendelet 62–67. pontjaiban foglaltaknak megfelelően a sárospataki várat is államosították, és a magyar államkincstár tulajdonába került.²

1945. március 31-én létesült az Elhagyott Javak Kormánybiztossága, az Ideiglenes Nemzeti Kormány 727/1945. M. E. rendelete alapján a miniszterelnökség keretén belül. Feladata a háborús viszonyok következtében lakatlanná, elhagyatottá vált, egykor arisztokraták és nagytőkések által tulajdonolt ingatlanok, például kastélyok felhasználására beadott kérvények kezelése és a lakhatások, működtetési engedélyek kiutalása volt. Az 1945. évi VI. tc.

1 1947-ben vagy 1948 tavaszán megjelent a várban Windischgrätz Lajosné, Széchenyi Mária egy pesti régiségkereskedő kíséretében hatalmas teherautóval, kezében végzést lobogtatott, ami szerint neki jogában áll a várban még fellelhető ingóságokat elvinni, azok az ő tulajdonát képezik. Ez félig-meddig legális gyakorlatnak számított akkoriban. Elsősorban a bútorok és a régi könyvek érdekelték. Ráczy István a főiskola rektorával, Újszászy Kálmánnal együtt felajánlotta a vásárlást, nem akarták, hogy elkerüljenek Patakról a Bretzenheimék 18–19. századi könyvei és a művészotthon berendezési tárgyai, bútorai. A hercegnő hallani sem akart az adás-vételről, inkább elszállította Budapestre a bútorokat. Ráczy Gyurinak – akit Pista megbízott ezzel – az aukción sikerült a bútorok egy részét olcsóbban megvásárolni, mint ahogy Patakon vették volna meg. A könyvtár helyben tartását fondorlatos módon érte el Ráczy István. Felhívta a járási rendőrkapitányt, aki a hercegnőtől igazolást kért arról, hogy a könyvtárat átvizsgálták, és abból minden fasiszta művet kiselejtezték. Hiába dühöngött az asszony, nem tudott mit tenni, a köteteket nem vihette el. Ekkor újabb telefonhívásra Újszászy Kálmán jelent meg, és megismételte vételi ajánlatát a könyvekre. Windischgrätznek ezek után jobbnak látta nyélbe ütni a vásárt, és eladni a kiadványokat a nagykönyvtárnak. Ráczy István: *A Semmi partján*. Budapest, Magvető Kiadó, 1991. 457–459. 459.; *A Windischgrätz családból Mária Magdolna is hazatért, aki férjével Károlyi Istvánnal közösen nyitotta meg 1946-ban szállóként – a sikeresen visszaigényelt –, egy évvel korábban államosított füzerradványi kastélyukat. Gróf Károlyi Istvánné Windisch-Graetz Mária Magdolna: Feljegyzések és életképek*. Budapest, Athenaeum Kiadó, 2017. 110–111., 153–157.

2 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) XIX-I-1-s. 3-3. t. 171. d. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 231489/1948. sz. ügyirata: A Sárospataki Rákóczi kastélynak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium saját kezelésébe való visszavétele. 1948. november 6.

által törvényerőre emelt 600/1945. M. E. rendelet alapján váltották meg vagy kobozták el a lakóépületeket (kúriákat, villákat, palotákat, kastélyokat) és a hozzájuk tartozó parkokat, amelyeket az állami szerv országos érdekű szociális, művészi, tudományos vagy irodalmi célokra jelölt ki.³

Az igénylőnek kérelmet kellett benyújtania a földbirtok-politikai osztályon az ingatlanra vonatkozóan, amihez kötelező volt csatolni a következő melléleteket: tulajdoni lapot, alaprajzot, illetve az épület közcélú hasznosításának, üzembe helyezésének és hosszú távú működtetésének tervét, valamint az üzemeltetés költségeit.⁴

A Rákóczi-kastély a sárospataki református főiskola igazgatósága igénylésére – amit támogatott a Földművelésügyi Minisztérium és a Vallás-és Közoktatásügyi Minisztérium is – a nagyhírű sárospataki református iskola kezelésébe került hármas hasznosítási céllal. A minisztériumi határozat kimondta, hogy adassék a vár a nép érdekeit szolgáló tudás házának, létesüljön a kastély és a park teljes területén Rákóczi-múzeum, népfőiskola, valamint írók és művészek otthona. A Református Kollégiumra hárultak a szervezési és a működtetési feladatok.⁵ Mindhárom intézmény megszületésénél bábáskodott az egykori pataki diák, Rácz István, aki finn feleségével 1945 őszén érkezett Sárospatakra, a Református Kollégium meghívására. Nem sokat tétlenkedett! Nagy ügybuzgalommal nekilátott a munkának, és egy évvel később megszervezte a népfőiskolát, majd 1947-ben a művészotthont, továbbá a múzeum alapjait is lerakta.

Duray Tibor: Rácz István mint várúr, 1949 (tusrajz, papír, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei)

3 *Kiss-Kozslik Eszter*: A kastély, mint az emlékezet tárgya – a második világháború utáni állami kastélykezelés. <https://ntf.hu/index.php/2017/04/23/a-kastely-mint-az-emlekezet-targya-a-masodik-vilaghaboru-utani-allami-kastelykezes/> Letöltés: 2019. december 17.

4 Uo.

5 Lásd a 2. lábjegyzetet.

Hogyan emlékezik vissza ezekre az évekre Rác István? Önéletrajzi írása bepillantást enged a kezdeti időszak nehézségeibe és sikereibe. „A Népfőiskolának, illetve az új Népegyetemnek én voltam a vezetője, egyben a várat is a nyakamba szózták. Ha az épület nem lett volna olyan kétségbeejtően szörnyű állapotban, a pataki tanárok talán irigyelték volna tőlem e tisztséget, így azonban bizonyosan a legtöbben enyhe kárörömmel nézték, mit csinál majd az a bolond Ráczipista! A háború folyamán eléggé megsérült [a vár], ugyanis egy ideig a frontot a Bodrog képezte. Harcoltak ugyan nem folytak Patakon, azonban a túlpartról a román tüzérség – mert azon a szakaszon a szovjet csapatok mellett románok is voltak – teljesen oktanul alaposan összelötte az épületet. A Vörös torony hat méter vastag falaiban ugyan nem sok kárt tettek, de a Perényi-szárnyat, amely a Bodrogra néz, több belövés is érte, a tető megrongálódott, az ablakok betörték. Mindezt betetőzte aztán, hogy a várat az oroszok, románok, no meg a környékbeli emberek derekasán kifosztották. Később a néhány lakhatónak megmaradt helyiségbe Felvidékről menekült családokat költöztettek, illetve a Bretzenheim-szárny jó részét a demokratikus rendőrség foglalta el. Ez utóbbiak aztán alaposan megduplázták az amúgy is súlyos rongálásokat: mivel nem volt tüzelőjük, sok helyen felszedték a parkettát, összevágták az ablakok zsalugátereit, s azzal fűtöttek. A várnak saját vízvezetéke volt, azonban a folyó partján álldogáló kis szivattyúház nem működött, így a WC-k is hasznavehetetlenekké váltak. Ezen a derék rendőrök úgy segítettek, hogy az egyik emeleti szobát kinevezték illemhelynek, s rendszeresen oda jártak kis és nagy dolgaikat elvégezni. Szörnyű volt a bűz, a vizelet átítatta a vastag boltozatos födémeket is, úgy hogy az alatta lévő helyiség mennyezetét is ronda barna foltok tarkították. A Várkert kerítését lerontották, és a Bodrog-parti cigánytelep meg a hustác szegényei a parkba jártak fáért, sőt egész kecskenyájukat legeltették ott. Ha mindez a herceg Windischgraetz kastélyát érte volna, hát ott eszi a fene – de az egyben mégis a legszentebb pataki épület, a Rákóczi-vár volt!”⁶

Nem volt könnyű dolga a rendteremtésben Rác Istvánnak! Hiába tette ki a favágásra és a kecskék legeltetésére vonatkozó tilalmi táblákat a parkba, semmilyen eredményt nem ért el velük. Kénytelen volt a legelésző kecskék közül párat a várpincébe elzárni, és visszaadásuk után megígértetni a cigányasszonyokkal, hogy többé nem hozzák állataikat a parkba. Hasztalannak bizonyult viszont ez is, mivel másnap ismét ott találta őket. Ellenben a purdék – akik őrszemként lesték jöttét – azonnal jelezték, ahogy közelebb ért, és rögvést futásnak eredtek kecskéikkel együtt, megakadályozva ezzel újbóli bezárásukat.

A rendőröktől sem szabadult meg egykönnyen, akik kézhez kapták ugyan a vár elhagyására felszólító minisztériumi levelet, ennek ellenére a kiköltözést nem siették el. A Rajk László belügyminisztertől szerzett parancs hatására és a miniszter hírhedt szigora hírére érte csak el célját – azaz távozásukat – a vár ura.

Rác István feleségével, Mayával 1946 nyarán költözött be a várba, a Perényi-szárny két szobájába, amiből csak az egyik volt lakható, mert a Bodrogra néző szoba falán méternyi rés tátongott. Bútorok nélkül egyébként sem tudták

6 Rác István: A Semmi partján. Budapest 1991. 436.

még azt az egy szobát sem berendezni. Henczel bácsi, a herceg hajdani inasa – aki nagyon szerette a várat és most kétségbeesetten nézte pusztulását – látta el őket berendezési tárgyakkal, „*sorra előszedte mindazt, amit eladdig valahol a pincékben rejtegetett. Egy kis empire asztalka négy székkal, két fotel (amiknek a huzata alaposan rongyos vala), egy fantasztikus barokk íróasztalféle – ami később szinte legendás darabbá nőtt a vár művésztthonának lakói előtt! Két hajdani könyvszekrény, egy ruhásszekrény, amiket aránylag könnyen használható állapotba lehetett hozni. Valamiképp berendezkedtünk új otthonunkban.*”⁷

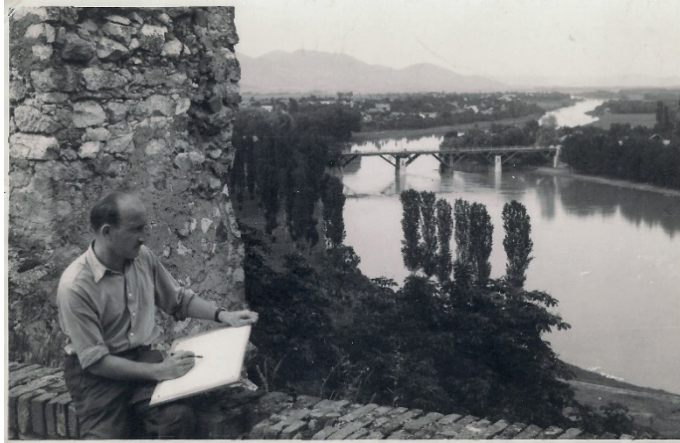
Az észbontó méreteket öltő infláció 1946 tavaszán és nyarán nagyon megnehezítette a megélhetésüket, és a vár helyreállítási munkálatait sem tudták emiatt elkezdni. A református főiskolának szüksége volt a birtokában lévő kevéske építési anyagra és munkásaira iskolaépületei tatarozásánál, így nem tudott a továbbra is állami tulajdonú kastély renoválásával foglalkozni. Néhány pataki mesterember kisebb javításokat ingyen ugyan elvégzett tiszteletből a nagyságos fejedelem iránt, de ez elenyészően kevés volt; mindamellet a nagyobb károk helyrehozatalát továbbra sem tudták finanszírozni.

1946 nyarán látogatott el Sárospatakra Keresztury Dezső kultuszminiszter és államtitkára, Pátzay Pál szobrász – Rácz István hajdani kedves Eötvös kollégiumi társai –, akiknek megmutatta a tatarozásra szoruló várat. Közben terveit is megosztotta velük. A Perényi-szárny híres sarokszobáját, a Sub Rosa termet és az ahhoz csatlakozó két helyiséget művésztthonnak, a Bretzenheim-szárny „*prózaibb*”⁸ helyiségeit a népfőiskolának szánta, a Vörös-toronyban múzeumot kívánt létesíteni. „*Elgondolásom tetszett nekik, hiszen látták: ez a három intézmény egy épületben remekül kiegészítené egymást. A Sub Rosa terem – ahol a mennyezeten lévő kőrózsa alatt valaha a Wesselényi-féle összeesküvés megbeszéléseit tartották – szép reneszánsz díszével valóban méltó lesz arra, hogy néhány hétre egy-egy kitűnő írónknak, festőnknek, muzsikusunknak nyújtson szállást. Az ott pihenő vagy dolgozó írók aztán – ha kedvük tartja – előadást tarthatnak a Népfőiskolán, de az Alma Mater diákjainak is. Ez később így is történt, és vendégeink nagyon élvezték a találkozást fiainkkal. S aligha voltak akkor az országban olyan meleg hangú, lelkes irodalmi estek, mint az én várkapitányságom kurta esztendei alatt. De ugyanígy a muzsikusok is szívesen adtak hangversenyt, a festők meg nemcsak buzgón festették a pataki tájat, hanem az általam szervezett képtár számára is szívesen adták oda egy-egy képüket.*”⁹

7 Uo. 437.

8 Uo. 439.

9 Uo. 439–440.

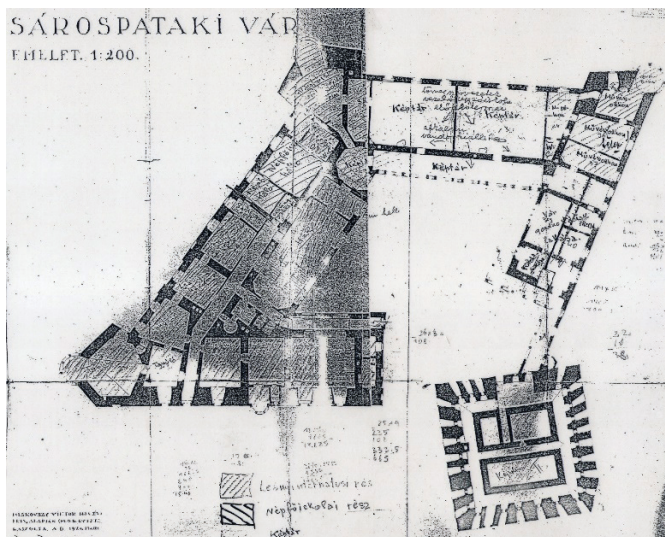
Mácsai István festőművész a Vörös-torony teraszán rajzol, 1953. június 17. (Fénykép: Huzella Elek)

Egri Viktor: Karikaturlista Sárospatakon, 1952,
(ceruza, papír, Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Sárospatak)

Az első időszakban, 1947–1948 között a tervek alapján használták Rácék a Sub Rosa termet a szomszédos két szobával a művészotthon vendégeinek és a népfőiskola előadóinak elszállásolására. Alkalmanként három-négy vendéget fogadtak itt, akik néhány hétig tartózkodtak a várban. A többi helyiségben a népfőiskola a népfőiskola, a képtár, a leányinternátus, a várgondnoki lakás és a múzeum kapott helyet 1949-ig, amikor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennható-

sága alá került az épület és több intézménynek is ki kellett költöznie. „Mi most úgy döntöttünk, hogy leszámítva a Vörös tornyot és a Perényi szárny történelmi szobáit, ahol maradjon továbbra is múzeum, az egész várat a művészotthon céljaira fogjuk használni.”¹⁰

A sárospataki Rákóczi-vár emeleti alaprajza, 1946

Az egykori diáktársak – Keresztury Dezső és Pátzay Pál – anyagi támogatásukról is biztosították Rácz Istvánt. Egyeztették az 1946 őszi tervezett Sárospataki Kulturális Hetek műsorát, az irodalmi estekkel, hangversenyekkel és képműkiállítással színesített programokat. A főiskola tanárai is besegítettek a munkába, rajtuk kívül aktívan bekapcsolódott a szervezésbe Takács Tamás – a sárospataki református gimnázium rajztanára¹¹ – és Szalatnay József (Szepe) festőművész, Keresztury Dezső kultuszminiszter titkára.

¹⁰ Uo. 456.

¹¹ Takács Tamás szíves közlése alapján, Budapest, 2000. november 6.
Az első diplománk átvétele után nem sokkal kitört a második világháború. A viláégés elmúltával keresni kezdtük egykori csoporttársainkat, örültünk mindenkinek, aki élt. Szalatnay Józsefet (Szepe) a minisztériumban, Keresztury Dezső mellett, titkári posztion találtam. Éppen egy reprezentatív kiállítás anyagát készült elvinni Sárospatakra, a várba, ahová én is elkísértem. A református gimnázium rajztanára hadifogságba esett, nem volt, aki helyettesítse, így ott marasztaltak. Megismerkedtem a várkapitánnyal, Rácz Istvánnal – a későbbi neves fotóművésszel és műfordítóval (Kalevala fordítója) –, akinek segítettem a szervezési munkákban és a művészotthon létrehozásában. Elsők között barátainkat hívtuk meg, többek között: Szentiványi Lulut (Lajos), Szabó Vladimirt, Iván Szilárdot, Vidéky Brigittát, Duray Tibort, Mácsai Istvánt, Breznay Jocót (József), Gánóczy Máriát.

1946. augusztus elsején vezették be az új fizetőeszközt, a forintot, ami megállította a hiperinflációt, így a minisztérium által kiutalt segélyből a vár helyreállítása is elkezdődhetett. Mik voltak a legsürgetőbb feladatok? A várúr így emlékezik vissza a javításokra: *„Mindenekelőtt az északi szárny emeletén lévő két nagy terem, meg az előtte lévő hosszú üveges folyosó ablakait kellett beüvegeznünk, hiszen ott lesz a képkiallítás. De lakható állapotba került a Perényi-szárny emelete is, a Sub Rosa szobával – s ha jól emlékszem, ekkor, a művészeti hetek alkalmával ott már szállást is adhattunk Veress Sándornak, a muzsikusnak. A mi lakásunk falán is betömték a gránát vágta lyukat, az ablakokra üveg került. Az öreg Henczel majd odavolt a boldogságtól, hogy lám, a vár újjáéled, s ebben ő is derekasan kivette a részét: a hajdani parkettet, ami bizony fertelmes állapotban volt, felsúrolta, beeresztette és felkefélte, ahol csak lehetett.”*¹²

Később elkezdődtek a szakszerű restaurálások a várban, amely munkálatokat a Műemlékek Országos Bizottsága végezte.¹³ A Vörös-torony földemét a műemlékesek hozzáértő szakemberei szigeteléssel látták el, és helyreállították a lovagtermet is. Rác István bátyja, Gyurka is jelen volt, *„aki nemcsak kitűnő építési szaktudással, hanem a pataki diák lelkes szeretetével vezette s gondozta ezeket a munkákat.”*¹⁴ 1950-re befejeződött a Vörös-torony és Perényi-szárny több szakaszban zajló felújítása.¹⁵

Kápolna a Vörös-toronyban, 1958 (Fénykép: Constantin László)

1947 nyarán a téli népfőiskolai kurzusok után Rác István megrendezte a Népi Művelődési Intézet munkatársaival, Harsányi Istvánnal és Gombos Imrével közösen az első népegyetemi tanfolyamot, ahová előadónak meghívták Török Erzsébet népdalénekest, Balla Péter zenetudóst, Muharay Elemért, a népi szín-

12 Uo. 440.

13 Lásd a 2. lábjegyzetet.

14 Uo. 448.

15 *Bakó Ferenc*: Múzeumépítés kisipari módszerekkel. Sárospatak Rákóczi Múzeum 1950–52. In: Magyar Múzeumok 1. (1995) 2. sz. 31.

játszás elindítóját és a népszerű táncost, Molnár Istvánt. A képzés gyakorlati részét a várparkban tartották minden második-harmadik este a tábortűz melegengető közelségében. A műsoros estekre a sárospataki lakosok is hivatalosak voltak, gyakran több százan nézték a műsort a fűvön heverészve.

A következő év márciusában nyílt meg a vár képtárában Barabás Miklós festményeit bemutató időszaki kiállítás a Szépművészeti Múzeumból kölcsönzött anyagból. A patakiak két-három hónapig tekinthették meg a tárlatot. Rácz István ekkoriban úgy érezte, megtalálta hivatását, a neki való munkát itt a Rákócziak ősi várában. Nagy tervei voltak, Patakot országos méretű művelődési központtá akarta fejleszteni, ahol a legjelentősebb művészek találkoznak egymással és az ország fiataljaival.

A parasztfiatalok mezőgazdasági, szakmai és általános továbbképzésére 1946-ban létrehozott tanfolyamjellegű népfőiskolák és szabadiskolák fokozatos elsorvasztásával majd megszüntetésével, illetve 1949-ben a várban lévő intézmények (a Sárospataki Református Főiskola Leányinternátusa, a tihanyi Biológiai Kutatóintézet, a Tömegszervezeti Iskola) kiköltöztetésével a sárospataki vár megosztása során már csupán a Vármúzeum és a Művészek Alkotó Otthona maradt Rácz István vezetése alatt.

Zemplén megye főispánjának írt levelében Rácz István 1948-ban kérelmezi a művészotthon fenntartási költségeihez a havi rendszeres hozzájárulást, ugyanis eddig a költségeket „szinte kizárólag a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, illetve a pataki Főiskola viselték”. A levélben megemlíti néhány nevet, akik az otthon vendégei voltak, az írók közül Déry Tibort, Vas Istvánt, aki itt fordította le Rákóczi emlékiratait, Illyés Gyulát, aki verseket írt Patakon, Szabó Pál népi író, Bóka Lászlót, aki egész versciklust írt Sárospatakról. A művészek közül Medgyessy Ferenc, Pátzay Pál szobrászművészeket, Szobotka Imre, Miháltz Pál, Szilvássy Margit, Szentiványi Lajos, Gadányi Jenő festőművészeket. A zeneszerzők közül Veress Sándor európai hírű zeneszerzőt, Farkas Ferencet, Unger Ernő és Molnár Imre zeneakadémiai tanárokat, akik a pataki művészotthonban vendégeskedtek.¹⁶

Ugyanebben az évben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatásával régi bútorokat¹⁷ vásároltak a művészotthon számára, amelyekkel az emeleti szobákat rendezték be. „A Lorántffy-szárny meg a Bretzenheim-szárny nyugati traktusának a szobáit, összesen tizennégyet. A nyugati traktus két nagyobb, balkonos szobájából az egyik lett az ebédlő – ez épp a konyha felett feküdt, s onnan a falba épített primitív felvonón lehetett az ételt felhúzni – a másik balkonos sarokterembe tettük be a zongorát, s abból lett a zeneszoba. A többi lakószobául szolgált, s általában mindig egy-egy vendéget

16 Írók és Művészek Otthona. Sárospatak. Rákóczi vár. 201/1948. számú levele Rácz Istvánnak. 1948. október 21. Tárgy: A Művészotthon ellátására segély. In: *Hőgye István: Tudósok, művészek levelei Zemplén Levéltárában*. Acta Archivistica 1. Miskolc 1996. 116–117. LXXX. dokumentum.

17 „1948. június 30. Elszámolás a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium felé a Művész Otthon berendezésére, bútorok vásárlására kapott 15 000 Ft-ról.” In: *Magyar Múzeumok* 1. (1995) 2. sz. 32.

helyeztünk el bennük, csak ha házaspár érkezett, akkor lakott egy szobában két személy. Így az átlagos létszámunk tizenkét fő volt.”¹⁸

A művésztthon ebédlője

Konok Tamás: A sárospataki kastély konyhája, 1955
(pasztell, papír, Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Sárospatak)

1949. január elsejétől a művésztthon és a múzeum fölött is a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium diszponált, így a Művészeti Osztály a javaslatától függetlenül dönthetett, hogy kiket hív meg, vagy kiknek a meghívására utasítja Rác Istvánt.¹⁹ Önéletrajzi írásában így emlékezik erre Rác István: „Régebben én hívhattam meg azt, akit akartam, s akkor elsősorban népi írókat, költőket, Bartók és Kodály szellemében munkálkodó muzikusokat, a képzőművészeink legjavát hívtam Patakra. Most azonban a minisztérium utalta be a vendégeket[...]. Hozzánk is

18 Rác I.: A Semmi partján i. m. 460.

19 MNL OL XIX-I-1-i. 134. d. 135/2. t. a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 235107/1948. sz. ügyirata: Ajánlat a sárospataki Alkotó Otthonba meghívandó művészekre vonatkozóan. Sárospatak, 1949. január 6.

elkerült több olyan »alkotó«, akikkel a legszívesebben szóba sem álltam volna. De szerencsére akadt köztük olyan »jópofa« ifjú is, mint Karinthy Cini, vagy az óvatosan okos, hideg eszű Örkény Pista. [...] Nos, arra ügyeltem, hogy soha semmiféle elvi kérdésre ne terelődjön a szó, s főleg viták ne keletkezzenek. Ezért hamarosan kialakult az otthonban amolyan bohémkedő, tréfálkozó stílus, amiben például éppen Cini igen nagy mester volt. Mindenki mindig ugratta a másikat, s ezt a hangnemet kénytelenek voltak a komoly párttagok is átvenni, ha nem akartak nevetségessé válni. [...] Lassan szinte kötelező szertartássá vált, hogy ha új vendég érkezett az otthonba, annak az első éjszakán nagy-szabású kísértetjárást rendeztünk. [...] A tréfát mindig azzal készítettük elő, hogy az első nap mindenki halálos komolyan viselkedett, mintha a várban valami szigorú szellemi pártiskola működne. Az ebédlő falára kiakasztottam az otthon napirendjét. [...] Az új vendég előtt komolyan ismertettem a napirendet, s annak az óhajomnak adtam kifejezést: naponta legalább 8 órán át fog alkotni – de természetesen a normát neki is szabad túlteljesítenie! –, s elvárom, hogy az MHK-n (Munkára, Harcra Kész mozgalom, az-az fizikai és szellemi munkások naponta legalább 15 percen keresztül tornáznak) is lelkiismeretesen részt vegyen, a sajtóvitához hozzáadjon.

Vacsora után aztán a »napos« valóban elő is vette a munkanaplót, s mindenki sorra bediktálta: aznap mit alkotott. A műfordítók hány sort fordítottak Puskintól, a muzsikusok hány órán keresztül gyakoroltak, a festők mit festettek – s mindezt hol elismerő, hol kissé neheztelő megjegyzések kíséretében jegyzőkönyvbe is vettük. Tizenegy tájon aztán sorra jártam a szobákat, s figyelmeztettem mindenkit: most már, tessék lepihenni, mert rögtön itt a villanyoltás ideje.

Éjfél előtt fél órával aztán valóban kikapcsoltam a villanyáramot, és sötétség borult a várra. Erre azért volt szükség, hogy a vendég, ha elkezdődik a kísértetek zaja, ne gyújthasson lámpát.

S a zajok hamarosan elkezdődtek. Mondom, már kitűnő rutinunk volt, s minden hangeffektust alaposan s többször kipróbáltunk. Előbb fenn a padláson hangzottak fel a zajok: lábdobogás, majd egy hatalmas üres hordót gurigáltunk oda s vissza, ami úgy hatott, mint a távoli vihar, vagy csatazaj dörgése. Közben megszólalt az alvilág is: hajdan a várban [...] etázfűtés működött, azaz a kályhák a pincében voltak elhelyezve, s onnan kürtőszerű csövön áramlott a meleg a szobákba. De most minden szobában külön cserépkályha állott, ámde a hajdani légvezeték megmaradt, csupán a száját fődte el valami rácsféle. Nos, áldozatunk szobájának kürtője alatt, a pincében előbb fájdalmas sóhajok, panaszos nyögések hangzottak fel, majd a csellisták léptek akcióba, s hangszereiken idegtépő glisszandókkal csináltak boszorkánytánchoz illő muzsikát. A szomszéd szobában elindítottuk az egész lassúra állított metronómot, s az pontosan úgy ketyegett, mintha egy robbanásra kész pokolgép órája lenne.

Ilyenkor a vendéget már elhagyta a nyugalma. Vendégünk ekkor rendesen átkopogott a kulcsra zárt ajtón a szomszédjához:

– Te, mi van itt? Miféle különös zajok?

– Kérlek, hagyj aludnom! Ismerheted a napirendet: nekem holnap nyolc órán át alkotnom kell, s ha nem alszom ki magam, képtelen leszek a normát teljesíteni.

– Jó, jó, de ezek az ijesztő hangok!

– Miféle hangok? Itt teljes csönd van. Te csak álmodtál valamit! Pedig figyelmeztettek a vacsoránál, hogy ne zabálj annyit. S most, tessék!

Az áldozat dobogó szívvel visszatért ágyába... de pár perc múlva furcsa csörömpölés hangzott fel a szobák előtti hosszú folyosón. Mintha a kísértet jönne, s nehéz vasbilincseket vonszolna maga után, mely a hepehupás köveken meg-megakadva csörömpöl!

Mondanom sem kell: az otthon minden egyes vendége részt vett e kísértetjátékokban, s mindenkinek megvolt a maga jól időzített szerepe. Egyébként aztán teljes volt a csönd, mert mindenki vagy puha mamuszban vagy harisnyában mozgott.

Nos, a láncait csörgető kísértet végigvonszolta magát a hosszú folyosón – és akkor egy petárda dörrent, amit vérfagyasztó sikoly, halálhörgés, és természetesen sátáni kacaj követett.

Ezt aztán már senki sem bírta tovább. Réműlt vendégünk odarohant a szomszéd szoba ajtajához, s döngetni kezdte:

– Te, itt valakit megöltek!

– Mondtam már, hagyj aludni.

– Hát te nem hallottad azt a pisztolylövést, s azt a borzalmas sikolyt?

– Hát hogyan hallottam volna, hiszen itt teljes a csönd! Te mindezt csak hallucinárod, vagy álmodtad!

De nem, de nem! Hiszen le sem tudtam hunyni a szemem.

– Eh, gyere hát át ide hozzám. Nekem van gyertyám, majd meggyújtom, s akkor megnyugszol.

Erre a szerencsétlen pasas nem tehetett mást, mint kinyitotta szobájának ajtaját, hogy átmenjen a szomszédhoz – és ekkor a vaksötét folyosón szembe találta magát a ZÖLDARCÚ KÍSÉRTETTEL!

Ezt a szerepet többnyire H. Gabira bíztuk, akinek amúgy is elég torz képe volt. De ha pokrócba burkolózva, arca alatt a pokróctól elfödve meggyújtotta a zöld papírral bevont kis villanylámpát, s a borzalmas grimaszba vont arcát alulról zöldes hullafénnyel öntötte el – nos, mit tagadjuk, ettől könnyen idegrohamot kaphatott bárki...

Ilyenkor következett a szomszéd szerepe, aki most átjött hozzá, s alaposan lefordta:

– Mit üvöltözöl itt, te barom? Hát nem megmondtuk: villanyoltás után egy pissz sem sok, annyinak sem szabad hallatszani. Te meg itt felvered az egész várat!

– De a kísértet! – jajgatott a szerencsétlen.

– Miféle kísértet? Hát te a kísértetekben hiszel? Miféle marxista vagy te? Itt nincsenek kísértetek, itt a párt szellemében alkotómunka folyik! Mit szól majd a párttitkár, ha meghallja, hogyan zavartad meg a munkámat!

– Nem bánom! Én egy percig sem maradok itt! [...] inkább kimegyek az állomásra, s ott várom be a hajnali vonatot, s utazom vissza Pestre!

Hű, ennek már a fele sem tréfa, ijedtünk meg nem várt nagy sikerüinktől. Ez a hülye még valóban visszautazik Pestre, s jelentést tesz a minisztériumban. Mit tegyünk hát? [...] újból bekapcsoltam a villanyt, kigyúltak a folyosón, meg

a szobákban a lámpák, s akkor a vendégek egyenként előszállingóztak. [...] elővéve a tokajival teli demizsont, teletöltöttem a poharakat.

– Kedves Hubert elvtárs! Most pedig koccintunk az egészségedre, s ezzel felavattunk a sárospataki Alkotók Házának tagjává. Mert tudd meg, amin átestél, az történt eddig is minden újonnan érkezettel. Ilyen kísértetjátékkal avatjuk fel az új tagokat.

– Nem, nem! – hitetlenkedett Hubert. [...] Ti engem most csak meg akartok nyugtatni. Itt van valami [...] talán nem kísértetek, de van valami [...] Én félek.

Nem volt más mit tennünk: most lámpafénynél, világosban még egyszer eljátszottuk az egész programot. [...] Ugye, most már hiszel nekünk?

Hubertus először elvörösödött a szégyentől, hogy így bedőlt tréfáinknak, aztán kihörpintette a borát, hallgatott pár pillanatig, majd felcsillant a szeme:

– És ha majd új vendég érkezik, azt is ilyen kísértetjárással fogadjátok? És ugye, abban nekem is szabad majd részt vennem? Igen? S ki jön legközelebb?²⁰

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a sárospataki vár használatát a Rákóczi Múzeum helységeinek kivételével 1949 végén fölajánlotta a Népművelési Minisztériumnak, amit a tárca elfogadott, és létrehozta a Művészek Alkotó Otthonát.²¹ Az alkotóotthonnak pár hónapig még Rácz István volt a vezetője, de 1950 áprilisának végén azonnali hatállyal fölmentették gondnoki állásából,²² azzal az észrevétellel, hogy a követelményeknek már nem felel meg.²³

A Pénzügyminisztériumhoz beérkező kérelem a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felől a sárospataki várban egy muzeológusi és egy gondnoki állás betöltésére irányult. A művészotthon vezetését – Rácz István utódjaként – Weisz Ödön látta el 1950. május 18-tól,²⁴ majd nem sokkal később, 1951. október 5-én Wéber Erich váltotta, utána Hustáci Sándor következett. A későbbi vezetők 1955–58 között Tömösközy Ilona és az utolsó évben Gadó György voltak. Bakó Ferencet 1950. július 1-én nevezték ki Sárospatakra vezetőnek a múzeum megszervezésére, ahol 1952. december 1-ig dolgozott, ezután helyezték át Egerbe.²⁵

20 Rácz I.: A Semmi partján. i. m. 463–468.

21 MNL OL XIX-I-3-a. 51. d. Népművelési Minisztérium 1713/1 sz. ügyirata: Sárospataki vár ügyében átirat a Kultuszminiszterhez. 1950. január 9.

22 Sárospataki Ref. Levéltár An. 5358. Rácz István visszaemlékezései, amit Helsinkiből küldött levelei tartalmazzak.

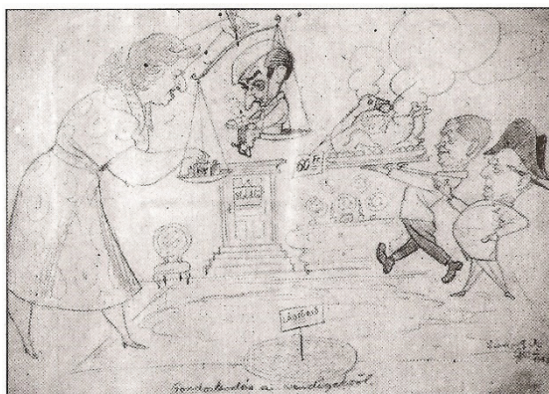
23 Felmentésének valódi oka az volt, hogy a világháború idején, Magyarországon a finnek megsegítésére szervezett szabadcsapatnak volt a tagja, de őket sohasem vetették be az oroszok ellen. A Rákosi-rendszer számúzta néptanítónak Vissre, a bodrogközi faluba. Innen a híres tarhosi zeneiskolába hívta meg Gulyás György művészettörténeti előadónak. A zeneiskola feloszlása után Budapestre került a Kiadói Főigazgatóságához. 1956 őszén, elsősorban felesége egészségi állapota miatt, ismét Finnországba költözött. MNL OL XIX-I-1-h. 383. d. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1627/9/10-1949 sz. ügyirata: Két állás kérése a Sárospataki Múzeumba. 1949. december 7.

24 Rácz I.: A Semmi partján i. m. 476. „májusi hatállyal felmentenek az otthon vezetésétől, amit majd Weiss Ödön elvtárs, a minisztérium által kinevezett új igazgató vesz át.”; A hivatalos dokumentumokban Weisz Ödönként írták a nevét.

25 Bakó F.: Múzeumépítés kisipari módszerekkel i. m. 31.

Rác István múzeumszervezési elképzeléseiből, amit még 1949. február 2-án elküldött Tolnai Gábornak, szinte semmi nem valósult meg. Csupán a múzeum épületét felügyelő gondnoki állást töltötték be 1950-ben Gabóczy Lajos személyében.²⁶

Az alkotóotthon személyzetéhez tartozott a Vrablovich házaspár és Henczel bácsi, akik a hercegi időszakot követően, a birtokcsere után is megmaradtak a várkastélyban, egészen az otthon megszűnéséig, 1959-ig. Az otthon szerett Dusi nénije a konyhát vezette, férje, Géza bácsi a gazdaságot irányította, Henczel József, a herceg hajdani inasa „arisztokratikus” „grandezával hordta körül ebédnél-vacsoránál a tálakat”.²⁷ Mindhárman kedvelt személyei voltak az alkotóotthonnak. Erről tanúskodnak a művészek munkái, karikatúrák.

Szegő Gizella (GIS): Karikatúra a Sárospataki Művészetthon életéből, 1953 (ceruza, papír, Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Sárospatak)

Balassa Iván múzeumigazgatósága alatt²⁸ a múzeum egyre több helyiséget igényelt magának, végül elnyerték a teljes épületegyüttes használati jogát. A minisztérium kiemelt, 1. sz. alkotóotthona – ahol képzőművészek, irodalmárok, zenészek, zenszerzők, művészettörténészek, színészek együtt alkothattak – ennek következtében 1959-ben megszűnt.

*„Természetes módon alakult ki a szívélyes jó viszony képzőművészek, írók, zenészek között. Elmondható, hogy Sárospatakon valósult meg elsőként az együttlétnek ez a jó hagyománya, mely mint tudjuk, Szigligeten és Zsennynén folytatódott hosszú éveken át minden szakma megelégedésére...”*²⁹

26 Uo. 33.

27 Rác I.: A Semmi partján i. m. 437 és 460. Vrablovichék a Lorántffy-szárny földszintjének két sötét szobáscskájában laktak, Henczel bácsi a vár alatti cselédházban. In: Bakó F.: Múzeumépítés kisipari módszerekkel i. m. 34.

28 1956-tól 1961-ig igazgató Sárospatakon, a Rákóczi Múzeumban.

29 *Luzsicza Lajos*: Hétköznapok. Képzőművészeti életünk sorsdöntő évei 1945–60. Budapest 1994. 140.

Felhasznált szakirodalom és források

- Bakó Ferenc: Múzeumépítés kisipari módszerekkel. Sárospatak Rákóczi Múzeum 1950–52. Magyar Múzeumok 1. (1995) 2. sz. 30–34.
- Gróf Károlyi Istvánné Windisch-Graetz Mária Magdolna: Feljegyzések és életképek. Budapest, Athenaeum Kiadó, 2017.
- Írók és Művészek Otthona. Sárospatak. Rákóczi vár. 201/1948. számú levele Rácz Istvánnak. 1948. október 21. Tárgy: A Művészotthon ellátására segély. LXXX. dokumentum. In: Hőgye István: Tudósok, művészek levelei Zemplén Levéltárában. Acta Archivistica 1. Miskolc, 1996. 116–117.
- Kiss-Kozslik Eszter: A kastély, mint az emlékezet tárgya – a második világháború utáni állami kastélykezelés. <https://ntf.hu/index.php/2017/04/23/a-kastely-mint-az-emlekezet-targya-a-masodik-vilaghaboru-utani-allami-kastely-kezeles/> Letöltés: 2019. december 17.
- Luzsicza Lajos: Hétköznapiak. Képzőművészeti életünk sorsdöntő évei 1945–60. Budapest, 1994.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) vonatkozó fondjai
- Rácz István: A Semmi partján. Budapest, Magvető Kiadó, 1991
- Sárospataki Református Kollégium Levéltár vonatkozó fondjai

A KÖTET SZERZŐI

Berecz Anita, tudományos segédmunkatárs
(Eszterházy Károly Egyetem)

Dr. Csajányi Melinda, történész
(Békéscsabai Bartók Béla Szakgimnázium)

Gál Máté, doktorjelölt
(Eszterházy Károly Egyetem)

Gyebnár Kristóf, MA-hallgató
(Eszterházy Károly Egyetem)

Kis József, igazgató–főlevéltáros
(MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár)

Dr. Klestenitz Tibor, tudományos munkatárs
(MTA BTK Történettudományi Intézet)

Kökény Ferenc, történész-muzeológus, igazgatóhelyettes
(Integrált Könyvtár és Muzeális Gyűjtemény)

Dr. Lácza Magdolna, főiskolai tanár
(Debreceni Egyetem)

Lövei-Kalmár Katalin, tanársegéd
(Debreceni Egyetem)

Dr. Márkus Beáta, tanársegéd
(Pécsi Tudományegyetem)

Pap Péter István, PhD-hallgató
(Eszterházy Károly Egyetem)

Péterffy Gergely, levéltáros – PhD-hallgató
(MNL Országos Levéltár – Eszterházy Károly Egyetem)

Dr. Rainer M. János, az MTA tagja, egyetemi tanár
(Eszterházy Károly Egyetem)

Dr. Sz. Halász Dorottya, adjunktus
(Miskolci Egyetem)

Dr. Szabó Viktor, történész
(Eszterházy Károly Egyetem)

Szalipszki Péter, történész-muzeológus
(Herman Ottó Múzeum)

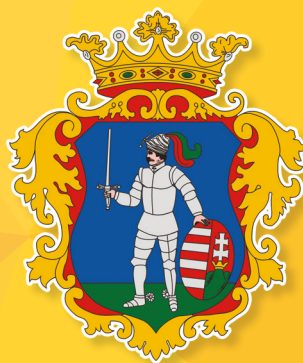
Dr. Szegő Iván Miklós, tudományos főmunkatárs
(Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóintézet)

Tornai Csongor Gáspár, MA-hallgató
(Károli Gáspár Református Egyetem)

Tóth Katalin, PhD-hallgató
(Eötvös Lóránd Tudományegyetem)

Turbucz Péter, levéltáros
(MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár)

Vámosi Katalin, muzeológus
(Herman Ottó Múzeum)

EGER 1774

ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM